

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

2022 (№3)

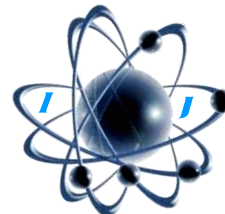
ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan boshlab shiga basladi

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTI**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

**Seriya: Tábiyiy hám texnikaliq ilimler. Jámiyetlik hám ekonomikalıq ilimler.
Filologiya ilimleri**

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Tabiiy va texnika fanlari. Ijtimoiy va iqtisodiy fanlar. Filologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

**Серия: Естественно-технические науки. Социальные и экономические
науки. Филологические науки**

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

**Series: Natural-technical sciences. Social and economic sciences.
Philological sciences**

**№3
2022**

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáatı
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: OTEMURATOV B. – NMPI rektori
Bas redaktor:
ALLAMBERGENOV K. - filologiya ilimleriniń doktori, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

f.i.d., prof. **Abdinazimov Sh.** (Nókis)
 t.i.d., doc. **Abdullaeva Ya.** (Nókis)
 t.i.d. (DSc), doc. **Bazarbaev R.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Berdimuratova A.** (Nókis)
 f.-m.i.d., doc. **Dawletmuratov B.** (Nókis)
 f.-m.i.d.(DSc), prof. **Djumabaev D.** (Tashkent)
 f.i.d., prof. **Raqimjan Turisbek** (NurSultan)
 b.i.d., doc. **Esimbetov A.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Eskeeva M.** (Nur-Sultan)
 e.i.f.d.(PhD) **Eshimbetov U.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Eshonqulov J.** (Tashkent)
 f.-m.i.d., prof. **Ismaylov Q.** (Nókis)
 f.-m.i.k., doc. **Jalelov M.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Járimbetov Q.** (Nókis)
 g.i.d., prof. **Jollibekov B.** (Nókis)
 b.i.d., prof. **Jumanov M.** (Nókis)
 b.i.d. (DSc), doc. **Jumamuratov M.** (Nókis)
 f.-m.i.f.d.(PhD) **Kalxanov P.** (Nókis)
 f.-m.i.d., doc. **Kamalov A.** (Nókis)
 f.i.f.d. (PhD), doc. **Kdirbaeva G.** (Nókis)
 f.-m.i.d., prof. **Kudaybergenov K.** (Nókis)
 tex.i.d., doc. **Qayıpbergenov A.** (Nókis)

tex.i.d., prof. **Qayıpbergenov B.** (Nókis)
 t.i.d., doc. **Qochanov B.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Quramboev K.** (Nókis)
 b.i.d., prof. **Mambetullaeva S.** (Nókis)
 b.i.d., prof. **Matchanov A.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Mirzaeva S.** (Andijan)
 b.i.d. prof. **Omonov M.I.** (Termiz)
 f.-m.i.d.(DSc), doc. **Otemuratov B.** (Nókis)
 f.-m.i.d.(DSc), doc. **Prenov B.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Rahmonov N.** (Tashkent)
 tex.i.d., prof. **Reymov A.** (Nókis)
 f.i.k., doc. **Reymov B.** (Tashkent)
 t.i.d., doc. **Sarıbaev M.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Suyunova N.** (Cherkas)
 f.i.d., prof. **Sherbak S.** (S.Peterburg)
 tex.i.d., doc. **Tagaev M.** (Nókis)
 akademik, f.-m.i.d. **Temirbekov N.** (Alma-ata)
 f.i.d., prof. **Turdimov Sh.** (Tashkent)
 g.i.d., doc. **Turdimambetov I.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Twxliev B.** (Tashkent)
 f.-m.i.d., prof. **Utewliev N.** (Nókis)
 f.-m.i.d., prof. **Yavidov B.** (Nókis)

Juwaplı redaktorlar:

f.i.f.d., doc. **F.Sapaeva** – ózbek tili boyınsha
 f.i.f.d., doc. **G.Kdirbaeva** – rus hám inglis tilleri boyınsha
Q.Biysenbaev – qaraqalpaq tili boyınsha

Q.Biysenbaev - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallımı» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilm hám jámiyet» atamasına ózgertilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 07-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındaǵı xabar hám ǵalaba kommunikacyalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilm hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilm doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Texnika. Informatika.

GIDROTERMAL METODI MENEN ÓSIRILGEN BaF_2 KRISTALLINIŇ LYUMINAFOR SIPATINDA PAYDALANIW MÜMKINSHILIGIN ANIQLAW

B.Atashov – fizika – matematika ilimleriniň kandidati, docent

D.Yuldashov – stajyor oqıtıwshı

A.Sayıpnazarova – magistrant

Ajiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: gidrotermal metod, lyuminafor materiallar, BaF_2 kristalli, ionlovchi radiatsion nurlar, moddalarining radiatsion xususiyatlari, termoluminessensiya.

Ключевые слова: гидротермальный метод, люминофорные материалы, кристалл BaF_2 , лучи ионизирующего излучения, радиационные свойства веществ, термoluminescencia.

Key words: hydrothermal method, phosphor materials, BaF_2 crystal, ionizing radiation beams, radiation properties of substances, thermoluminescence.

Sońgı jılları ultrafiolet oblasta isleytuǵın lyuminaforlardı izlep tabıw eń ahmiyetli máselelerdiń biri bolıp esaplanadı, sebebi bunday materiýalları medıcınada, joqarı energıyalı kózge kórinbeytuǵın nurlardı kózge kórinetuǵın nurlarǵa aylandırıwshı hám registraciýalawshı, yadrolıq spektroskopıyada hám basqada ilim texnika tarawlarında keńnen qollanıladı.

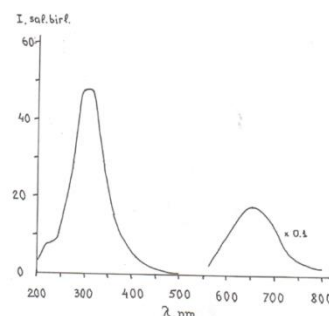
Házirgi waqıtqa shekem lyuminafor sıpatında qollanılp kelgen kristallardıń kópshiligi siltili galogenli kristallar bolıp bular sırtqı tásirlerge shıdamsız bolıp hám radioaktiv nurlardıń tásirini toqtatqannan keyingi nurlanıwı úlken hám radiaciýalıq nurlarǵa shıdamlılıǵı tómeken. Kópshilik qollanılatuǵın kristallar qosımatalı kristallar bolıp esaplanadı. Qosımta atomlı lyuminaforlarda qosımta atomlarınıń kristallar ishinde bir tekili bólistiriliwi sebebinen lyuminessensiya birtekli bolmaydı.

Biz bul jumısımızdıń aldına gidrotermal metodı menen ósirilgen taza qosımtasız BaF_2 kristallınıń rentgenolyuminessensiyanı ızzetlep onıń rentgeno tamografiyada hám ekran sıpatında qollanıwı mümkinshiligin anıqlap beriwden ibarat. Buǵan qosımsha salıstırıp ızzetlew ushın eritiw usılında ósirilgen BaF_2 kristallınıń qayta kristallizaciýalangan úlgisiniń rentgenolyuminessensiyanı hám termoluminessensiyanı ızzetledik.

BaF_2 kristallınıń intensivlıligin sıpatlaw ushın etallon sıpatında usı waqıtqa shekem medıcınada lyuminafor sıpatında keńnen qollanılp kelgen NaI:Tl kristallın tańlap alamız.

BaF_2 taza kristallımızdıń rentgenolyuminessensiyanıń intensivlıligi NaI:Tl kristallınıń ádebiýatlarda kórsetilgen rentgenolyuminessensiya intensivlıliginin 45 % al BaF_2 eritiw usılı menen ósirilgen kristalldıń rentgenolyuminessensiyanıń intensivlıligi 30% tin quraydı.

Kristallardıń rentgenolyuminessensiya shıǵarıwshı orayları haqqındaǵı maǵlıwmat onıń rentgenolyuminessensiya spektrin ólshew jolı menen anıqlaw mümkin. 1-súwret. Gidrotermal metodı menen ósirilgen BaF_2 kristallınıń ójire temperaturasındaǵı rentgenolyuminessensiyanıń spektri kórsetilgen. Gidrotermal metodı menen ósirilgen BaF_2 kristallınıń rentgenolyuminessensiyanıń spektri iynli bolıp 200 nm den baslanıp 420 nm ge shekem dawam etedi. Rentgenolyuminessensiya spektrinıń maksimumı $\lambda_g = 305$ nm tolqın uzınlıqqa saykes keledi. Al spektr iymekliginiń yarım biyikliginiń eni 65 nm di quraydı. Eritiw metodı menen ósirilgen BaF_2 kristallınıń rentgenolyuminessensiyanıń maksimumı $\lambda_g = 310$ nm ge tuwri kelip, al rentgenolyuminessensiya spektrinıń yarım biyikliginiń eni 70 nm ge teń keledi.

1-súwret. Gidrotermal metodı menen ósirilgen BaF_2 kristallınıń ójire temperaturasındaǵı rentgenolyuminessensiya spektri.

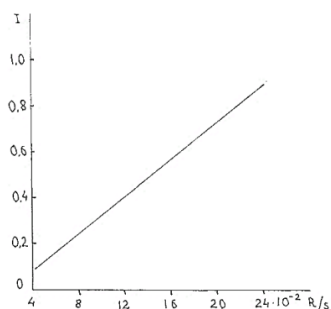
Ójire temperaturasındaǵı BaF_2 kristallınıń rentgenolyuminessensiyanıń nurlanıw spektrinde tiykarınan 310 hám 650 nm lerde eki maksimum iymeklik baqlanadı. Temperaturanıń tómenelewı menen 310 nm degi maksimumnıń intensivlıligi artadı, al 650 nm degi maksimumnıń intensivlıligi kerisinshe kemeydi. BaF_2 kristallınıń 310 nm degi rekombinaciýalıq lyuminessensiya maksimumı [1,2] avtorlar tárepinen ızzetlengen bolıp bul maksimumnıń $(V_k + e^-)$ avtolokalizaciýalangan eksitonnıń nurlanıwına tiyisli ekenligi isenimli túrde anıqlangan.

Al 650 nm degi maksimum iymekliginiń tábiyatı jeterli dárejede tolıq ızzetlenbegen [3] jumıstıń ızzetlew nátiyjeleri boyınsha 10 K temperaturada additivlik túrde rehi ózgeritilgen BaF_2 kristallınıń lyuminessensiyanıń spektrinde F-jutılıw speltrinıń setine jaqın jerde qozdırılǵanda maksimumı 645 nm ge saykes keletuǵın enli iymeklik baqlangan. Avtorlar bul maksimum iymeklik BaF_2 kristallındaǵı F-reñ orayı menen baylanıslı bolıw kerek dep boljaydı. Biziń ójire temperaturasında ızzetlegen gidrotermal metodı menen ósirilgen BaF_2 kristallınıń 650 nm degi maksimumıda F-reñ orayı nurlanıwı menen baylanıslı bolıwı kerek. Nurlanıw spektrindegi 220 nm degi maksimum belgili kroslyuminessensiya menen baylanıslı bolıp [4] jumısta Ba^{2+} dıń 5p qozǵan awhalǵa ótiwi menen baylanıslı dep túsindirgen.

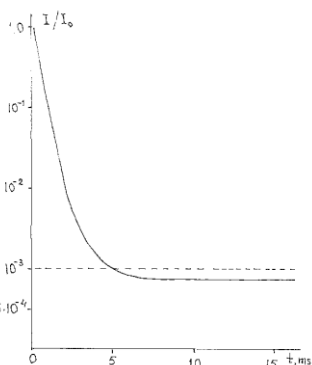
BaF_2 (e) kristallınıń rentgenolyuminessensiya spektrinıń maksimumı $\lambda = 310$ nm ge saykes keledi. Hám bul gidrotermal metodı menen ósirilgen BaF_2 (g) kristallında bul spektr rentgen nuri tásirindegi elektronlıq qozıwdıń $(V_k + e^-)$ orayı pánjereniń qosımtasız orındaǵı annigilyaciya nátiyjesinde payda boladı. Al eritiw metodı mernen ósirilgen BaF_2 kristallınıń rentgenolyuminessensiyanıń úlken tolqın uzınlıq tárepindegi qosımsha maksimumlar, qosımta atomlarına qońsılás $(V_k + e^-)$ oraylarınıń annigilyaciya nátiyjesinde payda boladı dep esaplaymız.

BaF_2 kristallınıń rentgenolyuminessensiya beriwshı oraylar haqqında tómendegilerdi aytıw mümkin. Rentgen nuri tásirinde kristallarda payda bolǵan qozǵan elektron hám gewekler ózleriniń energıyasın sarıplay otırıp aqırında $X^0 + e^-$ túrindegi bir galoidli eksitonlar payda etip, keyin eksiton gewekte avtolokalizaciýalanıp $V_k + e^-$ túrindegi avtolokalizaciýalangan eki galoidli eksitonǵa aylanıwı mümkin. Onda electron rekombinaciýalıq rekom-

binaciya boladı, al elektron lokalizaciyanıp oǵan kelip gewek rekombinaciyanısa gewiklik rekombinaciyalıq lyuminessensiya boladı. Usı waqıtqa shekem MeF_2 tipindegi krsitallardıń menshikli lyuminessensiya V_k - oray menen e^- -elektronnıń anigilyaciyası nátiyjesinde payda bolatuǵınlıǵın quwatlaydı. Bul boyınsha biziń BaF_2 (e) kristallımızda joqarıda ayılǵan mexanizmler boyınsha $V_k + e^-$ oraylar payda bolıp, bular pánjereniń qosımtasız ornında anigilyaciyanıp $\lambda=310$ nm nurdı shıǵarsa ol qosımtalı orında anigilyaciyanıp úlken tolqın uzınlıqtaǵı tárepte lyuminessensiya beriwı múmkin.

2-súwret. Gidrotermal metodı menen ósirilgen BaF_2 kristallınıń ójire temperaturasındaǵı rentgenolyuminessensiya intensivliginiń rentgen nurınıń quwatlılıǵına baylanıslı ózgerisi.

3-súwret. Gidrotermal metodı menen ósirilgen BaF_2 kristallınıń soǵı nurlanıwınıń waqıtqa baylanıslı sóniw kinetikasi.

Elektronlardıń lokalizatsiyanıw itimallıǵı kóbirek oraylar pánjeredegi anionlıq vakansiyalar (bos orın) hám qosımta ionı menen qońsıl as anionlıq vakansiyalar bolıwı múmkin. Bul keyingi oraylardıń payda bolıwı minaday egerde pánjeredegi +2 zaryadlı kationı bir zaryadlı ionlar orın almasırsa onda zaryadlı kompensaciyanı ushın dástlepki $2F^-$ dıń ornına F^- bolsa jetkilikli, yaǵnıy ionlıq vakansiya payda bolıwı kerek. Solay etip qozǵalıwshı V_k -oray, pánjeredegi anionlıq vakansiyada lokalizaciyanıw elektron menen yaǵnıy F-oray menen rekombinaciyanıp $\lambda=305$ nm nurdı shıǵarsa, ol ionı menen qońsıl as F-oray

menen rekombinaciyanıp λ dan úlken tolqın uzınlıqta nur shıǵarıwı múmkin.

Porfionovishtıń [5] jumıslarında kórsetilgenindey ionlı kristallarda Frenkel nuqsanlarınń payda bolıwı, onsha kúshli bolmaǵan energiyalı nurlar tásirinde anionnıń bir neshe mártebe ionlanıw nátiyjesinde kristalldıń pánjere túyinlerindegi awhalı turatqı bolmay dógeregın qorshaǵan kationlardıń elektrostatalıq iyteriwshı kúshi tásirinde júzege keledi.

Porfionovishtıń kórsetken mexanizmi ionlı kristallardıń tájriybede alıńǵan radiaciyalıq nuqsanlardı túsindiriwde úlken qızıǵıwshılıq payda etti. Teoriyalıq jumıslardıń baqlawı boyınsha bir neshe mártebe ionlanıwınıń jasaw waqtı yaǵnıy anionnıń elektrondı uslap qalıw qalıw waqtı $10^{-14} - 10^{-15}$ sekundtı quraydı. Bul pánjereniń terbeliw dáwiriniń az bolǵanlıǵınan anion túyinler aralıǵına ótip kete alatuǵınday impuls ala almaydı. Soǵı jılları eksperimentallıq nátiyjelerge qaraǵanda atomlardıǵı bir neshe márte ionlanıw yarımótkizgishlerde noqatlıq nuqsanlardıń payda bolıwın alıp keledi. Joqarıda alıńǵan gidrotermal metodı menen ósirilgen BaF_2 hám eritiw metodı menen ósken BaF_2 kristallardaǵı 305, 650 nm hámde 310 nm degi maksimum iymeklikler BaF_2 nıń menshikli rentgenolyuminessensiya iymekligi bolıp esaplanadı.

Hám bul gidrotermal metodı menen ósirilgen BaF_2 (g) kristallında bul spektriniń yarım biyikliginiń eni 65 nm di quraydı. BaF_2 (g) kristallın lyuminofor sıpatında qollanıw múmkinshiligin anıqlaw ushın onıń rentgenolyuminessensiyanıń intensivliginiń rentgen nurınıń dozasına baylanıslı ózgerisin izertlegenimizde 2-súwrette kórsetilgenindey kóriniske iye boladı. Bunnan BaF_2 (g) kristallınıń rentgenolyuminessensiyanıń intensivliginiń rentgen nurınıń dozasına baylanıslı ózgerisi sızıqlı túrde bolatuǵınlıǵın kóriwge boladı. Bul lyuminofor sıpatında qollanıw múmkinshiligin beretuǵın tiykarǵı kórsetkishlerinen biri bolıp esaplanadı.

BaF_2 (g) kristallın lyuminofor sıpatında paydalanıw ushın rentgen nurınıń tási toqtaǵannan keyin onıń rentgenolyuminessensiyanıń intensivliginiń 20 ms ishinde 1000 mártebe kemeyip úlgeriwi kerek.

Mine usı qásiyetin izertlegenimizde 16-súwrette rentgeno-lyuminessensiyanıń intensivliginiń waqıtqa baylanıslı soǵı nurlanıwınıń sóniw kinetikasi kórsetilgen. Bunda gidrotermal metodı menen ósirilgen BaF_2 (g) kristallınıń soǵı nurlanıwınıń intensivligi 20 ms ta emes al 5 ms ta aq mıń mártebeden artıq kemeyip úlgeredi eken. 3-súwret. Demek bul kristallımız lyuminoforlarǵa qoyılauǵın bul talapqada tolıq juwap beredi.

Ulıwmalastırıp aytqanda gidrotermal metodı menen ósirilgen BaF_2 kristallı lyuminaforlar ushın qoyılauǵın barlıq talaplarǵa tolıq juwap beredi. Sonlıqtan bul kiritilgen kristaldı lyuminaforlar sıpatında kompyuterlik rentgenotomografiyada qollanıwǵa boladı.

Adabiyotlar

1. Beaumont J.A., Hayes W., Summers G.P., Twiddell J.W. An investigation of trapped holes and trapped excitons in alkaline earth fluorides. //Pros. Roy. Soc. 1970. V A315.-P 69-97.
2. Калдер К.А. Малышева А.Ф. Экситонные и электродырочные процессы в кристаллофосфорах на основе CaF_2 и SrF_2 .// Оптика и спектроскопия. 1971. Т.31. Вып.2. -С.252.
3. Gluun T.J. F – centre luminescence from BaF_2 . //J. Luminescence. 1991. –V. 48-49. –Pt-2. –P783-786.
4. Shi Chao-Shu., Kloiber Thomas., Zimmerer Georg. Time resolved spektro of intrinsic emissions from crystalline BaF_2 . //Phys. Scr. 1990. V.41. №6. –P.1022-1024
5. Парфионович И.А., Пензина Э.Э. Электронные центры окраски в ионных кристаллах. –Иркутск: Восточно-Сибирское книжное издательство. 1970.-С.53-55.

REZYUME. Aynı damda texnikaning tez sur'atlar bilan rivojlanishi toza lyuminafor materiallarını qidirib topish katta muammoli vazifalardıń biri. Soǵıyılları ultrafiyollet oblastda ishlaydigan lyuminaforlarını qidirib topish eng muxim masalalardıń biri demakdir, sababi bunday materiyyallar tibbiyotda, yo'qori energiyalı ko'zga ko'rinmaydigan nurları ko'zga ko'rinadigan nurlarǵa aylantıruvchi va xisoblovchi, yadroviy spektroskopiyada va boshqada ilm-fan texnika sohalarında keng tatbiq qilinadi. Gidrotermal metodı bilan yetishtirilgen BaF_2 kristallining lyuminafor sifatida foydalanish imkoniyatin anıqlash va bu kristallarda bo'lib o'tuvchi ionlovchi radiatsion nurlar ta'sirida bo'lib o'tuvchi xodisalarnı o'rganishga zarur hissa qo'shadi. Xozirgi davrda ishlab chiqarishda va texnikada ionizatsiyalovchi radiatsiyaga chidamli yoki aksincha sezgir lyuminofor moddalar talab etiladi. Binobarin moddalarning radiatsion xususiyatların o'rganish katta ahamiyatga ega.

РЕЗЮМЕ. В настоящее время стремительное развитие технологий делает поиск чистых люминофорных материалов одной из самых сложных задач. В последние годы поиск люминофоров, работающих в ультрафиолетовой области, является одним из важнейших вопросов, поскольку такие материалы широко используются в медицине, преобразовании и подсчете высокоэнергетических излучений.

тических невидимых лучей в видимые лучи, ядерной спектроскопии и других науках. в технических областях. Она вносит необходимый вклад в определение возможности использования кристалла BaF_2 , выращенного гидротермальным методом, в качестве люминофора и в изучение явлений, происходящих в этих кристаллах под действием лучей ионизирующего излучения. В настоящее время в производстве и технологии требуются люминофоры, устойчивые к ионизирующему излучению или, наоборот, чувствительные. Поэтому изучение радиационных свойств веществ имеет большое значение.

SUMMARY. At present, the rapid development of technology makes the search for pure phosphor materials one of the most difficult tasks. In recent years, the search for phosphors operating in the ultraviolet region has been one of the most important issues, since such materials are widely used in medicine, conversion and counting of high-energy invisible rays into visible rays, nuclear spectroscopy, and other sciences. in technical areas. It makes a necessary contribution to determining the possibility of using a BaF_2 crystal grown by the hydrothermal method as a phosphor and to studying the phenomena that occur in these crystals under the action of ionizing radiation. Currently, production and technology require phosphors that are resistant to ionizing radiation or, conversely, sensitive. Therefore, the study of the radiation properties of substances is of great importance.

QURAMALÍ FUNKCIYALARDÍŇ TUWÍNDÍSÍN TABÍW USÍLLARÍ

N.Djumabaev – pedagogika ilimleriniň kandidati, docent

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayansh so'zlar: murakkab funksiya, funksiya, hosila, usul, echim.

Ключевые слова: сложная функция, функция, производная, метод, решение.

Key words: complex function, function, derivative, method, solution.

«Matematika oqıtıw metodikası» páninen ámeliy sabaq waqtında ayırım studentlerdiń quramalı funksiylardıń tuwındısın tabıwda kóp qáteliklerge jol qoyatuǵını kórinip turadı. Studentlerge metodikalıq járdem beriw maqsetinde quramalı funksiylardıń tuwındısın tabıwǵa bir neshe misallar kórsetiwdi maqul taptıq:

1-misal. $y = (1+x) \cdot \sqrt{3+x^2} \cdot \sqrt[3]{4+x^3}$ funksiyaasınıń tuwındısın tabıń.

Sheshiw. Berilgen funksiyanı tómendegi turde jazıp alamız:

$$y = (1+x) \cdot \sqrt{3+x^2} \cdot \sqrt[3]{4+x^3} = (1+x) \cdot (3+x^2)^{\frac{1}{2}} \cdot (4+x^3)^{\frac{1}{3}}$$

Bul funksiyanıń tuwındısın tabıw ushın quramalı funksiyanıń kóbeymesin tuwındılaw qádesinen paydalanamız:

$$\begin{aligned} y' &= \left((1+x) \cdot \sqrt{3+x^2} \cdot \sqrt[3]{4+x^3} \right)' = (1+x)' \cdot (3+x^2)^{\frac{1}{2}} \cdot (4+x^3)^{\frac{1}{3}} + \\ &+ (1+x) \cdot \left((3+x^2)^{\frac{1}{2}} \right)' \cdot (4+x^3)^{\frac{1}{3}} + (1+x) \cdot (3+x^2)^{\frac{1}{2}} \cdot \left((4+x^3)^{\frac{1}{3}} \right)' = \\ &= (3+x^2)^{\frac{1}{2}} \cdot (4+x^3)^{\frac{1}{3}} + (1+x) \cdot \frac{1}{2} (3+x^2)^{-\frac{1}{2}} \cdot 2x \cdot (4+x^3)^{\frac{1}{3}} + \\ &+ (1+x) \cdot (3+x^2)^{\frac{1}{2}} \cdot \frac{1}{3} (4+x^3)^{-\frac{2}{3}} \cdot 3x^2 = \sqrt{3+x^2} \cdot \sqrt[3]{4+x^3} + \\ &+ \frac{x(1+x) \cdot \sqrt[3]{4+x^3}}{\sqrt{3+x^2}} + \frac{x^2(1+x) \cdot \sqrt{3+x^2}}{\sqrt[3]{(4+x^3)^2}} = \\ &= \frac{(3+x^2)(4+x^3) + (x+x^2)(4+x^3) + (x^2+x^3)(3+x^2)}{\sqrt{3+x^2} \cdot \sqrt[3]{(4+x^3)^2}} = \\ &= \frac{12+3x^3+4x^2+x^5+4x+x^4+4x^2+x^5+3x^2+x^4+3x^3+x^5}{\sqrt{3+x^2} \cdot \sqrt[3]{(4+x^3)^2}} = \\ &= \frac{12+4x+11x^2+6x^3+2x^4+3x^5}{\sqrt{3+x^2} \cdot \sqrt[3]{(4+x^3)^2}}; \text{ бунда } x \neq \sqrt[3]{-4}. \end{aligned}$$

2-misal. $y = \sin(\cos^2(tg^3x))$ funksiyaasınıń tuwındısın tabıń.

Sheshiw. Berilgen funksiyanıń tuwındısın tómendegishe tabamız:

$$\begin{aligned} y' &= \left(\sin(\cos^2(tg^3x)) \right)' = \cos(\cos^2(tg^3x)) \cdot (\cos^2(tg^3x))' = \\ &= \cos(\cos^2(tg^3x)) \cdot (2\cos(tg^3x)) \cdot (\cos(tg^3x))' = \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} &= \cos(\cos^2(tg^3x)) \cdot (2\cos(tg^3x)) \cdot (-\sin(tg^3x)) \cdot (tg^3x)' = \\ &= -3\cos(\cos^2(tg^3x)) \cdot 2\cos(tg^3x) \cdot \sin(tg^3x) \cdot (tg^2x) \cdot (tgx)' = \\ &= -3\cos(\cos^2(tg^3x)) \cdot \sin(2tg^3x) \cdot tg^2x \cdot \frac{1}{\cos^2x}; \end{aligned}$$

3-misal. $y = \sqrt{1+\sqrt[3]{1+\sqrt[4]{1+x^4}}}$ funksiyaasınıń tuwındısın tabıń.

Sheshiw. Berilgen funksiyanıń tuwındısın tabıw ushın quramalı funksiyanı tuwındılaw qádesinen paydalanamız:

$$\begin{aligned} y' &= \left(\sqrt{1+\sqrt[3]{1+\sqrt[4]{1+x^4}}} \right)' = \frac{1}{2\sqrt{1+\sqrt[3]{1+\sqrt[4]{1+x^4}}}} \cdot \left(1+\sqrt[3]{1+\sqrt[4]{1+x^4}} \right)' = \\ &= \frac{1}{2\sqrt{1+\sqrt[3]{1+\sqrt[4]{1+x^4}}}} \cdot \frac{1}{3} \left(1+\sqrt[4]{1+x^4} \right)^{\frac{2}{3}} \left(1+\sqrt[4]{1+x^4} \right)' = \\ &= \frac{1}{6\sqrt{1+\sqrt[3]{1+\sqrt[4]{1+x^4}}}} \cdot \frac{1}{\sqrt[3]{(1+\sqrt[4]{1+x^4})^2}} \cdot \frac{1}{4} (1+x^4)^{\frac{3}{4}} (x^4)' = \\ &= \frac{1}{6\sqrt{1+\sqrt[3]{1+\sqrt[4]{1+x^4}}}} \cdot \frac{1}{\sqrt[3]{(1+\sqrt[4]{1+x^4})^2}} \cdot \frac{1}{4} (1+x^4)^{\frac{3}{4}} \cdot 4 \cdot x^3 = \\ &= \frac{1}{6\sqrt{1+\sqrt[3]{1+\sqrt[4]{1+x^4}}}} \cdot \frac{1}{\sqrt[3]{(1+\sqrt[4]{1+x^4})^2}} \cdot \frac{x^3}{\sqrt[4]{(1+x^4)^3}}; \end{aligned}$$

4-misal. $y = x + x^x + x^{x^x}$ funksiyaasınıń tuwındısın tabıń.

Sheshiw. Berilgen funksiyanı tómendegi turde jazıp alamız:

$$\begin{aligned} y &= x + x^x + x^{x^x} = x + e^{\ln x^x} + e^{\ln x^{x^x}} = \\ &= x + e^{x \ln x} + e^{x^x \ln x} = x + e^{x \ln x} + e^{e^{x \ln x} \ln x}; \end{aligned}$$

Endi bul funksiyanı tuwındılaymız:

$$\begin{aligned} y' &= \left(x + x^x + x^{x^x} \right)' = \left(x + e^{x \ln x} + e^{e^{x \ln x} \ln x} \right)' = \\ &= 1 + e^{x \ln x} \cdot (x \ln x)' + e^{e^{x \ln x} \ln x} \cdot \left(e^{x \ln x} \ln x \right)' = \\ &= 1 + e^{x \ln x} \cdot (\ln x + 1) + e^{e^{x \ln x} \ln x} \cdot \left(\frac{e^{x \ln x}}{x} + e^{x \ln x} (\ln x + 1) \cdot \ln x \right) = \\ &= 1 + x^x \cdot (\ln x + 1) + x^{x^x} \cdot \left(\frac{x^x}{x} + x^x (\ln x + 1) \cdot \ln x \right) = \\ &= 1 + x^x \cdot (\ln x + 1) + x^{x^x} \cdot \left(x^{x-1} + x^x (\ln x + 1) \cdot \ln x \right); \end{aligned}$$

5-мисал. $y = \left(\frac{\arcsin(\sin^2 x)}{\arccos(\cos^2 x)} \right)^{\arctg^2 x}$ функciasınıń

tuwındısın tabıń.

Sheshiw. Berilgen funkciyanı tómendegi turde jazıp alamız:

$$y = \left(\frac{\arcsin(\sin^2 x)}{\arccos(\cos^2 x)} \right)^{\arctg^2 x} = e^{\ln \left(\frac{\arcsin(\sin^2 x)}{\arccos(\cos^2 x)} \right)^{\arctg^2 x}} = e^{\arctg^2 x \cdot \ln \frac{\arcsin(\sin^2 x)}{\arccos(\cos^2 x)}}$$

Bul funkciyanı quramalı dárejeli funkciyanı tuwındılaw qádesinen paydalanıp tuwındılaymız:

$$\begin{aligned} y' &= \left(\left(\frac{\arcsin(\sin^2 x)}{\arccos(\cos^2 x)} \right)^{\arctg^2 x} \right)' = \left(e^{\arctg^2 x \cdot \ln \frac{\arcsin(\sin^2 x)}{\arccos(\cos^2 x)}} \right)' = \\ &= e^{\arctg^2 x \cdot \ln \frac{\arcsin(\sin^2 x)}{\arccos(\cos^2 x)}} \cdot \left(\arctg^2 x \cdot \ln \frac{\arcsin(\sin^2 x)}{\arccos(\cos^2 x)} \right)' = \\ &= \left(\left(\arctg^2 x \right)' \cdot \ln \frac{\arcsin(\sin^2 x)}{\arccos(\cos^2 x)} + \left(\ln \frac{\arcsin(\sin^2 x)}{\arccos(\cos^2 x)} \right)' \cdot \arctg^2 x \right) \cdot e^{\arctg^2 x \cdot \ln \frac{\arcsin(\sin^2 x)}{\arccos(\cos^2 x)}} = \\ &= y \cdot \frac{2 \arctg x}{1+x^2} \cdot \ln \frac{\arcsin(\sin^2 x)}{\arccos(\cos^2 x)} + \\ &+ y \cdot \arctg^2 x \cdot \frac{1}{\frac{\arcsin(\sin^2 x)}{\arccos(\cos^2 x)}} \cdot \left(\frac{\arcsin(\sin^2 x)}{\arccos(\cos^2 x)} \right)' = \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} &= y \cdot \frac{2 \arctg x}{1+x^2} \cdot \ln \frac{\arcsin(\sin^2 x)}{\arccos(\cos^2 x)} + \\ &+ y \cdot \arctg^2 x \cdot \frac{\arccos(\cos^2 x)}{\arcsin(\sin^2 x)} \cdot \\ &\cdot \frac{(\arcsin(\sin^2 x))' \cdot \arccos(\cos^2 x) - \arcsin(\sin^2 x) \cdot (\arccos(\cos^2 x))'}{\arccos^2(\cos^2 x)} - \\ &- y \cdot \arctg^2 x \cdot \frac{\arccos(\cos^2 x)}{\arcsin(\sin^2 x)} \cdot \\ &\cdot \frac{(\arccos(\cos^2 x))' \cdot \arcsin(\sin^2 x) - \arccos(\cos^2 x) \cdot (\arcsin(\sin^2 x))'}{\arcsin^2(\sin^2 x)} = \\ &= y \cdot \frac{2 \arctg x}{1+x^2} \cdot \ln \frac{\arcsin(\sin^2 x)}{\arccos(\cos^2 x)} + \\ &+ y \cdot \arctg^2 x \cdot \frac{(\sin^2 x)'}{\sqrt{1-\sin^4 x} \arcsin(\sin^2 x)} + \\ &+ y \cdot \arctg^2 x \cdot \frac{(\cos^2 x)'}{\sqrt{1-\cos^4 x} \arccos(\cos^2 x)} = \\ &= y \cdot \frac{2 \arctg x}{1+x^2} \cdot \ln \frac{\arcsin(\sin^2 x)}{\arccos(\cos^2 x)} + \\ &+ 2 y \arctg^2 x \left(\frac{\sin x \cos x}{\sqrt{1+\sin^2 x} \cos x \arcsin(\sin^2 x)} - \frac{\sin x \cos x}{\sqrt{1+\cos^2 x} \sin x \arccos(\cos^2 x)} \right) = \\ &= 2 y \cdot \frac{\arctg x}{1+x^2} \cdot \ln \frac{\arcsin(\sin^2 x)}{\arccos(\cos^2 x)} + \\ &+ 2 y \cdot \arctg^2 x \left(\frac{\sin x}{\arcsin(\sin^2 x) \cdot \sqrt{1+\sin^2 x}} - \frac{\cos x}{\arccos(\cos^2 x) \cdot \sqrt{1+\cos^2 x}} \right); \end{aligned}$$

Ádebiyatlar

1. Гусак А.А. "Пособие к решению задач по высшей математике" – Минск: Издательство БГУ, 2008.
 2. Вилинкин Н.Я., Бохан К.А., Задачник по курсу математического анализа. – Москва: «Просвещение» 2010.
- REZYUME.** Ushbu maqolada murakkab funksiyalarning hosilasini topish usullari ko'rsatilgan.
- РЕЗЮМЕ.** В статье приведены различные методы производных сложных функций.
- SUMMARY.** The article presents various methods for derivatives of complex functions.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ВНЕДРЕНИЯ УСОВЕРШЕННЫХ РЕЖИМОВ РАБОТЫ ОБЪЕКТОВ ДЖИЗАКСКАЯ ГОЛОВНАЯ НАСОСНАЯ СТАНЦИЯ

М.Н.Эсонтурдиев – старший преподаватель

Чирчикский государственный педагогический университет

Д.К.Жумамуратов – доцент

Каракалпакский институт сельского хозяйства и агротехнологии

Таянч сўзлар: иктисодий самарадорлик, оптимал бошқариш, сувни кўтариш машиналари, алгоритмлар, маълумотлар базалари ва дастурий модуллер, сув омборлари, сув таъминотини оператив бошқариш.

Ключевые слова: экономическая эффективность, оптимальное управление, машинный водоподъем, алгоритмы, базы данных и программных модулей, водохранилища, оперативное управление водоподачей.

Key words: economic efficiency, optimal control, water lifting machine, algorithms, databases and software modules, reservoirs, operational management of water supply.

Введение. В процессе оперативного управления водными ресурсами в системах машинного водоподъема реализуются установленные лимиты водораспреде-

ления с учетом сложившейся фактической ситуации наличия водных ресурсов и технических характеристик участков канала, гидротехнических сооружений ири-

гационной системы в целом. В настоящее время управление водораспределением осуществляются с помощью диспетчерской службы ирригационной системы по телефонной связи, а режимы работы участков канала определяются по интуиции диспетчеров. Поэтому постоянно наблюдаются значительные отклонения фактических режимов от их плановых значений, неравномерность и нестабильность водоподачи потребителям.

Теоретическая часть. На основе внедрения методики расчета режимов водоподачи в системах машинного водоподъема для орошения будет:

усовершенствовано водоподача по системе машинного водоподъема на основе использования современных компьютеров, алгоритмов, базы данных и программных модулей;

обеспечена согласованная работа объектов системы машинного водоподъема при оперативном управлении водоподачей.

Использование методики расчета режимов водоподачи в системах машинного водоподъема для орошения повысит точность планирования водоподачи и их фактическую реализацию, а также снизит организационные потери водных ресурсов до 4 – 5 %. Улучшатся режимы работы объектов (НС, участки каналов и гидротехнических сооружений) систем машинного водоподъема при эксплуатации [1].

Эффективность внедрения рассчитана на примере каскада Джизакских НС, где средний годовой водозабор за последний 10 лет составляет около 20000 млн. м³.

Эксплуатационные затраты (без учета затрат на электроэнергию) до внедрения новой технологии составляет 339,1 млн. сум, а после внедрения - 348,42 млн. сум. Период реализации мероприятий составляет $T = 5$ лет из них 2 года этап выполнения инновационного проекта и 3 года после реализации проекта.

Экономическая эффективность внедрения методики на практике эксплуатации на основе обобщенного по-

казателя эффективности, как интегральный эффект или чистая дисконтированная выгода (NPV (Net Present Value)) [1], [2].

$$NPV = \sum_{t=1}^T \frac{R_t - S_t - K_t - C_t}{\left(1 + \frac{E}{100}\right)^t} \quad (1)$$

где R_t - выгода эксплуатации от реализации методики (экономия водных ресурсов и т.п.) в год t периода разработки и реализации базы данных, тыс. сум;

S_t - затраты на разработку методики в год t , тыс. сум;

K_t - капиталовложения в эксплуатацию в год t для реализации методики, тыс. сум;

C_t - прирост/сокращение ежегодных затрат на эксплуатацию и производство в год t при реализации методики, тыс. сум;

E - норма дисконтирования, % ($\approx 10\%$);

T - период реализации результатов проекта, год.

$$C_t = C_{wt} - C_{nt} \quad (2)$$

где C_{wt} , C_{nt} - ежегодные затраты на эксплуатацию и производство в год t , соответственно, при реализации результатов НИР и без их реализации, тыс. сум.

Результаты исследований. В таблице приведены результаты расчета эффективности внедрения методики в каскаде Джизакских НС только за счет эффективности от экономии водных ресурсов. Результаты расчета экономической эффективности приведены в таблице [2]. Из таблицы видно, что чистая выгода за два года выполнения имеет отрицательное значение, так как в эти годы проект выполняется и на это идут все затраты. Коэффициент дисконтирования принят 0,15. Показатель NPV за три года внедрения составляет 153,6 млн. сум. Из таблицы видно, что в первый год внедрения затраты на проект полностью окупаются. Последующие годы внедрения методики дает дисконтированную чистую прибыль 100,18 млн. сум в год.

Таблица 1. Результаты расчета экономической эффективности

Показатель	Обозначение	Единица измерен.	Годы выполнения		Годы внедрения результатов		
			2021	2022	1	2	3
1. Затраты на разработку мероприятий	S_t	тыс. сум	20000				
2. Капиталовложения	K_t	тыс. сум	136680	136680	0	0	0
в т.ч. средства Фонда		тыс. сум	68340	68340			
средства др. организаций		тыс. сум	68340	68340			
3. Прирост ежегодных затрат на эксплуатацию	C_t	тыс. сум	0	14420	18640	18640	18640
в т.ч. на опл. труда ЭП		тыс. сум	0	5000	7000	7000	7000
стоимость ЭЭ			0	6800	8800	8800	8800
информационные услуги			0	2000	2000	2000	2000
прочие, 5%		тыс. сум	0	620	840	840	840
4. Выгоды в реализации	R_t	тыс. сум	0	108000	180000	180000	180000
Сокращение организационных потерь воды 5%		тыс. м ³	0	12000	20000	20000	20000
Цена воды 0,009* (или 4 – 6 \$ по оценкам МБ по странам ЦАР)		тыс. сум/ тыс. м ³	0,018	0,018	0,018	0,018	0,018
5. Чистые выгоды от реализации (4) - (1) - (2) - (3)	D_t	тыс. сум	-156680	-43100	161360	161360	161360
6. Дисконтированные чистые выгоды	DD_t	тыс. сум	-142436	-35620	121232	110212	100192
7. То же нарастающим итогом	SDD_t	тыс. сум	-142436	-178056	-56824	53388	153578
$NPV = 153578$ тыс. сум, т.е. 153,6 млн. сум (по формуле (1))							

Заклучение. Использование методики расчета режимов подачи воды в системах машинного водоподъема для орошения повышает точность планирования подачи воды и их выполнения, снижает потери водных ресурсов до 4-5 %, а в системе машинного водоподъема объекты будут улучшены. Эффективность реализации рассчитана на примере

Джизакского каскада НС и установлено, что среднегодовой водозабор за последние 10 лет составляет около 20 000 млн м³. Результаты анализировались путем расчета экономической эффективности, интегрального эффекта или чистой приведенной стоимости внедрения методики в операционную практику на основе показателя эффективности.

Литература

1. Аракелян Э.К., Пикина Г.А. Оптимизация и оптимальное управление. –М.: Издательский дом МЭИ, 2008. –С.408.
2. Салтыкова Г.А., Климанов В.Г. Сущность и значение NPV. Методология принятия инвестиционных решений, журнал «Экономический анализ». 15(72). 2006.
3. Рахимов Ш.Х., Бегимов И., Гаффаров Х.Ш., Сейтов А.Ж. Теория оптимального управления распределением воды в каналах ирригационных систем в условиях дискретности водоподдачи потребителям. Монография. –Ташкент: ООО «Белгим». 2017, –С.169.
4. Рахимов Ш., Бегимов И., Жумамуратов Д. Совершенствование водораспределения в крупных магистральных каналах низовья реки Амударья. // Доклады АН Республики Узбекистан, №3 2008. –Ташкент: –С.59-61.
5. Жумамуратов Д.К. Йирик магистрал каналлар учун сувдан фойдаланиш режасини тузиш алгоритми. // Журнал Агро илм. –Ташкент: №2 2009.

РЕЗЮМЕ. Мақола ЖБНС объектларининг такомиллаштирилган иш режимларини жорий этишнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашга бағишланган. Мақолада сугориш учун машина сув кўтариш тизимларида сув таъминоти режимларини ҳисоблаш методологиясини жорий этишда замонавий компьютерлар, алгоритмлар, маълумотлар базалари ва дастурий модуллардан фойдаланиш асосида машинали сув кўтариш тизими орқали сув таъминотини яхшилаш ҳақида айтилган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена определению экономической эффективности внедрения усовершенствованных режимов работы объектов ДГНС. В статье представлено совершенствование подачи воды через систему машинного водоподъема на основе использования современных компьютеров, алгоритмов, баз данных и программных модулей при внедрении методики расчета режимов подачи воды в системах машинного водоподъема для полива.

SUMMARY. The article is devoted to determining the economic efficiency of introducing improved modes of operation of the JHPS facilities. The article presents the improvement of water supply through the machine water lifting system based on the use of modern computers, algorithms, databases and software modules when introducing a methodology for calculating water supply modes in machine water lifting systems for irrigation.

2D ЎЛЧАМЛИ p-n-ЎТИШ ФОТОТОКЛАРИ ВА ДИФФЕРЕНЦИАЛ ЎТКАЗУВЧАНЛИГИ

Г.Гулямов – физика-математика фанлари доктори, профессор
М.Ғ.Дадамирзаев – физика-математика фанлари доктори, профессор
М.О.Қосимова – докторант

Наманган муҳандислик-қурилиш институти

Таянч сўзлар: p-n-ўтиш, фототок, дифференциал ўтказувчанлик, вольт-ампер характеристика, ёруғлик.

Ключевые слова: p-n-переход, фототок, дифференциальная проводимость, вольт-амперная характеристика, свет.

Key words: p-n-junction, photocurrent, differential conductivity, volt-ampere characteristic, light.

Сўнги йилларда икки ўлчовли (2D) яримўтказгичли материалларга катта қизиқишлар уйғониб, бу материаллар кўп қиррали электрон қурилмаларни ишлаб чиқаришга имкон беради. Уларнинг электрон хоссаларининг қатламлар сонига боғлиқ бўлиши назарий ва тажриба жиҳатдан ўрганилган. Яримўтказгичли 2D материаллари ёруғлик ютилишининг самарали бўлишини кўрсатади. Шунинг учун, бу материаллар оптоэлектроник асбоблар, айниқса, фотодетекторлар учун асосий манба ҳисобланади [1-4]. 2D материалларидан WSe₂ нинг хусусиятлари ва амалда қўлланилиши тажриба ва назарий жиҳатдан [5] ишда солиштирилган [6]. Ишда 2D ўлчамдаги p-n- бирикмаси учун Пуассон тенгламаси дрефт-диффузия ва узлуксизлик тенгламалари билан бирлаштирилган ва идеал ВАХ учун Шокли тенгламаси тақриф қилинган. Бундан ташқари, эффектив камбағаллашган қатлам (ЭКК) ичидаги рекомбинацион ва генерацион жараёнлар идеалга нисбатан сезиларли даражада оғиши келтириб чиқарилган ва 2D ўлчамдаги p-n- бирикмасининг сиғимлари ва ўтказувчанлиги таҳлил қилинган. Атом жиҳатдан юпқа MoS₂ нинг икки ўлчовли табиати ва кам қувватли электроника потенциалли янги яратилган наноэлектроника айниқса, космосга боғланган электроника учун муҳим аҳамият касб этади. Буларни иноватга олиб, [7] ишда икки ўлчовли MoS₂ ли майдон транзисторларига вакуумли ультрабинафша нурланиш таъсирини тажриба натижалари келтирилган [8]. Ишда эса ўтиш металл диҳалкогенит икки ўлчовли яримўтказгич қурилмаларда квант сиғими ҳамда майдонларнинг юқори қизиқли зичлигининг ташувчи статистикасига таъсири тадқиқ қилинган ва тажриба маълумотлари билан таққосланган. 3D ўлчамдаги p-n ўтиш

характеристикаларини ўрганишда ҳозирга қадар кўплаб тадқиқотлар ўтказилган [10-17].

Бироқ, юқорида келтирилган тадқиқотларда 2D ўлчамдаги p-n – ўтиш фототокларининг ёруғлик частотасига боғлиқлиги ҳамда 2D ва 3D ўлчамли яримўтказгичларнинг электр ўтказувчанлиги етарлича назарий жиҳатдан ўрганилмаган.

Ушбу ишнинг мақсади, 2D ўлчамдаги p-n-ўтиш фототокларининг ёруғлик частотасига боғлиқлиги ҳамда 2D ва 3D ўлчамли яримўтказгичларнинг электр ўтказувчанлигини назарий жиҳатдан ўрганишдан иборат.

2D ўлчамли p-n-ўтиш фототокларининг ёруғлик частотасига боғлиқлиги

Яримўтказгичли 2D материалларга асосланган фотодетекторлар учун яримўтказгич вольт-ампер характеристикаси фототокларининг ёруғлик частотасига боғлиқ ҳолда ўзгаришини кўриб чиқамиз. Бунда 2D ўлчамли p-n-ўтишнинг умумий токини ҳисоблаш учун Шокли тенгламасидан фойдаланиш мумкин [8]:

$$I_{ds} = \frac{mU_T}{R_s} W \left[\frac{I_s R_s}{mU_T} \exp \left(\frac{U_{ds} + I_s R_s}{mU_T} \right) \right] - I_s \quad (1)$$

Бу ерда, I_s – тўйиниш токи, m - p-n-ўтиш ВАХ нинг ноидеаллик коэффиценти, $U_T = \frac{kT}{q}$ – иссиқлик кучланиши, W – Ламберт функцияси,

R_s – диодга кетма-кет уланган қаршилиқ. (1) ифодадан фойдаланиб, 2D ўлчамдаги p-n-ўтишнинг вольт-ампер характеристикасини олишимиз мумкин (1-расм, 1-чизик). 2D ўлчамдаги фотодиоднинг умумий токини (1) ифодадан фойдаланган ҳолда қуйидагича келтириб ҳисоблашимиз мумкин:

$$I_{ds} = \frac{mU_T}{R_s} W \left[\frac{I_s R_s}{mU_T} \exp \left(\frac{U_{ds} + I_s R_s}{mU_T} \right) \right] - I_s - I_c \quad (2)$$

бунда, $I_c = eI_0(1 - \beta_0)$, $I_0 = \alpha G(1 - R)$ – ёруғликнинг интенсивлиги, $\alpha = A(h\nu - E_g - \Delta\epsilon)^r$ – ёруғликнинг ютилиш коэффиценти, $h\nu \approx E_g$ бўлса, $\alpha = A(\Delta\epsilon)^r$, E_g – тақиқланган зона кенглиги, ν – ёруғлик частотаси, h – Планк доимийси, Δ – деформация потенциали, r – тўғри рухсат этилган ўтиш учун $r = \frac{1}{2}$, тўғри тақиқланган ўтиш учун $r = \frac{3}{2}$. A – коэффицент тўғри рухсат этилган ўтиш учун $A = 2 \cdot 10^4$, $G = \frac{W_i}{h\omega}$ – юза бирлигига тушаётган фотонлар сони, W_i – тўла ёруғлик энергияси, $R = \left(\frac{n-1}{n+1}\right)^2$ – ёруғликнинг қайтариш коэффиценти, n – муҳитнинг синдириш кўрсаткичи, $L = \left(\frac{2\epsilon\epsilon_0}{e} \frac{n_n + p_p}{n_n p_p} (\varphi_0 + U)\right)^{\frac{1}{2}}$ – ҳажмий заряд қатлами кенглиги, $L_s = \frac{D_e}{s}$, s – рекомбинация тезлиги [9].

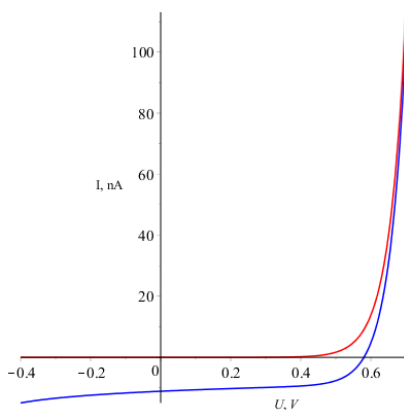
Юқоридагиларни ҳисобга олиб фототок учун

$$J_c = -\frac{eI_0}{1 + \frac{L}{L_s}} = \frac{e\alpha G(1-R)}{1 + \left(\frac{2\epsilon\epsilon_0}{e} \frac{n_n + p_p}{n_n p_p} (\varphi_0 + U)\right)^{\frac{1}{2}} \frac{s}{D_e}} = \frac{eG(1-R)A(\Delta\epsilon)^r}{1 + \left(\frac{2\epsilon\epsilon_0}{e} \frac{n_n + p_p}{n_n p_p} (\varphi_0 + U)\right)^{\frac{1}{2}} \frac{s}{D_e}} \quad (3)$$

ифодага эга бўламиз. (3) ни (2) га қўйсак,

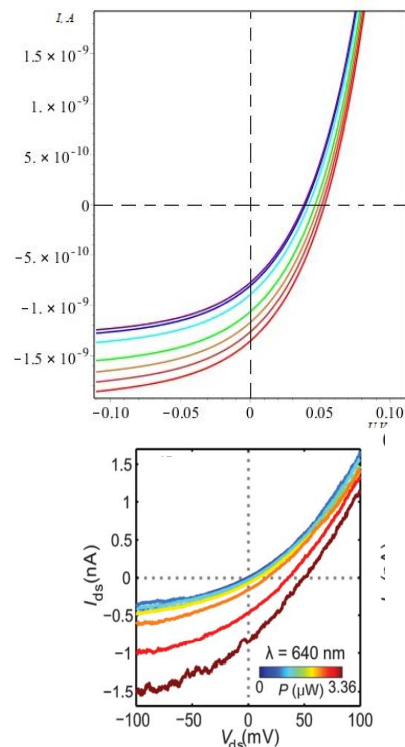
$$I_{ds} = \frac{mU_T}{R_s} W \left[\frac{I_s R_s}{mU_T} \exp \left(\frac{U_{ds} + I_s R_s}{mU_T} \right) \right] - I_s - \frac{eG(1-R)A(\Delta\epsilon)^r}{1 + \frac{L}{L_s}} \quad (4)$$

ифодага эга бўламиз. Ушбу ифодадан фойдаланиб, 2D ўлчамдаги яримўтказгич вольт-ампер характеристикаси учун қуйидаги графикка эга бўламиз (1-расм, 2-чирик).

1-расм. 2D ўлчамдаги р-п-ўтиш вольт - ампер характеристика

2D ўлчамдаги р-п-ўтиш вольт-ампер характеристикасининг ёруғлик тўлқин узунлигига боғлиқлик ҳолда ўзгаришини назарий жиҳатдан (4) ифода ёрдамида кўрсатиб (2-(а) расм) ва олинган натижани тажриба [1] натижалари (2-(б) расм) билан солиштирдик. Ушбу солиштиришлардан кўринадики, назарий ва тажриба натижалари сифат жиҳатдан мос тушапти.

2-расм. 2D ўлчамдаги р-п-ўтиш вольт - ампер характеристикаси. а) назарий, б) тажриба [1].

2 (б)-расмда ёруғлик тўлқин узунлигига мос равишда тескари ток ўзгариб бораётганини тажриба натижалари кўрсатиб турибди. Бу фотовольтаик механизмга мос келади ва ҳосил бўлган фототок тескари токни ортиради. Расмда кўрсатилган қурилма томонидан ишлаб чиқарилган электр қуввати ($P_{эл} = I_{ds} V_{ds}$) энг катта ёруғлик кучи остида тахминан 13pWt га етади.

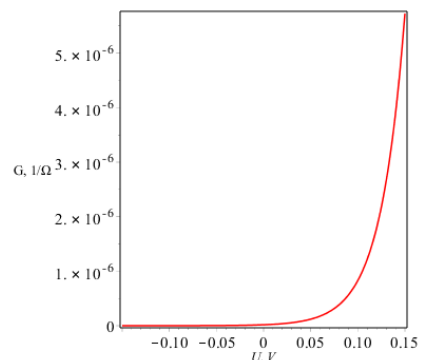
3D ва 2D ўлчамли р-п-ўтишларнинг дифференциал ўтказувчанлигини солиштириш

3D ўлчамдаги р-п ўтишнинг дифференциал ўтказувчанлиги G қуйидаги муносабат билан аниқланади [9]:

$$G = \frac{dI}{dU} = \frac{eI_s}{kT} \exp\left(\frac{eU}{kT}\right) \quad (5)$$

Бу ерда I – ток кучи, U – қучланиш, e – электрон заряди, k – Больцман доимийси, T – панжара ҳарорати.

(5) ифодадан фойдаланиб, 3D ўлчамдаги р-п ўтиш дифференциал ўтказувчанлиқнинг қўйилган қучланишга боғлиқлик графигини олиш мумкин (3-расм).

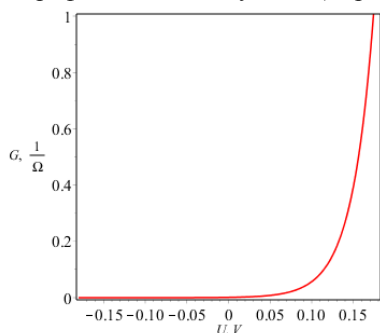

3-расм. р-п ўтиш дифференциал ўтказувчанлигининг қучланишга боғлиқлиги

2D ўлчамдаги р-п-ўтишнинг диффузия сифими учун [6] ишда келтирилаётган ифодадан фойдаланган ҳолда қуйидаги формулага эга бўламиз:

$$G = \frac{q^2 n_i^2 (L_n + L_p)}{k T N_d} \exp\left(\frac{qU}{kT}\right) \quad (6)$$

бу ерда, $n_i = g_{2D} kT \exp\left(-\frac{E_g}{2kT}\right)$, $L_n = L_p = \sqrt{D_{n(p)} \tau_{n(p)}}$, $D_{n(p)} = \frac{kT \mu_{n(p)}}{q}$, $N_d = 4 \cdot 10^{12} \text{ см}^{-2}$ [6].
(6) ифодадан фойдаланиб, 2D ўлчамдаги p-n ўтиш дифференциал ўтказувчанликнинг қўйилган кучланишга боғлиқлик графигини олиш мумкин (4- расм).

4-расм. p-n ўтиш дифференциал ўтказувчанлигининг кучланишга боғлиқлиги

Адабиётлар

1. Buscema M., Joshua O. Island, Dirk J. Groenendijk, Sofya I. Blanter, Gary A. Steele, Herre S. J. van der Zant, Andres Castellanos-Gomez. Photocurrent generation with two-dimensional van der Waals semiconductors. *Chemical Society Reviews*. Issue 11. 24.04.2015.
2. Buscema M., Groenendijk, D., Steele, G. *et al.* Photovoltaic effect in few-layer black phosphorus PN junctions defined by local electrostatic gating. *Nat Commun* 5, 4651 (2014). <https://doi.org/10.1038/ncomms5651>
3. Posdichil A., Furchi M., Mueller T. Solar-energy conversion and light emission in an atomic monolayer p-n diode. *Nature Nanotech* 9, 257–261. 2014. <https://doi.org/10.1038/nnano.2014.14>
4. Baugher, B., Churchill, H., Yang, Y. *et al.* Optoelectronic devices based on electrically tunable p-n diodes in a monolayer dichalcogenide. *Nature Nanotech* 9, 262–267 (2014). <https://doi.org/10.1038/nnano.2014.25>
5. Justin Boddison-Chouinard, Alex Bogan, Norman Fong, Kenji Watanabe, Takashi Taniguchi, Sergei Studenikin, Andrew Sachrajda, Marek Korkusinski, Abdulmenaf Altintas, Maciej Bieniek, Pawel Hawrylak, Adina Luican-Mayer, Louis Gaudreau. Gate controlled quantum dots in monolayer WSe₂. *Mesoscale and Nanoscale Physics*. 1 Aug 2021.
6. Ferney A. Chaves, a Pedro C. Feijoo and David Jiménez. The 2D PN Junction Driven Out-of-Equilibrium. *Nanoscale Adv.*, 2020, DOI: 10.1039/D0NA00267D.
7. Jariwala D, Sangwan V K, Late D J, Johns J E, Dravid V P, Marks T J, Lauhon L J and Hersam M C 2013 *Appl. Phys. Lett.* 102 173107
8. B. W. H. Baugher, H. O. H. Churchill, Y. Yang and P. JarilloHerrero, Optoelectronic devices based on electrically tunable p-n diodes in a monolayer dichalcogenide, *Nat. Nanotechnol.*, 2014, 9, 262–267.
9. Gulyamov A.G., Usmanov M.A. "Effect of deformation on photocurrents in p-n transitions," *Scientific Bulletin of Namangan State University: 2021 Vol.2: Iss.2, Article* Available at: <https://uzjournals.edu.uz/namdu/vol2/iss2/1>
10. G. Gulyamov, M.G. Dadamirzaev, M.O. Kosimova "Кучли электромагнит майдондаги p-n ўтиш дифференциал қаршилиги ва диффузион сизимига деформация ва ёруғликнинг таъсири" //НамДУ илмий ахбороти, Наманган, 2021, №6, 23-29-б
11. Gulyamov G., Dadamirzaev M.G., Kosimova M., Gulomkodiroy B. "The nonideality coefficient of IVC p-n-junction in a strong microwave field when illuminated by light" //Journal of Scientific and Engineering Research, 2019, 6(7):241-246
12. [Шамирзаев С.Х.] Дадамирзаев М.Г., Қосимова М.О. Бир жинсли бўлмаган яримўтказгичли структураларнинг ўта юқори частотали майдондаги вольт-ампер характеристикаси. // БухДУ илмий ахбороти.- Бухоро: 2018, №4, 6-10-б.
13. Gulyamov G., Dadamirzaev M.G., Kosimova M., Uktamova M. "Thermophotoemf of hot charge carriers at p-n-junctions under exposure to a microwave field and light," *Scientific-technical journal: 2020, Vol. 24: Iss. 5, Article13.* Available at: <https://uzjournals.edu.uz/ferpi/vol24/iss5/13>
14. Dadamirzayev M.G., Qosimova M.O. The effect of the variation of the electric field of the uhf waves on the cvc of the asymmetric p-n-junction //Theoretical & Applied Science. –USA, 2018, 10.15863/TAS. 401-405.
15. Гулямов Г., Дадамирзаев М.Г., Қосимова М. "ЎЮЧ майдонда ёруғлик таъсиридаги p-n-ўтиш ВАХ ноидеаллик коэффициенти" // Наманган Давлат Университети илмий ахбороти. –Наманган: 2019, №10, 42-49-б.
16. Gulyamov G., Dadamirzaev G. Dadamirzaev M.G., Kosimova M. "The influence of the microwave field on the characteristics of the p-n junction," *Euroasian Journal of Semiconductors Science and Engineering: 2020, Vol. 2: Iss. 4, Article7.* <https://uzjournals.edu.uz/semiconductors/vol2/iss4/7>.
17. Gulyamov G., Dadamirzaev M.G., Kosimova M.O. "p-n ўтиш дифференциал ўтказувчанлиги ва диффузия сизимига кучли электромагнит майдон ва деформациянинг таъсири" //НамДУ илмий ахбороти. –Наманган: 2022, №1, 76-83-б.

РЕЗЮМЕ. 2D ўлчамдаги p-n-ўтиш вольт-ампер характеристикасининг ёруғлик тўлқин узунлигига боғлиқлиги назарий томондан ўрганилган. Олинган натижалар тажриба натижалари билан солиштирилган. 3D ўлчамли p-n ўтиш дифференциал ўтказувчанлигига нисбатан 2D ўлчамли p-n ўтиш дифференциал ўтказувчанлиги катта бўлиши назарий томондан кўрсатиб берилган.

РЕЗЮМЕ. Теоретически исследована зависимость вольт-амперной характеристики p-n-перехода двумерной шкалы от длины волны света. Полученные результаты сравнивали с результатами эксперимента. Теоретически было показано, что двумерная дифференциальная проводимость p-n перехода больше, чем трехмерная дифференциальная проводимость p-n перехода

SUMMARY. The dependence of the current-voltage characteristic is theoretically investigated of a two-dimensional p-n junction on the wavelength of light. The results obtained were compared with the experimental results. Theoretically, it has been shown that the two-dimensional differential conductivity of the p-n junction is greater than the three-dimensional differential conductivity of the p-n junction

Р-Н ЎТИШЛИ ДИОДЛАРНИНГ ФЕРМИ КВАЗИ САТҲИ ВА ВОЛЬТ – АМПЕР ХАРАКТЕРИСТИКАСИГА МИКОТЎЛҚИН ТАЪСИРИ

Г.Гулямов – физика-математика фанлари доктори, профессор

Б.Б.Шахобиддинов – катта ўқитувчи

Г.Н.Мажидова – докторант

Наманган муҳандислик – қурилиш институти

Д.О.Қурбонова – магистрант

Наманган давлат университети

Таянч сўзлар: ЭЮК – электир юритувчи куч, ВАХ - вольт – ампер характеристикаси. ЎЮЧ – ўта юкори частота, қизиган электрон, Ферми квази сатҳ.

Ключевые слова: электродвижущая сила (ЭДС), вольт-амперная характеристика (ВАХ), сверхвысокочастотное поле (СВЧ), горячие электроны, квазиуровни Ферми (КФ).

Key words: electromotive force (EMF) current-voltage (CV) characteristic microwave field (SHF) hot electrons, quasi-Fermi levels (QFL).

Бизга маълумки кремний учун $n_i = \sqrt{2} \cdot 10^{-10} \text{ см}^{-3}$, $n_n = N_d = 10^{15} \text{ см}^{-3}$ бўлса $p_n = 2 \cdot 10^5 \text{ см}^{-3}$ га тенг, $p_p = 10^{15} \text{ см}^{-3}$ га тенг бўлар экан. Бизга маълумки $n_n \cdot p_n = p_p \cdot n_p = n_i^2$ га тенглиги ташқи кучланиш берилмаган ҳолатга тўғри келади, акс ҳолда тенглик шарт бузилади [1].

Яъни электрон ва коваклар Ферми сатҳлари бирор бир аралашма соҳасида ҳар хил бўлса шарт бажарилади, акс ҳолда $(F_p - F_n) > 0$ да $p \cdot n > n_i^2$ ёки

$(F_p - F_n) < 0$ да $p \cdot n < n_i^2$ бўлади. Бу ҳолни $p \cdot n = n_i^2 \cdot \left[\frac{q(F_p - F_n)}{kT} \right]$ орқали текширилади.

Донор соҳадаги электрон ва коваклар учун F_n Ферми сатҳи бир хил бўлади. Худди шундай акцептор соҳа учун F_p Ферми сатҳи электрон ва коваклар учун ҳам бир хил бўлади. Ҳар бир соҳа учун ташқи кучланиш бермасдан фақат ЎЮЧ тўлқин таъсир қилдирсак панжара ҳарорати кўтарилмасдан электр токи ташувчиларнинг ҳарорати ортади ва бу ҳолат учун $n_n \cdot p_n = p_p \cdot n_p = n_i^2$ шарт бажарилади.

Концентрациянинг умумий ифодасидан Ферми-Диракт тақсмоти бўйича қизиган электрон ва ковак учун Ферми квазисатҳини сонли ечимини топиш учун (1) ва (2) ифодаларни оламиз.

$$n = \int g(E) f(E) dE$$

$$n_d = \frac{N_d}{\frac{1}{2} e^{\frac{E_d - F}{kT}} + 1}$$

$$N_d \left(1 - \frac{1}{\frac{1}{2} e^{\left(\frac{E_d - F_c}{kT} \right)} + 1} \right) = N_c \int_{E_c}^{\infty} \frac{\sqrt{E - E_c}}{e^{\left(\frac{E - F_c}{kT_c} \right)} + 1} dE \quad (1)$$

$$N_a \left(1 - \frac{1}{2 e^{\left(\frac{E_a - F_h}{kT} \right)} + 1} \right) = N_v \int_{-\infty}^{E_v} \frac{\sqrt{E_v - E}}{e^{\left(\frac{-E + F_h}{kT_h} \right)} + 1} dE \quad (2)$$

Ферми-Диракт ва Максвелл-Болцман тақсмотларини солиштириш мақсадида концентрациянинг умумий ифодасини айнамаган яримўтказгич учун Максвелл-Болцман статистикасига кўра донор аралашма учун электронлар учун Ферми сатҳини ифодасини оламиз:

$$F_e = E_c - kT \ln \left(\frac{N_c}{n_n} \right) \quad (3)$$

Худди шундай акцептор соҳадаги коваклар учун Ферми сатҳи ифодасини оламиз:

$$F_h = E_v + kT \ln \left(\frac{N_v}{p_p} \right) \quad (4)$$

Бунда электрон ва коваклар учун ферми сатҳи кўриниши энергетик сатҳлар учун санок бошини танлашга боғлиқ бўлади. Агар энергетик шкалада $E_c = 0$ деб олинса, у ҳолда кремний таъқиқланган зона кенглиги $E_g = 1,12 \text{ эВ}$ лигидан $E_v = -1,12 \text{ эВ}$ деб олинади. Бу ҳолат учун электрон ва коваклар учун бошланғич ҳона температурасида $T = 300 \text{ К}$ да Ферми сатҳини қуйидагича топишимиз мумкин.

$$F_{e_0} = -kT \ln \left(\frac{N_c}{n_n} \right) \quad (5)$$

$$F_{h_0} = E_v + kT \ln \left(\frac{N_v}{p_p} \right) \quad (6)$$

Биз бу (5) ва (6) ифодаларни ҳисоблаб топишимиз учун N_c ва N_v ларни ифодаларни $T = 300$ учун ҳисоблаб топдик ва адабиётлардаги қийматлари билан солиштирдик [2] ва қўйидаги қийматларга эга бўлдик: $T = 300 \text{ К}$ кремний учун $N_e = 2,8 \cdot 10^{19} \text{ см}^{-3}$ ва $N_v = 1,04 \cdot 10^{19} \text{ см}^{-3}$,

$n_i = 1,45 \cdot 10^{20} \text{ см}^{-3}$, бу қийматлардан фойдаланган ҳолда донор соҳа учун $n_n = 10^{15} \text{ см}^{-3}$ деб олсак $p_n = 2 \cdot 10^5 \text{ см}^{-3}$ га тенглигини, акцептор соҳа учун $p_p = 10^{15} \text{ см}^{-3}$ деб олсак $n_p = 2 \cdot 10^5 \text{ см}^{-3}$ тенглигини кўраимиз. Демак дастлаб шу концентрациялар учун (5) ва (6) ифодаларни ҳисоблаймиз, унга кўра $F_{e_0} = -0,265 \text{ эВ}$ $F_{h_0} = -0,88 \text{ эВ}$ га тенг чиқади. Бу қийматлар донор соҳа ва акцептор соҳаларнинг бошланғич Ферми сатҳлари бўлиб, ЎЮЧ электромагнит тўлқин таъсирида электр ток ташувчиларни қизиши туфайли ўзгариб боради.

Қизиган электрон ва коваклар Ферми квазисатҳларининг уларнинг ҳароратга боғлиқлиги

ЎЮЧ таъсир этганда донор ва акцептор соҳалар Фермиквази сатҳи учун қўйидаги ифодаларни ёзамиз.

$$F_e = F_{e_0} - kT_e \ln \left(\frac{N_c}{n_n} \right) \quad (7)$$

$$F_h = F_{h_0} + kT \ln \left(\frac{N_v}{p_p} \right) \quad (8)$$

(7) ва (8) ифодалардан ва юкоридаги қийматлардан фойдаланган ҳолда донор соҳадаги электронлар ва акцептор соҳадаги ковакларнинг ферми сатҳи ЎЮЧ майдон таъсирида ўзгаришини графикларини олинди ва назарий ҳисоб китобларимиз билан солиштирдик.

1- расмдаги 1-чизик $n_1 = 2 \cdot 10^{15} \text{ см}^{-3}$, 2-чизик $n_2 = 2 \cdot 10^{17} \text{ см}^{-3}$, донор соҳадаги электронлар

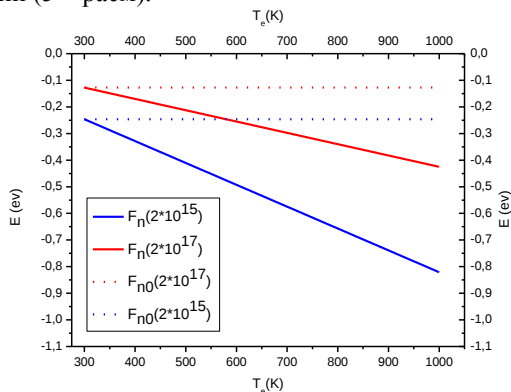
концентрациясида $T=T_e=300K$ ҳолатдаги бошланғич Ферми сатҳлари яъни: n_1 да $F_{e0}=-0.25$ ev га, n_2 да $F_{e0}=-0,126$ ev га тенг ва бу ЎЮЧ таъсирида T_e ни ортиши билан ўзгариб боради.

Худди шу тартибда (8) ифода орқали акцептор соҳадаги коваклар ферми сатҳини ЎЮЧ таъсирида ўзгариш графигини олдик.

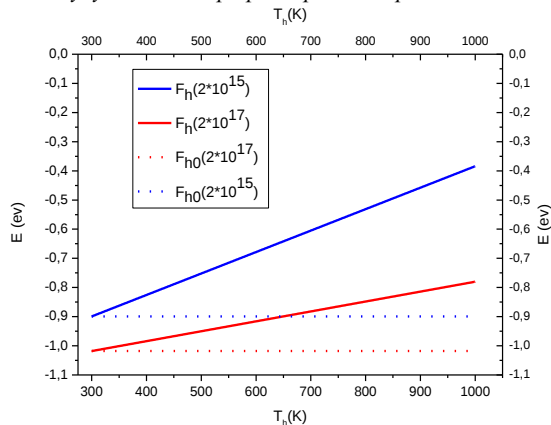
2-расмдаги 1-чизик $p_1=2\cdot 10^{15} \text{ см}^{-3}$, 2-чизик $p_2=2\cdot 10^{17} \text{ см}^{-3}$, 3-чизик $p_3=10^{13} \text{ см}^{-3}$ акцептор соҳадаги коваклар концентрациясида $T=T_h=300 \text{ K}$ ҳолат учун бошланғич Ферми сатҳи яъни: p_1 да $F_{h0}=-0,88$ ev га, p_2 да $F_{h0}=-1,012$ ev га тенг ва бу ЎЮЧ таъсирида T_h ни ортиши билан ўзгариб боради.

Термодинамик мувозонат пайтида электрон фонон гази бир хил ҳароратга эга, донор ва акцептор соҳадаги Ферми сатҳи ҳарорат ортиши билан бир-бирига яқинлашади ва таъқиқланган зона кенглигининг ўртасига яқин жойда бирлашади ва Ферми сатҳлари тенглашади. Бу ҳолатдан сўнг панжара ҳарорати ортиши билан ўзгармай қолади (5-расм) [3]. Ушбу графикдан кўрииб турибдики кристалл панжара ҳароратининг етарлича ортиши билан ҳар қандай турдаги яримўтказгич хусусий яримўтказгичга айланади.

ЎЮЧ таъсиридаги p - n ўтишда панжара ҳарорати ўзгармай ток ташувчи ковак ва электронларни ўзигина қизиши ҳисобига n ва p соҳадаги Ферми сатҳлари бир – бирига яқинлашиб тенглашади ва T_e қизиган электрон, T_h қизиган ковакларнинг ҳарорати ортиши билан ферми сатҳлари яна ўзгаришда давом этишини кузатишимиз мумкин (5 – расм).

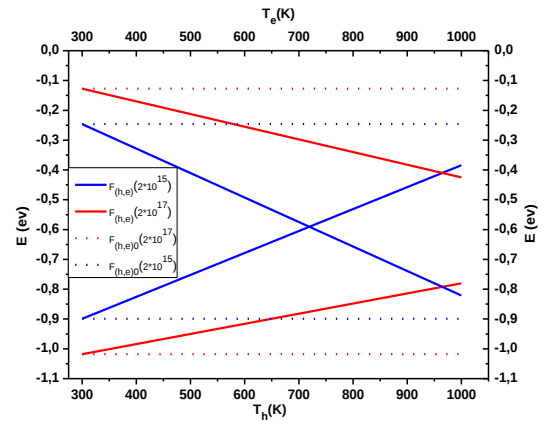
1 – расм. n -турдаги яримўтказгичда электронлар ЎЮЧ таъсирида T_e га қизиши сабабли Ферми квазисатҳини ўзгаришини турли концентрациялари учун олинган графиклари тасвирланган.

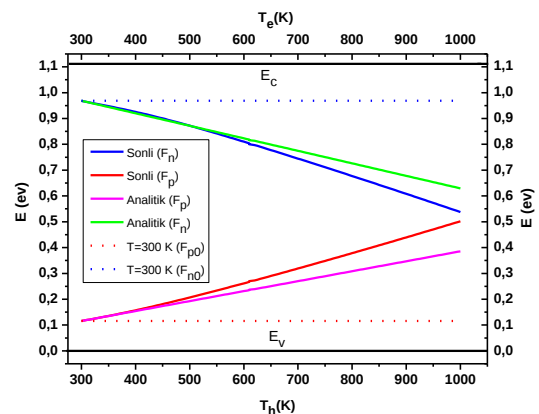
2 – расм. p – турдаги яримўтказгичда турли концентрацияли коваклар ЎЮЧ майдон таъсирида T_h га қизиши туфайли Ферми сатҳини ўзгариши тасвирланган.

4 – расмда $n_n=p_p=2\cdot 10^{17} \text{ см}^{-3}$ концентрацияли кремний асосли яримўтказгичлардаги n ва p соҳалардаги Ферми квазисатҳининг ЎЮЧ таъсирида ўзгаришини (1) ва (2) ифодалар ёрдамида Ферми-Диракт тақсимотининг рақамли ечими ҳамда (3) ва (4) ифодалар ёрдамида Максвелл-Болцман тақсимоти асосида олинган графиклари таққосланган.

Ферми-Диракт ва Максвелл-Болцман тақсимотларининг айнамаган яримўтказгичларда ЎЮЧ майдон таъсирида Ферми квазисатҳлари катта фарқ қилмаслигини кўришимиз мумкин.

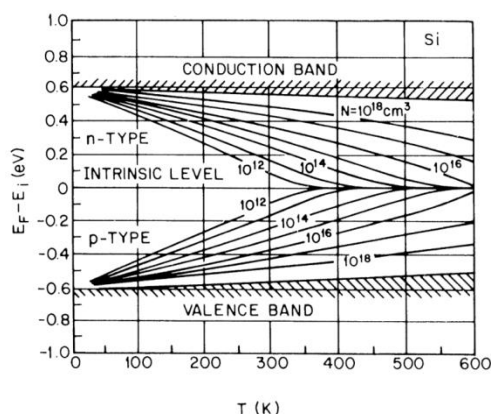
3 – расм. Турли концентрацияли кремний асосли яримўтказгичлардаги n ва p соҳалардаги Ферми квазисатҳининг ЎЮЧ таъсирида ўзгаришини (7) ва (8) ифодалар ёрдамида олинган графиги.

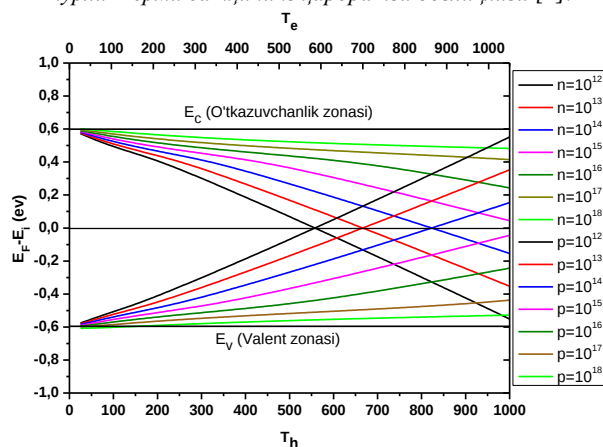
4 – расм.

5-расмда кристалл панжара ҳароратининг ортиши билан таъқиқланган зона кенглигининг камайиши ҳам ҳисобга олинган. Ҳароратнинг ўзгариши билан электронлар ҳимпотенциалининг ўзгариши электронлар энергетик спектрининг ўзгаришига нисбатан кескин бурилиши кўрсатилган. Ферми квазисатҳининг ўзгариши яримўтказгич асбобларнинг характеристикаларига кучли таъсир ўтказиши.

6-расм. $N_c=N_v$ лигида турли концентрацияли кремний асосли яримўтказгичлардаги донор ва акцептор соҳалардаги турли Ферми квазисатҳининг ЎЮЧ майдонга боғлиқлигини Ферми-Диракт тақсимоти орқали рақамли ечимлари ёрдамида олинган графиклар.

5 – расм. $N_c = N_v$ лигида турли концентрацияли кремний асосли яримўтказгичлардаги донор ва акцептор соҳалардаги турли Ферми сатҳининг ҳароратга боғлиқлиги [4].

6-расм.

Энди асосий эътиборни ферми квази сатҳининг ўзгариши билан p - n ўтишнинг вольт – ампер характеристикаси орасидаги боғлиқликни ўрганишга қаратамиз.

Юқорида Ферми квази сатҳларини ўзгаришларидан олган қийматларимизни таҳлил қилсак. Унга кўра $n_n = 2 \cdot 10^{15} \text{ см}^{-3}$ ва $p_p = 2 \cdot 10^{15} \text{ см}^{-3}$ концентрациядаги донор ва акцептор соҳаларнинг Ферми сатҳларини ўйоч таъсирида ўзгаришини кўриб чиқишимиз мумкин. Унга кўра $T = T_e = T_h = 300 \text{ K}$ ҳолатда донор ва акцептор соҳаларнинг бошланғич Ферми сатҳи $F_{e0} = -0.25 \text{ eV}$ ва $F_{h0} = -0.89 \text{ eV}$ га тенг. Бошланғич потенциал тўсиқнинг баландлиги ϕ_0 n ва p соҳалардаги бошланғич Ферми сатҳларининг фарқига тенг, яъни $\phi_0 = F_{e0} - F_{h0}$ га тенг. Бунга кўра $n_n = 2 \cdot 10^{15} \text{ см}^{-3}$ ва $p_p = 2 \cdot 10^{15} \text{ см}^{-3}$ концентрацияда, $T = T_e = T_h = 300 \text{ K}$ кремний асосли p - n ўтишимиз учун бошланғич потенциал тўсиқ баландлиги $\phi_0 = 0.64$ га тенг экан.

1-расмдан n соҳадаги Ферми сатҳини $n_i = 2 \cdot 10^{15} \text{ см}^{-3}$ концентрация ўзгаришидан а) $T_{e1} = 350 \text{ K}$ да $F_{e1} = -0.28 \text{ eV}$ га б) $T_{e2} = 400 \text{ K}$ да $F_{e2} = -0.33 \text{ eV}$ га тенг. Бу қийматларни (7) ифода ёрдамида ҳисоблаб топиш ҳам мумкин.

2-расмда p соҳадаги Ферми сатҳини $p_i = 2 \cdot 10^{15} \text{ см}^{-3}$ концентрация ўзгаришидан а) $T_{h1} = 350 \text{ K}$ да $F_{h1} = -0.86 \text{ eV}$ га б) $T_{h2} = 400 \text{ K}$ да $F_{h2} = -0.82 \text{ eV}$ га тенг. Бу қийматларни (8) ифода ёрдамида ҳисоблаб топиш мумкин. Бу қийматлардан фойдаланиб n ва p соҳаларнинг Ферми сатҳларини ўзгаришини ҳисоблаймиз.

$T_{e1} = T_{h1} = 350 \text{ K}$ да $\Delta F_{e1} = F_{e1} - F_{e0} = -0.03 \text{ eV}$; $\Delta F_{h1} = F_{h1} - F_{h0} = -0.03 \text{ eV}$ тенг. Бу n ва p соҳада Ферми квазисатҳларини ўзгаришларини фарқини олсак $T_e = T_h = 350 \text{ K}$ ҳолат учун потенциал тўсиқ баландлиги ҳисоблаймиз яъни: $\varepsilon_1 = \Delta F_{e1} - \Delta F_{h1} = -0.06 \text{ V}$

Бизга маълумки потенциал тўсиқ баландлигини ўзгариши p - n ўтишда ЭЮКни беради. [5-6].

Демак $T_e = T_h = 350 \text{ K}$ учун ЭЮКни ҳисобига потенциал тўсиқ баландлиги фарқи $\Delta \phi_1 = \phi_1 - \phi_0 = -0.58 \text{ V}$ га тенг экан. Худди шу ҳолатда $T_{e2} = T_{h2} = 400 \text{ K}$ да $\Delta F_{e2} = F_{e2} - F_{e0} = -0.08 \text{ eV}$; $\Delta F_{h2} = F_{h2} - F_{h0} = 0.07 \text{ eV}$ тенг. Бу ферми сатҳларини ўзгаришларини фарқидан $\varepsilon_2 = \Delta F_{e2} - \Delta F_{h2} = -0.15 \text{ V}$ ЭЮК ҳосил бўлади. $T_{e2} = T_{h2} = 400 \text{ K}$ учун потенциал тўсиқ баландлигининг фарқи $\Delta \phi_1 = \phi_1 - \phi_0 = -0.49 \text{ V}$ тенг. Демак кремний асосли p – n ўтишида $T_{e1} = T_{h1} = 350 \text{ K}$ бўлганда $E_1 = -0.06 \text{ v}$ га, $T_{e2} = T_{h2} = 400 \text{ K}$ бўлганда $E_2 = -0.15 \text{ v}$ га тенг экан.

Энди кремний асосли p – n ўтишли яримўтказгичимизни ўйоч таъсиридаги вольт – ампер характеристикасини кўриб чиқамиз. Масалани соддалаштириш мақсадида p – n ўтиш ҳажмий заряд қалинлигини электронларнинг эркин югириш йўлидан кичик деб ҳисоблаймиз ва масалани диод яқинлаштиришда кўрамиз. У ҳолда коваклар ҳосил қилган ток зичлиги ифода билан топилади [3].

$$J_p = -qD_p \frac{dp_n}{dx} \Big|_{x_n} = \frac{qD_p \cdot p_{n0}}{L_p} \left(e^{\frac{qu}{kT}} - 1 \right)$$

ифода билан. Электронлар ҳосил қилган ток зичлиги эса

$$J_n = -qD_n \frac{dn_p}{dx} \Big|_{-x_p} = \frac{qD_n \cdot n_{p0}}{L_p} \left(e^{\frac{qu}{kT}} - 1 \right)$$

Умумий ток зичлиги эса қуйдагича бўлади.

$$J = J_n + J_p = J_s \left(e^{\frac{qu}{kT}} - 1 \right) \quad (9)$$

$$J_s = \frac{eD_p \cdot p_{n0}}{L_p} + \frac{eD_n \cdot n_{p0}}{L_n} \quad (10)$$

Бу ерда D_p , D_n – ковак ва электронларнинг диффузия коэффциенти, p_n – n соҳадаги коваклар концентрацияси, n_p – p соҳадаги электронлар концентрацияси, L_p , L_n – ковак ва электронларнинг диффузия узунликлари ва улар қуйдаги ифодалар ёрдамида аниқланади.

$$L_p = \sqrt{D_p \tau_p} \quad L_p = \sqrt{D_p \tau_p} \quad (11)$$

Бу ерда τ_p , τ_n – ковак ва электронларнинг ўртача яшаш вақти $\tau_p = 8.4 \cdot 10^{-10} \text{ c}$, $\tau_n = 3 \cdot 10^{-10} \text{ c}$ га тенг [3]. (10) ва (11) ифодаларни (9) га қўйсак қуйдаги ифодани оламиз.

$$J = \left(\frac{eD_p \cdot p_{n0}}{L_p} + \frac{eD_n \cdot n_{p0}}{L_n} \right) \left(e^{\frac{eu}{kT}} - 1 \right) \quad (12)$$

Бу ифода p – n ўтишли яримўтказгичларни ҳеч қандай ташки таъсирларсиз ҳолатдаги вольт – ампер характеристикасини аниқлайди.

p – n ўтиш яримўтказгичга ўйоч таъсирини кузатишимиз учун (12) ифодани қуйдагича ёзишимиз мумкин [5-6].

$$J = \frac{eD_n \cdot n_p}{\sqrt{D_n \tau_n}} \left[\sqrt{\frac{T_e}{T}} \cdot \exp\left(\frac{q\varphi_0}{kT} - \frac{e(\varphi_0 - u + u_e)}{kT_e}\right) - 1 \right] + \frac{eD_p \cdot n_n}{\sqrt{D_p \tau_p}} \left[\sqrt{\frac{T_h}{T}} \cdot \exp\left(\frac{q\varphi_0}{kT} - \frac{e(\varphi_0 - u + u_h)}{kT_h}\right) - 1 \right] \quad (13)$$

Бу ифодада φ_0 – бошланғич потенциал тўсик баландлиги, T_e , T_h – қизиган электрон ва ковакларнинг ҳарорати, T – яримўтказгич панжарасининг ҳарорати, $u_e = u_h$ – ЎЮЧ таъсирида p – n ўтишдаги электрон ва ковакларни потенциал тўсик баландлигининг модуляцияланиши ва u қуйидаги ифода ёрдамида аниқланади [6-7].

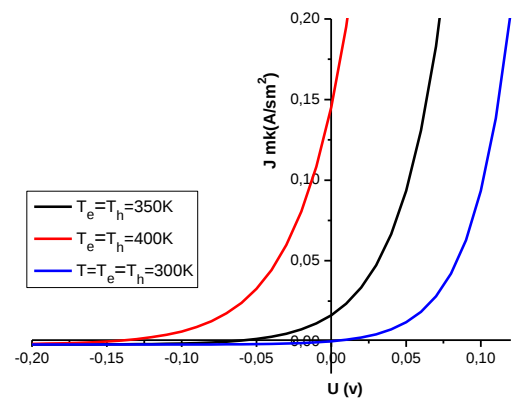
$$u_e(U_b, T_e) = \frac{kT}{q} \ln \left(\int_0^{2\pi} \exp\left(-\frac{eU_b \cos(wt)}{kT_e}\right) \frac{d(wt)}{2\pi} \right) \quad (15)$$

$$u_h(U_b, T_h) = \frac{kT}{q} \ln \left(\int_0^{2\pi} \exp\left(-\frac{eU_b \cos(wt)}{kT_h}\right) \frac{d(wt)}{2\pi} \right) \quad (16)$$

Бу ерда U_b – ЎЮЧ амплитудавий қиймати. (35) ва (36) ифодаларга кўра $T_{e1}=T_{h1}=350$ К да $u_{e1}=0.04$ В га, $T_{e2}=T_{h2}=400$ К да эса $u_{e2}=0.0411$ В га тенг. (13) ифода ёрдамида вольт – ампер характеристикасига ЎЮЧ майдон таъсирини кўрсатувчи графикларини олдик (7-расм).

Кремний учун $T=300$ К да $n_i=1,45 \cdot 10^{10} \text{ см}^{-3}$ га тенгличидан [4] $n_n=2 \cdot 10^{15} \text{ см}^{-3}$ – n - соҳадаги электронлар концентрацияси, $p_p=2 \cdot 10^{15} \text{ см}^{-3}$ – p -соҳадаги коваклар концентрацияси бўлганда асосий бўлмаган заряд ташувчилар концентрацияси учун $n_n \cdot p_p = n_i^2$ бу ифода орқали $n_p=10^5 \text{ см}^{-3}$ ва $p_n=10^5 \text{ см}^{-3}$ ларни аниқлаб оламиз. Бу ҳолат учун юқорида бошланғич потенциал тўсик баландлиги $\varphi_0 = 0.64$ В эканлигини топганмиз.

Вольт – ампер характеристикасида $J=0$ да эркин ўзгарувчи u нинг 0 дан фаркли нуктада кесиб ўтса, шу нукта $u_x=E$ ЭЮК га тенг бўлади. [7-8]

7 – расм. А) ташқи таъсир бўлмаганидаги $T=300$ К кузатилмаганидаги ВАХ. В) ЎЮЧ майдон қўйилгандаги $T_{e1}=T_{h1}=350$ К ва $u_{e1}=u_{h1}=0.04$ қийматларидаги ВАХ. С) $T_{e2}=T_{h2}=400$ К ва $u_{e2}=u_{h2}=0.0411$ қийматларидаги ВАХ.

7 – расмдаги графиклардан шуни кўришимиз мумкинки А) ташқи таъсир бўлмаганидаги ВАХ координата бошидан ўтади ва бунда ҳеч қандай ЭЮК ҳосил бўлмайди. В) Ташқи ЎЮЧ майдон қўйилганда $T_{e1}=T_{h1}=350$ К ва $u_{e1}=u_{h1}=0.04$ В қийматларида $E=0,06$ В ЭЮК ҳосил бўлади, С) $T_{e2}=T_{h2}=400$ К ва $u_{e2}=u_{h2}=0.0411$ В қийматларида $E=0,15$ В ЭЮК ҳосил бўлади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкин: p – n ўтишли яримўтказгичларга ЎЮЧ таъсирида Ферми сатҳини ўзгаришидан ҳосил бўлган ЭЮК, ЎЮЧ таъсирида вольт – ампер характеристикасида ҳосил бўлган ЭЮК билан ўзаро мос келади. Шундай қилиб бажарилган ишлардан қуйидагича хулоса чиқариш мумкин. p -нўтиш диодда ҳосил бўлаётган ЭЮК ва ундан ўтаётган тоқлар p -нўтишнинг p ва n соҳалардаги квазихимпотенциалларининг қийматларига кучли боғлиқ бўлади. Диоднинг ВАХни билган ҳолда ташқи ЎЮЧ майдон таъсирида p -нўтишли диоднинг базалардаги электрон ва ковакларнинг квазихимпотенциалларини аниқлаш мумкин.

Адабиётлар

1. Азизов М.А. “Яримўтказгичлар физикаси”. – Тошкент: 1974. –С. 61-67.
2. Бонч-Бруевич В.Л., Калашников С.Г. «Физика полупроводников». –М.: «Наука» 1977.
3. Зи С. “Физика полупроводниковых приборов”. Т.1.- С. 91 – 100.
4. Хелмут Спеллер “Introduction to radiation detectors and Electronics”, 30 – map – 99. IX.2.a. A semiconductor device primer – doping and diodes.
5. Шамирзаев С.Х., Гулямов Г., Дадамирзаев М.Г., Гулямов А.Г. Вихревые токи, возникающие на p - n -переходе в сверхвысокочастотном электромагнитном поле. / Физика и техника полупроводников, 2009, том 43, вып. 9
6. Шамирзаев С.Х., Гулямов Г., Дадамирзаев М.Г., Гулямов А.Г. Сверхвысокочастотный квазипотенциал и вихревые токи в p - n -переходе/ Физика и техника полупроводников, 2011, Т. 45, вып. 8
7. Гулямов Г., Эркабоев У.И., Шарипбаев Н.Ю., Гулямов А.Г. ЭДС, возникающая в p - n -переходе при воздействии сильного СВЧ поля и света/ Физика и техника полупроводников, 2019, том 53, вып. 3
8. Аблазимов Н.А., Вейнгер А.С. и др. Питанов В.С. Влияние сильного СВЧ поля на фотоэлектрические характеристики кремниевых p – n – переходов /физика и техника полупроводников, 1992, том 26, вып.6
9. Gulyamov G., Majidova G.N., Shaxobiddinov B.B., Muxitdinova F.R. “Kremniy yarimo`tkazgichli  $p$ - $n$  o`tishli diodlarning Fermi kvazisatxi va volt-amper xarakteristikasining yorug`lik va deformasiya ta`sirida o`zgarishi”, NamDU ilmiy axborotnomasi 2020. №8.
10. Gulyamov G., Gulyamov A., Shahobiddinov B., Majidova G. “Relation of quasi-level fermi of hot electrons and holes with the current-voltage characteristics of the p - n junction. Scientific Bulletin of Namangan State University 2 (4), 8-15.

РЕЗЮМЕ. Турли яримўтказгичда Ферми квази сатҳини ўта юқори частотали электромагнит таъсирида ўзгаришларини турли хил электр ўтказувчилар концентрациялари учун таҳлил қилинган. Ундан ташқари бу Ферми квази сатҳларини ўзгаришини кремний яримўтказгич диодларининг вольт – ампер характеристикасига кучли таъсир қилиш кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ. Исследовано квазиуровни электронов и ямы в полупроводниках сильном сверхвысокочастотном СВЧ поле. Показано, что эти изменения квазиуровней Ферми сильно влияют на вольт-амперную характеристику полупроводникового диода с p - n переходом.

SUMMARY. The quasi-levels of electrons and holes are studied in semiconductors in a strong microwave field. It is shown that these changes in the Fermi quasi-level strongly affect the current-voltage characteristic of a semiconductor diode with a p - n junction.

POLARON MASSASINING TARANGLIK (BOSIM) BO'YICHA HOSILALARI

D.G'.Xajibayev – tayanch doktorant

B.Yavidov – fizika-matematika fanlari doktori

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: kengaytirilgan Holstein modeli, tarang kristal, polaron massasi, bir o'qli taranglik (bosim).

Ключевые слова: расширенная модель Холстейна, упругий кристалл, масса полярона, одноосная упругость (давление).

Key words: extended Holstein model, strained crystal, mass of polaron, uniaxial strain (pressure).

I. **Kirish.** Qattiq jismning issiqlik, elekt va optikaviy xossalari zaryad tashuvchisi va kristal panjara dinamikasi bilan aniqlanadi. Zaryad tashuvchisi holati va dinamikasining o'zi ham zaryad tashuvchisi va kristal panjara orasidagi o'zaro ta'sirlashuvga bog'liq. Bu ta'sirlashuv kvant fizikasida elektron-fonon ta'sirlashuvi (EFT) deb ataladi. EFT natijasida zaryad tashuvchisi avtolokallashgan holatga o'tishi birinchi bo'lib Landau tarafidan bashorat qilingan [1]. Qutbli kristal panjarada zaryad tashuvchisi avtolokallashgan holatini *polaron* deb atashni esa Pekar taklif qilgan [2,3]. Qariyb, bir asrlik davr mobaynida polaron fizikasi keng qamrovda rivojlandi [4,5]. Hozirda, ko'pchilik modda va birikmalarda zaryad tashuvchisi polaron xossalari ega ekanligi tajribalarda tasdiqlangan [6]. Polaron tamoyili qattiq jismlar fizikasida muhit ahamiyat kasb etishi ko'pchilik tomonidan tan olingan va hatto yirik kashfiyotlarga yetaklagan. Xususan, XX asrning 1986-yilidagi yuqori haroratli o'taotkazuvchanlik (YHO'O') hodisasi kashfiyoti [7] ham aynan polaron tamoyili negizida sodir bo'lgan edi [8]. Keyinchalik bajarilgan tajribalar kuprat birikmalarida kechuvchi elektr, magnit va optik jarayonlarda polaron o'zini namoyon etishini ko'rsatdi. Shu asnoda, YHO'O' hodisasini polaron tamoyili negizida tushuntirishga qaratilgan ko'plagan nazariy modellar yaratildi. Ana shunday modellardan biri kengaytirilgan Holstein modeli (KHM) hisoblanadi [9]. KHM negizida, noadiabatik yaqinlashuvda va EFT yetarlicha kuchli bo'lganda, kuprat kristalida polaron massasi, "o'taotkazuvchanlikning polaron nazariyasi" tanqidchilari bashoratlari kabi, juda katta bo'lmasligi ko'rsatildi. KHM negizida hisoblangan polaron massasining an'anaviy Holstein modeli negizida hisoblangan polaron massasidan, adiabatik yaqinlashuvda ham, kichik bo'lishi [10] ishda ko'rsatilgan. KHM polaroni xossalari o'rganish bo'yicha ancha ishlar borligiga qaramasdan[11-20], YHO'O' birikmalarida polaron massasining tashqi omillarga bog'liq ravishda o'zgarishi haligacha yetarlicha yoritilmay qolmoqda. Xususan, kristal panjara bir o'qli tarangligi (deformatsiyasi) va tashqi bir o'qli bosimlarining KHM polaroni massasining nisbiy o'zgarishi miqdoriy o'rganilmagan. Shu sabab, biz ushbu maqolada aynan o'sha masalaning, $\text{YBa}_2\text{Cu}_4\text{O}_8$ kuprat birikmasi misolida, miqdoriy tomonlarini yoritamiz. Olingan natijalar YHO'O' moddalar kritik harorati T_c qiymatining tashqi omil, jumladan, tasqi borim (taranglik)ga bog'liqligini talqin qilishda ishlatilishi mumkin.

II. **Nazariy model.** Polaron massasi EFT doimiysi $\lambda = E_p / zW$ (bu yerda E_p - polaron energiyai, D - o'tkazuvchanlik zonasini yarim e'ni) ga bog'liq. Biz ushbu maqolada $\lambda \geq 0.5$ tengsizlik, ya'ni kuchli EFT, bilan tavsiflanuvchi panjara polaroni massasining kristal panjara tarangligiga bog'liqligini kengaytirilgan Holstein modeli (KHM) negizida o'rganamiz [9]. KHM negizida polaron

massasi $m_p = m^* \cdot \exp[g^2]$ ifoda bo'yicha aniqlanadi.

Bunda m^* - zaryad tashuvchisining o'tkazuvchanlik zonasidagi massasi (keyinchalik $m^* = 1$ deb qabul qilamiz) va g^2 - polaron massasi eksponensial ortishi koeffitsienti.

Kupratlarning zanjir panjarasi modelida g^2 - polaron massasi eksponensial ortishi koeffitsienti quyidagicha aniqlandi:

$$g^2 = \frac{1}{2M\hbar\omega^3} \sum_{\vec{m}} [f_{\vec{m}}^2(\vec{n}) - f_{\vec{m}}(\vec{n}) \cdot f_{\vec{m}}(\vec{n} + \vec{a})] \quad (1)$$

Oxirgi formuladagi M - apikal kislorod massasi, $\hbar\omega$ - kupratlarga xos fonon energiyasi bo'lib, odatda u 75 meV deb qabul qilinadi, $f_{\vec{m}}(\vec{n})$ - EFT kuchi bo'lib, qandaydir ma'noda kuprat tarkibidagi CuO_2 tekisligining $\vec{n}$ - tugunidagi zaryad tashuvchisining $\vec{m}$ - tugundagi apikal kislorod ioni bilan ta'sirlashuvini tavsiflaydi va uning analitik ifodasi quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$f_{\vec{m}}(\vec{n}) = \frac{kc(1 - \varepsilon_c)}{(|(\vec{n} - \vec{m})a(1 - \varepsilon_i)|^2 - (c(1 - \varepsilon_c))^2)^{3/2}}. \quad (2)$$

Bu yerda, k - qandaydir doimiy, a - CuO_2 tekislidagi a -yoki b -o'qlar bo'yicha panjara davri, c - esa, kuprat kristal

panjarasining ab -tekislikka tik yo'nalishdagi davri, ε_a (ε_c) - panjaraning a - (c -) davri nisbiy deformatsiyasi (tarangligi). Kristal panjara davrlari tarangliklari

$$\varepsilon_a = \frac{a_0 - a_t}{a_0} \text{ va } \varepsilon_c = \frac{c_0 - c_t}{c_0}. \quad (3)$$

formula bo'yicha aniqlanadi. Bu yerda, a_0 - va c_0 (a_t - va c_t)-panjaraning taranglashmagan (taranglashgan) davrlari. Ya'ni musbat taranglik siqilishini, manfiy taranglik esa cho'zilishni anglatadi. Yuqoridagi munosabatlardan polaron massasidan bir o'qli taranglik bo'yicha olingan hosilasini aniqlash mumkin ($i=a,c$):

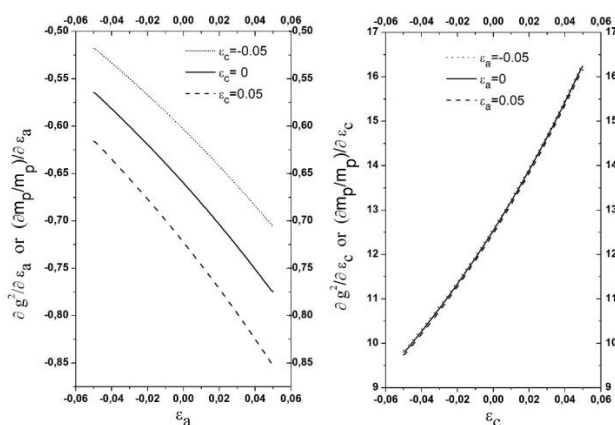
$$\frac{1}{m_p} \frac{\partial m_p}{\partial \varepsilon_i} = \frac{\partial g^2}{\partial \varepsilon_i}. \quad (4)$$

Polaron massasidan bir o'qli bosim bo'yicha olingan hosilasini aniqlash uchun yuqoridagi munosabatlarda

$\varepsilon_i = \kappa_i P_i$ almashtirish bajarish kerak (κ_i - i -o'qi

bo'yicha panjara davri siqiluvchanligi, P_i - i -o'qi bo'yicha qo'yilgan bosim).

III. **Hisoblash natijalari va muhokama.** $\text{YBa}_2\text{Cu}_4\text{O}_8$ kuprat birikmasi tetragonal kristal strukturaga ega deb qaraymiz: $a=3.8370 \text{ \AA}$ va $c=27.1844 \text{ \AA}$ [21]. CuO_2 tekisligidan tashqaridagi apikal kislorod vaziyati $z=0.0522$ [21] bilan aniqlanadi. U holda Cu-O_{ap} masofa $h_0=1.4190 \text{ \AA}$ ga teng bo'ladi. Yuqoridagi (2) va (3) formulalarda biz c o'rniga h_0 ni ishlatamiz. Bir o'qli taranglik bo'yicha polaron massasidan olingan hosilaviy

1-rasm. Bir o'qli taranglik ε_i ($i=a,c$) bo'yicha

polaron massasidan olingan hosilalar.

qiymatlar 1-rasmda aks ettirilgan. Rasmdan ko'rinib turganidek bir o'qli taranglik bo'yicha polaron massasidan olingan hosilalarning o'zlari tarangliklar funksiyalaridir. Kristal panjaraning a-o'qining siqilishi (cho'zilishi), $(1/m_p)dm_p/d\varepsilon_a < 0$ bo'lganlikdan, polaron massasining kamayishi (ortishi) ga olib keladi. Xuddi, shunday, c-o'qining siqilishi (cho'zilishi), $(1/m_p)dm_p/d\varepsilon_c > 0$ bo'lganlikdan, polaron massasining ortishi (kamayishi) ga olib keladi. Bu hosilalarning a- va c-o'qlarga mos ifodalari uchun quyidagilar son qiymatlarni topamiz: $(1/m_p)dm_p/d\varepsilon_a \approx -2$ va $(1/m_p)dm_p/d\varepsilon_c \approx 6.5$.

Bir o'qli bosim p_i ($i=a,c$) bo'yicha polaron massasidan olingan hosilalarning son qiymatini hisoblash uchun, misol tariqasida qarayotgan $\text{YBa}_2\text{Cu}_4\text{O}_8$ kuprat birikmasining mos o'qlar bo'yicha siqiluvchanligini inobatga olish dardkor. $\text{YBa}_2\text{Cu}_4\text{O}_8$ kuprat birikmasining a- va c-o'qlar bo'yicha siqiluvchanligi son qiymatlari, mos ravishda, $\kappa_a = 3.05 \cdot 10^{-3} \text{ GPa}^{-1}$ va $\kappa_c = 4.00 \cdot 10^{-3} \text{ GPa}^{-1}$ [22]. Bu son qiymatlarni inobatga olib aniqlangan $(1/m_p)dm_p/dp_a$ va $(1/m_p)dm_p/dp_c$ larning taranglik ε_i ($i=a,c$) larga bog'liqlik funksiyasi grafiklari 2-rasmda keltirilgan. Rasmdan ko'rinib turganidek, polaron massasidan a- va c-o'qlar bo'yicha olingan hosilalar farqlanadi. Xususan, $(1/m_p)dm_p/dp_a < 0$ va $(1/m_p)dm_p/dp_c > 0$.

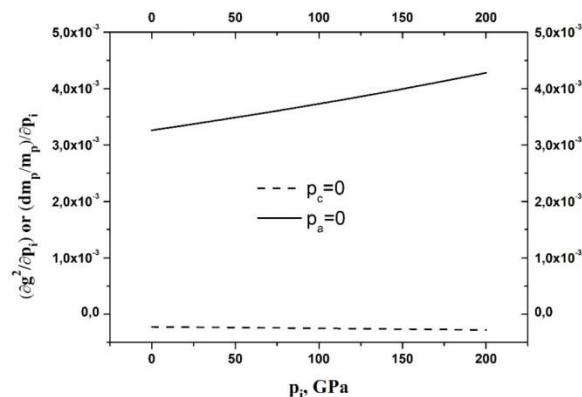
Shuningdek

$$\left| (1/m_p)dm_p/dp_c \right| > \left| (1/m_p)dm_p/dp_a \right|.$$

Xuddi

yuqoridagidek, kristal panjaraning a-o'qi bo'yicha tashqi bosim bilan ta'sir qilish (siqilish), $(1/m_p)dm_p/dp_a < 0$ sabab, polaron massasining kamayishi ga olib keladi, c-o'q bo'yicha ta'sir etgan tashqi bosim (siqilishi), $(1/m_p)dm_p/dp_c > 0$ sabab, polaron massasining ortishiga olib keladi. Bir o'qli tashqi bosim a-o'qi (c-o'qi) bo'yicha 0 dan 200 GPa ga orttirilganda $(1/m_p)dm_p/dp_a$

$((1/m_p)dm_p/dp_c)$ ning son qiymati $-22 \cdot 10^{-5} \text{ GPa}^{-1}$ dan $-28 \cdot 10^{-5} \text{ GPa}^{-1}$ gacha ($32 \cdot 10^{-4} \text{ GPa}^{-1}$ dan $42 \cdot 10^{-4} \text{ GPa}^{-1}$ gacha) o'zgaradi. Hosilaviy miqdorlarning son qiymatlari kristal panjara kuchli anizotropiya xossasiga ega ekanligini ko'rsatadi. Anizotropiya koeffitsienti $\gamma = (\partial m_p / \partial p_c) / (\partial m_p / \partial p_a)$ son qiymati taxminan 10 ga teng.

2-rasm. Bir o'qli bosim p_i ($i=a,c$) bo'yicha polaron

massasidan olingan hosilalar.

Qarayotgan kristal panjara tashqi gidrostatik bosim ostida bo'lganida polaron massasining o'zgarishi yuqoridagi hosilaviy miqdorlarga hamda o'qlar bo'yicha mos panjara davrlari nisbiy deformatsiyalari o'zaro munosabati ya'ni Puasson koeffitsientiga bog'liq bo'ladi. Olingan natijalar $\text{YBa}_2\text{Cu}_4\text{O}_8$ va boshqa kuprat birikmalarining tashqi bosim ta'siridagi xossalarini, xususan magnit maydoni singish chuqurligining tashqi bosim ta'sirida o'zgarishini [23], talqin qilishda ishlatilishi mumkin.

IV. **Xulosa.** Biz ushbu maqolada KHM negizida polaron massasining bir o'qli taranglik va tashqi bosim ta'sirida o'zgarishini o'rgandik. Buning uchun $\text{YBa}_2\text{Cu}_4\text{O}_8$ birikmasi kupratlarining zanjir panjarasi modeli qaraldi. Hisoblash natijalari polaron massasi a- va c-o'qlar bo'yicha yo'nalgan bir o'qli taranglik va bosim ta'sirida o'zgarishini ko'rsatadi. Polaron massasining nisbiy o'zgarishlari uchun $(1/m_p)dm_p/dp_a < 0$, $(1/m_p)dm_p/dp_c > 0$ natijalar topildi.

Shuningdek

$\left| (1/m_p)dm_p/dp_c \right| > \left| (1/m_p)dm_p/dp_a \right|$. Panjaraning a-o'qi bo'yicha qo'yilgan tashqi bosim polaron massasining kamayishiga, c-o'q bo'yicha qo'yilgan tashqi bosim esa polaron massasining ortishiga olib kelishi aniqlandi. Tashqi gidrostatik bosim ta'sirida polaron massasining qanday o'zgarishi topilgan hosilaviy miqdorlarga hamda o'qlar bo'yicha mos panjara davrlari nisbiy deformatsiyalarini o'zaro bog'lovchi Puasson koeffitsientiga bog'liqligi ta'kidlangan. Topilgan natijalar $\text{YBa}_2\text{Cu}_4\text{O}_8$ va boshqa kuprat birikmalarining tashqi bosim (taranglik) ta'siridagi xossalarini talqin qilishda ishlatilishi mumkin.

Adabiyotlar

1. Landau L.D. Sow. Phys. **3** (1933) 664.
2. Pekar S.. Zh. Eksp. Teor. Fiz. **16** (1946) 341.
3. Pekar. S.I. Journal of Physics USSR **10** (1946) 341.
4. Emin D. Polarons, Cambridge University Press, 2013.
5. Chatterjee A., Mukhopadhyay S.. Polarons and Bipolarons: An Introduction, Taylor & Francis, 2019.
6. Polarons in Advanced Materials, A.S.Alexandrov (editor), Springer, 2007.
7. Bednorz J.G., Müller K.A. Z. Phys. B **64** (1986) 189.

8. Bednorz J.G., Müller K.A. Rev. Mod. Phys. **60** (1988) 585.
9. Alexandrov A.S. and Kornilovitch P.E. Phys. Rev. Lett. **82** (1999) 807.
10. Alexandrov A.S. and Yavidov B.Ya. Phys. Rev. B **69** (2004) 073101.
11. Feshke H., Loos J., Wellein G. Phys. Rev. B **61** (2000) 8016.
12. Bonca J., Trugman S.A. Phys. Rev. B **64** (2001) 094507.
13. Trugman S.A., J.Bonç'a, L.-C.Ku. Int. J. Modern Phys. B **15** (2001) 2707.
14. Perroni C.A., Cataudella V., DeFilippis G., J. Phys.: Condens. Matter B **16** (2004) 1593.
15. Hohenadler M., Evertz H.G., W. von der Linden. Phys. Rev. B **69** (2004) 024301.
16. Yavidov B. Physica B **404** (2009) 3756.
17. Monoddeep Chakraborty, B. I. Min. Phys. Rev. B **88** (2013) 024302.
18. F.Hébert et al., Phys. Rev. B **99** (2019) 075108.
19. W.H.Sio et al., Phys. Rev. Lett. **122** (2019) 246403.
20. W.H.Sio et al., Phys. Rev. Rev. B **99** (2019) 235139.
21. E.Kaldis et al., Physica C **159** (1989) 668.
22. A.L.Cornelius, S.Klotz, J.S.Schilling. Physica C **197** (1992) 209.
23. R.Khasanov, J.Karpinski, H.Keller. J.Phys.: Condens. Matter **17** (2005) 2453.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада панжара поларони массаси масаласи таранг кристал панжарада қаралган. Поларон массасини ҳисоблаш учун Кенгайтирилган Holstein модели қўлланилган. Кристал панжара сифатда купратларниг занжир модели қабул қилинган. Ташқи босим таъсирда купратларниг CuO_2 текислиги a - ва b - даврлари қисқарishi натижасида поларон массаси камайиши, c - даври қисқарishi эса поларон массасиниг ортishi кўрсатилган. Олинган натижалар купратларга оид таъриба натижаларини таъқин қилишда ишлатилиши мумкин.

РЕЗЮМЕ. В статье рассмотрена задача о массе решеточного полярона в упругой кристаллической решетке. Для вычисления массы полярона использована расширенная модель Холстейна. В качестве решетки принята цепочечная модель купратов. Показано, что сжатие, внешним давлением, a - и b - периодов CuO_2 плоскости приводит к уменьшению, а сжатие c - периода приводит к увеличению массы полярона. Полученные результаты могут быть использованы в интерпретации экспериментальных данных по купратам.

SUMMARY. In this article is considered a problem of mass of a lattice polaron. Extended Holstein model is used in order to calculate the mass of polaron. A chain model is accepted for a lattice. It is shown that compression by external pressure a - and b - periods of CuO_2 plane gives rise a reduction of polaron's mass, while compression by external pressure c - period gives rise an increase of polaron's mass. The obtained results might be used in interpretation of experimental data on cuprates.

ЗАДАЧА С КОНОРМАЛЬНОЙ ПРОИЗВОДНОЙ ДЛЯ УРАВНЕНИЯ ЭЛЛИПТИЧЕСКОГО ТИПА С ОДНОЙ ЛИНИЕЙ ВЫРОЖДЕНИЯ

Х.Исламов – преподаватель

Педагогический институт Термезского государственного университета

Таянч сўзлар: конормал ҳосила, бузилиш чизиги, эгри чизик, Гёльдер шарти, гипергеометрик функция.

Ключевые слова: конормальное производные, линия вырождения, краевые линия, условия Гёльдера, гипергеометрическая функция.

Key words: conormal derivatives, deterioration line, edge lines, Gelder terms, hypergeometric function.

Краевые задачи с условиями Пуанкаре или с конормальной производной для уравнения Трикоми Лаврентьева – Бицадзе Геллерстедта и более общих уравнений изучены в работах [1,10].

Краевые задачи с конормальной производной для уравнений эллиптического типа с одной линией вырождения, в случае когда на линии вырождения задается, след или производная от искомой функции а также их линейный комбинации изучении сравнительно мало. Отметим работу М.А.Усанаташвили [9]. В настоящей работе изучается краевая задача с конормальной производной для уравнения эллиптического типа с одной линией вырождения. Задача Дирихле и Неймана для вырождающегося уравнения эллиптического типа были исследованы в работах [1-2], в задача Трикоми и ее аналоги для уравнения смешанного типа с одной линией вырождения изучены работах [3, 9].

Рассмотрим уравнение

$$y^m u_{xx} + u_{yy} = 0, m = \text{const} > 0. \quad (1)$$

Пусть D -конечная односвязная область в плоскости (x, y) ограниченная при $x > 0, y > 0$ кривой σ с концами в точках $A(0,0)$ и $B(1,0)$

Отрезками AB .

Введем обозначения $J = \{(x, y) : 0 < x < 1, y = 0\}$,

$$\partial D = \overline{\sigma} \cup \overline{AB} \quad 2\beta = \frac{m}{m+2} \quad \text{причем} \quad 0 < \beta < \frac{1}{2}. \quad (2)$$

В области D уравнения (1) исследуем следующую задачу.

Задача СК. Найти функцию $u(x, y)$ обладающую следующими свойствами:

1) $u(x, y) \in C(\overline{D}) \cap C^1(D \cup \sigma \cup J)$ причем u_x и u_y соответственно могут обращаться бесконечность порядка меньше единицы в $1-2\beta$ в точках $A(0,0)$ и $B(1,0)$,

2) $u(x, y)$ - дважды непрерывно дифференцируемое решение уравнения (1) в области D ,

3) $u(x, y)$ удовлетворяет краевым условиям

$$(\delta(s)A_s[u] + \rho(s)u)|_{\sigma} = \varphi(s), \quad 0 \leq s \leq l, \quad (3)$$

$$a_0(x)u_y(x,0) + \sum_{j=1}^n a_j(x)D_{0x}^{a_j} u(x,0) + a_{n+1}(x)u(x,0) = b(x) \quad (x,0) \in J, \quad (4)$$

где $\delta(s), \rho(s), \varphi(s), a_0(x), a_j(x) (j=1, n)$

$a_{n+1}(x), b(x)$ заданные функции, причем

$$b(0) = 0, a_0(0) \neq 0$$

$$\delta^2(s) + \rho^2(s) \neq 0, \quad \forall x \in [0, l]. \quad (5)$$

$$\sum_{i=0}^{n+1} a_i^2(x) \neq 0 \quad 0 \leq x \leq 1. \quad (6)$$

$$\delta(s), \rho(s), \varphi(s) \in C[0, l] \quad (7)$$

$$a_j(x), b(x) \in C(\overline{J}) \cap C^2(J) \quad j = 0, n+1 \quad (8)$$

$$\text{здесь } A_s[u] \equiv y^m \frac{dy}{ds} \cdot \frac{\partial}{\partial x} - \frac{dx}{ds} \cdot \frac{\partial}{\partial y} \quad (9)$$

$$\frac{dy}{ds} = \cos(n, x), \quad \frac{dx}{ds} = -\cos(n, y) \quad n - \text{внешняя}$$

нормаль к краевой σ , l – длина кривой σ отсчитываемая от точки $B(1,0)$, а $D_{0x}^{\alpha_j}$ -оператор (в смысле Римана - Лиувилля дробного дифференцирования порядка α_j , $\alpha_j \in (-1,0) \cup (0,1)$, $(j=1,n)$, задаваемого формулой

$$D_{0x}^{\alpha_j} f(x,0) = \begin{cases} \frac{1}{\Gamma(-\alpha_j)} \int_0^x \frac{f(t)dt}{(\alpha-t)^{\alpha_j+1}}, -1 < \alpha_j < 0, \\ \frac{1}{\Gamma(1-\alpha_j)} \frac{d}{dx} \int_0^x \frac{f(t)dt}{(x-t)^{\alpha_j}}, 0 < \alpha_j < 1 \end{cases} \quad (10)$$

Пусть $\alpha = \max\{\alpha_j\} (j=1,n)$ причем $\alpha \leq 1-2\beta$ (11)

Единственность решение задачи СК.

Пусть $\alpha_j \in (-1,0)$ $\delta(s) \neq 0, \forall s \in [0,1]$ имеет место

Теорема 1. Если выполнены условия (2), (5), (6) и

$$\delta(s)\rho(s) \geq 0, \quad (13)$$

$$\frac{a_{n+1}(x)}{a_0(x)} \leq 0 \quad (14)$$

$$\left[\frac{a_j(x)}{a_0(x)} \right]' \geq 0, \quad \frac{a_j(1)}{a_0(1)} \leq 0, \quad (j=\overline{1,n}), \quad (15)$$

то задачи СК в области D не может иметь более одного решения.

Доказательство Пусть $\varphi(s) \equiv b(x) \equiv 0$, тогда интегрируя по области D тождества

$$u[y^m u_{xx} + u_{yy}] = 0 \quad (16)$$

и применения формулу Грина [2]. с учётом (3) при $\delta(s) \neq 0$ имеем

$$(y^m u_x^2 + u_y^2) dx dy + \iint_D \left[\tau(x) \nu(x) dx + \int_0^1 \frac{\delta(s)\rho(s)}{\delta^2(s)} u^2 ds \right] = 0 \quad (17)$$

$$\text{где } \tau(x) = u(x,0) \quad 0 \leq x \leq 1 \quad \nu(x) = u(x,0) \quad (0 < x < 1) \quad (18)$$

В силу (13) из третьего интеграла равенство (17) имеем

$$R_1 = \int_0^1 \frac{\delta(s)\rho(s)}{\delta^2(s)} u^2 ds \geq 0 \quad (19)$$

Теперь покажем, что второе слагаемое левой части равенства (17) неотрицательно. В силу (6) из (4) с учётом (18) имеем

Учитывая (19) и (23) из (17) следует, что $u_y = 0$ в D , т.е

$u = \text{const}$, $(x,y) \in D$. Отсюда учитывая $u = 0$ на σ имеем $u \equiv 0$ в $\overline{D}$.

Тем самым доказано единственность решения задачи СК при $\delta(s) \neq 0$.

Теорема 1 доказано.

Единственность решения задачи СК при $\rho(s) \neq 0$ доказывается с помощью принципа экстремума [9].

Переходим доказательству существования решения задачи СК при $\rho(s) \neq 0$.

Задача DK. Найти решение $u(x,y)$ уравнения (1) в области D из класса

$C(\overline{D}) \cap C^1(D \cup \sigma \cup J) \cap C^2(D)$, удовлетворяющие условиям (3) и $u(x,0) = \tau(x) \quad x \in \overline{J}$. (24)

где $\tau(x)$ - заданная функция причем $\tau(x)$ удовлетворяет условию Гельдера с показателем $\gamma_0 > 1-2\beta$ в интервале $(0,1)$.

Единственность решения задачи DK следует из тождества (17).

С помощью функция Грина решение задачи DK для уравнения (1) в области D представим в виде [4]. [8].

$$u(x,y) = \int_0^1 \tau(t) \frac{\partial G_3(t,0;x_0,y_0)}{\partial y} dx + \int_0^1 \frac{\varphi(s)}{\delta(s)} G_3(\xi,\eta;x,y) dS \quad (25)$$

где $G_3(\xi,\eta,x,y)$ функция Грина решение задачи DK для уравнения (1)

и её можно представить в виде [2].

$$G_3(\xi,\eta,x,y) = G_{02}(\xi,\eta,x,y) + H_3(\xi,\eta,x,y), \quad (26)$$

$G_{02}(\xi,\eta,x,y)$ - функция Грина задачи Дирихле для уравнения (1) для нормальной области D_0 , ограниченной отрезком $\overline{AB}$ в нормальной

$$\text{кривой } \sigma_0: \left(x - \frac{1}{2}\right)^2 + \frac{1}{p^2} y^{2p} = \frac{1}{4}, 2p = m+2,$$

$$H_3(\xi,\eta,x,y) = \int_0^1 \mu(s;\xi,\eta) \left\{ A_3[G_{02}(\xi_1(s),\eta_1(s);x,y)] + \frac{\rho(s)}{\delta(s)} [G_{02}(\xi_1(s),\eta_1(s);x,y)] \right\} ds, \quad (27)$$

где $\mu(s;\xi,\eta)$ - решение интегрального уравнения

$$\mu(s;\xi,\eta) + \int_0^1 \mu(s;\xi,\eta) \cdot \left\{ A_3[G_{02}(\xi_1(s),\eta_1(s);x,y)] + \frac{\rho(s)}{\delta(s)} q_2(\xi_1(s),\eta_1(s);x,y) \right\} ds = -2q_2(\xi_1(s),\eta_1(s);x,y)$$

далее принимая во внимание тождеств [2]

$$D_{0x}^{2\beta-1} D^{1-2\beta} \tau(x) = \tau(x)$$

$$D_{0x}^{2\beta-1} D^{1-2\beta} \tau(x) = \cos(1-2\beta)\pi \tau(x) - \frac{\sin(1-2\beta)\pi}{\pi} \int_0^1 \left(\frac{x}{t}\right)^{1-2\beta} \frac{\tau(t)dt}{t-x}$$

$$\int_0^x (x-t)^{-2\beta} dt \int_0^1 (x+t-2tx)^{2\beta-2} \tau(z) dz = \frac{1}{1-2\beta} \int_0^1 \left(\frac{x}{z}\right)^{1-2\beta} \frac{\tau(z)dz}{x+z-2zx}$$

из (33) имеем

$$\tau(x) - \gamma_2 \int_0^1 \left(\frac{x}{t}\right)^{1-2\beta} \left(\frac{1}{t-x} - \frac{1}{t+x-2tx} \right) \tau(t) dt - \int_0^1 k(x,t) \tau(t) dt = \Phi(x) \quad (28)$$

$$\text{где } \gamma_2 = \frac{1}{\pi} \text{ctg} \beta \pi, \quad K(x,t) = \begin{cases} K_1(x,t), 0 \leq t \leq 1 \\ K_2(x,t) + K_3(x,t), 0 \leq t \leq x, \\ 0, x \leq t \leq 1 \end{cases} \quad (29)$$

$$K_1(x, t) = \frac{(1-2\beta)\gamma_2}{\gamma_1} \int_0^x (x-t)^{-2\beta} \frac{\partial^2 H_3(z, 0; t, 0)}{\partial y \partial z_0} dt \quad (30)$$

$$K_2(x, t) = \frac{(1-2\beta)\gamma_2}{\gamma_1} \sum_{j=1}^n \frac{1}{\Gamma(-\alpha_j)} \int_0^x (x-z)^{-2\beta} (z-t)^{\alpha_j-1} \frac{a_j(z)}{a_0(z)} dz \quad (31)$$

$$K_3(x, t) = \frac{(1-2\beta)\gamma_1}{\gamma_2} (x-t)^{-2\beta} \frac{a_{n+1}(t)}{a_0(t)} \quad (32)$$

$$\Phi(x) = \frac{(1-2\beta)\gamma_2}{\gamma_1} \left[\int_0^x (x-t)^{-2\beta} b(t) dt - \int_0^x (x-t)^{-2\beta} dt \int_0^t \chi(s) \frac{\partial q_2(\xi(s), \eta(s); x, 0)}{\partial y} ds \right] \quad (33)$$

Переходим исследования ядра и правую часть уравнения (28)

Имеет место

Лемма [2]. При $0 < x < 1, 0 < t < 1$ имеет место неравенство

$$\left| \frac{\partial^2 H_3(t, 0, z, 0)}{\partial y \partial z_0} \right| < C_1 (x+t-2tz)^{2\beta-1},$$

где C_1 - постоянная, зависящая только от области D . В силу оценки гиперболической функции Гаусса $|K_1(x, t)| \leq C_4 x^{1-2\beta} (x+t-2tz)^{2\beta-1}$ (33)

Принимая во внимания (8), (11), из (31) и (32) получим

$$|K_2(x, t)| \leq C_5 (x-t)^{-2\beta-\alpha} \quad (34)$$

$$|K_3(x, t)| \leq C_6 (x-t)^{-2\beta} \quad (35)$$

В силу (39), (40), (41) из (35) имеем

$$|K(x, t)| \leq C_4 x^{1-2\beta} (x+t-2tz)^{2\beta-1}, 0 \leq t \leq 1 \quad (36)$$

$$|K(x, t)| \leq C_6 (x-t)^{-2\beta-\alpha} + C_6 (x-t)^{-2\beta}, 0 \leq t \leq x \quad (37)$$

Теперь оценим правую часть (28)

$$|\Phi(x)| \leq C_{11} x^{1-2\beta} B(1; 1-2\beta) + C_{10} x^{1-2\beta} \frac{\Gamma(1)\Gamma(1-2\beta)}{\Gamma(2-2\beta)} (F(1, 2\beta, 2-2\beta; x)) \quad (38)$$

В силу оценки гиперболической функции Гаусса из (35) заключаем что:

$$1. \text{ Если } 0 < m < 2, 1-4\beta > 0 \Leftrightarrow 0 < \beta < \frac{1}{2},$$

$$|\Phi(x)| \leq C_{12} x^{1-2\beta} + C_{13} x^{1-2\beta} (1-x)^{1-4\beta} \leq C_{14} x^{1-2\beta} \quad (39)$$

$$2. \text{ Если } m > 2, 1-4\beta > 0 \Leftrightarrow \frac{1}{4} < \beta < \frac{1}{2},$$

$$|\Phi(x)| \leq C_{15} x^{1-2\beta} (1-x)^{1-4\beta} \quad (40)$$

$$3. \text{ Если } m = 2, 1-4\beta = 0 \Rightarrow \beta = \frac{1}{4},$$

$$|\Phi(x)| \leq C_{16} x^{1-2\beta} + C_{17} x^{1-2\beta} (1 + \ln|1-x|) \quad (41)$$

Из (34) имеем

$$\tau(x) - \gamma_2 \int_0^1 \left(\frac{x}{t} \right)^{1-2\beta} \left(\frac{1}{t-x} - \frac{1}{t+x-2tx} \right) \tau(t) dt = \bar{\Phi}, \quad (42)$$

$$\text{Где } \bar{\Phi} = \Phi(x) + \int_0^1 K(x, t) \tau(t) dt \quad (43)$$

В силу (7), (8) с учетом (39), (40), (42), из (43) заключаем что, функции $\bar{\Phi} \in C[0, 1] \cap C^2(0, 1)$ и равно нулю при $x = 0 (\bar{\Phi}(0) = 0)$

при $x \rightarrow 1, 0 < m < 2$, имеет конечный предел, а при $x \rightarrow 1, m > 2$ может обращаться в бесконечность порядка ниже $4\beta - 1$ (при $x \rightarrow 1, m = 2, \bar{\Phi}(x)$ функция имеет логарифмическую особенность.

Решение сингулярного интегрального уравнения (36) известным методом регуляризации Карлемана - Векуа [2], можно представить в виде

$$\tau(x) = \frac{1}{1 + \pi^2 \gamma^2} \left[\bar{\Phi}(x) + \gamma_2 \int_0^1 \left(\frac{x(1-x)}{z(1-z)} \right)^{\frac{1}{2}-\beta} \left(\frac{1}{t-x} + \frac{1}{t+x-2tx} \right) \bar{\Phi}(t) dt \right] \quad (44)$$

В силу формулы (30) уравнение (44) эквивалентно уравнению Фредгольма второго рода

$$\tau(x) - \frac{\cos \pi \beta}{2\pi} \int_0^1 K_0(x, t) \tau(t) dt = F(x) \quad (45)$$

где

$$K_0(x, t) = \frac{2\pi}{(1 + \pi^2 \gamma^2) \cos \pi \beta} \left[K(x, t) + \gamma_2 \int_0^1 \left(\frac{x(1-x)}{z(1-z)} \right)^{\frac{1}{2}-\beta} \left(\frac{1}{z-x} + \frac{1}{z+x-2zx} \right) K(z, t) dz \right] \quad (46)$$

$$F(x) = \frac{2\pi}{1 + \pi^2 \gamma^2} \left[\Phi(x) + \gamma_2 \int_0^1 \left(\frac{x(1-x)}{z(1-z)} \right)^{\frac{1}{2}-\beta} \left(\frac{1}{z-x} + \frac{1}{z+x-2zx} \right) \Phi(t) dt \right] \quad (47)$$

Разрешимость уравнения (45) следует из единственности решения задачи СК. После определения функции $\tau(x)$ из (45) решения задачи СК для уравнения (1) в области D восстановим как решение задачи (25).

Существование решения задачи $\delta(s) \neq 0, -1 < \alpha_j < 0$. доказано.

Литература

1. Holmgren E. Sur un porleme aux limites pour l'equation $y^m z_{xx} + z_{yy} = 0$. // Arkiv for mathematic, astronomy of physic. 1927. Vand 19B №14.
2. Смирнов М.М. Уравнения смешанного типа. -М.: «Высшая школа». 1985. -С. 304.
3. Gellerstedt S. Sur un porleme aux limites pour l'equation $y^{2m} z_{xx} + z_{yy} = 0$. // Arkiv for mathematic, astronomy of physic. 1935. 25A №10. P.1-12
4. Трикоми Ф. Лекция по уравнениям в частных производных. -М.: ИЛ. 1957. -С. 192.
5. Бицадзе А.В. К теории уравнения смешанного типа, порядок которое вырождает со вдоль линии изменения типа. // «Механика сложной среды и родственные проблемы анализа». -М.: «Наука», 1972. -С.47-52.
6. Кумикова С.К. Об одной задаче с нелокальными краевыми условиями на характеристиках. // «Дифференциальные уравнения». 1974. -Т.10. -С.78-88.

7. Ланин И.Н.К априорным оценкам задач Трикоми и Дирихле для одного уравнения с вырождениям типа и порядка. // «Дифференциальные уравнения». 1976. –Т.12., №.21, –С. 89-96.
8. Наджафаров Х.М. К задаче для уравнения смешанного типа Трикоми для линейного уравнения второго порядка смешанного типа. // "Дифференциальные уравнения". 1976. –Т. XII, №.4, –С. 6.
9. Усанаташивили М.А. "Сообщения АН ГССР". 1978. –Т. 90, №34, –С. 10-16.
10. Салохитдинов М.С., Уринов А.К. Краевые задачи для уравнения смешанного типа со спектральным параметром. – Ташкент: «Фан». 1997. –С. 165.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада бузилиш чизигига эга бўлган эллиптик типдаги тенглама учун конормал ҳосилалари масала ечимининг мавжудлиги ва ягоналиги исботланган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье доказано теорема исключительности и существования решения задачи конормальной производной при ломанных линиях эллиптического уравнения.

SUMMARY. The given article proves uniqueness of the theorem and existence of the solution conormal derivatives for the types of elliptic education with broken lines.

КОРРЕКТНЫЕ МОДЕЛИ ИЗ ЛИНЕЙНОГО ЗАМЫКАНИЯ МОДЕЛИ ВЫЧИСЛЕНИЯ ОЦЕНОК

А.В.Кабулов – доктор технических наук, профессор

А.Ф.Бабаджанов – кандидат физико-математических наук, доцент

И.Сайманов – базовый докторант

Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Таянч сўзлар: ажратилган синфлар, оператор, алгоритм, чизикли ёпилиш, таниб олиш, матрица.

Ключевые слова: непересекающиеся классы, оператор, алгоритм, линейное замыкание, распознавание, матрица

Key words: disjoint classes, operator, algorithm, linear closure, recognition, matrix.

Введение. Мы рассмотрим классы, в которых контрольные объекты согласованы с обучающими. Пусть объекты $S_1, \dots, S_m, S_i = (a_{i_1}, \dots, a_{i_n}), i = \overline{1, n}$ образуют обучающуюся информацию J , причем объекты $S_{m_j-1} + 1, \dots, S_{m_j} m_0 = 0, m_e = m$ принадлежат классу K_j , и не принадлежат остальным классам.

Объекты $S^1, \dots, S^q, S^i = (b_{i_1}, \dots, b_{i_n}), j = \overline{1, l}, i = \overline{1, q}$ образуют контрольную выборку, причем объекты $S^{q_{j-1}+1}, \dots, S^{q_i}$ принадлежат классу K_j и не принадлежат остальным классам.

Обозначим:

$$\{S_1, \dots, S_m\} \cap K_j = K, \{S_1, \dots, S_m\} \setminus \tilde{K}_j = C\tilde{K}_j$$

$$S^1, \dots, S^q \cap K_j = K_j^1, \{S^1, \dots, S^q\} \setminus K_j^1 = CK_j^1$$

Формируем операторы $B_j, j = \overline{1, l}$

1. Для всех пар (u, v) таких, что $S_k \in C\tilde{K}_j, V = \overline{1, K}$ полагаем, $\varepsilon_{uv} = 0, P_{uv} = \gamma_{uv} = \delta$

2. Рассмотрим произвольный контрольный объект $S^t \in K_j^1$

По определению согласованной с обучением контрольной выборки для каждого $S^r \in K_j$ найдется такая пара

$$(S_k, W), S_k \in K_j, 1 \leq W \leq n, \quad \text{что}$$

$$p_w(a_{kw}, b_{tw}) < p_w(a_{kw}, b_{rw})$$

Для пары (k, w) полагаем:

$$p_{kw} = N, \gamma_{kw} = N$$

$$\varepsilon_{kw} = \frac{1}{2} (p_w(a_{kw}, b_{tw}) + p_w(a_{kw}, b_{rw}))$$

Очевидно

$$p_w(a_{kw}, b_{tw}) < \varepsilon_{kw} < p_w(a_{kw}, b_{rw})$$

Включим в опорное множество все пары (k, w) для всех $S^r \in K_j^1$

Мы определили вспомогательный оператор $B_j^t, 1 \leq j \leq l, S^t \in K_j^1$

$$B_j = \sum_{S^t \in K_j^1} B_j^t, j = \overline{1, l} \text{ и оператор } B = \sum_{j=1}^l B_j$$

Нам требуется изучить в какую числовую матрицу переводит оператор B задачу Z , с обучающей выборкой $S_1, \dots, S_m$ и контрольной выборкой $S^1, \dots, S^q$. [1] Оценка элементов этой матрицы будет производиться последовательно по шагам построения оператора B . Первый шаг состоит в формировании оператора B_j^t .

$$1 \leq j \leq l, S^t \in K_j^1$$

$$\text{Пусть } B_j^t(Z) = \left\| \Gamma_{\alpha\beta}(j, t) \right\|_{q \times l}$$

Нами доказана

Теорема 1: Алгоритм $A = B \cdot C(C_1, C_2)$ с пороговым решающим правилом C и оператором

$B = \sum_{j=1}^l B_j, B_j = \sum_{S^t \in K_j^1} B_j^t$, где операторы B_j^t являются операторами вычисления оценок, корректен для задачи $Z = \{S_1, \dots, S_m, \|\alpha_{ij}\|_{m \times l}, S^1, \dots, S^q\}$.

Каждый из операторов B_j задается набором числовых параметров ε_{uv}, P_{uv} , где $u = \overline{1, m}, v = \overline{1, n}, m$ – число объектов в обучающейся выборке, n – число признаков участвующих в описании объектов, то есть совокупностью $3nm$ числовых параметров.

Из всего сказанного выше следует, что при описанном выборе параметров N , матрица $\|\beta_{ij}\|_{q \times l}$, в которую переводит задачу Z алгоритм $A = B \cdot C(C_1, C_2)$. Здесь оператора B через элементарные операторы имеет вид $B = \sum_{j=1}^l \sum_{S^t \in K_j^1} B_j^t$ то, есть оператор B принадлежит линейному замыканию введенных ранее семейств алгоритмов вычисления оценок. Из представления оператора B видно, что он определяется суммой q элементарных операторов, таким образом оператор B кодируется набором $3 \cdot n \cdot m \cdot q$ чисел [2-5].

Каждый из операторов B_j задается набором числовых параметров ε_{uv}, P_{uv} где $u = \overline{1, m}, v = \overline{1, n}$, m - число объектов в обучающейся выборке, n - число признаков участвующих в описании объектов, то есть совокупностью $3nm$ числовых параметров.

Из всего сказанного выше следует, что при описанном выборе параметров N , матрица $\|\beta_{ij}\|_{q \times e}$, в которую переводит задачу Z алгоритм $A = B \cdot C(C_1, C_2)$ выглядит следующим образом:

Здесь оператора B через элементарные операторы

$$B = \sum_{j=1}^e \sum_{S^j \in K_j} B_j^t$$

то, есть оператор B принадлежит линейному замыканию введенных ранее семейств алгоритмов вычисления оценок. Из представления оператора B видно, что он определяется суммой Q элементарных операторов, таким образом оператор B кодируется набором $3 \cdot n \cdot m \cdot q$ чисел. Для записи кода B требуется значительная память, однако при решении реальных прикладных задач код операторов может быть размещен в оперативной памяти современных ЭВМ. Так, если $n=100, m=50, q=100$ то есть обучающий материал состоит из 50 объектов описываемых 100 признаками, и требуется хранить в памяти $1,5 \cdot 10^6$ чисел.

$$\begin{matrix} S^1 \\ \vdots \\ S^{q_1} \\ S^{q_1+1} \\ \vdots \\ S^{q_j+1} \\ \vdots \\ S^{q_j} \\ \vdots \\ S^{q_{e-1}+1} \\ \vdots \\ S^q \end{matrix} \left\| \begin{matrix} 1 & 2 & j & l \\ 1 & \dots & 0 & \dots & 0 & \dots & 0 \\ \vdots & & & & & & \\ 1 & \dots & 0 & \dots & 0 & \dots & 0 \\ 0 & \dots & 1 & \dots & 0 & \dots & 0 \\ \vdots & & & & & & \\ 0 & \dots & 0 & \dots & 1 & \dots & 0 \\ \vdots & & & & & & \\ 0 & \dots & 0 & \dots & 0 & \dots & 0 \\ \vdots & & & & & & \\ 0 & \dots & 0 & \dots & 0 & \dots & 1 \\ \vdots & & & & & & \\ 0 & \dots & 0 & \dots & 0 & \dots & 1 \end{matrix} \right\|$$

	1	2	j	l
S^1	1	0	0	0
S^{q_1}	1	0	0	0
S^{q_1+1}	0	1	0	0
S^{q_j+1}	0	0	1	0
S^{q_j}	0	0	0	0
$S^{q_{e-1}+1}$	0	0	0	1
S^q	0	0	0	1

В дальнейшем мы рассмотрим методы позволяющие более экономно кодировать оператор B , что позволит сократить необходимую память и более эффективно использовать построенные корректные алгоритмы для решения прикладных задач. Резюмируя все выше сказанное можно утверждать, что нами доказана теорема.

Теорема 2. Алгоритм $A = \left(\sum_{j=1}^e \sum_{S^j \in K_j} B_j(S^j) C(C_1, C_2) \right)$

с оператором из линейного замыкания модели вычисления оценок, является корректным для задачи Z , причем оператор является суммой q операторов из модели вычисления оценок и описывается набором $3 \cdot n \cdot m \cdot q$ числовых параметров. Единственным условием построения корректного правила является согласованность обучающей контрольной выборки.

Нам осталось рассмотреть последний случай, когда в контрольной выборке существует по крайней мере два объекта S^u, S^v такие, что $S^u \in K_j, S^v \in K_j$ и для каждой пары

$$(S_{ur}), S_w \in K_j, S^v \in K_j$$

$$p_w(a_{ur}, b_{ur}) > p_r(a_{ur}, b_{ur})$$

Чтобы рассмотреть этот последний, хотя и редко встречающийся, но все же возможный случай, проведем несущественное расширение модели алгоритмов вычисления оценок.

Введем параметры:

$$\varepsilon_{tk}^j, \gamma_{ij}^j, P_{ij}^j, \sigma_{tk}^j, t = \overline{1, m}, k = \overline{1, m}, j = \overline{1, e}$$

$$\varepsilon_{tk}^j > 0, \gamma_{ij}^j \geq 0, P_{ij}^j \geq 0, \sigma \in \{0, 1\}$$

Перечисленные параметры определяют оценку $\Gamma_j(S)$

при распознавании объекта S обучающей информации $S_1, \dots, S_m$ разбитой как и ранее на классы $K_1, \dots, K_e$. В дальнейшем для простоты обозначений будем писать $P_{t,k_j} \cdot \gamma_{i,k_v} = P_{t,k_v}$. Соответствующие операторы будут иметь одно опорное множество.

Построение операторов $B(S^t), t = \overline{1, q}$. В силу не изоморфности каждой пары контрольных объектов S^t, S^u относительно обучающей информации J в J существует номера (r, w) такие, что $p_w(a_{rw}, b_{rw}) \neq p_w(a_{rw}, b_{uw})$

Рассмотрим четыре случая

$$S_w \in K_j p_w(a_{rw}, b_{rw}) < p_w(a_{rw}, b_{uw})$$

$$S_w \in K_j p_w(a_{rw}, b_{rw}) > p_w(a_{rw}, b_{uw})$$

$$S_w \in K_j p_w(a_{rw}, b_{rw}) > p_w(a_{rw}, b_{uw})$$

$$S_w \in K_j p_w(a_{rw}, b_{rw}) < p_w(a_{rw}, b_{uw})$$

Во всех случаях в опорное множество заносим пару (r, w) , и находим такие пары для каждой $u = 1, 2, \dots, t-1, t+1, \dots, q$.

Параметр σ_{rw}^j для случаев 1/, 2/; $\sigma_{rw}^j = 1$ для случаев 3/, 4/; $\sigma_{rw}^j = 0$

$$P_{rw} = \frac{1}{q-1} \cdot N > C_2$$

где C_2 — большой порог решающего правила, $(r, N) \in \Omega$. Параметр ε_{rw}^j выбирается так, чтобы он находился в интервале $(p_w(a_{rw}, b_{rw}), p_w(a_{uw}, b_{uw}))$ например в середине этого интервала.

Пары, входящие в Ω определяются так, что

$$\Omega = \{(t, k)\}, 1 \leq t \leq m, 1 \leq k \leq m$$

Пусть

$$\Omega = \{(t_1, k_1), \dots, (t_w, k_w)\}$$

Рассмотрим пару $(t_j, k_j) \in \Omega$ и определим близость

$B(t_i, K_i, S)$ для S^u эталону S_{ii} по признаку K_i .

$$B(t_i, K_i, S^u) = \begin{cases} 1, & \text{если } p_{k_j}(a_{t_i}, k_i, b_{u_i}, k_i) \leq \varepsilon_{t_i k_i}^j \\ 0, & \text{в противном случае} \end{cases}$$

Принимаем значение 0,1, поэтому нетрудно определить:

$$\bar{B} = \begin{cases} 1, & \alpha = 0 \\ 0, & \alpha = 1 \end{cases}$$

Для каждой пары (t_i, k_i) определим:

$$\Gamma_j(t_i, K_i, S^u) = P_{t_i k_i} B^{\sigma_{t_i k_i}}(t_i, K_i, S^u), S_{t_i} \in K_j$$

$$\bar{B}^\alpha = \begin{cases} B, & \alpha = 1 \\ B, & \alpha = 0 \end{cases}$$

Если все $B^{\sigma_{t_i k_i}}(t_i, K_i, S^u), S_{t_i} \in K_j, (\bar{B})^{\sigma_{t_i k_i}}(t_i, K_i, S^u) \in K_j$ равны 1:

$$B(\Omega, J, S^u) = 1$$

Если близость имеет место, то

$$\Gamma_j(S^u) = \sum_{i=k}^w P_{t_i k_i}$$

В противном случае, $\Gamma_j(S^u) = 0$

Выше мы можем видеть процесс построения операторов. В процессе построения операторов требуется несколько лемм и их доказательств.

Заключение. В работе проведено исследование алгоритмической модели $\{A\}$ типа модели вычисления оценок и доказаны теоремы существования в этой модели оптимального алгоритма A^* . Для задач с непересекающимися классами алгебраическими методами получен значительно более простой по описанию и существенно более эффективный вычислительный алгоритм. Алгоритм проводит классификацию основанную на анализе структуры данных, их важности для целей классификации, а результаты сравниваются с истинными.

Построены методы позволяющие более экономно кодировать оператор B , что позволит сократить необходимую память и более эффективно использовать построенные корректные алгоритмы для решения прикладных задач.

Литература

1. Журавлев Ю.И., Исаев И.В. Построение алгоритмов распознавания, корректных для заданной контрольной выборки. Вычисл.математ. и математ.физика. №3, 1979.
2. Кабулов В.К., Кабулов А.В., Норматов И.Х. Алгоритмизация в теории управляющих систем // — Монография: — Ташкент: «Наврўз», 2017. —С. 173.
3. Кабулов В.К., Кабулов А.В., Норматов И.Х. Алгоритмические и логические методы алгоритмизации в теории управляющих систем. Монография. —Ташкент: «Наврўз», 2020. —С. 230.
4. Кабулов А.В., Урунбаев Э., Каландаров И., Ашуров А.О. Методы синтеза оптимальных корректоров эвристических алгоритмов на основе функций значной логики. Монография. -Т.: «Наврўз», 2020. —С.276.
5. Кабулов А.В. Норматов И.Х., Урунбаев Э., Ашуров А.О. Алгоритмизация дискретных экстремальных задач в проектировании и управлении сложными системами. Монография. — Ташкент: «Наврўз», 2019. —С. 108.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада биз тахминларни ҳисоблаш учун алгоритмик моделни ўрганамиз ва ушбу моделда оптимал алгоритм мавжудлигини исботлаймиз. Ажратилган синфлар билан боғлиқ муаммолар учун тавсифлашда анча содда ва самаралироқ ҳисоблаш алгоритми тузилади. Бу операторини тежамкорроқ кодлаш имконини берувчи усуллар ишлаб чиқилмоқда, бу эса керакли хотирани қисқартиради ва амалий масалаларни ечиш учун тузилган тўғри алгоритмлардан самаралироқ фойдаланади.

РЕЗЮМЕ. В работе проводится исследование алгоритмической модели вычисления оценок и доказываемое существование в этой модели оптимального алгоритма. Для задач с непересекающимися классами строится значительно более простой по описанию и существенно более эффективный вычислительный алгоритм. Разрабатываются методы позволяющие более экономно кодировать оператор B , что позволит сократить необходимую память и более эффективно использовать построенные корректные алгоритмы для решения прикладных задач.

SUMMARY. In this paper, we study an algorithmic model for calculating estimates and prove the existence of an optimal algorithm in this model. For problems with disjoint classes is constructed a much simpler in description and much more efficient computational algorithm. Methods are being developed that make it possible to code operator B more economically, which will reduce the required memory and more efficiently use the constructed correct algorithms for solving applied problems.

УДК 665. 727.004.14:621.43

ТАБИЙ ГАЗНИ АДСОРБЦИЯ УСУЛИДА ҚУРИТИШ ТЕХНОЛОГИК СХЕМАСИНИ ИШЛАБ ЧИҚИШ

М.Ж.Махмудов — кимё фанлари доктори, доцент

Бухоро муҳандислик-технология институти

Х.И.Нёзатов — ассистент ўқитувчи

Қариш муҳандислик-иқтисодиёт институти

Таянч сўзлар: табиий газ, адсорбция, силикагел, регенерация, десорбция, курук газ, сепаратор, компрессор.

Ключевые слова: природный газ, адсорбция, силикагель, регенерация, десорбция, сухой газ, сепаратор, компрессор.

Key words: natural gas, adsorption, silica gel, regeneration, desorption, dry gas, separator, compressor.

Кириш. Конларда казиб олинаётган табиий газ тоза маҳсулот ҳисобланмайди. Чунки унинг таркибида кўплаб аралашмаларни сақлайдики, улар ўз навбатида газни ташиш қурилмалари ва қувурларга салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

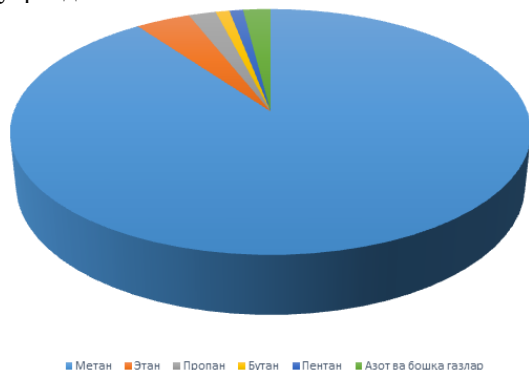
Аралашмалар турлича бўлиши мумкин. Агар табиий газ таркибидаги механик зарралар мисолида кўрадиған бўлсак, улар турли механизмларга тушиб (масалан, газни ташиш магистрал қувурларига хайдовчи газ хайдовчи агрегатлар, компрессорлар ва

х.к.), ушбу курилмаларни едирилиш даражасини оширади. Бу эса ўз навбатида харажатларни кескин ошириб, иқтисодий самарадорликни камайишига олиб келади.

Бирок, механик заррачалар технологик жараёнларга зарар етказувчи ягона аралашмалар эмас. Улардан кам бўлмаган зарарни сув ҳам етказиши мумкин. Шунинг учун, газларни қуриштиш муаммоси ҳам замонавий муҳандислик олдида турган долзарб муаммолардан бири ҳисобланади.

Асосий бўлим. Табиий газ деб, ер остида турли органик моддаларнинг парчаланиши натижасида ҳосил бўлувчи газлар аралашмасига айтилади. Табиий газ – саноат ва хўжаликда фаол қўлланилувчи асосий қазилмалардан бири саналади. Ер остида табиий газ (ёки саноат тилида айтадиган бўлсак, қатлам шароитида) газсимон ҳолатда ёки нефт ва газ қонида «газ қопқоғи» ҳолати, ёхуд газ қудуқларида нет ёки сув билан аралашма ҳолатида бўлиши мумкин. Гоҳида, маълум шароитларда табиий газлар газсимон ҳолатда эмас, балки кристалл шаклдаги қаттиқ ҳолатда ҳам учрайди.

Табиий газ таркибида 98% гача метан ташкил этади ва шу билан бирга унинг гомологлари этан, пропан, бутан ҳам кам миқдорда газ таркибини ташкил этади. Гоҳида газ таркибида ис гази, водород сулфи ва гелий ҳам учрайди.

1-расм. Табиий газнинг таркиби

Метан (CH_4) – бу рангсиз ва ҳидсиз, ҳаводан енгил газдир.

Этан (C_2H_6) – рангсиз ва ҳидсиз модда бўлиб, ҳаводан сал оғирроқ. Ёнувчи модда, аммо ёқилғи сифатида қўлланилмайди.

Пропан (C_3H_8) – рангсиз ва ҳидсиз заҳарли газдир. У жуда фойдали хусусиятга эга: пропан унча юқори бўлмаган босимда остида осон суюқ ҳолатга ўтади ва бу эса уни аралашмалардан осон тозалаш ва ташиш имконини яратади.

Бутан (C_4H_{10}) – хоссалари бўйича пропанга яқин, фақатгина зичлиги нисбатан юқори. Ҳаводан икки баравар оғирроқ.

Ис гази (CO_2) – рангсиз ва ҳидсиз газ. Табиий газнинг бошқа компонентларидан фарқли ўлароқ (гелийдан ташқари) ис гази ёнмайди. Ис гази – энг кам заҳарлилик даражасига эга газдир.

Гелий (He) – рангсиз, жуда енгил (энг енгил газлар орасида водороддан кейинги иккинчи ўринда туради) ва ҳидсиз газ. Инерт, нормал шароитда бирорта модда билан таъсирлашмайди. Ёнмайди. Зарарсиз, бирок юқори босимда бошқа инерт газлари каби беҳуш қилиш таъсирига эга.

Водород сульфид (H_2S) – рангсиз, ўткир ҳидга эга газ. Жуда заҳарли, жуда кам концентрацияларда ҳам асаб органларини ишдан чиқариши мумкин.

Этилен (C_2H_4) – рангсиз, ёқимли ҳидга эга газ. Хоссалари бўйича этанга яқин, аммо ундан кўра кам ёнувчан ва кичик зичликка эга.

Ацетилен (C_2H_2) – тез ёнувчан ва портлашга хавфли

газ. Юқори даражада сиқилганда портлаб кетиш хавфи мавжуд. У портловчанлик хоссасига эгаллиги сабабли хўжаликда қўлланилмайди. Фақатгина пайвандлаш ишларида фойдаланилади.

Табиий газни зичлиги газсимон ҳолатда 1 м^3 да 0,75 кг ни ташкил қилади. Кристалл ҳолатда эса унинг зичлиги 1 м^3 да 400 кг га етиши мумкин. Табиий газ 650°C ҳароратда ўз-ўзидан алангаланиши мумкин. Ҳаводаги 5-15% концентрацияларда портлаши мумкин. Шунингдек, табиий газни ёниш солиштирма иссиқлиги ҳам маълум бўлиб, у ўртача 35 МДж/м га тенг.

Ушбу мақолада табиий газни қуриштиш технологик схемаси ишлаб чиқилган бўлиб, ушбу технологик схемага асосан бир адсорберда табиий газни қуриштиш жараёни борса, бу вақтда бошқасида иссиқ газ ёрдамида регенерация ва қиздирилмаган газ ёрдамида совутиш жараёни компрессор ёрдамида циркуляция ҳосил қилиш орқали амалга оширилади (2-расм).

Ушбу усулда адсорбердаги силикагелни регенерациялаш ва совутиш учун газ қуритилган газ линиясидан олинади ва десорбция бўлса печ орқали, совутишда эса тўғридан-тўғри компрессор ёрдамида адсорберга юборилади. Адсорбердан чиққан газ совутгичда совутилади ва сепаратордан ўтказилиб, қуритилмаган газлар линиясига юборилади.

Ушбу усулнинг камчилиги қиздирилмаган газ ёрдамида силикагелни совутиш жараёни вақтида, ушбу газни циркуляцияси учун компрессорнинг қўлланилишидир. Адсорберда қизиган газ совутгичда совутилади. Компрессор ва совутгичнинг вентилляторини улаш сезиларли харажатларни талаб этади.

Бундан ташқари, адсорбентнинг вақт ўтиши билан эксплуатацион даври тугаб бориши сабабли газни қуриштиш жараёни сифати ҳам пасайиб борадики, адсорбентни тез-тез регенерациялаш ва совутишга тўғри келади. Силикагелни компрессор схемасида совутиш вақтини сезиларли камайитириш имкони мавжуд.

Газни бирламчи тайёрлашнинг асосий вазифаларидан бири бу кам энергетик харажатларни камайитиришдан иборат. Ушбу таклиф этилаётган технологик схемада, энергия сарфи силикагелни совутиш жараёнида амалга оширилади. Бундан ташқари, эксплуатация сўнгида совутиш вақтини қисқартириш орқали силикагел ишчи даврини ошириш вазифаси ҳам мавжуд.

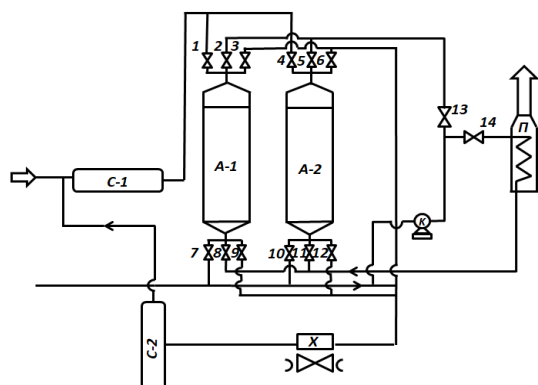
Ушбу юқорида келтирилган муаммолар қуйидагича ечилди: бир вақтнинг ўзида бир адсорберда табиий газни қуриштиш жараёни олиб борилса, иккинчисида қиздирилган газни компрессорлаш орқали регенерация жараёнини ўз ичига олган анъанавий усулдан фарқли ўлароқ, силикагелни регенерациясидан сўнг, иккинчи адсорбер биринчи адсорберга параллел уланади ва ушбу адсорберда кириш ва чиқишда босимнинг пасайиши ҳисобига хомашё газ ёрдамида силикагел совутилади.

Бундан ташқари, қуриштиш газининг 20% сарфини хомашё газ сарфи ташкил этади. Бу ҳолатда техник натижа салбий ҳодиса ҳисобига содир бўлади, яъни аниқроқ қилиб айтганда гидравлик қаршилик ҳисобига ҳосил бўлади. Гидравлик қаршилик қуритилувчи газ оқими адсорберларнинг биридаги силикагел қатламидан ўтаётганида босимларни йўқотилиши ҳисобига пайдо бўлади. Бошқача қилиб айтганда, кириш ва чиқишдаги босимнинг тушиши қиздирилмаган газни совутиш учун бошқа адсорбердан ўтказишда циркуляция ҳосил қилиш учун қўлланилади.

Ушбу усулни ўтказиш учун газни қуриштиш схемасида регенерация ва совутиш линияларида газ циркуляцияси учун етарли бўлган ортиқча босим керак. Қудуқни бошланғич эксплуатация даврида газ босими

етарли бўлади. Бирок, эксплуатация даврининг оралиқ ва сўнгги даврида кон қудукларидан чиқаётган газ босими пасайиб боради ва шу сабабли ушбу усулни қўллаб бўлмайди.

Конни оралиқ ва сўнгги ишлаш босқичларида табиий газни қудукдан компресслаш ва уни газни бирламчи тайёрлаш схемасидан ўтказишда газни йиғиш коллекторида сиқиш компрессор станциялари (СКС) қўлланилади. Бунда регенерация ва совутиш учун газ циркуляциясини компрессор вазифасини СКСнинг газни ҳайдаш агрегатлари бажаради.

2-расм. Силикагеллар ёрдамида табиий газни қуриштиришнинг технологик схемаси: 1-14 – қуриштириш ва чиқариш кранлари; C-1 ва C-2 – сепараторлар; A-1 ва A-2 – адсорберлар; X – ҳаволи совутгич; K – компрессор; П – печ

Ушбу усулни қўллаш силикагелни совутишда газни компрессорлаш хисобига иқтисодий харажатларни қўпайишига олиб келади. Бундан ташқари, ушбу усулни татбиқ қилишда адсорбердан кейин газни совутиш учун совутгич лозим.

2 – расмда газни қуриштириш технологик схемаси юқоридаги усул бўйича келтирилган. Ушбу усул мисолида газни икки адсорберли қуриштириш технологик схемасини қўриб чиқамиз.

Технологик схема ўз ичига A-1 ва A-2 адсорберни, табиий газ сепаратори C-1, компрессор K, газни қиздириш печи П, совутгич X, регенерациялаш газни сепаратори C-2, газни қуриштириш линияси, регенерациялаш линияси, совутиш ва бошқариш клапанларини ўз ичига олади.

Нам хомашё газ қурилмага юборилганда биринчи бўлиб филтр-сепаратор C-1 берилади ва 1 мкм ўлчамдан юқори бўлган суюқ углеводородлар, сув ва механик заррачалардан тозаланади. Ушбу филтр-сепаратор мувозанат ростлагич билан жиҳозланган бўлиб, сақлаб қолинган барча суюқликлар дренаж тизимига юборилади. Шундан сўнг, табиий газ 1 ёки 4 очик бошқарув клапанлари ёрдамида A-1 ёки A-2 адсорберлардан бирига йўналтирилади. Адсорберларда газ оқими силикагел қатламидан ўтиб, буғсимон намликдан тозаланиб, 7 ёки 10 бошқарув клапанлари ёрдамида қуриштирилган газ линиясига юборилади.

Адабиётлар

1. Кузьменко Н.М., Афанасьев Ю.М., Черномырдина Н.А. Влияние степени зауглероживания на адсорбционную ёмкость синтетического цеолита. //Обз. инф. - Сер.: Подготовка и переработка газа и газового конденсата. - вып. 6. - М.: ВНИИГазпром, 1996.-С. 11-14.
2. Аджиев А.Ю. Разработка и совершенствование технологии подготовки высокосернистых газов к переработке. // Диссертация в виде научного доклада на соискание ученой степени доктора технических наук в форме научного доклада. -Уфа.: Уфимский нефтяной институт, 2012. -С. 48.
3. Николаев В.В., Афанасьев Ю.М., Кузьменко Н.М., Вшивцев А.Н. Пути повышения технико-экономических показателей процесса адсорбционной очистки природного газа от тиолов. // Химия, технология и экология переработки природного газа: Тез. докл. Всероссийской научно-технической конференции ГАНГ им. И.М. Губкина. -М.: 2006.-С. 51-52.
4. Филимонов С.Н., Столыпин В.И., Брюхов А.А., Мкртычан В.Р. Коксообразование на цеолитах типа NaX и NaY при десорбции гептана, пропантиола и этиленгликоля. //В научно-техническом сборнике «Газификация. Природный газ в качестве моторного топлива. Подготовка, переработка и использование газа».-М.:«ИРЦ Газпром», 2013.-№ 1.-С.7-15.
5. Шахов А.Д., Афанасьев Ю.М., Кузьменко Н.М., Вшивцев А.Н. Сравнительная эффективность отечественного и импортных цеолитов NaX при адсорбционной очистке природного газа от сернистых соединений//Наука и техника углеводородов. 2011. № 3. -С. 42-45.
6. Chi C.W. and Lee, H., Natural Gas Purification by 5A Molecular Sieves and Its Design Method, Gas Purification by Adsorption, AIChE Symposium Series, Vol.69, No. 134, pp. 95-101, 1993.

Адсорбер ва қуриштириш линиясида газнинг босими 5,0 дан 7,5 МПа гача, ҳарорат 10 дан 30°С гача, бир соатдаги газнинг сарфи эса 150 дан 300 минг. м³ на ташкил қилади. Газнинг адсорбердан қуриштиришдаги босими адсорбердан чиқишдаги босимидан 0,03 дан 1,0 МПа гача юқори бўлади.

Шу ўринда шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, адсорбентни иссиқ газ билан тозалаш махсулотларини совуқ газ оқими билан (одатда тозаланган ва қуриштирилган газ линиясидан олинади) тозалаш учун, кўпроқ газ сарфланади ва бу орқали тозаланган газ миқдори кейинги технологик жараён учун камаёди.

Қиздиришсиз десорбция режимида адсорбентларни тозалаш учун керакли газ миқдори қуйидаги формула орқали ҳисобланади:

$$Y_{пр} = K * Y_o (P_{пр}/P_o)$$

Бу ерда: $Y_{пр}$, $P_{пр}$ – тозалаш газининг ҳажмий сарфи ва босими; Y_o , P_o – тозаланувчи газининг ҳажмий сарфи ва босими; K – ортикча газ коэффициент, тадқиқот натижалари асосида олинган кўрсаткичларга мувофиқ 1,1 – 1,2 га тенг.

Қиздирилган газ билан регенерациялаш учун газ қуриштирилган газ линиясидан компрессор K ёрдамида олинади ва 14 бошқарув клапани ёрдамида печга юборилади ва унда 180-200°С ҳароратгача қиздирилади. Сўнг 8 ёки 11 бошқарув клапанлари ёрдамида адсорберга юборилиб, силикагел қиздирилади ва адсорбердан чиқарилиб 3 ва 6 бошқарув клапанлари ёрдамида совутгичга юборилади. Совутгичда 50°С ҳароратгача совутилган газ C-2 сепараторидан ўтиб, C-1 сепараторли газни қуриштириш линиясига қўшилади.

Силикагелни совутиш учун 1, 4, 9 ёки 12 бошқарув клапанлари очилади. Агарда A-2 адсорбердаги силикагел совутилиши керак бўлса, унда 4,12,9 бошқарув клапанлари очилади. Бунда A-1 адсорбердаги кириш босими юқори бўлганлиги сабабли, газ 4 бошқарув клапани орқали A-2 адсорбердан ўтиб, 12,9,7 бошқарув клапанлари ёрдамида A-2 адсорбердаги силикагелни совутиб, қуриштирилган газ чиқиш линияларини циркуляцияланади. A-2 адсорбери совутилгандан сўнг 4,9,12 бошқарув клапанлари ёпилади. A-1 адсорбери совутилиши учун 1,9,12 бошқарув клапанлари очилади ва 3 дан 7 минг м³ гача қуриштирилган газ 3-4 соат мобайнида циркуляция қилинади. Бунда қуриштирилган газ сифатига таъсир кўрсатилмайди. Чунки қиздирилмаган газ совутиш вақтида регенерацияланган силикагел қатламидан ўтади ва чиқишигача қуриштирилган газ линиясига қўшилгунга қадар қуриштирилади.

Хулоса. Хулоса қилиб айтганда, ушбу таклиф этилган усул газларни қуриштириш жараёнида иқтисодий самарадорликни сезиларли даражада оширади. Шу билан бирга, ушбу усул жуда оддий ва ортикча қўшимча жиҳозларни талаб этмайди.

7. Лазарев В.И. Очистка газов от сернистых соединений твердыми сорбентами. В сборнике «Газохимия в XXI веке. Проблемы и перспективы». - М.: Нефть и газ, 2013. - С. 251-260.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада табиий газни қуритиш технологик схемаси ишлаб чиқилган бўлиб, ушбу технологик схемага асосан бир адсорберда табиий газни қуритиш жараёни борса, бу вақтда бошқасида иссиқ газ ёрдамида регенерация ва киздирилмаган газ ёрдамида совутиш жараёни компрессор ёрдамида циркуляция ҳосил қилиш орқали амалга оширилади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье разработана технологическая схема осушки природного газа, согласно этой технологической схеме, если осуществляется процесс осушки природного газа в одном адсорбере, то в другом осуществляется процесс регенерации с использованием горячего газа, а в процессе осушки с помощью неотогретого газа осуществляется путем создания цикла с использованием компрессора.

SUMMARY. In this article, a technological scheme for drying natural gas has been developed, according to this technological scheme, if the process of drying natural gas is carried out in one adsorber, then the regeneration process using hot gas is carried out in the other, and in the drying process using unheated gas is carried out by creating a cycle using a compressor.

УДК 517.928

О ДВУСТОРОННИХ ПРИБЛИЖЕНИЯХ К ПЕРИОДИЧЕСКИМ РЕШЕНИЯМ ИНТЕГРО-ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ ТИПА ФРЕДГОЛЬМА

О.Д.Нуржанов – кандидат физико-математических наук, доцент

К.А.Айназаров – магистрант

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: Фредгольм типидagi интегро-дифференциал тенгламалари, даврий ечимлар, кетма-кет яқинлашишларнинг сонли-аналитик усули.

Ключевые слова: интегро-дифференциальные уравнения типа Фредгольма, периодические решения, численно-аналитический метод последовательных приближений.

Key words: integro-differential equations of the Fredholm type, periodic solutions, numerical-analytic method of successive approximations.

Одним из эффективных методов исследования периодических решений нелинейных систем обыкновенных дифференциальных уравнений является численно-аналитический метод последовательных периодических приближений А. М. Самойленко [1].

В данной работе мы применим к одной системе интегро-дифференциальных уравнений метод двусторонних приближений, который является некоторым обобщением схемы метода А. М. Самойленко [2].

Рассмотрим систему интегро-дифференциальных уравнений вида

$$\frac{dx}{dt} = g(t, x) + \int_0^{\omega} \psi(t, s, x(s)) ds, \quad (1)$$

где $x = (x_1, x_2, \dots, x_n)$; $g(t, x) = (g_1, g_2, \dots, g_n)$, $\psi(t, s, x) = (\psi_1, \psi_2, \dots, \psi_n)$ - периодические по t с периодом T вектор-функции; ω - положительная постоянная, $0 < \omega \leq T$.

Введя обозначения

$$g(t, x) = f(t, x(t), x(t)), \\ \psi(t, s, x) = \varphi(t, s, x(s), x(s))$$

запишем систему (1) в виде

$$\frac{dx}{dt} = f(t, x(t), x(t)) + \int_0^{\omega} \varphi(t, s, x(s), x(s)) ds. \quad (2)$$

Предположим, что выполняются следующие условия:

1) вектор-функции $f(t, x, y)$ и $\varphi(t, s, x, y)$ определены и непрерывны в области

$$t \in R = (-\infty, \infty), \quad s \in R, \quad x, y \in [a, b], \quad (3)$$

$$a = (a_1, a_2, \dots, a_n) \in E_n, \quad b = (b_1, b_2, \dots, b_n) \in E_n,$$

периодичны по t с периодом T и удовлетворяют неравенствам

$$m \leq f(t, x, y) \leq M, \quad m \leq \varphi(t, s, x, y) \leq M, \quad (4)$$

$$m = (m_1, m_2, \dots, m_n) \in E_n, \quad M = (M_1, M_2, \dots, M_n) \in E_n;$$

$$f(t, x, y) \leq f(t, u, v), \quad \varphi(t, s, x, y) \leq \varphi(t, s, u, v), \quad (5)$$

$$x \leq u, \quad y \geq v \quad \text{при } x, y, u, v \in [a, b];$$

2) выполняются неравенства

$$\frac{T\omega_1}{2}(M - m) \leq b - a, \quad \omega_1 = 1 + \omega, \quad (6)$$

$$a + \frac{T\omega_1}{4}(M - m) \leq x_0 \leq b - \frac{T\omega_1}{4}(M - m). \quad (7)$$

3) выполняются неравенства

$$f(t, x', y') - f(t, x'', y'') \leq K_1(x' - x'') + K_2(y'' - y'), \quad (8)$$

$$\varphi(t, s, x', y') - \varphi(t, s, x'', y'') \leq K_3(x' - x'') + K_4(y'' - y')$$

для всех $x' \geq x'', y'' \geq y', x', x'', y', y'' \in [a, b]$, где $K_i, i = \overline{1, 4}$ - $(n \times n)$ -мерные матрицы с неотрицательными элементами;

4) наибольшее собственное число $\lambda_{\max}(Q)$ матрицы

$$Q = \frac{T}{3}(K_1 + K_2) + \omega^2 \left(1 - \frac{2\omega}{3T}\right)(K_3 + K_4)$$

меньше единицы:

$$\lambda_{\max}(Q) < 1. \quad (9)$$

Обозначим через $C[0, T]$ множество всех непрерывных функций $x(t)$, $t \in [0, T]$ таких, что

$$x(0) = x(T) = x_0, \quad a \leq x(t) \leq b. \quad (10)$$

При выполнении условий 1) - 4), следуя [1], [2], рассмотрим две последовательности функций $\{u_n(t, x_0)\}$, $\{v_n(t, x_0)\}$, $n = 0, 1, 2, \dots$, определяемых соотношениями

$$\begin{aligned} u_{n+1}(t, x_0) = & x_0 + \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t \left[f(\tau, u_n(\tau, x_0), v_n(\tau, x_0)) + \right. \\ & \left. + \int_0^\omega \varphi(\tau, s, u_n(s, x_0), v_n(s, x_0)) ds \right] d\tau - \\ & - \frac{t}{T} \int_t^T \left[f(\tau, v_n(\tau, x_0), u_n(\tau, x_0)) + \int_0^\omega \varphi(\tau, s, v_n(s, x_0), u_n(s, x_0)) ds \right] d\tau, \\ v_{n+1}(t, x_0) = & x_0 + \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t \left[f(\tau, v_n(\tau, x_0), u_n(\tau, x_0)) + \right. \\ & \left. + \int_0^\omega \varphi(\tau, s, v_n(s, x_0), u_n(s, x_0)) ds \right] d\tau - \\ & - \frac{t}{T} \int_t^T \left[f(\tau, u_n(\tau, x_0), v_n(\tau, x_0)) + \int_0^\omega \varphi(\tau, s, u_n(s, x_0), v_n(s, x_0)) ds \right] d\tau, \end{aligned} \quad (11)$$

где

$$\begin{aligned} u_0(t, x_0) &= x_0 - \frac{\omega_1}{2} \alpha_1(t)(M - m), \\ v_0(t, x_0) &= x_0 + \frac{\omega_1}{2} \alpha_1(t)(M - m), \end{aligned} \quad (12)$$

$$\alpha_1(t) = 2t \left(1 - \frac{t}{T}\right), \quad a + \frac{T\omega_1}{4}(M - m) \leq x_0 \leq b - \frac{T\omega_1}{4}(M - m).$$

Из равенств (12), очевидно, следует, что

$$u_0(t, x_0) \leq v_0(t, x_0). \quad (13)$$

С учетом (7) имеем, что

$$a \leq u_0(t, x_0) \leq v_0(t, x_0) \leq b.$$

Функции $u_0(t, x_0)$ и $v_0(t, x_0)$ непрерывны при $t \in [0, T]$ и

$$u_0(0, x_0) = u_0(T, x_0) = x_0, \quad v_0(0, x_0) = v_0(T, x_0) = x_0.$$

Следовательно, $u_0(t, x_0)$ и $v_0(t, x_0) \in [0, T]$.

Из (11) и (12) следует, что

$$\begin{aligned} u_n(0, x_0) = u_n(T, x_0) = x_0, \quad a \leq u_n(t, x_0) \leq b, \\ v_n(0, x_0) = v_n(T, x_0) = x_0, \quad a \leq v_n(t, x_0) \leq b. \end{aligned} \quad (14)$$

Учитывая (4), (5), (11), (12) легко можно показать, что имеют место соотношения

$$u_0(t, x_0) \leq u_1(t, x_0) \leq \dots \leq u_n(t, x_0) \leq \dots \leq v_n(t, x_0) \leq \dots \leq v_1(t, x_0) \leq v_0(t, x_0). \quad (15)$$

Пусть вектор-функция $x^*(t, x_0) \in [a, b]$ является решением уравнения

$$\begin{aligned} x(t, x_0) = & x_0 + \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t \left[f(\tau, x(\tau, x_0), x(\tau, x_0)) + \right. \\ & \left. + \int_0^\omega \varphi(\tau, s, x(s, x_0), x(s, x_0)) ds \right] d\tau - \\ & - \frac{t}{T} \int_t^T \left[f(\tau, x(\tau, x_0), x(\tau, x_0)) + \right. \\ & \left. + \int_0^\omega \varphi(\tau, s, x(s, x_0), x(s, x_0)) ds \right] d\tau. \end{aligned} \quad (16)$$

Тогда учитывая условий (5), (11) и равенства (12), из соотношения (16) можно получить следующие неравенства

$$\begin{aligned} x^*(t, x_0) &\geq x_0 + \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t \left[f(\tau, a, b) + \int_0^\omega \varphi(\tau, s, a, b) ds \right] d\tau - \\ &- \frac{t}{T} \int_t^T \left[f(\tau, b, a) + \int_0^\omega \varphi(\tau, s, b, a) ds \right] d\tau \geq x_0 + t \left(1 - \frac{t}{T}\right) m\omega_1 - \frac{t}{T} (T-t) M\omega_1 = \\ &= x_0 - \frac{\omega_1}{2} \alpha_1(t) (M-m) = u_0(t, x_0); \\ x^*(t, x_0) &\leq x_0 + \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t \left[f(\tau, b, a) + \int_0^\omega \varphi(\tau, s, b, a) ds \right] d\tau - \\ &- \frac{t}{T} \int_t^T \left[f(\tau, a, b) + \int_0^\omega \varphi(\tau, s, a, b) ds \right] d\tau \leq x_0 + t \left(1 - \frac{t}{T}\right) tM\omega_1 - \frac{t}{T} (T-t) m\omega_1 = \\ &= x_0 + \frac{\omega_1}{2} \alpha_1(t) (M-m) = v_0(t, x_0). \end{aligned}$$

Итак, получаем соотношение

$$u_0(t, x_0) \leq x^*(t, x_0) \leq v_0(t, x_0).$$

При помощи метода математической индукции можно показать, что для всех n выполняется неравенство

$$u_n(t, x_0) \leq x^*(t, x_0) \leq v_n(t, x_0). \quad (17)$$

Поскольку вектор-функции $f(t, x, y)$ и $\varphi(t, s, x, y)$ непрерывны в области (3), то последовательности $\{u_n(t, x_0)\}$, $\{v_n(t, x_0)\}$ равномерно непрерывны и равномерно ограничены. Кроме того, эти последовательности монотонны и ограничены соответственно сверху и снизу. Поэтому они сходятся к $u^*(t, x_0)$ и $v^*(t, x_0)$. Из неравенства (17) следует неравенство

$$u_n(t, x_0) \leq u^*(t, x_0) \leq x^*(t, x_0) \leq v^*(t, x_0) \leq v_n(t, x_0). \quad (18)$$

Теперь на основании соотношений (11) составим разность $v_n(t, x_0) - u_n(t, x_0)$ и оценим её с помощью неравенств (8). Тогда получим

$$\begin{aligned} v_0(t, x_0) - u_0(t, x_0) &= \alpha_1(t) (M-m), \\ v_1(t, x_0) - u_1(t, x_0) &= \\ &= \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t \left\{ [f(\tau, v_0(\tau, x_0), u_0(\tau, x_0)) - f(\tau, u_0(\tau, x_0), v_0(\tau, x_0))] + \right. \\ &+ \left. \int_0^\omega [\varphi(\tau, s, v_0(s, x_0), u_0(s, x_0)) - \varphi(\tau, s, u_0(s, x_0), v_0(s, x_0))] ds \right\} d\tau - \\ &- \frac{t}{T} \int_t^T \left\{ [f(\tau, v_0(\tau, x_0), u_0(\tau, x_0)) - f(\tau, u_0(\tau, x_0), v_0(\tau, x_0))] + \right. \\ &+ \left. \int_0^\omega [\varphi(\tau, s, v_0(s, x_0), u_0(s, x_0)) - \varphi(\tau, s, u_0(s, x_0), v_0(s, x_0))] ds \right\} d\tau \leq \\ &\leq \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t \left\{ [K_1(v_0(\tau, x_0) - u_0(\tau, x_0)) + K_2(v_0(\tau, x_0) - u_0(\tau, x_0))] + \right. \\ &+ \left. \int_0^\omega [K_3(v_0(s, x_0) - u_0(s, x_0)) + K_4(v_0(s, x_0) - u_0(s, x_0))] ds \right\} d\tau + \\ &+ \frac{t}{T} \int_t^T \left\{ [K_1(v_0(\tau, x_0) - u_0(\tau, x_0)) + K_2(v_0(\tau, x_0) - u_0(\tau, x_0))] + \right. \\ &+ \left. \int_0^\omega [K_3(v_0(s, x_0) - u_0(s, x_0)) + K_4(v_0(s, x_0) - u_0(s, x_0))] ds \right\} d\tau \leq \\ &\leq \left[\left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t \alpha_1(\tau) d\tau + \frac{t}{T} \int_t^T \alpha_1(\tau) d\tau \right] (K_1 + K_2) \omega_1 (M-m) + \end{aligned} \quad (19)$$

$$+ \left[\left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t d\tau + \frac{t}{T} \int_t^T d\tau \right] (K_3 + K_4) \omega^2 \left(1 - \frac{2\omega}{3T}\right) \omega_1(M - m) \leq \\ \leq \alpha_2(t)(K_1 + K_2) \omega_1(M - m) + \alpha_1(t)(K_3 + K_4) \omega^2 \left(1 - \frac{2\omega}{3T}\right) \omega_1(M - m),$$

где

$$\alpha_2(t) = \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t \alpha_1(\tau) d\tau + \frac{t}{T} \int_t^T \alpha_1(\tau) d\tau \leq \frac{T}{3} \alpha_1(t). \quad (20)$$

С учетом (20) последнее неравенство (19) принимает вид

$$v_1(t, x_0) - u_1(t, x_0) \leq \alpha_1(t) Q(M - m) \omega_1,$$

где $Q = \frac{T}{3}(K_1 + K_2) + \omega^2 \left(1 - \frac{2\omega}{3T}\right)(K_3 + K_4).$

По математической индукции заключаем, что для всех $n = 0, 1, 2, \dots$ справедлива оценка

$$v_n(t, x_0) - u_n(t, x_0) \leq \alpha_1(t) Q^n(M - m) \omega_1. \quad (21)$$

Поскольку согласно условию 4) наибольшее собственное число $\lambda_{\max}(Q)$ матрицы Q меньше единицы, то из неравенства (21) следует, что

$$u^*(t, x_0) = v^*(t, x_0) = \bar{x}^*(t, x_0). \quad (22)$$

Из соотношения (22) видно, что последовательности $\{u_n(t, x_0)\}, \{v_n(t, x_0)\}$ при $n \rightarrow \infty$ стремятся к общему пределу, причем предельная функция $\bar{x}^*(t, x_0)$ является периодическим решением уравнения (16).

Пуст $x = \varphi(t)$ - периодическое с периодом T решение системы уравнений (2), проходящее при $t = 0$ через точку

$$x_0 \in \left[a + \frac{\omega_1 T}{4}(M - m), b - \frac{\omega_1 T}{4}(M - m) \right] \quad (23)$$

и удовлетворяющее уравнение (16). Методом от противного можно доказать единственность этого решения. Следовательно, отсюда следует, что

$$\varphi(t) = \bar{x}^*(t, x_0) = x^*(t, x_0) = u^*(t, x_0) = v^*(t, x_0). \quad (24)$$

Итак, имеет место следующее утверждение.

Теорема. Пусть правая часть системы (2) определена в области (3), удовлетворяет условиям 1) - 4).

Тогда последовательности $\{u_n(t, x_0)\}, \{v_n(t, x_0)\}$, определяемые соотношениями (11), (12), удовлетворяют условиям (14) и соотношениям (15), причем эти последовательности равномерно относительно t, x_0 из (22) сходятся соответственно к функциям $u^*(t, x_0), v^*(t, x_0)$, которые удовлетворяют системе уравнений (16).

Если $x^*(t, x_0) \in [a, b]$ является решением уравнения (16), то справедливы неравенства (18). Кроме того, имеет место оценка (21), предельные функции $u^*(t, x_0), v^*(t, x_0)$ совпадают и для периодического периода T решения $x = \varphi(t)$ системы (2), проходящего при $t = 0$ через точку x_0 из (23) справедливо соотношение (24).

Для выяснения вопроса существования периодических по t с периодом T решений системы (2) введем обозначения

$$\Delta(x_0) = \frac{1}{T} \int_0^T \left[f(t, x^*(t, x_0), x^*(t, x_0)) + \int_0^\omega \varphi(t, s, x^*(s, x_0), x^*(s, x_0)) ds \right] dt, \quad (24) \\ \underline{\Delta}_m(x_0) = \frac{1}{T} \int_0^T \left[f(t, u_m(t, x_0), v_m(t, x_0)) + \int_0^\omega \varphi(t, s, u_m(s, x_0), v_m(s, x_0)) ds \right] dt, \\ \bar{\Delta}_m(x_0) = \frac{1}{T} \int_0^T \left[f(t, v_m(t, x_0), u_m(t, x_0)) + \int_0^\omega \varphi(t, s, v_m(s, x_0), u_m(s, x_0)) ds \right] dt.$$

Пусть $x^*(t, x_0)$ - решение уравнения (16), значит выполняется тождество

$$x^*(t, x_0) = x_0 + \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t \left[f(\tau, x^*(\tau, x_0), x^*(\tau, x_0)) + \int_0^\omega \varphi(\tau, s, x^*(s, x_0), x^*(s, x_0)) ds \right] d\tau - \\ - \frac{t}{T} \int_t^T \left[f(\tau, x^*(\tau, x_0), x^*(\tau, x_0)) + \int_0^\omega \varphi(\tau, s, x^*(s, x_0), x^*(s, x_0)) ds \right] d\tau. \quad (26)$$

Из (16) следует, что при $\Delta(x_0) = 0$ решение системы (26) является и периодическим решением уравнения (2). Поэтому, существование периодических решений уравнения (2) связано с существованием нулей функции $\Delta(x_0)$. Вопрос существования нулей функции $\Delta(x_0)$ решается исходя из функции $\underline{\Delta}_m(x_0)$ или $\bar{\Delta}_m(x_0)$.

Литература

1. Самойленко А.М., Ронто Н.И. Численно-аналитические методы исследования периодических решений. – Киев: «Вища школа», 1976. –С. 180.

2. Курпель Н.С. О двухсторонних приближениях к периодическим решениям дифференциальных уравнений. -Труды V международной конференции по нелинейным колебаниям. // Институт математики АН Украины. – Киев: 1970, Т. 1.

РЕЗЮМЕ. Бу маколада икки томонлама яқинлашишлар усули Фредгольм типдаги интегро-дифференциал тенгламаларнинг даврий ечимларини ўрганиш учун қўлланилади.

РЕЗЮМЕ. В данной работе метод двухсторонних приближений применяется к исследованию периодических решений интегро-дифференциальных уравнений типа Фредгольма.

SUMMARY. In this paper, the method of two-sided approximations is applied to the study of periodic solutions of integro-differential equations of the Fredholm type.

STUDY ON THE COUPLING RELATIONSHIP OF POPULATION, RESOURCES, ENVIRONMENT AND ECONOMY IN HOHHOT-BAOTOU-ORDOS-ULANQAB URBAN AGGLOMERATION

Z.N.Tojiyeva – *Doctor of Geographical sciences, professor*

Zhao Yongfeng – *researcher*
National University of Uzbekistan

Zheng Hui – *researcher*
Jining Normal University

Таянч сўзлар: аҳоли-ресурслар-атроф-муҳит-иктисодиёт, алоканинг координацион модели, фазо-вақт алоқаси, шаҳар агломерацияси.

Ключевые слова: население-ресурсы-окружающая среда-экономика, координационная модель связи, пространственно-временная связь, городская агломерация.

Key words: population-resources-environment-economy, the coupling coordination model, spatio-temporal coupling, urban agglomeration.

Introduction. The coupling and coordinated development among population, resources, environment and economic system is an important issue for regional social economies to achieve high-quality sustainable development. Vigorously promoting the coupling and coordinated development of population, economy, resources and environment system in The HBOUUA is a major issue concerning the new development period of the 14th Five-Year Plan of Inner Mongolia Autonomous Region and taking a new path of high-quality development with ecological priority and green development as the guidance. Located in the central part of The Autonomous Region, HBOUUA is an important plate for ecological protection and high-quality development of the Yellow River Basin, a key development area and a core area for economic development of Inner Mongolia Autonomous Region, and plays an important strategic role in the overall high-quality development of the Autonomous Region and its comprehensive integration into domestic and international markets.

Literature review. Scholars at home and abroad have made many beneficial explorations and practices based on the practical application of coupling coordination theory in population, economy, society, resources and environment, and have always believed that the coordinated development of population, economy, resources and environment is the fundamental path to achieve sustainable development. Foreign studies on the relationship between population, resources, environment and economic development mainly focus on three aspects: [1] The relationship between population and economic development, focusing on the pessimistic population theory represented by Malthus (Malthus 1978), Nelson (Pearl 1920, p.278), Cole and Hoover (Ehrlich., Brassards., Sharp 1972, p.245), which holds that population growth is not conducive to economic development; the population optimism theory represented by Keynes (Board 2002), Hansen (Beckerman 1992, p.84) and Simon (Hu 1980) believes that population growth will drive economic growth. The relevant theories of population and economic development are represented by Inkanan (Simon 1986), Wixel (Pearce., Barber., Miranda 1990), Alfred Sauve (Hettinger and Muthukumara 2000, p.448). And Gora Olin (Hung., Chang., Blackburn 1994) holds that

there is a variable correlation between population and economic development [2].

Study area. HBOUUA is situated in the central and western part of Inner Mongolia with an administrative area of 186,200 square kilometers, accounting for 15.7% of the whole region. There are 37 county-level administrative units under the jurisdiction of the urban agglomeration, including 13 administrative districts and 24 administrative banner counties. The city cluster enriches resources, with proven coal reserves of 265.20 billion tons in 2020, accounting for 51.2 percent of the region. Iron reserves of 2.01 billion tons, accountable for 47.6% of the region. In 2020, the population of permanent residents was 10.015 million, being accountable for 41.6% of the total population of the region, and the proportion of permanent residents was 2.77% higher than that of 2010 [4]. The urbanization rate of permanent residents reached 77.39%, among which the urbanization rate of Hohhot was 79.15%. Baotou and Ulanqab were 86.16%, 77.45% and 59.7% respectively [5]. In 2020, the GDP of HBOUUA is ¥994.86 billion, accounting for 57.5% of the whole region, among which the three cities of Hohhot Baotou Ordos account for 52.5%.

Results and Analysis. From the comprehensive analysis, it can be seen that the time series evolution trend of the comprehensive development index of HBOUUA subsystems of population, economy, resources and environment shows great differences, which can be divided into two basic types: fluctuation rise and fluctuation decline. Gradually began to develop to the evolutionary stage of coordinated development of economic development and population structure, gradually from the past extensive economic development mode to pay attention to the connotation of high-quality development mode for adaptive transformation. At the same time, the sustained growth of industrial waste water, smoke, dust and other environmental pollution problems highlighted increasingly, the contradiction between regional economic development and the natural ecological environment has become increasingly acute. Since the global financial crisis in 2008, HBOUUA has paid ample attention to the protection and construction of natural ecological environment [3]. The provincial economic and energy

structure has been optimized and adjusted orderly year by year, and the regional economic and industrial structure has achieved green transformation and upgrading progress year by year, especially after 2012.

Characteristics of spatial pattern evolution of comprehensive development level. As can be seen from the comprehensive analysis, the spatial pattern of comprehensive development level of HBOUUA subsystem varies greatly, among which, the spatial difference of comprehensive development level of population subsystem is obvious. Hohhot, as the capital city of Inner Mongolia Autonomous Region, has a high degree of urban preparedness, a strong ability to gather regional industrial and economic resources and attract talents. The comprehensive development index of population subsystem has increased by 0.6681 in 16 years, showing a good development trend [6]. Relying on its advantages in energy resources, Ordos continues to accelerate its urban economic development, showing a momentum of rapid development since 2003. The comprehensive development index of population subsystem has increased from 0.0586 in 2003 to 0.8489 in 2018. The growth rate reached 0.7903, and the future development trend is good. As an iron and steel industrial base built earlier in China, Baotou has been greatly influenced by national macro policies. Since 2008, Baotou has experienced the impact of industrial capacity reduction policies, and the industrial structure of urban economy has entered a new stage of optimization and adjustment. Since 2003, it has shown a negative trend of population sub-system comprehensive development index. It can be seen that the change trend of the coupling degree of population, economy, resources and environment in HBOUUA shows a wave of 50% oscillation fluctuation, and the coupling degree reaches the highest point of 0.81462 after three periods of initial rise and then decline from 2003 to 2010 [5]. From 2010 to 2018, the coupling degree increased firstly and then decreased three times, and the coupling degree tended to be stable after 2016. From 2003 to 2019, 10 evolutionary development processes including antagonism - running-in - high level coupling - running-in - high level coupling were experienced, and the maximum amplitude of coupling degree fluctuation reached 0.3723. After 2010, the amplitude of coupling degree fluctuation decreased year by year. HBOUUA is the core area of high-quality development along the Yellow River basin in Inner Mongolia. Since the 18th National Congress of the Communist Party of China, the Government of The Inner Mongolia Autonomous Region has paid great attention to the construction of ecological civilization and the protection of the ecological environment in Inner Mongolia [9]. It has continuously strengthened the protection and construction, improved the level of ecological environmental protection, and made efforts to build an important ecological barrier in northern China. The continuous promotion of ecological construction and high-quality development in The Inner Mongolia Autonomous Region along the Yellow River has achieved remarkable results in recent years, which is completely consistent with the evolution trend of HBOUUA coupling coordination degree [8]. The interactive development relationship between HBOUUA population, economy, resources and environment has undergone important changes.

The development mode of disordered interaction among subsystems has gradually evolved to a higher coordinated development stage of synergistic development and mutual promotion. The coupling degree of the system has experienced a process of repeated interaction adjustment among subsystems and reached a high level of coupling development stage in 2016 [11]. HBOUUA earnestly implements the major national strategy of ecological protection and high-quality development in the Yellow

River Basin, and walks out a new way of high-quality development with ecological priority and green development as orientation, which is of great significance to Inner Mongolia along the Yellow River Basin and the whole country.

Spatial evolution characteristics of urban agglomeration coupling degree

In order to further analyze the spatial differentiation of the coupling degree of population, economy, resources and environment in HBOUUA from the municipal scale, four time nodes in 2003, 2008, 2013 and 2018 were selected to plot the coupling degree of each city. As can be seen from statistical data, the coupling degree of Hohhot, Ordos and Ulanqab showed an increasing trend from 2003 to 2018, while Baotou showed a fluctuating downward trend, which was basically consistent with the trend of HBOUUA. Although the coupled degree of the system is developing well on the whole, there are still obvious spatial differences between cities in spatial evolution [10]. From 2003 to 2008, the coupling degree of Ordos increased the fastest, increasing by 0.572, from low level coupling to high level coupling, Hohhot and Ulanqab developed from antagonistic stage to Running-in stage, Baotou from high level coupling to Running-in stage.

From 2013 to 2018, Ordos showed a strong rebound and rose to first place, with Hohhot and Ulanqab showing a common trend of growth, synchronous development to a high level of coupling, Baotou showing a rapid downward trend, will come to the Running-in stage. Ordos, Hohhot and Ulanqab though is in high coupling phase, but still has a big gap between high quality coupling, the population - economy - resources - environment, the index score of each subsystem is low, the growth of the continued ascension of each index factor score ability, and realize the coordinated development between subsystems is the inevitable path to achieve high quality coupling.

It can be seen that the change trend of the coupling coordination degree of population, economy, resource and environment in HBOUUA shows an evolution process of dynamic fluctuation rising and tending to be stable. After experiencing a period of fluctuation from 2003 to 2005, it shows a slow growth trend and reaches the highest point of coupling coordination degree of 0.6724 in 2010 [9]. Since 2009, it has maintained a moderate coordination stage between 0.62-0.67 for a long time. From 2003 to 2018, it experienced two evolutionary development processes of mild disorder and moderate coordination.

It was in the stage of mild disorder from 2003 to 2006, stable in the stage of moderate coordination from 2007 to 2018, and showed a rapid growth stage from 2003 to 2010. The maximum fluctuation amplitude of coupling degree reached 0.2589. The average annual growth rate is 0.0324% [11]. The score of coupling coordination degree always lags behind that of coupling degree, and there is still a big gap between the score of coupling coordination degree and achieving high-quality coordination, which is relatively consistent with the overall development status of HBOUUA. HBOUUA is the "locomotive" of the economic and social development of the Autonomous Region. The proportion of the permanent population and regional economic aggregate in the whole region continues to rise, and the population and economic carrying capacity of the urban agglomeration keeps increasing. HBOUUA has become the main engine for economic and social development, ecological civilization construction, reform and innovation, and opening-up of the Autonomous Region. The coordinated development of population, economy, resources and environment subsystems has not yet formed an efficient collaborative development force, ecological transportation has shortcomings, and the development potential of urban agglomeration needs to be exploited urgently.

Among them, Ordos had the largest growth with an increase of 0.4583 and an annual growth rate of 0.0286%. The overall development of system coupling coordination degree is good, and the spatial evolution pattern shows that there are obvious spatial differences among cities. From 2008 to 2013, Hohhot, Baotou Ordos and Ulanqab all showed a growth trend, and reached moderate coordination, showing a good development trend. From 2013 to 2018, Hohhot and Ordos continued to show an increasing trend, and at the same time reached a good coordination state, and have now developed into the first echelon of HBOUUA. Both Baotou and Ulanqab showed a downward trend, and Baotou fell faster, and both were in a moderate coordination state. Although Hohhot and Ordos have been in a good coordination state, there is still a big gap between them, which also indicates that Hohhot and Ordos still have more space for development in the future.

Conclusions. The urbanization process of HBOUUA continues to advance rapidly, and the contradiction between

population, resources, environment and economic system becomes increasingly acute. This paper adopts the method of system theory to construct the comprehensive evaluation index system of population, resources, environment and economy. Based on the minimum information entry weight method, coupling degree, coupling coordination degree and other models, the comprehensive development level of the HBOUUA a system from 2000 to 2019, the temporal evolution characteristics of coupling coordination degree and the spatial evolution pattern of coupling coordination degree were deeply discussed. The coupling coordination degree of Ordos improved the most, followed by Hohhot, and attained a good coordination state in 2018. The coupling coordination degree of Baotou and Ulanqab has a weak ability to upgrade, and has been in a moderate coordination state for a long time. The coupling coordination degree of Baotou and Ulanqab still has a large space for improvement in the future.

References

1. Bantam M. (1991). The wealth of nations and the environment [M]. London. Institute for Economic Affairs Press.
2. Board S.A. (2002). Review of the Florida Keys Carrying Capacity Study [M]. Washington, D.C.: National Academies Press.
3. Bi qi ge, Bao Yin, Li Baisui. (2007). Relevancy analysis of coupling between population structure and regional economy in Inner Mongolia [J]. Geographical Research, (5): 995-1004. doi: 10.11821/yj2007050016
4. Disgust P and Heal G. (1979). Economic Theory and Exhaustible Resources, Cambridge. Cambridge University Press.
5. Ehrlich P.R., Brassards D., Sharp A. (1972). Weather and the "regulation" of subalpine populations [J]. Ecological, 1 (53):243-247. Stanford University Press.
6. Grossman G and Krueger A.B. (1991). Environmental impact of North American free trade agreement, 3914. NBER working Paper.
7. HONG Kai-rong., HUAN Xiao-xu., SUN Qian. (2013). Quantitative Evaluation and Comparative Analysis for Coordinated Development of Resource, Environment, Economy and Society in Central China [J]. Economic Geography. 33(12):16-23. http://en.cnki.com.cn/Article_en/CJFDTotol-JJDL201312003.htm
8. Hettiger H and Muthukumara M. (2000). Industrial Pollution in Economic Development. The Environmental Kuznets Curve Revisited [J]. Journal of Development Economics, (62): 445-476.
9. Hung V., Chang P., Blackburn K. (1994). Endogenous Growth, Environment and R & D, In: Carazo C. (ed.) Trade, Innovation and Environment. Kluwer Academic Press.
10. Hettiger H and Muthukumara M. (2000). Industrial Pollution Economic Development the Environmental Kuznets Curve Revisited [J]. Journal of Development Economics. (62): 445-476.
11. Hu ting R. (1980). News Charity and Economic Growth: more Welfare through less Production [M]. Amsterdam: North Holland Press.

РЕЗЮМЕ. Мақолада айтилишича, аҳоли, ресурслар, атроф-муҳит ва иқтисодий тизимнинг уйғунлиги ва мувофиқлаштирилган ривожланиши минтақавий сифат ривожланишининг муҳим қисмидир. ХБОУУАда аҳоли-ресурслар-атроф-муҳит-иқтисодиёт тизимининг ураниш даражаси ишга тушириш босқичидан юқори даражадаги ураниш даражасига кўтарилди ва алоқани мувофиқлаштириш даражаси бироз тартибсизликдан ўртача мувофиқликка ўзгарди.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится, что сопряжение и скоординированное развитие населения, ресурсов, окружающей среды и экономической системы является важной частью регионального качественного развития. Степень связанности системы население-ресурсы-окружающая среда-экономика в HBOUUA повысилась со стадии обкатки до высокого уровня связи, а степень координации связи изменилась с легкой неупорядоченности на умеренную согласованность.

SUMMARY. This article states that the coupling and coordinated development among population, resources, environment and economic system is the important part of regional high quality development. The coupling degree of population-resources-environment-economy system in HBOUUA rised from running-in stage to high level coupling, and the coupling coordination degree changed from mild disorder to moderate coordination.

DIFFUZIYA USULI BILAN LEGIRLANGAN KREMNIYDA RUX VA SELEN ATOMLARINI ELEKTROFIZIK XUSUSIYATLARINI TAHLIL QILISH

O.B.Tursunov – tayanch doktorant

Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti

Tayanch soʻzlar: diffuziya, rentgen fazasi tahlili, kremniy, selen, relyef, birikmalar, nanokristal, refleks, klaster, tuzilishi.

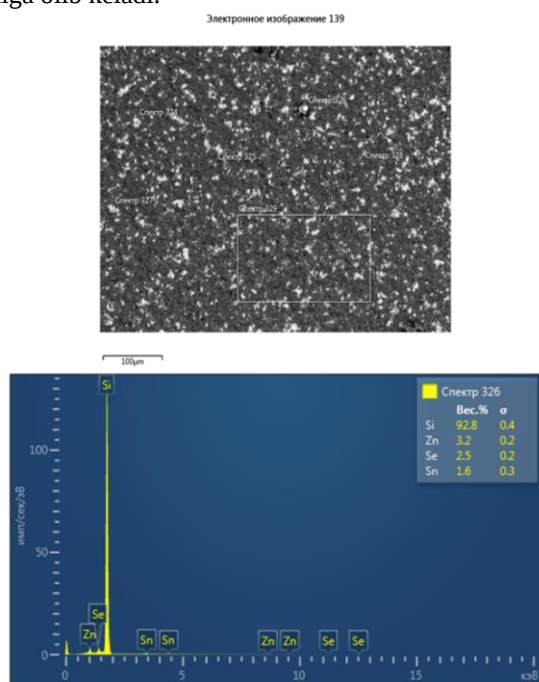
Ключевые слова: диффузия, рентгенофазовый анализ, кремний, селен, цинк, рельеф, соединения, нанокристалл, рефлекс, кластер, структура.

Key words: diffusion, X-ray phase analysis, silicon, selenium, zinc, relief, compounds, nanocrystal, reflex, cluster, structure.

Zamonaviy mikro va nanoelektronika rivoji energiya tejovchi xususiyatlarga va yangi funksiyalarga asoslangan yangi materiallar va qurilmalarni yaratishni talab qiladi. Shu nuqtayi nazardan, nanostruktiv kremniy, begona atomlar bilan legirlangan kremniy katta qiziqish uygʻotadi. Bunday materiallarni turli xil usullar bilan atomlar klasterlarini shakllantirish yoʻli bilan olish mumkin, ammo tadqiqotlar shuni koʻrsatdiki, olingan materiallar zamonaviy nanoelektronikada muammolarni toʻliq hal qilishga imkon bermaydi. Bu, asosan, yuqori konsentratsiyaga bogʻliq emas, shuningdek, konsentratsiyani va kremniydagi aralash nanoklastlarning tarkibini nazorat qilish qobiliyati emas. Shuning uchun, kremniy elementar panjarasida II va VI guruh elementlarini oʻz ichiga olgan ikkilik klasterlarning

yangi turining shakllanishi katta qiziqish uygʻotadi. Adabiy maʼlumotlardan maʼlum boʻlishicha, kremniydagi bu ikkilik atomlar yuqori eruvchanlikka ega ($N = 10^{20} - 10^{21} \text{ cm}^{-3}$). Alohida holatda bu atomlar kichik donor va qabul qiluvchi darajalarni yaratadi, kremniy esa oʻz navbatida valentlik zonasida oʻtkazuvchanlik zonasida qoʻshimcha elektronlar hosil qiladi [1]. Shu nuqtayi nazardan, ushbu tadqiqotning maqsadi, kremniy yuzasida olingan diffuziya qatlami ($(\text{Si}_2)_{1-x}(\text{ZnSe})_x$) rentgenofaza tahlillari yordamida sirt holatini oʻrganishdir. Tuzilmalar tasvirlangan texnologiya cheklangan hajmi diffuziya tomonidan olingan. Diffuziya qatlami ($(\text{Si}_2)_{1-x}(\text{ZnSe})_x$) KEF-100 markali kremniyga asoslangan boʻlib, (111) kristalografik yoʻnalishi va 20 mm diametri bilan olingan. Kremniy asosidagi qatlamlar 5 mm qalinligi bilan

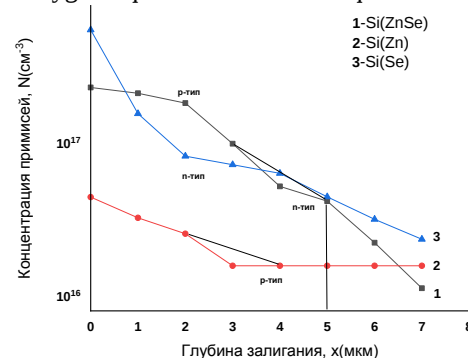
n-o'tkazuvchanlik turiga ega edi. Kremniy yuzasining elementar tarkibini aniqlash uchun "Jeol" JSM 5910 LV-Japan markasining rentgen mikro-analizatorida namunalar ishlatilgan ushbu tadqiqot natijalari diffuzion qatlam ($(Si_2)_{1-x}(ZnSe)_x$) hajmidagi komponentlarning taqsimlanishi $x = 5$ mm chuqurlikka o'zgarib borishini ko'rsatdi [2]. Shakl bo'yicha.1. diffuziya qatlamining chuqurligi bo'yicha komponentlarni taqsimlash profili berilgan. Ko'rib turgan-ingizdek, diffuziya qatlami turi $(Si_2)_{1-x}(ZnSe)_x$ da, ZnSe molekulyar birikmasining tarkibi nemonotonik tarzda o'sib boradi, bu ZnSe molekulariga nisbatan noaniqligi bilan izohlanadi. Bundan tashqari, ZnSe tarkibi tez o'sib, sirtidan $x = 5$ mm maksimal qiymatga yetadi. Qatlamlarning o'sishi cheklangan hajmda amalga oshirilganligi sababli, diffuziya qatlamining o'sishi bilan ZnSe b molekularining konsentratsiyasi kamayadi, bu esa hosil bo'lgan yangi qattiq fazada ZnSe ning molar fraktsiyasining bosqichma-bosqich pasayishiga olib keladi.

1-rasm-Diffuziyadan keyin kremniy yuzasida rux va selen atomlarining rentgen mikroanalizatoridan olingan natijari tahlili. ($T=300$ K)

Bu nuqson atomlar tufayli o'zi atrofida dissotsilani sh uchun alohida atom davriy panjara topilgan bo'lsa, shuningdek, panjara bir nuqson bo'lgan elektr salohiyatini yaratadi. Rux va selen atomlari orasidagi elektroneytral molekularning hosil bo'lishida kremniyda taqiqlangan zonasida hech qanday energiya darajasi yaratilmaydi, ya'ni

qo'shimcha zaryad tashuvchilar paydo bo'lmaydi [3]. Ayniqsa, molekularning shakllanishi bu nuqson atomlar yuqori konsentratsiyasi mavjudligini hisobga oladi. Molekulyar birikmalar holatida, begona atomlarning energiya salohiyati bir-biri bilan himoyalangan, shuning uchun bunday holatlarda nuqson atomlar orasidagi Kulon bog'lanishlari hisobga olish kerak. Ushbu mexanizmlar ion aloqalarining shakllanishi elektroneytral molekularning shakllanishida rag'batlantiruvchi omil bo'lib, eng yuqori termodinamik muvozanat holatini ta'minlaydi [4]. Shuning uchun ma'lum sharoitlarda rux va selen atomlari molekulyar birikmalarining shakllanishida ishtirok etishi mumkin. Bunday elektron neytral molekularning hosil bo'lishida yangi elementar panjaralar $(Si_2)_{1-x}(ZnSe)_x$, bunday ikkilik elementar panjaralarning konsentratsiyasi va taqsimlanishi asosan diffuziya, ya'ni rux va selen aralashmalari atomlarining kremniyga tarqalishi harorati va vaqti bilan aniqlanadi.

2-rasm-Diffuziyadan so'ng rux va selen atomlarini kremniyda konsentratsiya taqsimoti

Rasm bo'yicha (2-rasm) rux va selen aralashmalarining kremniyga konsentratsion taqsimlanishini shuni ko'rsatadi, ular alohida-alohida va bir vaqtning o'zida diffuziya bilan legirlangan. Olingan natijalarning tahlilidan kelib chiqqan holda, rux va selen aralashmalarining eruvchanligi farqli o'laroq, kremniy diffuziya usuli bilan alohida-alohida legirlangan. Bir vaqtning o'zida birikma bilan rux atomlarining eruvchanligi kattalashadi. Bu bir vaqtning o'zida rux va selen atomlari legirlangan kremniyda diffuziya usuli bilan ZnSe tipidagi molekulyar birikmani ko'rsatadi [5].

Rux va selen aralashmalarining diffuziya usuli bilan legirlash kremniyda texnologiyasi ishlab chiqilgan va olingan materiallar fundamental fotoelektrik va optik xususiyatlarini nazorat qilish imkonini beradi. ZnSe ikkilik birikmalar konsentratsiyasini yaratish va nazorat qilish qobiliyatini ko'rsatdi o'rganish tahlili shuni ko'rsatdiki, kremniy olingan ikki tomonlama birikmalar turi $(Si_2)_{1-x}(ZnSe)_x$ yarimo'tkazgichli lazerlar va quyosh elementlarini ishlab chiqish imkonini beradi.

Adabiyotlar

- Бахадирханов М.К., Зикиллаев Н.Ф., Исамов С.Б., Турекеев Х.С., Валиев С.А. // Физика и техника полупроводников, том 56, вып. 2 (199-203). 2022.
- Бахадирханов М.К., Исамов С.Б., Илиев Х.М. и др. 2014. // Гелиотехника. №2. -С.3-6
- Saidov A.S., Razzakov A.Sh., Risaeva V.A., Koschanov E.A. 2001. // Materials chemistry and physics., V.68, p.1-6.
- Зикиллаев Н.Ф., Турсунов О.Б., Курбоналиев К.К., Шоабдурахимова М.М. // Физика полупроводников и микроэлектроника, том 2, вып. 2, -С. 15-19. 2020.
- Саидов А.С., Кутлимуратов А., Сапаев Б., Давлатов У.Т. // Письма в ЖТФ, 27 (8), 265, 2001.

РЕЗЮМЕ. Максимальная эффективность и стабильность параметров фотоэлементов достигаются при использовании полупроводниковых материалов с максимальным КПД и стабильными электрофизическими параметрами практически достигли своего предела. Для дальнейшего повышения основных параметров фотоэлементов необходимо использовать нетрадиционные свойства полупроводниковых материалов или требуются обнаруженные новые физические явления. Современное развитие микро- и оптоэлектроники вызывает интерес к синтезу новых материалов в том числе и на основе полупроводниковых соединений A^3B^5 и A^2B^6 . Поскольку ширина запрещенной зоны и постоянная решетки таких соединений меняются в опреде-

ленных пределах, в зависимости от концентрации примесных атомов которые влияет на фундаментальных параметрах таких материалов. На их основе можно синтезировать полупроводниковые материалы с широким диапазоном электрических и фотоэлектрических свойств, а также сверхрешетки с квантовыми точками.

SUMMARY. The currently existing technological methods for obtaining semiconductor materials for the development of efficient photocells with maximum efficiency and stable electrical parameters have almost reached their limit. To further increase the main parameters of photocells, it is necessary to use non-traditional properties of semiconductor materials or requires discovered new physical phenomena. The modern development of micro- and optoelectronics arouses interest in the synthesis of new materials, including those based on A^3B^5 and A^2B^6 semiconductor compounds. Since the band gap and lattice constant of such compounds vary within certain limits, depending on the concentration of impurity atoms, which affects the fundamental parameters of such materials. Based on them, it is possible to synthesize semiconductor materials with a wide range of electrical and photoelectric properties, as well as superlattices with quantum dots.

QUYOSH BATARIYASINING SAMARADORLIGI VA BOSHQA PARAMETRLARGA ALOQADORLIGI

D.R.O'rinboyev – *stajyor o'qituvchi*

A.X.Suvanov – *stajyor o'qituvchi*

J.X.Suvanov – *stajyor o'qituvchi*

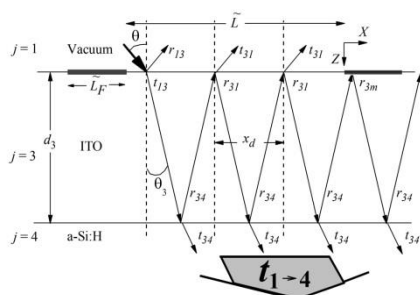
Namangan muhandislik-qurilish instituti

Tayanch so'zlar: SC-quyosh elementi (Solar cell), AM-Atmosfera massasi, FF-to'ldirish faktori, VAX-volt- amper-xarakteristka.

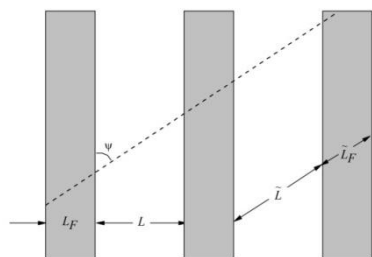
Ключевые слова: СК-солнечный элемент, AM-масса атмосферы, FF-фактор заполнения, VAX-вольтамперная характеристика.

Key words: SC-solar cell, AM-atmospheric mass, FF-fill factor, VAX-volt-ampere-characteristic.

Har xil vaqtlarda $a\text{-Si:H}$ quyosh batareyasining samaradorligi va boshqa parametrlarini hisoblash uchun, Ularga yorug'lik tushishini turli hil burchaklari θ va "finger-plane of incidence" mos keluvchi burchaklar Ψ (1 va 2 rasmlarga qarang), yoki quyosh batareyasi parametrlarini o'rtacha har xil vaqt oralig'ida hisoblash uchun, biz quyoshning ixtiyoriy vaziyatlari uchun quyosh spektrini bilishimiz kerak, masalan atmosfera massasini o'zgarishi Christian Gueymardning tomonidan qilingan ish ma'lumotlaridan foydalanib buni amalga oshirish mumkin [17]. Amaldagi FORTRAN dasturida, quyosh batareyasi samaradorligi va boshqa parametrlarni faqat AM0 va AM1,5 nurlanish shartlari uchun nurlanishning quyosh batareyasi yuzasiga normal tushish holatida hisoblash mumkin. Shunga qaramay, umumiy formula quyida yozilgan bo'lib, ular qiya tushgandagi nurning mumkin bo'lgan s – va p – qutublangan qismlarini hisobga oladi.

1-rasm

2-rasm

Qisqa tutashuv tokening umumiy zichligi, yuqorida aytib o'tilganidek 4- rasmda ko'rsatilga quyosh spektrlarining $I(\lambda)$ g'oyib bo'ladigan kichik (masalan deyarli monoxromatik)qisimlarining ulushlarini yig'ish yo'li bilan hisoblash mumkin.

$$j_{SC} = \frac{1}{2} \int_{\lambda_m}^{\lambda_0} \mathfrak{Z}(\lambda) [(j_{e,SC}^{\lambda,s} + j_{h,SC}^{\lambda,s}) + (j_{e,SC}^{\lambda,p} + j_{h,SC}^{\lambda,p})] d\lambda \quad (1)$$

Buyerda λ_m – quyosh spektridagi eng qisqa to'liq uzunligi, unda quyosh batareyasining faol mintaqasiga

yorug'lik kirib borishi hali ham davom etadi (hisoblashlarda 4.0 energiyaga mos keladigan $\lambda_m = 0.31 \mu m$ qiymati ishlatilgan $a\text{-Si:H}$ ning 4,0 eVga yaqin energiyadagi o'tkazuvchanligi 3-rasmga qarang), λ_0 bu $a\text{-Si:H}$ dagi taqiq soha E_g ga mos keladigan to'liq uzunligi. $\mathfrak{Z}(\lambda) = \frac{I(\lambda)}{h\omega} = I(\lambda)/2\pi\hbar c$ fotonlarning spectral zichligi, birlik maydonga tushishi, $j_{e,SC}^{\lambda,s(p)}$ va $j_{h,SC}^{\lambda,s(p)}$ λ to'liq uzunli monoxramatik nurdan qisqa tutashuv oqimiga ikkinchi va uchinchi qismlardagi elektronlar va teshiklarning ulushlari ko'rib chiqilgan.

$$g^{p(s)}(z, \lambda) = \frac{(1-m)\alpha_\lambda I_0^{p(s)}(\lambda) T_{1 \rightarrow 4}^{p(s)}(\lambda)}{1 - R_{4 \rightarrow 1}^{p(s)}(\lambda) R_{4 \rightarrow 5}^{p(s)}(\lambda) \exp[-2\alpha_\lambda(d_p + d + d_n)]} \times \exp(-\alpha_\lambda z) + R_{4 \rightarrow 5}^{p(s)}(\lambda) \exp[-2\alpha_\lambda(d_p + d + d_n)] \exp(\alpha_\lambda z) \quad (2)$$

$$A_{1,n}^{\lambda,p(s)} = \frac{(1-m)\alpha_\lambda I_0^{p(s)}(\lambda) T_{1 \rightarrow 4}^{p(s)}(\lambda)}{1 - R_{4 \rightarrow 1}^{p(s)}(\lambda) R_{4 \rightarrow 5}^{p(s)}(\lambda) \exp[-2\alpha_\lambda(d_p + d + d_n)]} * \frac{L_n^2/D_n}{1 - (\alpha_\lambda L_n)^2},$$

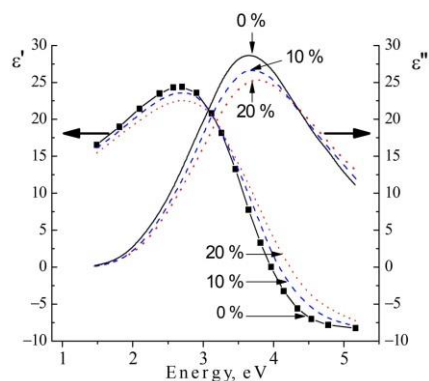
$$A_{2,n}^{\lambda,p(s)} = A_{1,n}^{\lambda,p(s)} R_{4 \rightarrow 5}^{p(s)}(\lambda) \exp[d_p + d + d_n]. \quad (3)$$

va

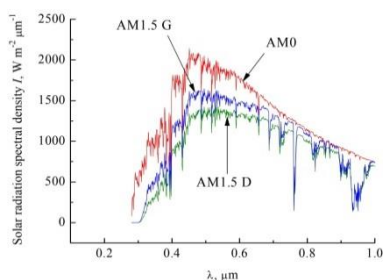
$$A_{1,p}^{\lambda,p(s)} = \frac{(1-m)\alpha_\lambda I_0^{p(s)}(\lambda) T_{1 \rightarrow 4}^{p(s)}(\lambda)}{1 - R_{4 \rightarrow 1}^{p(s)}(\lambda) R_{4 \rightarrow 5}^{p(s)}(\lambda) \exp[-2\alpha_\lambda(d_p + d + d_n)]} * \frac{L_p^2/D_p}{1 - (\alpha_\lambda L_p)^2},$$

$$A_{2,p}^{\lambda,p(s)} = A_{1,p}^{\lambda,p(s)} R_{4 \rightarrow 5}^{p(s)}(\lambda) \exp[-2\alpha_\lambda(d_p + d + d_n)]. \quad (4)$$

formuladagi $I_0^{p(s)}(\lambda)$ (1)- tenglamadagi integral ifodasi uchun oqim zichliklarini $j_{e,SC}^{\lambda,s(p)}$ va $j_{h,SC}^{\lambda,s(p)}$ hisoblash orqali foydalanish mumkin. $I_0^{p(s)}(\lambda)$ ning o'rniga (2), (3), va (4) dagi yorug'likning s - qutublangan qismi uchun intensivligi $\mathfrak{Z}(\lambda)/2$ va yorug'likning p -qutublangan qismi uchun bir xil intensivligi $\mathfrak{Z}(\lambda)/2$ bo'lib ko'rinadi (1)da.

3-rasm

4-rasm

Quyosh elementi ostida joylashgan zarjirdagi fototok zichligi nurlanish natijasida hosil bo'lgan qisqa tutashuvdagi oqim zichligi j_{sc} va qarama-qarshi yo'nalishda oqadigan diodli oqim zichligi sifatida ifodalash mumkin [1-3]

$$j_{ph} = j_{sc} - j_s \left[\exp \left(\frac{eV}{r k T} \right) - 1 \right]. \quad (5)$$

Buyerda V – nagruzka orqali tushuvchi kuchlanish, to'yingan tok zichligi j_s va ideal bo'lmagan to'ldirish koefitsienti r $a\text{-Si:H}$ dagi $p\text{-i}(n)$ birikmaning diod xarakteristikasidir. Qiymatlar $j_s = 10^{-12} \text{ A/sm}$ va $r = 1,5$ bizning hisob-kitoblarda [18] foydalanish mumkin. 16-rasm standart quyosh nurlanishi spektri $I(\lambda)$ haqiqiy to'liqinuzunligining diapazonidagi.

Salt yurish kuchlanishni V_{oc} , $j_{ph}(V_{oc}) = 0$ shartdan foydalanish bilan (5)dan mumkin:

$$V_{oc} = \frac{r k T}{e} \ln \left[\frac{j_{sc}}{j_s} + 1 \right] \quad (6)$$

Ideal quyosh batareyasining ichki qarshilik nol bo'lganning gepotetik holatida, quyosh batareyasining birlik yuzasidan hosil bo'lgan quvvat quydagicha ifodalanaadi;

$$W = V j_{ph}(V) = V j_s \left[\exp \left(\frac{e V_{oc}}{r k T} \right) - \exp \left(\frac{e V}{r k T} \right) \right] \quad (7)$$

Iste'mol qilinadigan quvvat optimal nagruzkada W_m maksimal qiymatga erishadi, quydagi shart bajarilganda

$$\left. \frac{dW}{dV} \right|_{V=V_m} = 0 \quad (8)$$

(7) va (8) kelib chiqadigan bo'lsak, optimal sistemadagi kuchlanish V_m tenglamadan toppish mumkin.

$$\exp \left(\frac{e V_m - e V_{oc}}{r k T} \right) \left[\frac{e V_m}{r k T} + 1 \right] - 1 = 0. \quad (9)$$

Bu holatdagi fototokning optimal zichligi quydagicha ifodalanaadi:

$$j_m = j_s \frac{e V_m}{r k T} \exp \left(\frac{e V_m}{r k T} \right) \quad (10)$$

va quyosh batareyasining birlik yuza tomonidan ishlab chiqarilgan optimal quvvat quydagicha bo'ladi.

$$W_m = V_m j_m = j_s \frac{e V_m^2}{r k T} \exp \left(\frac{e V_m}{r k T} \right) \quad (11)$$

S yuza quyosh batareyasida optimal qarshilikning R_m matematikasi navbati bilan quydagicha ifodalanaadi:

$$R_m S = \frac{V_m}{j_m} = \frac{r k T}{e j_s} \exp \left(- \frac{e V_m}{r k T} \right) \quad (12)$$

Biz quyosh batareyasining ularning uchta turdagi samaradorligi bilan xarakterlaymiz. Samaradorlik η_a - bu quyosh batareyasi bilik yuzasida optimal rejimda yig'ilgan quvvat W_m ning (11) quyosh batareyasi faol $a\text{-Si:H}$ qatlami ichiga yutilgan W_a quvvatga nisbati (bu yutilgan quvvat yuqorida tasvirlangan 34etal34al diapazonning cheklovlari, yorug'likning qisman qaytishi va uning metal kontaktlarda yutilishi va SC strukturasining faol bo'lmagan qatlamlari tufayli SC ga umumiy quyosh nurlanishi tushuvchi quvvatining faqat bir qismidir.)

$$\eta_a = \frac{W_m}{W_a} (a) \quad (13)$$

Yutilgan quvvat (1) dagiga o'xshash faol $a\text{-Si:H}$ qatlaminig qalinligi va spectral diapazoni $\lambda_m \dots \lambda_0$, generatsiya funksiyalarining (11) $g^s(z, \lambda) + g^p(z, \lambda)$ yig'indisini integralash orqali osongina hisoblash mumkin.

Samaradorlik η_p - bu kichik spectral intervalda $\lambda_m \dots \lambda_0$ optimal rejimdagi nurlanish quvvati W_m quyosh batareyasining birlik yuzasida toplangan quvvatga W_p bog'liqligi (spectral diapazonning cheklanmaganligi li, W_p -bu quyosh batareyasida umumiy nurlanish quvvatining faqat bir qismidir):

$$\eta_p = \frac{W_m}{W_p} \quad (14)$$

Uning tarifiga ko'ra, W_p ni quydagicha hisoblash mumkin:

$$W_p = \int_{\lambda_m}^{\lambda_0} I(\lambda) d\lambda. \quad (15)$$

Va nihoyat, samaradorlik η - bu quyosh nurlanishning to'liq spectral diapazoni optimal rejimdagi nurlanish quvvati W birlik yuzadagi quyosh batareyasida to'plangan W_m quvvatga bog'liqligi:

$$\eta = \frac{W_m}{W} \quad (16)$$

Bu yerda W quvvat W_p ga o'xshash holda hisoblash mumkin:

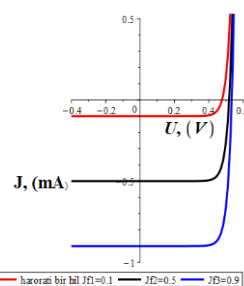
$$W = \int_0^\infty I(\lambda) d\lambda \quad (17)$$

Amalda, (17) dagi integralda quyosh spektrini past chegarasidagi nol o'rmiga $\lambda_l = 0.28 \mu m$ foydalanish mumkin va yuqori chegara uchun $\lambda_u = 4 \mu m$, chunki bu sohada tashqarida elektromagnit to'liqlar W umumiy quvvatga hissa qo'shmaydi.

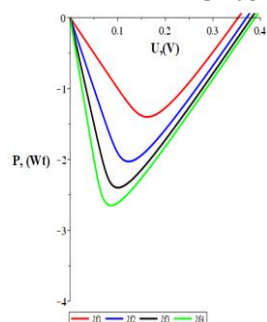
Quyosh batareyasini tafsivlovchi yana bir paramter bu to'ldirish koefitsientidir F u quydagicha aniqlanaadi [7]:

$$F = \frac{W_m}{V_{oc} j_{sc}} \quad (18)$$

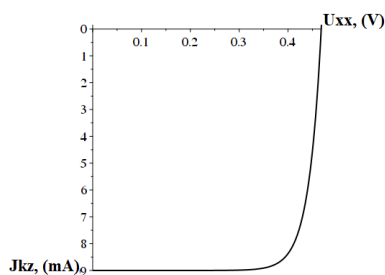
Quyosh bateriyasining samaradorligi va boshqa parametrlari xususan VAX, quvvati va to'ldirish faktorining o'zgarishini (13), (5) Va (18) formulalarga kerakli son qiymatlarni qo'yish orqali grafiklarini olishimiz mumkin [8].

5-rasm. VAX o'zgarishi

6- rasm Quvvatni foto ta'sirlar turlicha bo'lgan xol uchun o'zgarishi

7- rasm Quyosh batareyasini to'ldirish ko'effitsienti o'zgarishi

Xulosa. Yuqoridagi grafiklardan ko'rinadiki biz quyosh elementini har xil vaqtlardagi samaradorligini va boshqa parametrlarga bog'liqligini o'rganishga harakat qildik va quyosh elementi effektivligining kamayishini fizik mohiyati quyidagicha: elektron va kovaklar rekombinatsiya toklari ortadi, rekombinatsiya tokining ishorasi fototokning ishorasiga teskari. Fototok yorug'lik yordamida generatsiya tokini orttiradi. Oqibatda quyosh fotoelementining foydali quvvati, to'ldirish ko'effitsienti kamayadi.

Adabiyotlar

1. Green M.A., Emery K. et al Solar cell efficiency tables. //Prog. Photovolt: Res.Appl. 2013. Vol.21.
2. Cousinns P.J., Smith D.D., Luon H.C. et al Gen III:improved performance at Lower cost //proc. of. 35th IEEE. Photovoltaic Cells Conference Honolulu. 2010. - P. 153-157
3. Чуботопев С.Н., Пащенко А.С., Лунин Л.С., Ирха В.А. Модулирование кремниевых тонкопленочных солнечных элементов a-Si:H / μ c-Si:H // Вестник южного научного центра. Т.9. №4, 2013. –С. 18-25.
4. Зеереп К. Физика полупроводников. –Москва: “Мир” 1977. –С. 165.
5. Carlson D.E. Semiconductors and Semimetal Amsterdam. Acamic Pres: -P. 353.
6. Крюченко Ю.В., Саченко А.В., Бобыль А.В., Мальчукова В.П., Соколовский И.О. Моделирование натуральных характеристик вертикальных тандемных солнечных элементов a-Si:H / μ c-Si:H . // Физика и техника полупроводников. 2015. Т. 49. В. 5. -С. 697-714.
7. Gulyamov G. , Majidova G.N., Shaxobiddinov B.B., Muxitdinova F.R. “Kremniy yarimo'tkazgichli p-n o'tishli diodlarning Fermi kvazisatxi va volt-ampere xarakteristikasining vorug'lik va deformatsiya ta'sirida o'zgarishi”. NamDU ilmiy axborotnomasi 2020.№ 8.
8. Gulyamov G., Gulyamov A., Shahobiddinov B., Majidova G. “[Relation of quasi-level fermi of hot electrons and holes with the current-voltage characteristics of the p-n junction](#)”. Scientific Bulletin of Namangan State University 2 (4), 8-15.
9. Suvanov A.X, Suvanov J.X “Elektr energetikasi ta'minoti tizimi uzluksizligini ta'minlash dolzarb muammolarining samarador yechimlari”. Respublika ilmiy–texnika anjumani. 2021-yil 3-dekabr. -Farg'ona. 220-b.

REZYUME. a-Si:H quyosh batareyasining samaradorligi va boshqa parametrlarga bog'liqligi o'rganilgan. Quyosh bataryasini quvvati, to'ldirish faktori va VAXni tashqi ta'sirlar natijasida o'zgarishi experementlar bilan solishtirilgan hisoblash uchun formulalar keltirib chiqarilgan.

РЕЗЮМЕ. Исследован КПД солнечного элемента a-Si:H и его зависимость от других параметров. Формулы для расчета мощности солнечной батареи, коэффициента заполнения и изменения VAX от внешних воздействий сравниваются с экспериментальными.

SUMMARY. The efficiency of a-Si:H solar cell and its dependence on other parameters were studied. Formulas for calculating solar battery capacity, fill factor and VAX changes due to external influences were compared with experiments.

MASALANING UMUMIY YECHIMIDAN XUSUSIY YECHIMGA O'TISH

M.A.Zaxidova – fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent

Z.R.Giyasova – tayanch doktorant

O'zbekiston milliy universiteti

Tayanch so'zlar: umumiy yechim, xususiy yechim, gorizontal, vertikal, og'irlik kuchi, jismning koordinatasi, maksimal balandlik.

Ключевые слова: общее решение, частное решение, горизонталь, вертикаль, сила тяжести, координаты тела, максимальная высота.

Key words: general solution, partial solution, horizontal, vertical, gravity, body coordinates, maximum height.

Mavzuning dolzarbligi: Muayyan, aniq bir savolni hal qilish uchun fizikaning umumiy qoidalarini har qanday qo'llash- bu fizikaviy masalani yechishdir. Fizik masala-bu mantiqiy fikrlab, fizik qonuniyatlarga asoslanib, matematik amallar yordamida hal qilinadigan muammodir. Masala yechishning ahamiyati shundaki, u talabalarda ilmiy dunyoqarashni shakllanishiga olib keladi. Ya'ni masala yechish davomida talabalarda mantiqiy va ijodiy fikrlash ko'nikmalari rivojlanadi.

Masala yechishning turli usullari mavjud bo'lib [1-2], ulardan biri masalaning umumiy yechimidan xususiy yechimini topishga o'tish usulidir. Bu usulning mohiyatini quyida keltirilgan misollar orqali ko'rib chiqamiz.

Faraz qilaylik jism bosib o'tgan yo'lining vaqtga bog'liqlik ifodasi

$$S = At + Bt^2 + Ct^3 + Dt^4 \quad (1)$$

ko'rinishda bo'lsin. Umuman olganda, bu formula o'zgaruvchan harakatni ifodalovchi umumiy formuladir. Bu ifodaga kirgan A, B, C, D larning qiymatlarini tanlash orqali jism harakatining oniy tezligini, oniy tezlanishini va harakatning xarakterini o'zgartirish mumkin. Masalan (1) ifodadagi D ni nolga tenglasak, uning jadalligi, ya'ni oniy tezligi kamayadi. Lekin harakatning xarakteri o'zgarmaydi – uning harakati tezlanuvchan bo'ladi:

$$S = At + Bt^2 + Ct^3 \quad (2)$$

Agar (1) ifodada $C = D = 0$ deb olsak, tekis tezlanuvchan harakatni ifodalovchi

$$S = At + Bt^2 \quad (3)$$

formulani hosil qilamiz.

Agar (1) formuladagi A dan boshqa barcha ko'effitsientlarni nolga tenglasak, hosil bo'lgan ifoda tekis harakatni ifodalaydi:

$$S = At \quad (4)$$

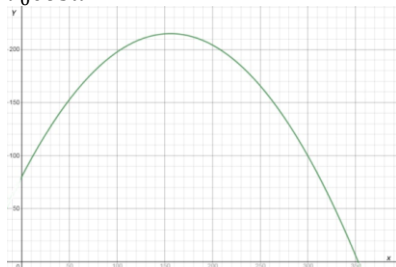
Yuqoridagi ifodalarni solishtirish shuni ko'rsatadiki, ularning birinchisi (1) boshqalariga nisbatan murakkabroq bo'lgan harakatni ifodalovchi umumiy ifoda sifatida qaralishi mumkin. U holda (2), (3) va (4) formulalarni (1) ifodaning u yoki bu darajada soddaroq bo'lgan harakatlarni ifodalovchi xususiy ko'rinishlari deb qarash mumkin.

Quyida masalaning umumiy holini ifodalovchi yechimdan xususiy hollarini ifodalovchi yechimlarga o'tishiga doir misol sifatida biror balandlikdan gorizontga nisbatan α burchak ostida v_0 boshlang'ich tezlik bilan ottilgan jismning harakatini ko'rib chiqamiz (1-rasm).

Agar x o'qini gorizontal y o'qni esa vertikal yo'naltirsak v_0 boshlang'ich tezlikni gorizontal va vertikal tashkil etuvchilarga ajratish mumkin. Og'irlik kuchi vector faqat vertikal yo'nalishga ega bo'lganligi sababli u tez-

likning vertikal tashkil etuvchisini o'zgartiradi, tezlikning gorizontal tashkil etuvchisi esa vaqt o'tishi bilan o'zgarmaydi:

$$v_x = v_0 \cos \alpha \quad (5)$$

1-rasm

Bunda jismning x koordinatasi son jihatdan v_x tezlik bilan tekis harakati vaqtida o'tgan yo'li S_x ga teng bo'ladi:

$$X = S_x = v_x t = v_0 \cos \alpha \cdot t \quad (6)$$

Og'irlik kuchining mavjudligi tufayli tezlikning vertikal tashkil etuvchisi v_y vaqt o'tishi bilan o'zgarib boradi. U boshlang'ich tezlikning yuqoriga tik yo'nalgan tashkil etuvchisi $v_x = v_0 \sin \alpha$ bilan jismning og'irlik kuchi ta'sirida olgan pastga yo'nalgan va kattalik jihatidan gt ga teng bo'lgan tezlikning algebraik yig'indisiga teng bo'ladi, ya'ni

$$v_y = v_0 \sin \alpha - gt \quad (7)$$

Jismning vertikal yo'nalishdagi ko'chishi $v_0 \sin \alpha$ tezlik bilan yuqoriga yo'nalgan tekis harakati vaqtidagi ko'chishi ($v_0 \sin \alpha \cdot t$) va vertikal pastga yo'nalgan og'irlik kuchi ta'siridagi tekis tezlanuvchan harakati vaqtidagi ko'chishi ($\frac{gt^2}{2}$) orasidagi ayirma sifatida topiladi:

$$S_y = v_0 \sin \alpha \cdot t - \frac{gt^2}{2} \quad (8)$$

Shuning uchun jismning y koordinatasi

$$y = y_0 + S_y = y_0 + v_0 \sin \alpha \cdot t - \frac{gt^2}{2} \quad (9)$$

ga teng bo'ladi. Bu yerda y_0 jismning boshlang'ich koordinatasi bo'lib, u jismning boshlang'ich balandligi h_0 ga teng.

Endi eng yuqori nuqtaga ko'tarilish uchun ketgan vaqt t_1 , uchish vaqti t_u , maksimal ko'tarilish balandligi y_m va uchish uzoqligi x_m larni aniqlaymiz.

Trayektoriyaning eng yuqori nuqtasida tezlikning vertikal tashkil etuvchisi nolga teng bo'lgani sababli v_y uchun yozilgan (7) tenglamadan quyidagilarni topamiz:

$$t_1 = \frac{v_0 \sin \alpha}{g} \quad (10)$$

(9) tenglamaga $t = t_1$ ni qo'yib, ko'tarilish balandligini topamiz:

$$y_m = y_0 + \frac{v_0^2 \sin^2 \alpha}{2g} \quad (11)$$

Uchish vaqti t_u ni aniqlash uchun avvalo y_m balandlikdan jismning Yerga tushish vaqti t_2 ni topish kerak. Buning uchun quyidagi formuladan foydalanamiz:

$$y_m = \frac{gt_2^2}{2} \quad (12)$$

(11) va (12) dan t_2 uchun quyidagi ifoda kelib chiqadi

$$t_2 = \sqrt{\frac{2y_m}{g}} = \sqrt{\frac{2}{g} \left(y_0 + \frac{v_0^2 \sin^2 \alpha}{2g} \right)} \quad (13)$$

Uchish vaqti $t_u = t_1 + t_2$ ekanini e'tiborga oladigan bo'lsak, uchish uzoqligi uchun quyidagi

$$X_m = S_x = v_0 \cos \alpha \cdot t_u \quad (14)$$

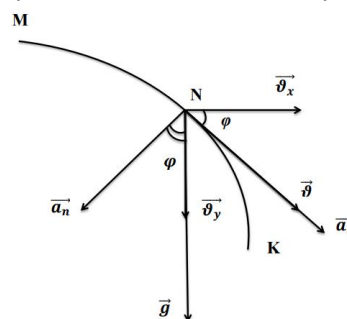
ifoda kelib chiqadi.

Jismning to'liq tezlanishi ($\vec{a} = \vec{g}$) harakat davomida o'zgarimasdan qoladi. Bu narsa traektoriyaning ixtiyoriy nuqtasiga mos keluvchi normal tezlanishni (a_n) ni, tangen-

sial tezlanishni (a_t) va trayektoriyaning egrilik radiusi R ni topishga imkon beradi.

Buning uchun 2-chizmadan foydalanamiz. Bu chizmada jism trayektoriyasining bir qismi (MK) keltirilgan. Traektoriyaning ixtiyoriy nuqtasi, shu jumladan N nuqtasi uchun quyidagi munosabatlar o'rinli bo'ladi:

$$v = \sqrt{v_x^2 + v_y^2}; \quad \vec{a}_n \parallel \vec{v}; \quad \vec{g} \perp \vec{v}_x; \quad \vec{v}_x \perp v_y; \quad a_n = \frac{v^2}{R} \quad (15)$$

2-rasm. Egri chiziqli harakatda tezlik va tezlanish vektorlarining o'zaro joylashuvi

Yuqorida keltirilganlarni e'tiborga olgan holda, 2-chizmaga binoan quyidagilarni yozish mumkin:

$$\frac{a_n}{g} = \frac{v_x}{v} \quad \text{yoki} \quad a_n = g \frac{v_x}{v} \quad (16)$$

(16) dan foydalanib a_n ni aniqlagach, (15) ifoda yordamida trayektoriyaning egrilik radiusini hisoblab topish mumkin bo'ladi:

$$R = \frac{v^2}{a_n} \quad (17)$$

To'liq tezlanish

$$a = g = \sqrt{a_n^2 + a_t^2} \quad (18)$$

ekanini e'tiborga olib tangensial tezlanishni quyidagicha aniqlasa bo'ladi:

$$a_t = \sqrt{g^2 - a_n^2} \quad (19)$$

Shuni qayd qilib o'tish lozimki, yuqoridagi tenglamalar jismning harakatiga havo qarshilik ko'rsatmaydi degan farazga asoslanib chiqarilgan. Amalda ayniqsa katta tezliklarda bunday faraz o'rinli bo'lmaydi va shu sababli keltirib o'tilgan tenglamalarga ba'zi bir tuzatishlar kiritish zarur bo'lib qoladi. Bunday sharoitda mexanik energiyaning bir qismi issiqlik energiyasiga aylanishi sababli uchish uzoqligi va ko'tarilish balandligi birmuncha kamayadi.

Biz quyida og'irlik kuchi maydonida harakatlanayotgan jism uchun yuqorida keltirilgan ifodalardan foydalanib, uning ba'zi bir xususiy soddaroq harakatlari uchun o'rinli bo'lgan harakat tenglamalari bilan tanishib o'tamiz. Buni jism harakatining boshlang'ich parametrlari – h_0, v_0 va α larni o'zgartirish orqali amalga oshirish mumkin bo'ladi.

1. $h_0 = 0, 0 < \alpha < 90^\circ$ bo'lgan hol. Bunday boshlang'ich holatga mos keluvchi harakat Yer sirtidan gorizontalga nisbatan α burchak ostida v_0 tezlik bilan otilgan jismning harakatini ifodalaydi. Bunday harakat uchun (5), (6), (7), (8), (9) va (14-19) tenglamalar o'z ko'rinishini o'zgartirmaydi. (11) tenglama $y_0 = 0$ bo'lgani uchun:

$$y_m = \frac{v_0^2 \sin^2 \alpha}{2g} \quad (20)$$

ko'rinishga keladi. Xuddi shunga o'xshash (13) tenglama

$$t_2 = \frac{v_0 \sin \alpha}{g}$$

ko'rinishni oladi. Bundan ko'rinadiki $t_1 = t_2, t_u = 2t_1$, ya'ni

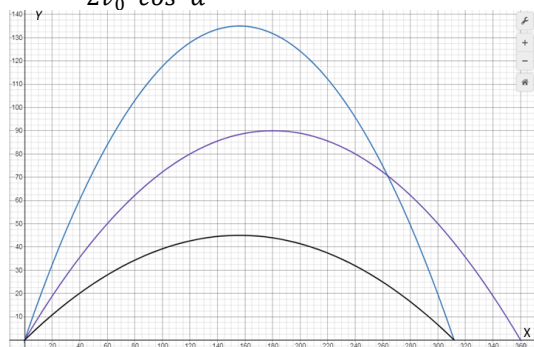
$$t_u = 2 \frac{v_0 \sin \alpha}{g} \quad (21)$$

(21) ni e'tiborga olsak, (14) tenglama quydagi ko'rinishga keladi:

$$X_m = S_x = \frac{v_0^2 \sin 2\alpha}{g} \quad (22)$$

(22) ifodadan ko'rinadiki, v_0 boshlang'ich tezlikning berilgan biror qiymatida $\sin 2\alpha = 1$ ya'ni $\alpha = 45^\circ$ bo'lsa, S_x eng katta qiymatga ega bo'ladi. $\sin 2\alpha = \sin(180^\circ - 2\alpha) = \sin 2(90^\circ - \alpha)$ bo'lganligi uchun v_0 boshlang'ich tezlikning berilgan qiymatida, jismning otilish burchagi α va $90^\circ - \alpha$ bo'lganda u otilish joyidan bir xil masofaga borib tushadi. (6) va (9) tenglamalardan $y_0 = 0$ ekanini e'tiborga olib, vaqtni chiqarib tashlasak, jism trayektoriyasining tenglamasi parabolani hosil qilamiz:

$$y = Xtg\alpha - \frac{gx^2}{2v_0^2 \cos^2 \alpha} \quad (23)$$

3-rasm $v_0 = 60 \frac{m}{s}$, $\alpha = 30^\circ$, $\alpha = 45^\circ$, $\alpha = 60^\circ$

2. $h_0 \neq 0$, $\alpha = 0^\circ$ bo'lgandagi harakat biror balandlikdan gorizontall yo'nalishda otilgan jismning harakatiga mos keladi. Bunday harakat uchun v_0 tezlikning x va y o'qdagi tashkil etuvchilari $v_{0y} = v_0 \sin \alpha = 0$ bo'lgani uchun eng yuqori nuqtaga ko'tarilish uchun ketgan vaqt $t_1 = 0$ bo'ladi, uning uchish vaqti t_u (12) tenglamaga asosan:

$$t_u = t_2 = \sqrt{\frac{2h_0}{g}} \quad (24)$$

bo'ladi. $v_x = v_0 \cos \alpha = v_0$ bo'ladi, shu sababli, maksimal uchish uzoqligi

$$S_x = v_x t_u = v_0 \sqrt{\frac{2h_0}{g}} \quad (25)$$

ifoda bilan aniqlanadi. Jism tezligining y o'qqa proyeksiyasi moduli esa:

$$v_y = gt \quad (26)$$

ifodaga binoan topiladi. Bundan tashqari trayektoriyaning ixtiyoriy nuqtasi uchun (15-20) tenglamalar o'rinli bo'ladi.

3. $h_0 \neq 0$, $\alpha = 90^\circ$. Bu hol uchun yuqoridagilardan quyidagi ifodalar kelib chiqadi:

$$v_x = 0, \quad S_x = 0$$

$$v_y = v_0 - gt \quad (28)$$

$$y = y_0 + v_0 t - \frac{gt^2}{2} \quad (29)$$

$$S_y = v_0 t - \frac{gt^2}{2} \quad (30)$$

4. $h_0 \neq 0$, $\alpha = -90^\circ$ bo'lgan xol, h_0 balandlikdan v_0 tezlik bilan erkin tushayotgan jism harakatini ifodalaydi:

$$v_y = -v_0 - gt \quad (31)$$

$$y = h_0 - v_0 t - \frac{gt^2}{2} \quad (32)$$

Boshlang'ich tezlik $v_0 = 0$ bo'lganda (31) va (32) tenglamalar quyidagi ko'rinishni oladi:

$$v_y = -gt \quad (33)$$

$$y = h_0 - \frac{gt^2}{2} \quad (34)$$

Xulosa: Shunday qilib, talabalarga masala yechish metodikasini tushuntirishda umumiy yechimidan foydalanish usuli orqali ularning fikrlash doirasini kengaytirishga, ko'rilyotgan masalani yechimini to'laqonli tasavvur qilishlariga erishish mumkin. Bu esa umumiy yechish usulini o'zlashtirgan talabaga osonlik bilan xususiy yechimni topishiga imkon beradi.

Adabiyotlar

1. Кондратьев А.С., Ларченкова Л.А., Ляпцев А.В. Методы решения задач по физике. –Москва: «Физматлит», 2012.
2. Волькенштейн В.С. Умный физика курсидан масалалар тўплами. 2001. –Санкт-Петербург: “Книжный мир”.
3. <https://www.desmos.com/calculator>

REZYUME. Maqolada, amaliyot darslarida, og'irlik kuchi maydonida harakatlanuvchi jismning harakatini o'rganishga doir masalani yechishda, umumiy yechimni ifodalovchi formulalardan xususiy yechimlarga o'tish usullari hamda bu turdagi masalalarni grafikli usuldan foydalangan holda yechish masalaning informativligini sezilarli darajada oshirishga olib kelishi ko'rsatilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье, разъясняющей методику решения задач по изучению движения тела, движущегося под действием силы тяжести, показаны пути перехода от метода нахождения общего решения к частному решению и показано, что информативность задачи можно повысить, применив к данным видам задач методов графического решения.

SUMMARY. In the article explaining the methodology for solving problems of studying the motion of a body moving under the influence of gravity, the ways of transition from the method of finding a general solution to a particular solution are shown and it is shown that the informativeness of the problem can be increased by applying the method of graphical solution to these types of problems.

Biologiya. Zoologiya

ЎЗБЕКИСТОН ШАРОИТИДА ЭЧКИЛАР (*SAPRA HIRCUS L.*)

ГЕЛЬМИНТЛАРИНИ ЎРГАНИЛИШ ҲОЛАТИ

С.Дадаев – биология фанлари доктори, профессор

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Д.А.Пал'уаниязова – докторант

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: гельминт, цестодалар, трематодалар, нематодалар, гельминтоз, оралик хўжайин, қўшимча хўжайин, профилактика.

Ключевые слова: гельминт, цестоды, трематоды, нематоды, гельминтоз, промежуточный хозяин, дополнительный хозяин, профилактика.

Key words: helminth, cestodes, trematodes, nematodes, helminthiasis, intermediate host, additional host, prevention.

Кириш. Дунёда аҳоли сони ўсиб бориши натижасида, уларнинг озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талаби ва кунлик эҳтиёжи ҳам ортиб бормоқда. Чорва молларини сифатли ва етарли даражада озиқлантириш, молларнинг зотини яхшилаш, чорва

молларини саклашнинг зоогигиена, ветеринария-санитария қоидаларига катъий амал қилиш каби чоратadbирлар бу вазифаларни бажаришнинг асосий омиллари ҳисобланади. Шуни ҳам таъкидлаш лозимки бугунги кунда дунё миқёсида чорвачилик

маҳсулотларини ишлаб чиқаришда қорамоллар, қўйлар ва эчкилар етакчи ўринларни эгаллайди.

Чорвачилик тармоқларини янада ривожлантириш мақсадида 2015 йил 29 декабрдаги “Қишлоқ хўжаликда иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш дастури” ПК-2460-сонли қарори қабул қилинган. Ушбу қарорда 2016-2019 йилларда чорвачилик соҳасини комплекс ривожлантиришга алоҳида аҳамият берилган. Қарор ижросини таъминлаш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 16 январдаги 12-онли йиғилиш баёнининг 5-илоvasи билан “Республикада 2016 йилда қоракўлчилик ва эчкичиликни ривожлантириш, қоракўлчилик хўжаликларининг иқтисодий барқарорлигини таъминлаш, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтириш ва экспорт салоҳиятини ошириш бўйича амалга ошириладиган чора-тадбирлар Дастури” тасдиқланган.

Адабиёт маълумотларига кўра Дунё бўйича эчкилар энг кўп Хитойда (140 млн бош), Ҳиндистонда (120,6 млн бош) ва Покистонда (47 млн бош) боқилади. Республикада (2020 йил 1 январдаги маълумотларга кўра) қўй ва эчкилар бош сон 21 млн 287 мири бошни ташкил этган. Айни чоғда жун маҳсулдорлиги йўналишидаги эчкилар Наманган вилоятининг Чуст, Поп ва Косонсой туманлари хўжаликларида, тивит маҳсулдорлиги йўналишидаги эчкилар Сурхондарё вилоятининг Бойсун тумани хўжаликларида, Қашқадарё вилоятининг Деҳқонобод тумани хўжаликларида, Навоий вилоятининг Нурота тумани ва Самарқанд вилоятининг айрим хўжаликларида, сут маҳсулдорлиги йўналишидаги эчкилар эса Тошкент вилоятининг тоғолди туманлари хўжаликларида ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси хўжаликларида боқилади. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, инсонларни тиббиёт меъёрига мувофиқ оксилга бой бўлган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан таъминлашда, бугунги кунда парҳез эчки сути ва гўштини ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш муҳим аҳамият касб этади, яъни эчки сути шифобахш, парҳезли хусусиятга эга, айниқса, яйловда боқилган эчкилардан соғиб олинган сут сил касаллигида энг кучли малҳам ҳисобланади. Бундан ташқари эчкиларни тивити ва жундан ҳам кенг микёсда фойдаланилади. Аммо, чорвачиликни, жумладан эчкичиликни ривожлантириш, моллар туёқ сонини кўпайтириш, уларнинг маҳсулдорлигини оширишда бир қатор юкумли ва паразитар касалликлар кўзгатувчилари жиддий тўсиқ ҳисобланади. Шундай экан, ҳозирги вақтда чорва молларни, хусусан эчкиларнинг гельминтоз кўзгатувчиларини аниқлаш ва уларга қарши профилактик чора-тадбирларни амалга оширишга катта эътибор берилмоқда.

Дунёнинг кўпчиликлари мамалакатларида, шу жумладан Республикада мутахассис олимлар томонидан маҳсулдор ҳайвонларни, шу жумладан эчкилар гельминтлари тур таркибининг хилма-хиллиги, биологияси, ҳаётий жараёнлари, экологияси ва систематикасини аниқлаш, асосий гельминтозларни назорат қилиш усуллари ишлаб чиқиш борасида бир қатор тадқиқот ишлари олиб борилган. Натижада чорва молларининг, жумладан эчкиларнинг инвазион касалликлари бир мунча камайган. Лекин, шунга қарамадан охириги йилларда хорижда, шу жумладан Ўзбекистонда гельминтозлар кўзгатувчилари таъсирида чорва моллар, жумладан эчкиларнинг нобуд бўлиши ва маҳсулдорлигининг кескин пасайиши кузатилмоқда. Ушбу мақолада Республикада эчкиларни гельминтлар билан зарарланишини ҳозирги ўрганилиш ҳолати, яъни эчкиларда паразитлик қилувчи гельминтларнинг тур таркиби, айрим минтақа ва ҳудудларда тарқалиши, кенг тарқалган ва эчкилар маҳсулдорлигига салбий таъсир кўрсатиб, баъзан нобуд

бўлишига олиб келадиган асосий гельминтозлар кўзгатувчиларининг биологик хусусиятлари, экологияси, эпизоотологияси ва уларга қарши кураш чоралари мунтазам ўрганилиб борилиши лозим.

Тадқиқотнинг мақсади. Ўзбекистонда эчкилар гельминтларини тур таркиби, турли минтақаларда тарқалиш қонуниятлари, кенг тарқалган ва эчкичиликка зарар келтирувчи вакиллари биологик хусусиятларини ўрганилишининг ҳозирги ҳолати ва кўп йиллар давомида эчкилар гельминтларини ўрганиш бўйича олиб борган тадқиқот ишларимиз ҳамда мутахассис олимлар томонидан соҳа бўйича чоп этилган ишлар натижаларини таҳлил қилишдир.

Тадқиқот материаллари ва текшириш усуллари. Узок йиллар давомида Республикада турли минтақаларида ва вилоятларидаги эчкичилик хўжаликларида ва чорва моллари сўйиладиган қушхоналарда 120 бош эчкилар академик К.И. Скрябиннинг тўлиқ гельминтологик ёриб кўриш усули билан ҳамда 389 бош эчкиларни турли органлари тўлиқ ва тўлиқ бўлмаган гельминтологик ёриб кўриш усуллари билан текширилди [1:45].

Тадқиқот натижалари ва уларни таҳлили. Ушбу мақолада узок йиллар давомида Республикада турли минтақаларида қишлоқ хўжалик ҳайвонлари, шу жумладан эчкилар гельминтларини ўрганиш мақсадида олиб борган тадқиқот ишларимиз натижалари ҳамда бу йўналишда ижод қилган кўплаб гельминтолог олимларимиз томонидан чоп этилган илмий мақолалар, монографиялар, химоя қилинган диссертациялар чуқур таҳлил қилинган.

Дастлаб, Ўзбекистонда қишлоқ хўжалик ҳайвонлари, шу жумладан эчкилар гельминтлари академик К.И.Скрябин [1916] томонидан ўрганилган. У “Туркистон ўлкаси уй ҳайвонлари гельминтларининг характерли хусусиятлари” мавзусидаги мақолада эчкиларда 17 турга қирувчи гельминтлар аниқланганини таъкидлайди [2:22].

1926 йил М.Н. Верещагин 5-чи Бутуниттифок гельминтологик экспедиция таркибида қатнашиб, Тошкентда 3 бош эчкилардан гельминтологик материалларни йиғиб, уларда 12 турга мансуб паразит чувалчанглар учрашлигини кўрсатди [3:15].

1964 йил проф. И.Х. Иргашев “Маҳаллий эчкиларнинг асосий гельминтозлари” мақолада Самарқанд вилоятида 24 бош эчкиларни тўлиқ гельминтологик текширувдан ўтказиб, уларда 24 тур гельминтлар паразитлик қилишлигини аниқлайди [4:152].

1968 йилда Ф.К. Кучкаров “Бухоро вилояти эчкилар гельминтлари ва гельминтозлари ҳамда уларга қарши кураш чораларини ишлаб чиқиш” мавзусидаги илмий ишида Бухоро вилоятида 85 бош эчкиларни тўлиқ гельминтологик текшириб, уларда гельминтларни 26 та тури паразитлик қилишлиги ҳақида маълумотлар келтиради [5:31].

М.А.Султонов ва бошқалар томонидан 1964-1965 йилларда Қорақалпоғистон ҳайвонлари паразитларини ўрганиш жараёнида, Қўнғрот туманида тўлиқ гельминтологик ёриб кўриш усули билан атига 1 бош 8 ойлик эчкича ҳамда қушхоналарда эчкиларнинг 70 га яқин ички оргнлари тўлиқ гельминтологик ёриб кўрилган ва натижада уларда 6 тур гельминтлар учрашлиги аниқланган [6:65].

М.А.Султонов ва бошқалар 1966-1970 йилларда Фарғона водийси ҳайвонлари гельминтларини ўрганиш жараёнида эчкилар гельминтларини ҳам ўрганишган. Бунинг учун муаллифлар 46 бош эчкиларни тўлиқ гельминтологик текширувдан ўтказган ва натижада, уларда 32 турга мансуб паразит чувалчанглар учрашлигини аниқлаган [7:266].

Д.А.Азимов ва Я.У.Убайдуллаев томонидан 1970-1971 йилларда Фарғона водийсида майда шохли моллар протостронгилидларини ўрганиш мақсадида 81 бош қўй ва 56 бош эчкилар ўпкалари тўлиқ гельминтологик текширувдан ўтказилган. Олиб борилган тадқиқот ишлари натижасида, муаллифлар майда шохли моллар ўпкасида протостронгилидларнинг 6 та тури паразитлик қилишлигини ва шулардан 3 та тури эчкиларда учрашлигини таъкидлашган [8:19].

С.Курбонов 1971-1974 йиллар давомида Наманган, Самарқанд ва Қашқадарё вилоятларида 134 бош эчкиларни тўлиқ гельминтологик текширувдан ўтказиб, уларда 41 тур гельминтлар паразитлик қилишлигини аниқлайди [9:20].

Пулатов Г.С. 1971-1982 йилларда Ўрта Осиё, шу жумладан Ўзбекистон шароитида эчкилар гельминтозлари ва уларга қарши кураш чоралари мавзусида тадқиқот ишларини олиб борган. Муаллиф эчкилар гельминтлари тур таркибини ўрганиш учун 508 бош эчкиларни тўлиқ гельминтологик ёриб қўриш усули билан ҳамда эчкилар махсулдорлигига салбий таъсир кўрсатиб, баъзан эса уларни ўлимига сабаб бўлувчи бир қатор патоген гельминтозларни тўлақонли ўрганиш учун 1589 бош эчкиларни турли ички органларини ҳам гельминтологик текширувдан ўтказган. Натижада ўрганилган эчкиларда 46 турга кирувчи гельминтлар қайд қилинган бўлиб, улардан 4 та тури трематодаларга, 8 та тури цестододаларга ва 34 та тури нематодаларга мансублиги кўрсатилган [10:44].

Биз ҳам узоқ йиллар давомида (1971-2015) Ўзбекистоннинг турли минтақаларида ва вилоятларида қишлоқ хўжалик ҳайвонлари гельминтларини ўрганиш жараёнида, эчкилар гельминтларини ўрганиш борасида тадқиқот ишларини олиб бордик. Жумладан, 1971-1975 йиллар давомида Жанубий Ўзбекистонда (Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида) уй тўғки ҳайвонлар гельминтларини ўрганиш жараёнида 11 бош эчкиларни тўлиқ гельминтологик ёриб қўриш усули билан ва 88 бош эчкиларнинг турли ички органларини ҳам тўлиқ гельминтологик текширувдан ўтказдик ва натижада уларда 23 турга кирувчи гельминтлар паразитлик қилишлигини аниқладик [11:24].

1976-1980 йилларда Ўзбекистоннинг шимолий-шарқида, яъни Жиззах вилоятида қишлоқ хўжалик ҳайвонлари гельминтларини ўрганиш жараёнида, эчкилар гельминтларини ҳам ўргандик, яъни 6 бош эчки тўлиқ гельминтологик текширувдан ўтказилди ва уларда гельминтларнинг 24 тури учрашлиги маълум бўлди [12:57].

1979-1985 йилларда Ўзбекистоннинг чўл минтақасида, яъни Бухоро ва Навоий вилоятлари қишлоқ хўжалик ҳайвонлари гельминтларини ўрганиш жараёнида, 11 бош эчкиларни ҳам тўлиқ гельминтологик ёриб қўриш усули билан ва 165 бош эчкиларни турли органларини тўлиқ ва тўлиқ бўлмаган гельминтологик текширувдан ўтказдик. Натижада Бухоро ва Навоий вилоятларида эчкиларда 16 турга кирувчи гельминтлар паразитлик қилишлигини аниқладик [13:104].

Шунингдек, Республикамизнинг бир қатор гельминтолог олимлари томонидан қишлоқ хўжалик ҳайвонлари, шу жумладан эчкиларда кенг тарқалган ва уларга катта иқтисодий зарар келтирувчи патоген гельминтозлардан-фасциолёз, дикроцелиоз, ориентобильгарциоз, эхинококкоз, аноплоцефалёз, трихостронгилидоз, диктиокаулёз, трихоцефалёз ва бошқа гельминтозлар қўзғатувчиларининг турли вилоятлар ёки минтақаларда тарқалиши, биологик хусусиятлари, ҳайвон ёши ва йил фаслларига қараб ўзгариш динамикаси, яъни эпизоотологияси, келтирадиган зарари ҳамда уларга қарши кураш чоралари бўйича ҳам тадқиқот ишлари олиб борилган

ва натижалари асосида фан номзодлари, фалсафа докторлари (PhD) диссертациялари химоя қилинган [14:21; 15:36; 16:20; 17:21; 18:41].

1989-2015 йиллар давомида Ўзбекистоннинг турли минтақаларида қавш қайтарувчи ҳайвонлар, шу жумладан эчкилар гельминтларини ўрганиш борасида кенг қамровли тадқиқот ишларини олиб бордик. Катта ҳажмдаги материалларни ўрганиш натижасида ҳамда бу йўналишда тадқиқот ишларини олиб борган гельминтолог олимларимиз томонидан чоп этилган адабиётларни чуқур таҳлил қилинганимизда, Республикамизда эчкиларда 74 турга кирувчи гельминтлар паразитлик қилишлиги, шулардан 10 та тури цестододалар синфига, 6 та тури трематодалар синфига ва 58 та тури нематодалар синфига мансублигини аниқладик [19:56; 20:224].

Ўзбекистонда эчкиларда аниқланган 74 тур гельминтлардан 1 та тури (*Marshallagia uzbekistanica* sp. nov.) биз томонимиздан фан учун илк бор, яъни фан учун янги тур, 4 та тури (*Protostrongylus rufescens*, *Spiculocaulus kvongi*, *S. leuckarti*, *S. austriacus*) Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигида илк бор ва 9 та тури (*Protostrongylus rufescens*, *P. caprae*, *P. davtianii*, *Spiculocaulus kvongi*, *S. leuckarti*, *S. austriacus*, *Cystocaulus vsevolodovi*, *Neosrongylus linearris*, *Varestrongylus pneumaticus*) Ўзбекистонда илк бор аниқланди.

Олиб борган тадқиқот ишларимизни кўрсатишича Республикамиз микёсида эчкиларни гельминтлар билан умумий зарарланиши 94,1% ни ташкил этади, бунда трематодалар билан умумий зарарланиши-76% ни, цестододалар билан зарарланиши 80% ни ва нематодалар билан зарарланиши 94,1% ни ташкил қилади. Эчкиларда паразитлик қиладиган гельминтлардан 40 та турини ривожланиши тўғридан-тўғри, яъни уларни ривожланишида оралиқ хўжайинлар иштирок этмайди. Қолган 34 та турини ривожланишида оралиқ ва қўшимча хўжайинлар сифатида чучук сув ва қуруқликда яшовчи қориноёқли моллюскалар, совутли каналар, чумолилар, икки қанотли ҳашаротлар, йиртқич сутэмизувчилар ҳамда одамлар иштирок этади. Эчкиларда аниқланган 74 та тур гельминтлардан - *Multiceps gaigeri* (larvae) ва *Skrjabinema caprae* турлари эчкилар учун эндемик ҳисобланади, яъни улар фақатгина эчкиларда паразитлик қилади.

Хулоса. Шундай қилиб, кўп йиллар давомида олиб борган тадқиқот ишларимиз натижасига кўра ва кўплаб мутахассис олимларимиз томонидан чоп этилган ишларини таҳлил қилганимизда, эчкиларни гельминтлари Республикамизнинг турли минтақалари ва вилоятларида бир хил даражада ўрганилмаганлигини гувоҳи бўлдик. Айниқса, Тошкент воҳасида ва Қорақалпоғистонда эчкилар гельминтлари ва гельминтозлари жуда кам ўрганилган. Борлари ҳам жуда эски бўлиб, бундан 50-60 йил илгари олиб борилган, яъни бу минтақада майда шохли моллар, шу жумладан эчкилар гельминтологик нуқтаи назардан режа асосида тадқиқот ишлари деярли олиб борилмаган. Мавжудлари ҳам фрагментар хусусиятга эга. Хуллас бу минтақада майда шохли моллар, шу жумладан эчкилар гельминтологик нуқтаи назардан режали асосида комплекс тадқиқот ишлари деярли олиб борилмаган.

Кейинги йилларда экологик ва антропоген омиллар таъсирида Республикамизнинг турли минтақаларида қанчадан-қанча ўзгаришлар рўй берди, яъни қишлоқ хўжалик ҳайвонлари боқиладиган катта майдондаги яйловлар қисқариши, Орол денгизи суви қурий бошлаши муносабати билан сув танқислиги пайдо бўлиши, ерлар шўрланишини ортиб бориши натижасида ноқулай экологик ҳолатлар юзага кела бошлади, бу эса албатта ҳайвонот дунёсига, шу

жумладан чорва молларида паразитлик қиладиган гельминтлар фаунасига ҳам ўз таъсирини кўрсатмай қолмайди. Бундай шароитда қайсидир гельминт турлари янги шароитга ва муҳитга мослашиб кенг тарқалиши, бошқа турлари эса аксинча камайиши ёки бутунлай йўқолиб кетиши мумкин.

Шуларни ҳисобга олиб, соҳада чорвачилик юритишининг янги шакллари – фермер, ширкат, шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжалиқларини ташкил этилиши, эндиликда ҳайвонларни сақлашда, озиклантиришда ҳамда кўпайтиришда янгича ёндашувларни талаб қилади, бу эса турли паразитар, шу жумладан гельминтозларни даволаш, олдини олиш ва уларга

қарши курашишда замонавий самарали усулларни қўллашни тақоза этади. Бундай ҳолда маҳсулдор ҳайвонлар, шу жумладан эчкилар гельминтлари фаунаси, уларни тарқалиши, кенг тарқалган вакилларининг биоэкологик хусусиятларини Республикаимизнинг барча ҳудуд ва минтақаларида, шу жумладан кенг минтақалардан бири бўлиш Қорақалпоғистонда узликсиз равишда режали ўрганиб бориш, кенг тарқалган, эчкичиликка зарар келтирувчи доминант гельминтозлар эпизоотик ҳолатини баҳолаш ва минтақанинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, профилактик чора-тадбирларни такомиллаштириш лозим.

Адабиётлар

1. Скрыбин К.И. Методы полных гельминтологических вскрытий позвоночных, включая и человека. –М.-Л.: Изд.1-го МГУ, 1928. – С.45.
2. Скрыбин К.И. К характеристике гельминтофауны домашних животных Туркестана. Дис...магистра вет. наук. –Юрьев: 1916.
3. Верещагин М. Г. К фауне паразитических червей коз Туркестана. –Труды ГИЕВ, 1926. Т. 2. Вып. 2. –С. 3-15.
4. Иргашев, И. Х. Важнейшие гельминтозы местной козы/ И. Х. Иргашев // Тр. Уз НИВИ. –Самарканд, 1964.- Т. XIX.
5. Кучкаров Ф.К. Гельминты и гельминтозы коз Бухарской области и разработка мер борьбы с ними. Автореф. дисс...канд. вет. наук. – Самарканд: 1968. –С. 31.
6. Султанов М.А. и др. Гельминты животных Каракалпакской АССР. В кн. “Паразиты животных и человека низовьев Амударьи” – Ташкент: “Фан”, 1969. –С. 3-65.
7. Султанов М.А. и др. Паразитические черви животных Ферганской долины. –Ташкент: “Фан”, 1971. –С. 266.
8. Азимов Д.А., Убайдуллаев Я.У. Протостронгилиды мелкого рогатого скота. В сб. “Экология и биология паразитических червей животных Узбекистана”. –Т.:“Фан”. 1976, –С. 13-19.
9. Курбанов С. Гельминтозы коз в Узбекистане. Автореф. дисс...канд. вет. наук. – Москва: 1975. –С. 20.
10. Пулатов Г.С. Гельминтозы коз и разработка мер борьбы в условиях Средней Азии. Автореф. дисс...док. вет. наук. – Москва: 1985. –С. 44.
11. Дадаев С. Эколого-географические особенности гельминтов домашних копытных животных юга Узбекистана: Автореф.дисс... канд. биол. наук. - М.: 1978. –С.24.
12. Матчанов Н.М., Дадаев С. и др. Гельминты сельскохозяйственных животных. // Экология паразитов животных северо-востока Узбекистана. – Ташкент: 1984. – С. 37-57.
13. Матчанов Н.М., Дадаев С.Д., Кабилов Т.К., Сиддиқов Б.Х. Гельминты животных пустынных биоценозов Узбекистана. Монография. –Ташкент. “Фан”, 1989. –С.104.
14. Сарымсаков Ф.С. Материалы по буностому мелкого рогатого скота в Узбекистане. Автореф. дисс...канд. вет. наук.-Самарканд: 1968, –С.21.
15. Пулатов Г.С., Утепов А.Д. Особенности сезонной и возрастной динамики мониезиеза коз и овец в полупустынной зоне Каракалпакии.–Матер. юбил. конф., посвященной 50-летию УзНИВИ, 1976, ч. 2, –С. 33-36.
16. Кулмаматова А. Нематоды трибы *Nematodirea Skrjabin et Schulz*, 1937 (систематика, некоторые вопросы морфологии, биологии и диагностика основных возбудителей нематодирозов жвачных). Автореф. дисс...канд. биол. наук. – Москва: 1967.
17. Курбанов Ш.Х. Трематодозы мелкого рогатого скота на юге Узбекистана. Автореф. дисс...канд. вет. наук. – Самарканд: 2010. –С. 21.
18. Амиров О.О. Ўзбекистон ҳайвонлари паразити *Ostertagia Ransom*, 1907 авлоди нематодаларининг фаунаси ва систематикаси. Биология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертация автореферати. –Тошкент: 2017. 41-б.
19. Дадаев С.Д. Гельминты позвоночных подотряда *Ruminantia Scopoli*, 1777 фауны Узбекистана: Автореф. Дисс...док. биол. наук. –Ташкент: 1997. –С. 56.
20. Азимов Д.А., Дадаев С.Д., Акрамова Ф.Д., Сапаров К.А. Гельминты жвачных животных Узбекистана. Монография. –Ташкент: “Фан”, 2015, –С.224.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада Ўзбекистоннинг турли биоценозларида эчкиларда учрайдиган гельминтлар фаунаси ҳақидаги маълумотлар келтирилган. Кўп йиллик олиб борган тадқиқот ишларимиз натижасида, шунингдек гельминтолог олимларимиз томонидан чоп этилган адабиётларни таҳлил қилинганимизда, Ўзбекистон ҳудудида боқиладиган эчкиларида 74 тур гельминтлар учрашди, улардан 10 та тури цестодаларга, 6 та тури трематодаларга ва 58 та тури нематодаларга мансуб эканлиги аниқланган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлена информация о фауне гельминтов, встречающихся у коз в разных биоценозах Узбекистана. В результате наших многолетних исследований, а также анализа литературы, опубликованной нашими гельминтологами, у коз, выращиваемых на территории Узбекистана, было обнаружено 74 вида гельминтов, из них 10 видов относятся к цестодам, 6 видов к трематодам и 58 видов к нематодам.

SUMMARY. This article provides information about the fauna of helminths found in goats in different biocenoses of Uzbekistan.

As a result of our long-term research, as well as the analysis of the literature published by our helminthologists, 74 species of helminths were found in goats bred in Uzbekistan, of which 10 species belong to cestodes, 6 species to trematodes and 58 species to nematodes.

МИРЗАЧҰЛ БИОЛОГИК РЕСУРСЛАРИГА АНТРОПОГЕН ОМИЛЛАРНИНГ ТАЪСИРИ

Г.М.Холдорова – катта ўқитувчи

Жиззах давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: Мирзачўл табиий ўлкаси, ўсимлик, тупрок, тупрок шўрланиши сув ҳавзалари, ирригация иншоотлар, сув омборлар, коллектор, мониторинг, таҳлил, ландшафт.

Ключевые слова: Мирзачульская природная зона, растительность, почва, засоленность почв, водоемы, ирригационные сооружения, водохранилища, коллектор, мониторинг, анализ, ландшафт.

Key words: Mirzachul natural territory, plant, soil, soil salinity, ponds, irrigation facilities, reservoirs, collector, monitoring, analysis, landscape.

Мирзачўл табиий-географик райони баландлик минтақалари шимолда чўлдан бошланиб, жанубда адир, тоғ ва яйлов минтақалари тарзида ўзгариб боради ва шунга мос равишда ўсимлик олами ҳам ўзгариб боради. Табиий-географик районнинг шимоли-ғарбий ва марказий қисмлари чўл минтақаси ҳудудига тўғри келади. Чўл минтақасида ўсимликлар вегетация даври 240-260 кунгача давом этади. Ҳавонинг нисбий намлиги киш фаслида 70-80 фоизгача кўтарилса, ёз фаслида эса 15-33 фоизгача тушиб кетади [1:18]. Табиий-географик районнинг чўл минтақаси ўсимликлари - шўрўзак, қорабош, бурган, лолакизғалдоқ каби эфемерлардан иборат бўлиб, баҳорда қисқа муддатда тез ривожланади [9:46-49].

Май ойидан жазирама иссиқ бошланиб, ўсимликлар қовжираб бошлайди. Жазирама иссиқ ва қурғоқчиликка бардош берадиган шувок, чалов, шўра, юлғун ва янтоқ каби ўсимликлар ривожли ёзда ҳам давом этади. Коврак, татир, бурган, шўражриқ, юлғун, туякорин каби ўсимликлар шўрхок жойларда ҳам ўсади [8:10-91].

Мирзачўл табиий-географик райони ўзлаштирилгунга қадар айрим жойлари турли даражада шўрланган ерлардан таркиб топган. Ер юзасига сув чиқиб турадиган энг пасткам жойларда ҳўл (ботқокланган) шўрхоклар тарқалган, буларни шўрлар деб аталади ва ўсимлик деярли ўсмайди. Булардан нисбатан баландроқ жойларда сув бугланиб кетиб ёз ойлари юза қисми қуриб пўрсилдоқ шўрхоклар ҳосил бўлган, бундан ҳам баландроқ қуруқроқ жойларда турли даражада шўрланган шўрхоклар ва шўртоблар учрайди [3:112].

Мирзачўл табиий-географик райони шўрхокларнинг ўсимликлари тўғрисида П.Қ.Зокиров, куйдаги маълумотларни келтирган. Ҳўл шўрхокнинг юзаси 3-4 мм қалинликдаги туз қобиғи билан қопланган бўлиб, унинг тагида ғовак тузлар ҳосил бўлган [4:141]. Ҳўл шўрхокнинг 50-60% юзасида ўсимликлар йўқ, қолган жойларда оқ рангли шўрхок устида энг шўрга чидамли сарсазан ўсимлигининг (*Halocnemum strobilaceum*) яшил бутаси ажралиб туради. Сарсазан билан бирга куббали сарсазан (*Halocnemum strobilaceum*), чалкашган шўрак (*Salsola inticata*), қуриқшаганбалиққўз (*Salsola lanata*), спергулария (*Spergularia glaucophylla*) учрайди. Булар ҳаммаси биргаликда шўрхок юзасининг 40% гача қоплайди [8:10-91].

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки сарсазан ўсимлиги шамол билан келтирган чанг ва кумларни ўз атрофида ушлаб қолади, натижада кучли шўрланган кум уюмлари ҳосил бўлади. Буни маҳаллий аҳоли “чакалоқ” кумлар деб атайди. Чўл минтақаси ҳудудида Айдар-Арнасой кўллар тизимининг (1969) пайдо бўлиши оқибатида ксерофит ва псаммофит ўсимликлар ареали қисқариши, гидроморф, галофит, эдификатор, суккулент ўсимликлар ареаллари кенгайишига сабаб бўлмоқда. Натижада, вилоятнинг марказий ва шимоли-ғарбий ҳудудларида Айдар-Арнасой кўллар тизими пайдо бўлгунга қадар доминантлик қилган эфемерлар, яъни илоқ, бугдойик, коврак каби ўсимликлар ўрнини янги пайдо бўлган тўқай, шўра ва исириклар эгалламоқда.

Мирзачўл табиий-географик райони шимоли-ғарбий ҳудудида ўсимлик олами билан ажралиб турадиган Айдар-Арнасой ботиғи жойлашган. Ботиқ тоғ, чўл ва кўлларнинг турли хил таъсирларда ривожланаётган “табиий лаборатория” деб атаса ҳам бўлади. Айдар-Арнасой ботиғи ўсимлик оламини Е.П.Коровин (1961), А.Я.Бутаков (1963), П.Қ.Зокиров (1971), Қ.З.Зокиров (1971), Ғ.Ў.Қодиров (2008) ва Д. Имомова (2020) каби олимлар томонидан ўрганилган.

Айдар-Арнасой ботиғида Ғ.Қодиров (2008) томонидан 300 та ўсимлик тури рўйхатга олинган бўлиб, уларнинг систематик ва биоморфологик спектри тузилиб, 9 та дарахт, 21 та бута, 9 та ярим бута, 19 та бутача, 94 та кўп йиллик ўтлар, 146 та бир йиллик ўтлар эканлиги ҳамда уларнинг доривор ва яйлов чорвачиликдаги аҳамияти ўрганилган [5:24-30]. Лекин, ботиқдаги ўсимликларни табиий муҳитга боғлиқлиги ёки бўлмаса табиий жараёнларнинг ўзгаришига кўрсатаётган таъсирлари деярли ўрганилмаган.

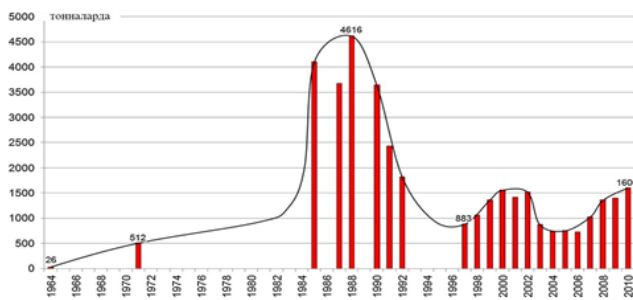
Мирзачўл ва Шарқий Қизилқум чўл ҳайвонларининг аксарияти муҳитга шунчалик мослашиб кетганки, уларнинг ранги кум тусига (қўнғир, малла, сарғиш рангда) ўхшаб кетган. Ёзда чўлда тупроқлар кундузи 70-80 даражага қизиқ кетганлиги сабабли, кўпчилик хашорот, калтакесак, илон, айрим сут эмизувчи ва қуш турлари кундузи соя-салкин жойларда ёки инларда жон саклаб, кеч кириши билан фаол ҳаётни бошлайди. Бундай ҳайвон турларига чирилдоқ, калтакесак, кум бўғма илони, қўшоёқ, узунқулоқ, типратикан, чўл мушуги ва бошқалар қиради. Табиий-географик районининг шимоли-ғарбий ҳудудида хашоротлардан; қорақурт, чаён, фаланга, тарантул (бий) ва чигирткалар кўп учрайди. Булар ичида заҳарли ўргимчак турига қорақурт, чаён, фаланга, бий қиради.

Айдар-Арнасой кўллар тизими атрофида тўқай ҳайвонлари кўпаймоқда [7:27]. Тўқай ҳайвонлари бошқа сув ҳавзаларидан учиб келаётган қушлар ва чўл ҳайвонлари ҳисобига бойиб бормоқда. Айдар-Арнасой кўллар ҳавзасида 22 турдаги балиқлар яшайди. Шундан 13 тури маҳаллий ҳисобланади.

Ўтган асрнинг 60-йилларида Ўзбекистонда балиқчиликни ривожлантириш, канал ва ариқларни турли хил ўтлардан тозалаш, безгак тарқатувчи пашшаларни камайитириш мақсадида собиқ Иттифокнинг турли сув ҳавзаларидан ҳар хил балиқ турлари келтириб кўпайтирилди. Масалан, оқ амур (*Stenopharyngodon idella*), гамбузия (*Gambusia affinis*), 3 дўнгпешона ва бошқалар. 7 турдаги балиқлар Сирдарё орқали ўтган.

Умуман балиқларнинг 14 та тури катта овчилик аҳамиятига эга. Буларга лаққабалиқ, зогорабалиқ, оқ қайроқ, лешч, судак, оқола, қизилқўз, тованбалиқ, илонбош ва бошқалар қиради. Камайиб кетганлиги учун Туркистон сермўйлов балиғи Ўзбекистон “Қизил китоб” ига киритилган.

1-расм. Айдаркүл Арнасой кўллар тизимидан балиқ микдори (тонна / йиллар)

Айдар-Арнасой кўллар тизими дирекцияси маълумотларига кўра, 2018 йилда Айдар-Арнасой кўллар тизимида 12000 тонна балиқ овланган. Айдар-Арнасой кўллар тизимида балиқ овлашнинг прогноз кўрсаткичларига кўра 2019 йилда – 16000 тонна, 2020 йилда – 22000 тонна ҳамда 2021 йилда – 30000 тонна микдорга етказиш кўзда тутилган. Балиқ овлаш йилдан-йилга ортиб боришига пропорционал равишда балиқ захиралари микдорини ҳам кўпайтириб бориш лозимдир.

Кейинги йилларда электр қармоқларида балиқ овлаш очик сув хавзаларида ҳам кузатилмоқда. Бу ҳол Сангзор ва Зоминсув дарёларида қорабалиқ (маринки), илонбалиқ ва товонбалиқларнинг йўқ бўлиб кетишига олиб келди.

Мирзачўл табиий-географик районининг жанубидаги тоғ олди текислигида ўсимлик турига бой бўлганлиги сабабли ҳам хайвонот дунёси, айниқса судралиб юривчи, кемирувчи ва қушлар анча кўп учрайди. Бу зонада ҳам чўлда учрайдиган чўл тошбақаси, думалокбош калтакесак, эчкимар, малла юмронқозикларни тез-тез учратиш мумкин. Шулар билан бирга Туркистон ағамаси, чаққон калтакесак, сарик илон, чипор илон, кўз ойнакли илон, гурза, кемирувчилардан типратикон, малла юмронқозик, қуён, жайра, қўшоёқ, сут эмизувчилардан бўрсиқ, сарик сассиқ кўзан, тулки ва бўрилар учрайди.

Адир минтақасидаги анча майдонлар лалми дехқончиликда фойдаланилади. Бугдой ва арпа далаги атрофида кемирувчилардан қўшоёқ, уй сичқони, юмронқозиклар кескин кўпайиб кетади. Уларни овлаш учун йирткич сутэмизувчи ва қушлар ҳам кўпаяди. Умуман, экилган донли экинлар қушларни ҳам жалб қилади. Энг кўп тарқалган қушлардан чумчуқларнинг ҳамма турлари учрайди, булардан дала чумчуғи кўпроқ кўзга ташланади. Чумчуқлардан ташқари сўфитўрғай, соч, микқий, кўк қарға, тувалоқ, укки, бургут, қарақарға ва бошқалар кенг тарқалган.

Тоғ минтақаси табиий шароитнинг хилма-хиллиги сабабли хайвонот дунёсига бой. Нурота тоғларида 2 турдаги қуруқлик ва сувда яшовчилар, 23 тур судралиб юривчилар, 178 тур қушлар ва 35 турдаги сут эмизувчилар борлиги аниқланган. Тоғда сут эмизувчилар тур жиҳатидан анча кўп, лекин улар сон жиҳатидан кам. Мирзачўл табиий-географик районининг хайвонот дунёси ўзига хос хусусиятларга эга. Бу дарахт, сув ва ўтнинг кўплиги билан боғлиқ. Судралиб юривчилардан, Туркистон геккони, сарик илон, захарсиз чипор илон, бўзранг калтакесак, кемирувчилардан уй сичқони, бўзранг каламуш, кўрсичқон, типратикан кўп учрайди. Кичик сут эмизувчилардан кўршапалак кишлоқ жойларида ҳам учрайди [2:255].

Мирзачўл табиий-географик райони воҳалари қушлар дунёсига ҳам бой бўлиб, мусича, уй чумчуғи, майна, қалдирғоч, қарғалар, занча, чугурчуқлар энг кўп тарқалган қушлар ҳисобланади. Кичик сут эмизувчилардан кўршапалак (Vespertilio pipistrelus) кишлоқларда кўп (1-жадвалга қараңг).

Айдар-Арнасой кўллар тизимининг пайдо бўлиши сувга ва тўқай шароитига мослашган маълум гуруҳдаги хайвон турларининг шаклланишига шароит яратди. Айниқса, мутлақо янги қушлар дунёси шаклланди. Иссиқсевар қушлар бир йилда икки маротаба яшаш жойларини ўзгартиради. Баҳорда улар шимол томонга, куз ойларида жануб томонга ҳаракатланади. Ушбу ҳаракат даврида қушлар қўл устига кўниб ўтади ва 500 мингдан ортиқ қушлар қўлларда қишлаб қолиши аниқланган [6:182-187].

1-жадвал.

Мирзачўл табиий географик райони органик дунёсининг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар

турлар	турлар сони	Камайишига таъсир этувчи омиллар	Кўпайишига таъсир этувчи омиллар
ўсимликлар	300	грунт сувлар кўталиши, тупроқ сифатининг ўзгариши, шўрхоқлар ҳосил бўлиши, яъни намликка, туз микдорининг юқорлигига чидай оладиган ўсимлик турларигина яшовчанлигини сақлаб қолади	тупроқдаги туз микдорини камайитириш учун коллектор-зовурлар ташкил этиш, шу иқлимга мослаша оладиган ўсимликлар турини кўпайитириш
сув ўтлар	25	баҳор мавсумида ҳароратнинг пастлиги, лойка сувли Қли коллектори сувининг қўшилиши, сув тиниклигининг пасайиши ҳисобига сув ўтлари турлар сонининг камайиши кузатилади	ёз мавсуми келиши билан ҳароратнинг кўтарилиши маълум даражада турлар сонини ортишига олиб келади
қушлар	72	ноқонуний овчилик, баъзи йилларда қиш каттиқ келиши ёки ёзнинг қуруқчил бўлиши озук микдорининг камайиши	қушлар “Арнасой орнитология” буюртмахонаси ва Рамсел конвенцияси(2008) доирасида муҳофаза қилинмоқда
балиқлар	22	балиқларнинг асосий озукаси ҳисобланган сув ўти, планктонлар камайиши, сувдаги ифлосланиш даражаси ортиши турлар сонининг камайишига таъсир қилади	балиқлар озук микдорининг етарли бўлиши, сувдаги ифлосланиш даражасининг камайиши

Таҳлил қилинган маълумотлар бўйича кўллар тизимида учровчи қушлар турлари кўпайиши, лекин сони аста-секин камайиши кузатилмоқда. 2000 йил январь ойида 192 минг (37 тур), 2004 йилда 132 минг (43 тур), 2007 йилда 124 минг (72 тур) қушлар ҳисобга олинган. Бу даврда энг кўп сонли турлардан катта

қоравой (Phalacrocorax carbo), катта оқ қарға (Casmerodius albus), кулранг ғоз (Anseranser), ҳайдарқоқил (Aythia ferina), олмабош (Netta rufina), ёввойи ўрдак (Anas platyrhynchos), қашқолдоқ (Fulica atra) ва бошқалар кўп учрайди [7].

Хулоса. Мирзачўл табиий географик районида ерларни ўзлаштириш ва сўғорма деҳқончилик ишлари олиб борилганда табиий компонентларнинг бир-бирига боғлиқлик даражаси ҳисобга олиниши лозим. Табиий компонентларнинг бирор биттасига кўрсатилган салбий таъсир, бошқа компонентларнинг ҳам ўзгаришига олиб келади. Районда олиб бориладиган ҳар бир агротехник тадбирларда компонентларнинг ўзаро алоқалари ҳисобга олиниб комплекс тадқиқот нуқтаи назаридан ёндашиш тақозо этади.

Мирзачўл табиий географик районида олиб борилган кўп йиллик тадқиқотлар натижасида, ер-сўв

ресурсларидан рационал фойдаланиш ва ҳудуддаги геоэкологик вазиятни баҳолаш учун қуйидаги таклиф ва тавсиялари берилади:

- Мирзачўл табиий-географик районининг табиий ресурслари ва қишлоқ хўжалиги ерларини ҳозирги вақтдаги ҳолатини ўрганиш учун палеогеографик тадқиқотлар олиб борилди ҳамда табиий географик районнинг динамик ўзгариши таҳлил қилинди;

- Мирзачўл табиий-географик районида антропоген юк ҳажми юқори бўлган ресурслардан ер-сўв ресурслари илк бор комплекс равишда ўрганилди, таҳлил қилинди ва баҳоланди.

Адабиётлар

1. Abdunazarov U., Sabitova N., Xoldorova G. (2020). Morphological features of buried Soils of loess formations of the prytashkent region of Uzbekistan. Journal of Critical Reviews ISSN- 2394-5125. Malayziya. Архив Научных Публикаций JSPI.
2. Алибеков Л.А., Нишоннов С.А. «Природные условия и ресурсы Джиззакской области». –Т.: «Ўзбекистон». 1978, -С.255.
3. Рафиков А.А. Природно-мелиоративная оценка земель Голодной степи. -Т.: «Фан», 1976. –С. 160
4. Закиров К.З., Закиров П.К. Закономерности распределение растительного покрова и принципы высотной зональности. Растительный покров Узбекистана и пути его рационального использования. –Ташкент: 1971.-Т.1.-С. 136-155.
5. Кодиров Ф.Ў. Жанубий-Ғарбий Айдаркўл соҳилидаги ўсимликлар копламининг трансформацияси. // Ўзбекистон биология журналы. 2006, №4. 24-30-б.
6. Ғўдалов М.Р. Айдаркўл ботиғидаги табиий ва антропоген жараёнлар таҳлили. Ўзбекистон география жамияти ахбороти 35-жилд. –Тошкент: 2010.182-187-б.
7. Gudalov M.R., Sharipov Sh.M. Geologik situation in the Aydar-Arnasay colony and its atropy. // Journal of Critical Reviews. Volum 7, Issue 3, 2020. Maleziya Kuala.
8. Хайдаров К.Х. Хожиматов. К.Х. Ўзбекистон ўсимликлари. –Тошкент: “Ўқитувчи” 1992. 10-91-б.
9. Xoldorova G. Мирзачўлда атроф-муҳитни мониторинг қилиш масалалари. // Педагогика и психология в современном образовании. –Пенза: 2021.

РЕЗЮМЕ. Мақолада юртимизнинг алоҳида ҳудудлари табиий шароити шаклланишининг органик дунёси ҳақида сўз юритилади. Айниқса антропоген таъсир оқибатида шўрланиш даражаси юқори бўлган Мирзачўл табиий ўлкасида органик ресурсларидан фойдаланишга янгича ёндашув замон талаби эканлиги таъкидланади.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится об органическом мире в формировании природных условий отдельных регионов нашей страны. Особо отмечается, что новый подход к использованию органических ресурсов в природной зоне Мирзачула с высокой степенью солености, вызванной влиянием энтропии, является современным требованием.

SUMMARY. The article talks about the organic world in the formation of the natural conditions of the alokhida regions of our country. It is especially noted that the fresh approach to the use of organic resources in the natural zone of Mirzachul with a high degree of salinity caused by the influence of entropy is a modern demand.

САМАРҚАНД ВИЛОЯТИДА БОҒДОРЧИЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ГЕОГРАФИК ХУСУСИЯТЛАРИ

О.Х.Кувандиков – тадқиқотчи

Самарқанд давлат университети

Таянч сўзлар: озиқ-овқат, мевали экинлар, интенсив боғдорчилик, тоғ ва тоғолди, ёнғоқ, pista, олма, гилос, шафтоли, ўрик, қуритилган, кадокланган, экспорт.

Ключевые слова: продукты питания, плодовые культуры, интенсивное садоводство, горно-степное, орехи грецкие, фисташки, яблоки, черешня, персики, абрикосы, сушеные, фасованные, экспорт.

Key words: food, fruit crops, intensive gardening, mountain-steppe, walnuts, pistachios, apples, cherry, peaches, apricots, dried, packaged, export.

Кириш. Ўзбекистонда боғдорчилик халқ хўжалигининг энг қадимги тармоқларидан биридир. Республика қишлоқ хўжалигининг истиқболи учун ва халқ моддий фаровонлигини ошириш кўп жиҳатдан уни ривожлантиришга боғлиқ. Иқтисодий ислохотлар шароитида аҳолини қишлоқ хўжалиги, жумладан мева маҳсулотлари билан таъминлаш бозор талаблари даражасида маҳсулот яратиш, талаб ва таклифдан келиб чиққан ҳолда йил давомида аҳолини мева билан таъминлаш учун ҳудудлар табиий шароити ва имкониятларини илмий жиҳатдан таҳлил қилиш зарур. Самарқанд вилоятида боғдорчиликни ривожлантириш ҳамда унинг ҳудудий ташкил этилганлик даражасини иқтисодий географик нуқтаи назардан илмий ёндашган ҳолда ўрганиб чиқишдан иборатдир.

Асосий қисм. Республикада қишлоқ хўжалигида олиб борилаётган иқтисодий ислохотлар натижасида маҳсулот етиштиришнинг ҳажми, сифати ҳамда самарадорлиги ошмоқда. Ушбу соҳа қишлоқ хўжалигининг барча тармоқларида, шу жумладан боғдорчиликда ҳам аҳамиятли бўлмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг ҳудудларда саноатни хом ашёга ва аҳолини қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган талабини қондириш ҳамда озиқ – овқат хавфсизлигини таъминлашга қаратилаган кўплаб қонун ва фармонлар қабул

қилинмоқда. Жумладан, “Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020 — 2030 йилларга мўлжалланган стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5853 фармонининг 2 - бобида “Аҳоли сонининг ўсиши, ер, сув ва энергия ресурсларига бўлган талабнинг ортиши, шунингдек, иқлимнинг кескин ўзгариши озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашга таъсир этувчи асосий омиллардир” деб айтилган [2]. Чунки, озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш, озиқ -овқатга бўлган эҳтиёжни ошириш, бевосита қишлоқ хўжалигининг муҳим тармоғи ҳисобланган боғдорчиликни янада ривожлантириш билан ҳам боғлиқдир.

Ўзбекистон соғлиқни сақлаш вазирлиги маълумотида кўра бир одам бир йил давомида 95-100 кг резавор мева истеъмол қилиши кераклиги тасдиқланган. Ҳозирда Республикада етиштирилган мева, резавор мева маҳсулотлари аҳоли жон бошига 95 кг тўғри келмоқда, шундан 12 кг узум ҳисобланади. Бу кўрсаткич АҚШ, Италия, Испания, Франция каби мамлакатларда 120-250 кгни ташкил қилади. Бунинг учун биз аҳоли жон бошига қунига 330-400 г ёки йилига 115-120 кг мева шундан 15 кг узум ва 10 кг резавор мева етиштиришимиз керак. (Т.Э. Останақулов, С.Н. Нарзиева, Б.Х. Фуломов, 2010) [6].

Ўзбекистон географик жихатдан қулай ҳудудда жойлашганлиги турли туман мевалар етиштиришга ихтисослашган мамлакатлардан биридир. Ўлкада иссиқ кунларнинг давомийлиги сабаб бу ерда етиштирилган мевалар ўзининг ширинлиги ва транспортабеллиги билан бошқа давлатлар импортида муҳим ўрин тутди. Ўзбекистоннинг тоғли ҳудудларида ёввойи мева ва резавор мева ўсимликларидан грек ёнғоғи, олма, олча, pista, бодом, четан, дўлана, зирк, узумларга жуда бой ҳисобланади.

Ўзбекистоннинг тоғли ҳудудларидаги ёввойи мева ва узумчиликни татбиқ қилиш бўйича Н.И. Вавилов (1960), М.Г. Попов (1929), В.П. Дробов (1950), Р.Р. Шредер (1929), П.А. Баранов (1940), Г.П. Сумневич (1942), С.Н. Кудряшев (1950), И.Т. Васильенко (1959, 1963), С.С. Комиков (1956, 1973), В.В. Кузнецов (1971), М.Б. Дашанов, А.А. Хакназаров (1974), М. Абдуллаев (1974), М.М. Мирзаев (1982) ва бошқалар шугулланган.

Самарқанд вилоятида ҳам боғдорчилик азалдан ривожланган тармоқлардан бири ҳисобланади. Бунга воҳанинг ўзига хос иқлимий хусусиятлари, тупроқ, сув билан таъминланганлик даражасининг етарли эканлигидадир. Тарихдан ҳам маълумки, Соҳибқирон Амир Темур ўз даврида Самарқанд атрофида ўн иккита боғ майдонларини яратиб уларга ном берганлиги бежизга эмас. Чунки бу боғлар айнан Самарқанд шароитига мос келганлигидадир.

Боғдорчилик, асосан вилоятнинг тоғ ва тоғ олди ҳудудлари бўлган Ургут, Тайлоқ, Булунғур, Самарқанд, текисликда Жомбой, Пастдарғом, Оқдарё, Каттакўрғон туманларида унумдор тупроқ, етарлича сув манбаларига эга жойларда кенг тарқалган. Аксинча, Нарпай, Пахтачи, Иштихон туманлари-пахтачиликда, Қўшробод, Пайариқ туманлари - узумчилик-чорвачиликка, Нуробод тумани чорвачиликка ихтисослашуви юқориқдир. Ваҳоланки, бу туманларда ҳам боғдорчиликнинг айрим тармоқлари, жумладан, доначилик йўналишлари мавжуддир. Боғдорчиликни ривожлантиришда вилоятнинг аҳоли ва меҳнат ресурслари, қайта ишлаш саноат тармоқларининг иқтисодий географик жойлашуви ҳам муҳимдир. Шу билан бирга Зарафшон дарёси ва унинг атрофида жойлашган каналлар, суғориш шахобчаларининг мавжудлиги ўлароқ вилоят ҳудудларида кишлоқ хўжалик тармоқлари, жумладан, боғдорчиликни ҳудудий жойлашиши ва ривожланишида яққол намоён бўлади.

Самарқанд вилояти статистика бош бошқармаси маълумотида кўра, 2021 йил 1 январь ҳолати бўйича вилоятда жами 42403 гектар боғлар мавжуд бўлиб, шундан 75,6 % ёки 32059 гектари ҳосилли ва қолган 24,4 % ёки 10344 гектарини ёш боғлар ташкил қилмоқда. Вилоятда мавжуд жами боғларнинг 54,5 % олма, 9,8 % ёнғок, 4,3 % ўрик, 4,1 % гилос, 3,0 % олхўри, 2,7 % бодом, 2,1 % олча, 2,0 % шафтоли ва қолган 17,5 % ни бошқа мева боғлари ташкил қилмоқда. Боғдорчилик вилоятнинг Самарқанд, Булунғур, Каттакўрғон, Жомбой, Пастдарғом, Пайариқ, Ургут ва Оқдарё туманларида яхши ривожланган бўлиб, жами етиштирилган меваларнинг 76 % и шу туманлар ҳиссасига тўғри келган.

Мазкур даврда вилоятда жами 345624 тонна мева етиштирилиб, ўртача ҳар гектар ердан 107,8 ц/гани ташкил қилган. Вилоятда етиштирилган меваларнинг 19,6 % қайта ишлашга, 23,5 % экспортга, 7,6 % Тошкент шаҳри ва бошқа ярмаркаларга, 1,7 % соғлиқни сақлаш, таълим муассасалари ва ташкилотларга ҳамда 47,6 % эса ички бозор ва ички истеъмолга кетган.

Ўзбекистоннинг тоғли ҳудудларидаги ёввойи мева ўсимликларнинг географик жихатдан тарқалишига асосан ёруғлик, иссиқлик, тупроқнинг намлиги, ёгинлар ва бошқаларнинг денгиз сатҳидан қанча баландликда

жойлашганлигига боғлиқдир. Тоғнинг юқори қисмида жойлашган бута-дарахт ўсимликликлари иқлим, нам ва совуққа чидамли бўлган грек ёнғоғи, олма, олча, четан, смародина, зирк ва бошқалар асосан шарқий ва шимолий шарқий ён бағирларда кенг тарқалган. Нисбатан паст, денгиз сатҳидан 1000-1500 м баландликгача бўлган кам ёғин ёғадиган қурғоқчиликка чидамли ўсимликлардан, бодом, дўлана, маймунжон, ундан ҳам пастда тоғ олди ҳудудларида тиканли бодом, pista ва тоғ узуми ўсади.

Ўзбекистон ҳудудларида биоэкологик жихатдан тарқалган ёввойи мева ва резавор меваларнинг айримларида қисқача таъриф берсак.

Грек ёнғоғи. Бу ўсимлик асосан Ўрта Осиёнинг тоғли ҳудудларида кенг тарқалган бўлиб, Ғарбий Тяньшань (Қирғизистон ва Ўзбекистон), Помир-Олой (Тожикистон) ва Копет-тоғ (Туркменистон) да кўп ўчрайди. Ўрта Осиёнинг асосан 5 районида ёнғок ўрмонлари мавжуд бўлиб, улар Фарғона, Чатқол, Писком-Уғом, Ғусор ва Копет-тоғларда. (Дробов, 1950; Гурский, 1951; Запрягаева, 1964 ва бошқалар) [5].

В.И. Запрягаева (1964) таъкидлашича ёнғок ўрмон майдонлари Ўрта Осиёда қуйидагича тарқалган: Тяньшанда 44600 га, Помир-Олойд 15000 га ва Копет-тоғда 100 гектар деб берилган [4]. Лекин, бугунги кунда бу ҳудудларда кўп майдонлардаги ёнғокзорлар инсон фаолияти натижасида қисқариб кетган. Ёнғоклар мебель, ёғоч учун кесилиб, ўтин сифатида ёкилган. Ўзбекистонда ёнғокзорларнинг катта майдонлари Ғарбий Тяньшань тоғ тизмасининг Бўстонлик, Паркент, Охангарон туманларида, Зарафшон тоғлари, Нурота ва Ҳисор тоғлари ва шу билан бирга Самарқанд ва Сурхондарё вилоятларининг айрим тоғ районларида тарқалган. Республикамиз жанубида ёнғокзорлар Қашқадарё вилояти, Ғарбий Ҳисор тоғларининг Зевар, Сангардак ўрмонлари ва Тўпалангдарё, Обезаранг, Қўштоғ тоғларида жойлашган. (М.М. Мирзаев, 1982) [5].

Самарқанд вилоятида ёнғокзорлар тоғ ва тоғ олди ҳамда текислик ҳудудларида кенг тарқалган. Самарқанд вилоятининг тоғ ва тоғ олди ҳудудларига кирувчи Қўшробод, Нуробод, Булунғур, Ургут туманларининг бир қисмида ёнғокзорлар, асосан тоғнинг 1000-15000 метргача бўлган қисмида кенг тарқалган. Ургут туманининг Қоратепа, Чакқалон, Омонқўтон тоғлари, Булунғур туманининг Ғубдун, Қўшробод тумани Октепа тоғлари ёнбағирларида ёнғоклар кўп асрлардан бери мева бериб келадиган ўсимликлар бўлиб, дарахтларнинг бўйи 30-35, танасининг қилочи 2 м ва томир ёйилмаси 12-16 метрни ташкил қилади.

Самарқанд вилоятида 2021 йил 1 январь ҳолатида жами 4137 гектар ерга ёнғок экилган бўлиб, шундан 33,3 фоизи ёки 1376 гектари ҳосилли қолган 66,7 фоизи ёки 2761 гектари ёш ёнғок боғларини ташкил қилмоқда. Мазкур йилида вилоят бўйича жами 15670 тонна ёнғок етиштирилган бўлиб, ўртача ҳар гектардан 113,9 центнер ҳосил олинган. Вилоят бўйича жами ёнғок майдонларининг 24,4 фоизи Булунғур, 18,4 фоизи Пайариқ, 14,1 фоизи Ургут, 8,3 фоизи Қўшробод ва 8,1 фоизи Нуробод туманларига энг кўп ва 0,3 фоизи Пахтачи, 0,7 фоизи Нуробод, 1,1 фоизи Тайлоқ туманларига энг кам тўғри келмоқда.

Кейинги йилларда Самарқанд вилоятида интенсив усулда бир йилда ҳосил берувчи ёнғокзорлар ташкил қилинмоқда. 2011-2018 йилларда вилоят бўйича жами 2103 гектар ерга интенсив усулда ёнғок боғлари барпо этилган. Ушбу боғлар Жомбой 485 га, Булунғур 480 га, Самарқанд 350 га, Қўшробод 250 га, Пайариқ 210, Ургут 150 ва Пастдарғом туманларида 100 гектарни ташкил қилган. Иштихон ва Нарпай туманларида 35-40 гектардан ёнғокзорлар барпо этилган ҳолос. Аксинча, қолган беш туманларда бу жараёнларга эътибор

берилмаябди. Воҳаланки Нуробод, Иштихон ва Каттакўрғон туманларида ёнғокзорлар ташкил қилиш имконияти қолган туманларга нисбатан анча юқоридир.

Писта. Истеъмом қилинадиган ёввойи ўсувчи писталарнинг асосий қисми Ўрта Осиёнинг Ўзбекистон, Тожикистон, Туркменистон давлатларида ҳамда қисман Қирғизистон ва Қозоғистоннинг жанубий тоғ ёнбағирларида ўсади. Ўрта Осиёда писталарнинг умумий майдони 100000 га ни ташкил қилиб, шундан 20-25 фоизи Ўзбекистонга тўғри келади (М.М.Мирзаев, 1982) [5].

Ўзбекистонда писталарнинг энг кўпи Боботоғ, Ҳисор тоғ тизмаларида, Ғарбий Зарафшон, Туркистон тоғларининг шимолий қирлари ва Фарғона тоғларига тўғри келади. (Калмиков 1956; Абдуллаев 1976; Попов 1977) [5].

Писта қурғоқчиликка чидамлилидир. У асосан чўлли паст тоғларда, қирларда ва қуруқ тоғ ёнбағирларининг 600-1700 метр ҳамда ёғингарчилик 150 ммдан кам бўлган жойларда ўсади. Ундан баландда жуда кам учрайди, айрим ҳолларда арчалар орасида ўсиши мумкин. Писта таркибида оҳак кўп бўлган (23 %) ва олтингургут кислотаси, хлорид тузи бўлган тупроқларда яхши ўсади. Чунончи, кам ривожланган тошли, қизил кумли тупроқларда секин ўсади ва мева ҳосили бўлмайди. Писталар, асосан дарахтсимон ва бутасимон бўлади. Ўртача ёши 60-100 йилдан 300 йилгача узок яшайдиган ўсимлик бўлиб, қулай ҳудудга мослашган писталарнинг бўйи 5-7 метргача, илдизи бақувватдир. Писта дарахтлари иссиқлик ва ёруғликни яхши кўради. Табиий шароитда 1 гектарда 100-150 тупгача дарахт бўлади. Шу билан бирга иссиққа ўта чидамли ўсимликлар турига киради. Ёз ойларида 40°C ва ундан юқори ҳароратга, қишда эса -32-33°C совуққа чидамлидир. (М.М. Мирзаев, 1982) [4]

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 01.06.2017 й. ПҚ-3025-сон "Ёнғок ишлаб чиқарувчилар ва экспорт қилувчилар уюшмасини тузиш ва унинг фаолиятини ташкил этиш тўғрисида"ги Қарори.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 23.10.2019 й. ПФ-5853-сон "Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020 — 2030 йилларга мўлжалланган стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида"ги Фармони
3. Бороздин Р.Г. Вопросы развития садоводство и виноградарство в Узбекистане. –Т.: 1992.
4. Запрягаева В.И. Дикорастущей плодовые Таджикистана. –М.: 1964.
5. Мирзаев. М.М. Горной садоводство Узбекистана. –Т.: 1982.
6. Остонакулов Т.Э., Нарзиева С.Х., Фуломов Б.Х. Мевачилик асослари. –Т.: 2010.
7. Саидова Д.Н., Рустамова И.Б., Турсунов Ш.А. Аграр сиёсат ва озиқ-овқат хавфсизлиги. –Т.: 2016.
8. Самарқанд вилояти статистика бошқармаси. 2011- 2021.
9. Интернет сайтлари: <http://press-service.uz>.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада Самарқанд вилоятида боғдорчиликни ривожлантиришнинг географик хусусиятлари таҳлил қилинган. Жумладан, тоғ ва тоғ олди ҳамда лалми ерларда ушбу тармокни ривожлантириш имкониятлари мавжудлиги, унумдор тупроқ, ер ресурслари, ўзига хос иқлимий шароитлардан келиб чиқиб, барча турдаги меваларни етиштиришнинг истикболлари баён этилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются географические особенности развития садоводства Самаркандской области. В частности, перспективы выращивания всех видов плодовых культур обусловлены наличием возможностей для развития этого сектора в горах и предгорьях, а также плодородных почв, земельных ресурсов, специфических климатических условий.

SUMMARY. This article analyzes the geographical features of the development of horticulture in the Samarkand region. In particular, the prospects for growing all types of fruit crops are due to the availability of opportunities for the development of this sector in the mountains and foothills, as well as fertile soils, land resources, and specific climatic conditions.

Самарқанд вилоятида 2021 йил 1 январь ҳолатида жами 5206 гектар майдонга писта экилган бўлиб, шундан 40,8 фоизи ёки 2122 гектари ҳосилли, қолган 59,2 фоизи ёки 3084 гектари ҳосилга кирмаган писта боғларидан иборат бўлган. Ўрганилаётган даврда вилоят бўйича жами 69 тонна писта етиштирилган бўлиб, ўртача ҳар гектардан 0,3 центнерни ташкил қилган. Вилоят бўйича жами писта майдонларининг 70,5 фоизи ёки 3670 га Нуробод ва 29,3 фоизи ёки 1525 га Қўшробод туманлари тўғри келмоқда.

Бундан кўриниб турибдики, бу ўсимликни вилоятининг 600-1700 метргача бўлган тоғ ва тоғ олди ҳудудларидаги кам фойдаланиладиган очиқ ерларга экиш тавсия қилинади. Айниқса, Ургут, Қўшробод, Булунгур, Нуробод, Пайарик туманлари ҳудудларда писта майдонларини кенгайтириш учун ер, тупроқ, иқлим шароитлари тўғри келади. Писта майдонларини кўпайтириш орқали аҳолини янги даромад манбаи билан таъминлашга олиб келади. Шу жумладан, писта майдонлари ҳудудлар экотуризмни яхшилаш, ер участкалари, сел, тупроқ эрозияси каби оқибатларни олдини олишга ҳам хизмат қилади. Бугунги кунда Самарқанд бозорларида 1 кг пистанинг ўртача нархи 150-170 минг сўмдан юқоридир. Агар биз вилоятда писта майдонларини ташкил қилсак, унга бўлган эҳтиёжни қондириш ва нархни миёрлаштириш ва аҳоли даромадини оширишга эришимиз мумкин бўлади.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш мумкинки, келажакда Самарқанд вилоятида боғдорчиликни ривожлантириш тадбирлари аҳолини мева маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини ҳамда бу маҳсулотларни республикамизнинг турли жойларига чиқариш, мева-консерва заводлари фаолиятини кенгайтириш, шунингдек меваларни қуритилган ва қадоқланган ҳолда чет мамлакатларга экспорт қилиш салоҳиятини ўстиришдир.

XALÍQTÍ ÜYRENIWDİŇ TARIYXÍY-GEOGRAFIYALÍQ DEREKLERI

G.B.Utepova – geografiya ilimleriniń doktori, docent

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch soʻzlar: oykumenalar, eng qadimgi insonlar, Homo Sapiens, aholishunoslik tashkiloti, monocentrizm, policentrizm, demografik oʻtish.

Ключевые слова: ойкуменас, древнейшие люди, Homo Sapiens, демографическая организация, моноцентризм, полицентризм, демографический переход.

Key words: oikumenas, ancient people, Homo Sapiens, demographic organization, monocentrism, polycentrism, demographic transition.

Xalıqtı úyreniwshi ilimpazlar arasında planetamızda insaniyattıń payda bolıw dáwirini haqqında hár qıylı kóz-qaraslar orın alǵan. Kópshilik antropolog ilimpazlar pikirine qaraǵanda planetamızda bunnan 5-7 million jıl aldın insaniyattıń eń dáslepki ata-babaları (avstrolopetikler) Afrika hám Aziyanıń tropik hám ekvatorial zonalarında jasaǵanlıǵı, 2-3 million jıl ilgeri bolsa avstralopetiklerden keyingi áyyemgi insonlar arxantropolar qalıplesken hám olar shıǵıs Afrikada jasaǵan. Al 600-700 mın jıl aldın bolsa arxantropolar paleontropolarǵa olar óz nábwetinde pitekanthropolarǵa hám neandertallarǵa aylanǵan hám olar Qubla- Shıǵıs hám Qubla-Batis Aziyaǵa tarqalǵan. Nátiyjede, bunnan shama menen 40-50 mın jıl ilgeri insonlardıń sanalı (Homo Sapiens) ata - babası qalıplesken.

Sanalı insonnıń payda bolıwı mezolit dáwirine tuwra keledi. Xalıq sanı haqqındaǵı dáslepki maǵlıwmatlar eramızdan aldınǵı dáwirge tiyisli bolıp, bul dáwirde jer sharında bar-joǵı bir neshe júz mın adam jasaǵan. Anıq maǵlıwmatlar boyınsha qaraytuǵın bolsaq eramızdan 7 mın jıl aldın jer sharında 10 mlnǵa shamalas adam jasaǵan. Olar hár mın jıl shama menen 10-20% ten ǵana kóbeyip barǵan. Xalıqtıń bunday ásten kóbeyiwı xalıq arasında óliwshilik jaǵdaylarınń joqarılıǵı menen bahalanadı. Bul dáwirde óliwshiliktiń ulıwma koefficienti 50 promill hám onnan joqarı bolǵan. Ólim jaǵdayları balalar arasında kóbirek ushırasqan. Xalıq kóbirek tábiy apatlardan, ashlıqtan, jırtqısh haywanlardıń hújiminen, hár qıylı epidemiyalardan hám qawimler arasındaǵı tez-tez bolıp turatuǵın urıslardan nabit bolǵan. Xalıqtıń ortasha ómir kóriw dáwiri 20-25 jıldan aspaǵan. Jámiyet rawajlanıwınıń dáslepki basqıshlarında jer júzi boyınsha xalıqtıń tábiyiy ósimi júdá tómén bolǵan.

Áyyemgi adamzattıń jasawı ushın ózlerine qolaylı, turaqlı hám waqıtsha jasaw orınları (Jer Orta teńizi jaǵalawları, Evropanıń qubla bólimleri, Afrika materiginıń arqa hám oraylıq bólimleri, Nil dár'yasınıń alapları, Mesopotamiya oypatlıǵı, Hindstan, Qıtay sıyaqlı mámleketlerdiń territoriyaları) eń birinshi oykumenalar esaplanadı.

Xalıq sanınıń ósimine qawimler jaylasqan mákanlardıń tábiyiy geografiyalıq ornı, suw resursları, qolaylı klimat sharayatlardı h.t.b óz tásirin tiygizgen. Hár qıylı tábiyiy apatshılıqlardan ayırım qawimler tolıq qırılıp ketken. Asirese, suwıq klimatlı, qısı uzaq dawam etiwshi territoriyalarda xalıq suwıqtan, ashlıqtan kóplep nabit bolǵan. Sol sebepli Evraziyanıń arqa bóleginde xalıq júdá siyrek jasaǵan. Amerika hám Avstraliya materiginde paleolit dáwiriniń aqırlarına shekem adamlar júdá az muǵdarda jasaǵan. Tábiyiy sharayattı inson jasaw ushın qolaylı, suw resursları mol territoriyalarda, yaǵnıy Jer Orta teńizi átiraplarında Arqa Amerikanıń qubla bólimlerinde hám Evraziya materiginıń qubla bólimlerinde bolsa xalıq aytarlıqtay tıǵız jasaǵan.

Insaniyat tariyında suwǵarmalı diyxanshılıqtıń rawajlanıwı azıq-awqattıń kóbeyiwı, xalıqtıń materiallıq turmis sharayatınıń biraz jaqsılanıwına alıp keldi. Jeke mülktiń payda bolıwı klasslıq jámiyetke tiykar saldı. Áyyemgi ulıwmalıq jámiyet dáwirinen keyin feodalistik óndiris qatnasıqları qalıplese basladı. Jer júzinde mádeniyat orayları payda boldı, xalıqqa medicinalıq xızmet kórsetiw áste aqırın rawajlanıw jolına tústi. Júz bergen social-ekonomikalıq ózgerisler xalıq arasında ólim jaǵdaylarınń

kemeyiwine, ortasha ómir kóriw múddetiniń biraz uzayıwına sebepshi boldı. Nátiyjede jer júzi xalıqnıń sanı kóbeye basladı. «Áyyemgi Mısırdá fraunlar dáwirinde 7 mln, Vaviloniyada bolsa 4-5 mln xalıq jasaǵanlıǵı bizge tariyxtan málim. Eramızdın basında jer júzi xalıq 200-300 mlndı quraǵan hám olardıń 50 mlnı Rim imperiyasında jasaǵan. Xalıqtıń jáne 40-50 mlnı bolsa Qıtay hám Hindistan territoriyalarında jasaǵan. Arqa-Batis Evropada bolsa xalıq júdá az -1 mln átirapında bolǵanlıǵı ayıladı» [4.7].

Birlesken Milletler Shólkemi (BMSH) “Xalıqtanıw shólkemi” tárepinen tómendegishe maǵlıwmatlar berilgen:

• 1 mlrd - 1804 -jıl	• 5 mlrd - 1987 -jıl
• 2 mlrd - 1927 -jıl	• 6 mlrd - 1999 -jıl
• 3 mlrd - 1960 -jıl	• 7 mlrd - 2011 -jıl
• 4 mlrd - 1974 -jıl	• 8 mlrd - 2022 -jıl

Jańa eranıń baslanıw dáwirinde jer sharı xalıq 200-300 mln adam bolǵan bolsa 1650- jılǵa kelip 0,5 mlrd adamǵa jetti. XIX ásiridin basında jer sharı xalıq 1 mlrd adamnan astı. Jer sharı xalıqnıń 1 mlrd adamǵa jetiw ushın júdá uzaq waqıt kerek bolǵan bolsa, eki mlrd adamǵa jetiw ushın 123 jıl, úsh mlrd adamǵa jetiw ushın 33 jıl hám tórtinshi mlrd adamǵa jetiw ushın bolsa tek ǵana 14 jıl kerek boldı. Besinshi, altınshi, jetinshi hám segizinshi milliard adamǵa jetiw ushın 11-13 jıl waqıt kerek boldı. 2022-jılǵa jer júziniń xalıq 8 milliard adamǵa jet edi.

Birlesken Milletler Shólkemiń 2022-jılǵı maǵlıwmatlarına qaraǵanda xalıqtıń 59,5%i -Aziyada, 9,6%i -Evropada, 17,2%i -Afrikada, 4,8%i -GMDA mámleketlerine, 13,1%i -Amerika hám 0,5%i -Avstraliya hám Okeaniya dúń'ya bóleklerine tuwra keledi.

Jer júzinde adamnıń payda bolıwı hám tarqalıwı tuwralı ilimiy tartıslar elege shekem dawam etip kelmekte. Bul máselege eki túrli kóz-qaras bolıp, birinshisi; adamlardıń bir aymaqta yaǵnıy “homo sapiens” tiń bunnan 50 mın jıllar aldın áyyemgi gominidlerden (Jer Orta teńiziniń shıǵıs bólimi, Qubla Evropa, Arqa hám Shıǵıs Afrika hám Batis Aziyanı óz ishine alǵan úlken territoriyada) payda bolıp keyin ala jer júziniń hár qıylı kontinentlerine tarqalıp ketken (monocentrizm) degen pikirdi aytsa, ekinshisi adamlar jer júziniń bir neshe territoriyalarında (Afrika, Evropa, Aziyanıń bir neshe aymaqlarında) payda bolǵan (policentrizm) dep esaplaydı. Hár bir eki pikir ushında ózine tán dáliyller bar. Áyyemgi adamlardıń jasaw orınları (oykumenalar) barlıq kontinentlerden tabılǵan.

Jer júzine insaniyattıń tarqalıwı uzaq jıllar dawam etkenligi hám bul tarqalıwdıń quramalı geografiyalıq baǵdarlarǵa iye bolǵanlıǵın esapqa alatıǵın bolsaq, bul jóneliste dawamlı izertlewler alıp barıwdı dawam ettiriw máselesi turadı. Jer júzi xalıqnıń áyyemgi jasaw orınlarınan tabılǵan buyımlarǵa qarap juwmaq shıǵaratıǵın bolsaq, adamlar jer júzine úzliksiz tarqalǵanlıǵına guwa bolamız.

Monocentrik teoriya boyınsha áyyemgi adamlar paleolit dáwiriniń aqırında Afrikadan Evropa hám Aziyaǵa onnan Bering buǵazı arqalı Amerikaǵa, Qubla - Shıǵıs Aziya arqalı Avstraliya hám Okeaniyaǵa tarqalǵan. Xalıqtıń tarqalıwı hám úzliksiz kóship júriwine tiykarınan qolay tábiyiy sharayat hám azıq - awqat táshwishi májbúr etken. Jer júzinde adamlardıń kóbeyiwı, azıq - awqat tabıwdıń jańa usılları adamlardıń ózlerine maqul kelgen aymaqlarda turaqlı jaylasıwına sebep bolǵan. Eger áyyemgi dáwirlerdegi adamlardıń kóship júriwine joqarıdaǵı

kórsetilgen faktorlar sebep bolğan bolsa, adamshılıq jámiyeti rawajlanıwınıń keyingi basqışlarında jańasha kózqaraslar payda boldı.

Insaniyat tariyxınıń úlken dáwiri yaǵnıy neolit dáwirinen baslap xalıq sanı hám quramı dástúriy dep atalıwshı tip tásirinde qayta tolısqa. Xalıqtıń qayta tolısıwınıń bul tipi ekonomika hám oǵan tán sociallıq qatnasıqlar menen tikkeley baylanıslı edi. Bunda kóp balalı shańaraqlardıń sanın kóbeytiwge háreket etiw, ásirese xojalıq jumıslarında ákege járdem beriwshi ul perzentler hám olardıń sanınıń kóp bolıwına júdá itibar qaratılǵan. Ata-ana shańaraqta 3-4 perzentke iye bolmaqshı bolsa, onda hayal usı muǵdardan 2-3 ese kóp baanı dúń'yaǵa keltiriw kerek bolǵan. Sebebi, náreste hám balalar óliminiń júdá joqarılıǵı tuwılǵan balalardıń yarımınan artıǵın joǵaltıwǵa alıp kelgen. Bir neshe mın jıllar dawamında, ólim dárejesiniń júdá joqarılıǵı hám xalıqtıń ósiminiń tómén bolıwı ob'ektiv sebeplerden biri edi.

Jámiyette materiallıq hám sanitar-gigienik sharayatlardıń qanaatlandırarsız awhalda ekenligi, ásirese tez-tezden takırarlanıp turatıǵın ashlıq, tábiyiy apatlar hám hár qıylı epidemiyalar nátiyjesinde júz mınlaǵan adamlardıń qırılıp ketiwı sıyaqlı faktorlar óziniń keri tásirin kórsetken. Jer sharında bunday apatlar 200-400, 1300-1400 jıllar dawamında qara oba epidemiyasınıń tásirinde planeta óz xalqınıń 1/4 bóleginen ajıraldı hám xalıq sanı keskin kemeydi. XI-XV ásirlerde jerjüzi xalqınıń belgili bir bólegi monǵol-tatar, túrk urısları sebepli qırılıp ketken. Ásirese, bul urıslardan Shıǵıs hám Qubla-Shıǵıs Evropa mámleketleri xalqı úlken jábir kórdi. Urıslar xalıqtıń tikkeley qırılıp ketiwine ǵana emes, ondaǵı óndiristiń toqtap qalıwı nátiyjesinde payda bolǵan asharsılıq sebepli kóplegen insanlar nabit boldı. 1600-1650 jıllar aralıǵında xalıq sanı ulıwma óspedi. Xalıqtıń kórsetkishlerine uzaq dawam etken urıslar da júdá jaman tásir etti. XVIII ásirdegi urıslar 5,2 mln adamnıń ómirin alıp ketti. Eger dáslepki 500 jıl (1000-1500 jıllar) Jer júzi xalqı 135 millionǵa kóbeygen bolsa, 1500-1750 jıllarda, yaǵnıy 250 jıl da bul kórsetkish 288 milliondı quradı, yaǵnıy xalıqtıń ósimi 2 esegge kóbeydi. XVIII ásirdegi ekinshi yarımınan baslap xalıqtıń ósimi jáne de tezlesti.

Adebiyatlar

1. Абдурахмонов Қ.Х. ва бошқалар Демография. Дарслик -Т.: «Иқтисодиёт», 2014.
2. Боярский А.Я., Валентей Д.И., Кваша А.Я. Основы демографии. – М.: Статистика, 1980.
3. Бўриева М.Р., Эгамова Д.Н. Дунё аҳолиси: Ривожланиш жараёнлари (ўқув қўлланма). -Т.: «Фан», 2008.
4. Народонаселение мира. -М.: 1994. -С.7

РЕЗЮМЕ. Bu maqolada xalqning eng qadimiy tarixiy davrlardagi yashagan hududlari, soni va dinamikasi, shuningdek ularning tabiiy o'sishida o'ziga xos xususiyatlari geografik tarqalishi bo'yicha ham har xil munozarali fikrlarda o'rin olgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье приведены различные противоречивые мнения о территориях проживания людей в древнейшие исторические периоды, их численности и динамике, а также о географическом распределении их уникальных особенностей в их естественном произрастании.

SUMMARY. In this article, there are various controversial opinions about the areas where the people lived in the most ancient historical periods, their number and dynamics, as well as the geographical distribution of their unique characteristics in their natural growth.

XIX ásirge shekem bolǵan dáwirde demografiyalıq processlerde sapalı ózgerisler júz bermegen. Bunnan keyingi dáwirde xalıqtıń tábiyiy háreket kórsetkishlerinde “*demografiyalıq ótiw*” processı baslandı. Onda shańaraqtaǵı wazıypalardıń hám turmıs táriziniń unamlı tárepke ózgeriwı, xalıqtıń jas quramındaǵı alǵa ilgerlewler hám basqa da faktorlar menen baylanıslı boldı.

Ilımpazlar demografiyalıq ótiw processiniń izbe-izligin tórt basqışta úyrenip ilimiy jaqtan dáliyllep bergen.

- tuwılıwdıń joqarı dárejede saqlanıwı hám ólimniń keskin qısqaırıwı nátiyjesinde júzege keliwshi júdá joqarı dárejedeǵı tábiyiy ósim;

- kóp balalı shańaraqtan az balalı shańaraqqa ótiw, ólimniń qısqaırıwı, tuwılıwdıń bolsa kemeyiwı nátiyjesinde tábiyiy ósimniń páseyiwı;

- xalıqtıń quramında qariyalar sanınıń artıwı hámde tuwılıwdıń páseyiwı nátiyjesinde ólim kórsetkishleri birqansha joqarılawı. Bul basqışta xalıq sanı júdá az muǵdarda ósiwi;

- tuwılıw hám ólim kórsetkishleri teńlesedi yaǵnıy halıqtıń ósiwi toqtaydı.

Demografiyalıq ótiw dáwiri dáslep Evropada XVIII ásirde baslanadı. Bunda tabiiy ósim 20-30%ke teń boldı, buni haqıyqattan da demografiyalıq revolyuciya dep ataw mumkin. Sebebi, 10-20 jıl aldın tek ǵana 5-10% ke teń bolǵan tábiyiy ósim qısqa waqt ishinde 2-3 esegge arttı. Bul jaǵday Evropa regionında 100-150 jıl dawam etti. Onnan keyingi dáwirde Evropa mámleketleri demografiyalıq ótiwdiń ekinshi basqışına ótti. Házir bul mámleketlerdiń kópshiligi demografiyalıq ótiwdiń úshinshi basqışında, yaǵnıy, Germaniya, Avstriya, Belgiya, Italiya, Daniya, Vengriya, Niderlandiya xalıqtıń ápiwayı qayta tolısıwın támiyinley almay atırǵanlıǵı ashınarlı jaǵday, yamasa ólgenlerdiń sanı tuwılǵan balalar sanınan kóp bolmaqta. Rawajlanıp atırǵan mámleketlerdiń kópshiligi demografiyalıq ótiw processiniń 1-basqışınan orın alǵan.

AQSh, Yaponiya, Kanada, Avstraliya mámleketleri 2-basqıştı basınan keshirmekte. Qıtay hám basqa da bir qatar mámleketler usı 2-basqış qarsańında tur. Ózbekstan hám basqa da Oraylıq Aziya mámleketleri 2-basqış talaplarına juwap bermekte.

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Ekonomika

TURIZM MAMLAKATDA IQTISODIY-IJTIMOY ALOQALARNI RIVOJLANTIRISH OMILI

Sh.B.Sharipova – doktorant

Samarqand davlat universiteti

Tavanch soʻzlar: turizm, milliy iqtisodiyot, ijtimoiv-iqtisodiy rivojlanish, turizmning taʼsiri, bevosita taʼsir, bilvosita taʼsir.

Ключевые слова: туризм, национальная экономика, социально-экономическое развитие, влияние туризма, прямое воздействие, косвенное воздействие.

Key words: tourism, national economy, socio-economic development, the impact of tourism, direct impact, indirect impact.

KIRISH. Soʻnggi yillarda Prezident Shavkat Mirziyoyevning topshiriq va koʻrsatmalariga muvofiq, yagona tashqi siyosiy va tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishda TIVning Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi bilan oʻzaro aloqalari kuchaytirildi. Ikkala vazirlikning birgalikdagi harakatlarini muvofiqlashtirish uchun tegishli tuzilmalar tashkil qilindi. Investitsiya va texnologiyalarni jalb etish, mahalliy eksportni kengaytirish, tashqi bozorlarda milliy kompaniyalar brendini ilgari surish, yurtimiz iqtisodiyotining raqobatbardoshligini mustahkamlash, turizmni rivojlantirish iqtisodiy diplomatiyaning eng asosiy vazifasidir. Bugungi kunda ushbu yoʻnalish ish faoliyatimizning ajralmas qismiga aylangan. Mahsulot va xizmatlar eksportini diversifikatsiyalash, respublikaga investitsiyalar va ilgʻor texnologiyalarni jalb qilish, sayyohlar oqimini oshirish maqsadida vazirlik va Oʻzbekistonning xorijdagi diplomatik vakolatxonalari ish uslubi va tizimiga yangi yondashuvlar joriy qilinmoqda. Oʻzbekiston rahbari tashabbusi asosida soʻnggi uch yilda mintaqaning barcha mamlakatlari bilan oliv darajadagi tashriflar almashinuvi amalga oshirildi. Mintaqa davlatlari yetakchilari oʻrtasidagi sivosiy muloqot oʻzaro ishonchga asoslangan muntazamlik va doimivlik kasb etdi. Bunday muloqotlar davomida Markaziy Osivo davlatlarini qiziqtiradigan xavfsizlik, iqtisodiyot, investitsiya, turizm, madaniyat, sogʻliqni saqlash va ekologiya sohalarida mintaqaviv va xalqaro ahamiyatga molik muhim qoʻshma qarorlar qabul qilinmoqda.

Oʻzbekiston Prezidentining 2018-2020-yillarda Hindistonga tashkil qilingan davlat va amaliv tashriflari, ularning vakunlari boʻyicha imzolangan 20 ta shartnoma, shubhasiz, salmoqli ahamiyatga ega boʻldi. Bugun vana 20 ga yaqin huiat imzolash uchun tavvorlanmoqda. Hindistonning oʻsib borayotgan iqtisodiy va texnologik salohiyatini inobatga olgan holda, mazkur davlat bilan sogʻliqni saqlash, farmatsevtika, taʼlim, turizm, qurilish sohalarida, shuningdek, mintaqaning transport-logistika imkonivatlarini rivojlantirishda hamkorlikni chuqurlashtirish istiqbollari mavjud. TIV tizimida Iqtisodiy diplomatiya departamenti tashkil etilib, u bevosita mamlakatning tashqi iqtisodiy manfaatlarini ilgari surish, xorijiy investitsiyalar va moliyaviy-texnik koʻmakni jalb etish, turizm sohasida xalqaro hamkorlikni rivojlantirish bilan shugʻullanadi.

Turizm iqtisodiyotning eng istiqbolli va tez rivojlanayotgan tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Global muammolar ham, terroristik tahdidlar ham turizm uchun toʻsiq boʻla olmaydi. Chunki u allaqachon inson hayotining ajralmas qismiga aylanib boʻlgan. Butunjahon turizm tashkilotining maʼlumotlariga koʻra, 2019-yilda dunyo boʻylab xalqaro turistik tashriflar soni 1 milyard 460 millionni tashkil etgan boʻlsa, xalqaro turizmdan olingan daromadlar 1 trilion 481 milyard AQSh dollaridan oshib ketdi. Ushbu sohasida band boʻlganlar 330 million kishiga yetdi. 2009 va 2019 yillar oraligʻida xalqaro turizmdan keladigan daromad 54%ga oʻsdi. Bu esa, jahon yalpi milliy mahsulotidagi oʻsishdan (44%) koʻp demakdir [6].

Koʻplab davlatlar, ular qatorida Oʻzbekiston ham turizm sohasini milliy iqtisodiyotni rivojlantirishning ustuvor yoʻnalishlaridan biri sifatida tan olingan. Chunki turizm YaIMning oʻsishiga, valyuta tushumlari va investitsiyalar

hajmining ortishiga, sanoat, savdo va ijtimoiy infratuzulma rivojlanishiga yordam beradi. Bugungi dunyoda turizm iqtisodiyotning sohasi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

Turizm sohasining mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga taʼsiri boʻyicha koʻplab olimlar ilmiy tadqiqotlar olib borishgan. Masalan, A.M.Gudratli turizmning mamlakat iqtisodiyotiga taʼsirini ijobiy baholab, turizm sohasi milliy daromadni koʻpaytirish; yangi ish oʻrinlarini yaratish; turistik xizmatlarni ishlab chiqarish bilan bogʻliq boʻlgan barcha tarmoqlarni rivojlantirish; turistik markazlarda ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzulmasini rivojlantirish; xalq hunarmandchiligi va madaniyat markazlari faoliyatini faollashtirish; aholi turmush darajasi oshishini taʼminlash; valyuta tushumlarini koʻpaytirishga yordam berishini taʼkidlaydi [1]. A.V.Strelnikov esa, ushbu tarmoqda bitta yangi ish oʻrnini yaratish sanoat tarmogʻiga nisbatan 20 barobar arzonroqqa tushishini aniqlagan [2].

Yu.V. Bogdanovning fikricha, 30 ta turist bevosita bitta yoki bilvosita ikkita yangi ish oʻrnini yaratadi [3]. Tadqiqotchi Z.M. Muxammedovanning taʼkidlashicha, Oʻzbekistonda turizmdan keladigan daromadlarni yalpi ichki mahsulotdagi ulushi loqaol 5 foizga yetkazilsa, bu tarmoqda band boʻlgan aholi soni 2433 kishini tashkil etadi. Aholi jon boshiga YalM hajmi esa 392,1 ming soʻmga oshadi [4].

P.Vukadinovich turizmning nafaqat ijobiy, balki salbiy ijtimoiy-iqtisodiy samaralari ham borligini taʼkidlab, turizmning quyidagi salbiy taʼsirlarini ajratib koʻrsatadi: turizmga iqtisodiy bogʻliqlik; mahalliy aholi uchun kundalik tovar va xizmatlarning qimmatlashishi; turizm bozorida transmilliy kompaniyalarning ustunligi; ishga oid sikllarning sezuvchanligi va ishga oid munosabatlarning oʻzgarishi; milliy anʼanalar va qadriyatlarga putr yetishi va boshqalar [5].

Ushbu tadqiqotda turizm sohasining mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga taʼsiri miqdoriy asoslash maqsadida Butunjahon turizm tashkiloti (UNWTO) hamda Butunjahon sayohat va turizm kengashi (WTTC) tomonidan olib borilgan tadqiqot natijalari va Jahon banki hamda Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) statistik hisobotlari maʼlumotlaridan foydalanildi.

NATIJALAR. 2019-yil yakuniga koʻra turizm sohasi yoqilgʻi va kimyo sanoatidan soʻng dunyoning uchinchi eng yirik eksport tarmogʻiga aylandi. Ushbu sohadagi eksport hajmi 1,7 trillion AQSh dollariga yetdi. Turizmga toʻgʻri keladigan kunlik eksport hajmi 5 mlrd. AQSh dollarini tashkil etdi [6]. Butunjahon sayohat va turizm kengashi maʼlumotlariga koʻra turizmning jahon YalMdagi ulushi 10,3%ni, yillik oʻsish surʼati 3,5%ni tashkil etdi. Ushbu sohadagi oʻsish surʼati ketma-ket toʻqqiz yildan buyon jahon YalM oʻsish surʼatidan yuqori boʻlmoqda [7].

Turizm yangi ish oʻrinlarini yaratish boʻyicha ham dunyo iqtisodiyotining muhim lokomotivi boʻlib turibdi. Dunyo boʻyicha oxirgi besh yilda yaratilgan yangi ish oʻrinlarining toʻrtidan bir qismi ham aynan turizm sohasiga tegishli. Bu yangi texnologiyalarning jalb qilinishi bilan personalning qisqarishiga olib kelmaydigan iqtisodiyotning kam sonli tarmoqlaridan biridir.

Bizning fikrimizcha, turizm sohasi COVID-19dan keyingi davrda ham yangi ish oʻrinlarini yaratish orqali

hamda tashrif buyuruvchilarning turistik manzillarga qaytishi hisobiga jahon iqtisodiyotini tiklashda hal qiluvchi soha bo'lib maydonga chiqadi.

Butunjahon turizm va sayohatlar kengashi ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonda 2019-yilda turizmning YaIMdagi ulushi 3,4%ni, yillik o'sish sur'ati esa 12,3%ni tashkil etdi. Turizm sohasida band bo'lganlar soni 601,7 ming kishiga teng bo'lib, ular umumiy bandlarning 4,6%ni tashkil etdi. Turizm xizmatlari eksportining mamlakat umumiy eksportidagi ulushi 21,1%ga teng bo'ldi.

Butunjahon turizm va sayohatlar kengashi metodologiyasiga ko'ra, turizm mamlakat iqtisodiyotiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatadi, shuningdek, milliy iqtisodiyot tarkibidagi to'laqonli tarmoq sifatida ham gavdalanadi.

Turistik safarlar turistlar tomonidan muayyan tovar va xizmatlarga talabni taqozo qiladi hamda ushbu tovar va xizmatlarning ko'proq ishlab chiqarilishiga olib keladi. Natijada, mamlakat YaIM hajmi ortadi. Shuningdek, turizm soha rivojlanish bo'yicha unga yaqin bo'lgan tarmoqlardan ham ko'proq qo'shilgan qiymatni yaratadi.

MUHOKAMA. Mamlakat xalqaro turizm bozori jarayonlarida ishtiroki orqali valyuta kirib kelishini ta'minlaydi hamda to'lov balansi holatining yaxshilanishiga olib keladi. Daromadlarning xalqaro turizm tomonidan generatsiyasi iqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga kiritiladigan investitsiyalarga ham ta'sir ko'rsatadi. Bu esa, multiplikativ samara orqali iqtisodiy o'sish va rivojlanishga olib keladi. Shunday qilib, ishlab chiqarishni rivojlantirishdan tashqari, mamlakat infratuzilmasi va transport, aloqa liniyalari, savdo aloqalari va boshqalarni takomillashtiradi, bu esa oxir-oqibat iqtisodiy tizimni qayta tuzilishiga olib keladi. Bundan tashqari, turizm turistik manzillarda turistlarning turli tovar va xizmatlarga talabi

sababli turizm bozoriga bilvosita xizmat ko'rsatuvchi sohalardagi ishlab chiqarishni to'g'ridan-to'g'ri rag'batlantiradi hamda yangi tarmoq va faoliyat shakllarini yaratish orqali mamlakatning iqtisodiy tarkibini diversifikatsiyalaydi. Turizm sohasida va uni bilvosita qo'llab-quvvatlovchi sohalarda yangi ish o'rinlari vujudga keladi va ular mamlakatdagi ishsizlik darajasini kamaytiradi. Turizm bozor aloqalarini rivojlantiradi va turizmga aloqador turli mahalliy korxonalar o'rtasida, shuningdek, iqtisodiyotning boshqa sohalarida faoliyat yuritayotgan firmalar o'rtasida hamkorlikni o'rnatadi. Ko'pincha bunday hamkorlik iqtisodiy klasterlarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Turistik faoliyatdan olinadigan soliqlar turli darajadagi byudjetlarga tushadi va bu turizmning iqtisodiyotga ko'p darajali ta'siridan dalolat beradi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, turizm mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababdan mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini yanada oshirish maqsadida turizm salohiyatidan foydalanishning kompleks, o'zaro bog'langan mexanizmlarini shakllantirish talab etiladi.

Yuqorida fikrlarni inobatga olgan holda quyidagi takliflarni berishni lozim topdik:

Davlat turizm sohasini iqtisodiyotning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilab olgan holda uning rivojlanishi va barqaror amal qilishi uchun yanada qulay sharoitlar yaratishi lozim.

O'zbekistonning turizm uchun jozibador mamlakat sifatida qiyofasini shakllantirishga hamda xalqaro darajada milliy turmahsulotlarni targ'ib qilishga yanada kuchliroq e'tibor qaratilishi kerak.

COVID-19 pandemiyasi sharoitida milliy turistik korxonalar har tomonlama qo'llab-quvvatlanishi lozim.

Adabiyotlar

1. Гудратли А.М. Влияние туризма на национальную экономику. //Современная наука: актуальные вопросы, достижения и инновации. 2020. – С. 50-53.
2. Стрельников А.В. Организационно-экономический механизм обеспечения конкурентоспособности образовательных услуг вузов, занимающихся подготовкой кадров для сервиса и туризма. //М.: ГБОУ ВПО «Тверской государственный университет. 2012. –С. 3.
3. Богданов Ю.В. Развитие индустрии туризма как фактор социально-экономического роста региона: дис. – СПб.: Балт. междунар. ин-т туризма. 2004. -С. 4.
4. Мухаммедова З.М. Туризмни инновацион ривожлантиришда инвестицион ресурслар иқтисодий самарадорлигини ошириш. PhD илмий даражасини олиш учун диссертацияси. –Самарқанд: 2020. 13-б.
5. Vukadinović P., Damjanović A., Jovanović Z. Position of tourism in global economy and its impact on GDP, employment and investments //Vojno delo. – 2017. Т. 69. №. 4. -С. 263-278.
6. International Tourism Highlights 2020 Edition.
7. Global Economic Impact & Trends 2020.

REZYUME. Maqolada turizmning xalqaro hamda mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ta'siri va uni baholashning dolzarb muammolari ko'rib chiqilgan, turizmning mamlakat iqtisodiyotiga bevosita va bilvosita ta'siri o'rganilgan. Turizm YaIMning o'sishiga, valyuta tushumlari va investitsiyalar hajmining ortishiga, sanoat, savdo va ijtimoiy infratuzulma rivojlanishiga yordam beradi. Bugungi dunyoda turizm iqtisodiyotning sohasi sifatida muhim ahamiyatga ega ekanligi borasida so'z yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается влияние туризма на международное и социально-экономическое развитие страны и актуальные проблемы его оценки, прямое и косвенное влияние туризма на экономику страны. Туризм способствует росту ВВП, валютных поступлений и инвестиций, развитию промышленности, торговли и социальной инфраструктуры. В современном мире говорят о важности туризма как отрасли экономики.

SUMMARY. The article discusses the impact of tourism on international and socio-economic development of the country and the current problems of its assessment, the direct and indirect impact of tourism on the country's economy. Tourism contributes to GDP growth, foreign exchange earnings and investment, and the development of industry, trade and social infrastructure. In today's world, there is talk of the importance of tourism as a sector of the economy.

Tariyx. Ruwqıylıq

INSAN TURMISINDA MÁDENIYATTIŇ ROLI

B.T.Abdiev – *tayansh doktorant*

O.Y.Joldasbayev – *stajyor oqıtıwshı*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

N.Y.Jamalov – *stajyor oqıtıwshı*

Samarqand mámleketlik veterinariya meditsinasi, sharwashılıq hám biotexnologiyalar universiteti Nókis filialı

J.Q.Biyimbetov – *assistent oqıtıwshı*

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch sózlar: inson, jámiyat, mádeniyat, individ, globallashuv, kultura, gumanizm, ilm fan, obektiv va subektiv faktor, manaviyat, inson umri, rivojlanish, odob-axloq.

Ключевые слова: человек, общество, культура, индивид, глобализация, гуманизм, наука и образование, объективные и субъективные факторы, духовность, жизнь человека, развитие, мораль.

Key words: human, society, culture, individual, globalization, humanism, science and education, objective and subjective factors, spirituality, human life, development, morality.

Mádeniyat – jámiyetniń jemisi, sociallıq-jámiyetlik turmıstıń áhmiyetli tarawlarınan biri. Mádeniyatsız jámiyet bolmaǵanıday, mádeniyat da jámiyetten tısqarında bar bolmaydı. Mádeniyat jámiyetniń, turmıstıń eń áhmiyetli tarawlarınan biri. Mádeniyat atamasına toqtalatugın bolsaq, «Mádeniyat» túsiniǵı túrli tillerde, túrli sózler menen qollanıladı. Atap aytqanda ingliz tilinde "culture", russ tilinde «kultura» sózleri menen ataladı. Ózbek tilindegi «madeniyat» sózi arab tilindegi «madina», yaǵnıy qala sózinen kirip kelgen bolıp «qalaǵa tiyisli» «qalaǵa tán», degen túsiniqlerdi sáwlelendiredi. Batis mámleketlerinde keń qollanilatugın «kultura» sózi tiykarı latinsha sóz bolıp, áyyemgi Rimde diyqanshılıqqa baylanıslı «islew beriw», «topıraqqa islew beriw», «awıl mádeniyatı» degen mánilerdi bildirgen. Yaǵnıy topıraqqa islew beriw – awıl mádeniyatı – diyqanshılıq mádeniyatı menen baylanıslı túsiniq sıpatında qollanılǵan. Bul jerde mádeniyatın inson iskerligine baylanıslı qubılıs penen túsindirilgenligine úlken itibar qaratıladı.

Mádeniyat túsiniǵınıń kóp mániske iyeligi adamzat jámiyetiniń tariyxıy rawajlanıw protsessiniń quramalıǵı menen baylanıslı desek boladı. Batis Evropada mádeniyat túsiniǵı XVIII ásirdeń aqırınan baslap házirgi mazmundı beretugın bolsa da, tek ǵana XX ásirge kelip jámiyetlik hám gumanitar pansler kategoriya sistemasınan bekkem orın aldı. Evropa xalıqlarında XVIII ásirdeń aqırına shekem "Mádeniyat" ataması ádep-ikramlılıq, aqıllılıq túsiniǵı menen de birgelikte isletilgen. Mádeniyat inson turmısınan barlıq tarawların birlestiredi eken olda rawajlanıw barısında waqıtlar ótiwi menen "Mádeniyat" túsiniǵınıń kólemi keńeyip, táriyplew hám tusindiriwde kóbeyip bardı. Amerikalı mádeniyattanıwshı alımları A.Kreber hám K.Klakxonlardıń 1952-jılǵı maǵlıwmatları boyınsha mádeniyat hádiysesine berilgen anıqlama 164 bolsa, sońǵı ádebiyatlarda bul cıfr 400 den artıqtı quraydı [2:13]. Sońǵı ádebiyatlarda mádeniyatı táriyplew 500 den artıq dep keltiriledi. Bul táriyplewlerdiń ayrımlarına toqtalıp ótsék.

Maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, ataqlı Rim filosofi – Ciceron da "mádeniyat" túsiniǵın "ruwxıy qayta islew" mánisinde qollanǵan. "Ruwxıy mádeniyatı bul filosofiya" dep jazǵan [3:9]. Demek sonı aytıp ótiw orınlı mádeniyat hám ruwxıylıqtıń eń áhmiyetli tárepleriniń biri bilim ekenligin túsiniwimiz kerek. Ciceron diyqan jerdi qalay qayta islese, adam aqılın da sonday qayta islewge, jetilistiriwge boladı dep túsingen.

Abu Nasir Farabıydıń pikirinshe hárbir inson óz tábiyatına bola "joqarı dárejedeń jetiklikke erisiw ushın umıladı" [4:372]. Bunday jetiklikke tek qala jámaátı arqalı erisiwge boladı dep pikir bildiredi. Haqıyqatında da adam shańaraqta dunyaǵa keledi hám sol shańaraqtaǵı úrp-ádet dásturlerin ózinde sáwlelendiredi. Sonday-aq shańaraqta óz ornında jámiyetteń ómir súrip turǵan qadıratlardı úrp-ádet, dásturlerdi ózinde sáwlelendiredi. Demek jámiyetlik sana jámiyetlik bolmıstı sawlelendiredi. Qay jerde inson bolsa, sol jerde mádeniyat bar. Mádeniyat ulıwmainsanıy qubılıs tek bir xalıqqa tiyisli jalǵız bir xalıqtıń ózi ǵana

jaratqan sap mádeniyat bolmaydı. Sonday-aq mádeniyatın tiykarǵı bólimin sol ózi jaratqan bolsada, onda dúnya xalıqları jaratqan ulıwmainsanıy mádeniyatın úlesi hám tásirli boladı álbette.

AQSH tıń ataqlı siyasatshısı Zbignev Bjezinskiy pikirinshe. Mádeniyat tarawında Amerika dunya jasları arasında ayrıqshalıǵı menen ajralıp turadı. Bul bolsa AQSH qa jáhannıń hesh bir mámleketine iye bolmaǵan siyasıy tásirli támiynleydi. Ásirese Amerikalıń tele dásturleri filmleri dúnya bazarınıń tórtten úsh bólegin iyeleydi. Onıń ǵalabalıq muzıkası, amerikalılardıń qızıǵıwshılıqları, awqatlanıwdaǵı ádetleri hám sonday-aq kiyiniwlerine pútkil dunya elikleydi. Bul processte úgit-násiyat quralları kópshilik múǵdardı quraydı, atap aytqanda: reklama, internet, kino, televidenie hám basqalar kiredi.

Mádeniyat degende kópshilik adamlar iskusstvoni ádebiyattı, ekinshi birewler bilimlik dárejesin, úshinshileri ádep-ikramlıqtı túsinedi. Bulardıń hámmesi de mádeniyatın áhmiyetli belgileri. Biraq haqıyqatında mádeniyat túsiniǵı óz ishine keń mazmundı qamtıydı. Tarixıy, filosofiyalıq, sociologiyalıq, etnografiyalıq hám basqa da ilimler mádeniyat haqqında hár qıylı kóz-qaraslardı, anıqlamalardı usınadı.

Sonı aytıp ótiwimiz kerek, ásirler dawamında "Mádeniyat" túsiniǵı hár qıylı táriypleniwine qaramastan áyyemnen házirgi künge shekem tiykarınan óz mánisin ózgertpegen. İnsaniyat óz ómiri dawamında dunyanı materiallıq hám ruwxıy ózlestirip otradı. Ol óziniń jasawı ushın materiallıq nárselerdi ózgertip hám qayta ózgertip sırtqı ortalıqtı óziniń maqsetlerine saykeslendirip baradı. Bul processte inson dúnyanı ózgertiw ushın obrazlar, tusinikler, keshirmeler túrindeń inson iskerligin baǵdarlawshı ruwxıy qubılıslardı islep shıǵadı ham olardı ózgertirip, jetilistirip baradı. Bul protsessniń kelip shıǵıwı hám islew mexanizmleri haqqında adamzat oyı áyyemnen qızıǵıp otrǵan. Bul qızıǵıwshılıqtıń kelip shıǵıwınıń ózi de inson talaplarınan ósiwi, nátiyjede dúnyanı qayta ózgertiwde jetilistirip barıw zárurlıǵı menen baylanıslı bolıp keledi. Adamnıń kútá jas waqıtınan baslap jámiyetleniw processini anaw yaki minaw mádeniyatta toplanǵan bilim qırların qabil etiwden, qarım-qatnas, minez-qulıq normaların, isháreket usılların izertlewden baslanadı. Jámiyet qansheli rawajlanıp barǵan sayın, milliy ózlikti ánlaw máselesine itibar kúshenedi. Dúnyada qansha millet hám xalıqlar bar bolıp, barlıǵında ayrıqsha qaytalanbas mádeniyatına iye. Hárbir mádeniyatın óz kórinisi hám mazmunı menen bir-birinen parıqlanadı.

Mádeniyatıǵı hár túrlik belgili millet yáki xalıqtıń sanı az yáki kópliginde emes, al sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıw dárejesi, xojalıq júritiw tarmaqlarınıń hár-túrliligi, tábiyiy hám iqlım sharayatı, geografiyalıq jaylasıwı, ruwxıy turmıs tárizi hám basqa faktorlar menen belgilenedi. Bul orında Francuz klassigi Viktor Gyugo aytqanıday: «Adamnıń ıllılıǵı onıń boyı, sını menen ólshebenegindey, milletlerdiń ıllılıǵı da onıń san-sanaǵı menen belgilenbeydi. Birden-bir ólshem onıń ruw-

хиллигини аниқлашди» [5:83]. Маданият инсоннинг тек гана социал-лашувини таъминлаб қолмастан, ҷамият пенен интеграциялашувини таъминлейди. Маданият инсонга кáмилликке еришишге дóретившilik исlerin júзеге шигариwга кóмеклеседи. Бул jerде инсоннинг ҷамиятлесиви бугини кúнде глобаласиw арқали бир қанша машқалаларди келтирип шигармақта. Улиwмлаштирип айтқанда ҳáзирги глобаласиw шарайатинда маданиятқа деген itibарди талап етеди. Маданият тусиниги раwяланш, жаъалиққа умтилиw, руwхия жаъаланш, сиъақли

унамли тасирlerin айтп óтсек боладí, ҳамде ҷамият турмисин маданиятсиз кóз алдимизга келтире алмаймиз. Маданият óзини тўп манисине кóре миллийлик ҳам улиwмаинсанйлиқтин улиwмалик бирлиги сипатинда қаравимизга боладí. Атап айтқанда, маданият óз нáwbетинде халқларди бир-бири менен жақинлаштириw, тативлиқ, гуманистлик, tolerantлиқ, ҳам тура-қиллиқти таъминлеwде хизмети ўлкен екенлигин айтп óтви оринли.

Адебиётлар

1. Абдурахманов М., Рахманов Н. Маданиятшунослик. –Тошкент: 2011.
2. Seitova Z., Turғанov B., Utemisov A. Маданияттанш. – Нókis: 2016. 13-б
3. Гулметов Э., Эрназаров Ш., Маврулов А. Маданиятшунослик маърузалар матни. 2000. 9-б.
4. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти. 2003. 372-б.
5. Bazarbaev J. Ruwxiyлиқ тикларли. – Нókis: 2016. 83-б.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада ҷамият маданияти, ularning асосий óлчamlari ва маданият тучуншасига аниқлик кiritилган. Маданият óзига хос бо'лган xususiyatlari, ҷамият турмushida ривожланishi, маданиятнинг инсон умрига та'siri, urf odatlarning билан ó'zaro bog'liqligi va инсоннинг ма'naviy yetukligidagi аhamiyati keng турда ochib berilgan. Бу масалалар асосан falsafiy tomondan olib qaral-gan bo'lib, uning ma'no mazmuni darajaviy tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье уточняются культура общества, их основные измерения и понятие культуры. Широко объясняются особенности культуры, ее развитие в жизни общества, влияние культуры на жизнь человека, взаимосвязь традиций с обычаями и их значение в духовной зрелости человека. Эти вопросы в основном философские, с уровнем анализом смысла.

SUMMARY. The article clarifies the culture of the society, its main dimensions and the concept of culture. The peculiarities of culture, its development in the life of society, the influence of culture on human life, the relationship of traditions with customs and their importance in the spiritual maturity of a person are widely explained. These questions are mostly philosophical, with a level analysis of meaning.

НӨКИС ҚАЛАСЫНЫҢ 90 ЖЫЛЛЫҚ ТАРИЙХЫНА БИР НӘЗЕР

Я.А.Абдуллаева – тарийх илимлериниң докторы, доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: Ўзбекстон, Қорақалпоғистон, ривожланиш, иктисодиёт, маданият, таълим, ёшлар.

Ключевые слова: Узбекистан, Каракалпакстан, развитие, экономика, культура, образование, молодежь.

Key words: Uzbekistan, Karakalpakstan, development, economy, culture, education, youth.

Мәмлекетлер хэм халықлар раўажланыўында қалалардың тийкарынан пайтахт қалалардың орны хэм роли ўлкен болып есапланады. Сондай қалалардың биреўи Нөкис қаласы болып табылады.

Автономиялы ўәлаяттың автономиялы республикаға айланыўына байланысly Каракалпакстан пайтахтының орны ҳаққында мәселе өзиниң үзил-кесил шешимин тапты. Пўткил аўқамлық Орайлық Атқарыў Комитети Президумының 1932-жыл 1-апрельдеги қарары ҚҚАССР дың ҳәкимшилиқ орайын Нөкис деп белгилеп, соның менен бирликте оны қалаға айландырды.

Нөкистин жайласқан жери, суў қатнасын, қурылықтағы жол қатнасын хэм транспорт байланысларын келешекте раўажландырыў ушын күтә мақул келеди. Қаланың дәрйаға жақын жайласыўы қурылыс материалларын әкелиў, халықтың коммуналлық турмыс мүтәжликлерин суў менен тәмийинлеў хэм аўыл хожалығы өндирисин раўажландырыў ушын жақсы мүмкиншиликлерди ашып берди. Қабыл етилген қарарларға муўапық 1932-жылы Қарақалпакстанда қаланы салыў бойынша таярлық жумысларына хэм оның жойбарын ислеп шығыўға кирилди. Атап айтқанда, Қарақалпакстан Орайлық Атқарыў Комитети менен Халық Комиссарлар Кеңесиниң 1932-жыл 17-ноябрьдеги бирликтеги мәжлиси республика пайтахты Нөкис қаласы қурылысына таярлық, оны шөлкемлестиріў хэм қурылысты табысly тамамлаў ҳаққында мәселени қарап шықты. Қурылысқа басшылық етиў бойынша ўш адам қурамында ҳүкиметлик комиссия дүзилди, олардың арасында Қ.Әуезов болды. Қарақалпакстан ўәлаятлық партия комитетиниң 1933-жыл 17-майдағы бюро мәжлисинде Нөкис қаласы қурылысының барысы ҳаққында мәселе қаралып, жумыстағы унамлы тәреплер менен қатар кемшиликлерде атап керсетилди. Кемшиликлерди сапластырыў бойынша комиссия дүзилди. Буннан тысқары, пайтахт қурылысының мәселелери барқулла республика басшыларының дыққат орайында болды. Сол жыллардағы көрнекли мәмлекетлик искерлер К.Нурмухамедов, Қ.Әуезов, И.С.Алиев, Д.М.Логинов хэм басқалар пайтахттың қурылысына

тиккелей қатнасты. Қол күши (гербиш өриўшилер, сыбаўшылар хэм басқалар) инженерлер менен техниклер, атап айтқанда, сантехника бойынша қәнигелер жетиспеди. Көплеген қурылыс материаллары қонсылас республикалардан алып келинди.

Жергиликли қурылыс материалларын ислеп шығарыўға айрықша дыққат бөлинди. Тас гербиш пенен тәмийинлеў ушын қумбызлар қурылды, хәк алыўда жолға қойылды. Гербиш заводы қурылды. Республиканың қурылысларын маман қәнигелер менен тәмийинлеў ушын хәр қыйлы курслар ашылды. Мәселен, 1932-жылғы Төрткүлде ўш айлық қурылысшылар курсы ашылып, онда 37 адам, соның ишинде ўш хаял-қыз кәсип сырларын үйренди. Усы курслардың питкеріўшилериниң көпшилиги Нөкис қаласын қурыўға, соның ишинде ун қаразының, жоңышқа туқымын тазалайтуғын заводтың, почтаның, мийманхананың, дәрхананың, турақ жайлардың қурылысларына қатнасты.

Нөкис қаласының қурылысы ҳаққында қарар қабыл етилгеннен соң бир жылдан кейин 1933-жыл 10-июльде РСФСР Халық Комиссарлары Кеңесинде Нөкис қаласын рауажландырыўдың бас схемасы тастыйықланды. Ал, ҳақыйқатында имаратлар салыў жумысы тек 1934-жылдан басланды. Жумысларды жедел пәт пенен алып барыўға туўра келди, себеби гидрогеологлардың болжаўлары бойынша 1935-жылы Төрткүлди дегиш алыўы мүмкин еди. Усыған байланысly РСФСР Халық Комиссарлары кеңеси хэм Пўткил аўқамлық Орайлық Атқарыў комитети Нөкис қаласын қурып питкеріў мүддетлерине өзгерислер киргизди хэм қурылысты тезлетіў, қосымша финанс қаржылары ҳаққында қарарлар қабыл етти.

Орайда типография хэм оқыў орынары ушын имаратларды, сондай-ақ ремонтлаў-механикалық устаханаларды буннан булай қурыўдың жобасын иске асырыўға айрықша дыққат аўдарды.

1936-жылы басшылық тәрепинен қурылысты питкеріў графиги ислеп шығылды. Хүкимет хэм профсоюз

шөлкемлериниң Төрткүлден Нөкиске көшип келиўи 1936-жылдың IV тоқсанына белгиленди.

Нөкистиң халқы жақын 10 жыл ишинде 15 мың адамды қурайды деп есапланды, ал ҳақыйқатында 1939-жылдың 17-январында қала халқы 14 мың адамды қурады. Көрилген илажлар арасында республикада санаат хәм пухаралық қурылыслар ен жайдырылды. 1938-жылы Нөкисте гербиш заводы пайдаланыўға тапсырылды, ол жылына 6 миллион дана гербиш ислеп шығарды. Бирақ қурылыс көлемлериниң кеңейиўи жаңа гербиш заводын қурыўды талап етти.

1953-жылдан 1955-жыл аралығында қумлық жерде гербиш завод бой тикледі. Буның ушын Қызкеткеннен заводқа дейин канал қазылды, ол қумлықлар хәм таслақлар арқалы етти.

Республиканың пайтахты сыпатында Нөкис қаласы тез пәт пенен раўажланды, 1940-жылға келе бул жерде 47 кәрхана, соның ишинде бизиң елимизде бирден-бир жоңышқа туқымын тазалаўшы завод, полиграфкомбинат, гербиш заводы, механизацияласқан ун қаразы, сүт май заводы, аяқ кийим хәм тигиўшилиқ артельери, электр станциясы ислеп турды. 1940-жылы бала бақшалары, мәмлекетлик банк, орайлық почта, мийманхана, турақ жайлардын хәм басқа да объектлердиң қурылысы питкерилди.

1940-жылы радиоузел салынды, телефон байланысы жолға қойылды. Мебель фабрикасының, пиво заводының, сондай-ақ полиграфкомбинаттың қурылысы басланды, ол 1940-жылдың өзінде иске қосылды. Жаңа пайтахтта халық билимлендириўин раўажландырыў ушын жағдайлар дүзип берилди. 1941-жылға келип төрт мектеп салынып, оларда 68 муғаллим иследи, 2665 оқыўшы билим алды.

Уллы Ұатандарлық урыс жылларында қурылыслар үзилiske түсти. Халық Ұатан қорғаўға атланды.

Тек 1941-жылдың июль айының өзінде Қызыл Армияның қатарына ықтыярлы түрде кириў ушын Нөкис қалалық әскерий комиссариатына 108 адам арза берди. Усындай ықтыярлылар қатарында фронтқа Нөкис қаласының даңқлы уллары Турдымурат Бекимбетов, Қәлли Айымбетов, Серали Бекжанов хәм басқалар атланды. Қалада ата-аналар өзлериниң уллары менен қызларын фронтқа, фабрика-заводларда ислеў ушын билим алыўға, батальонларға жөнелтти. Тылдағы барлық аўырманлықты кексе адамлар менен жас өспиримлер өзлерине алды. Фронтқа жәрдем көрсетиў ушын қаланың хәм республиканың барлық материаллық қаржыларын жеделлестириў максетинде урыстың биринши кунлеринен баслап-ақ, Қарақалпақстан мийнеткешлери санаатты қорғаныў өнимлерин ислеп шығарыўға көшириўге киристи. Бәринен бурын қала басшылары санаатты өстириў ушын кадрлар таярлаўға үлкен дыққат аўдарды. Қысқа мүддетли курсларда, мектеплерде ҳаял-қызларды, жас өспиримлерди бригадалық хәм жеке түрде оқытыў шөлкемлестирилди. Солай етип, олар өзлериниң әжелериниң, ерлериниң хәм туўысқанларының орнын билдирмей, мийнет фронтында мийнет етти.

Урыс жылларында жылына 50-60 мың жуп аяқ кийим ислеп шығаратуғын аяқ кийим фабрикасы, жылына 1,5-2 мың тигиўшилиқ буйымларын ислеп шығарыў куўатлылығына ийе болған тигиў фабрикасы қурылды. Мотор ремонлаў заводы хәм Нөкисте суткасына 15 тонна нан шығаратуғын механизацияласқан нанбайхана ҳәрекет етип турған кәрханалардың қатарына қосылды.

Урыс жыллары Нөкис қаласы республиканың турмысында тек ғана байланыстырыўшы басшылық орайы болып қалмады. Нөкис қаласынан көплеген кадрлар колхозлардың, МТС лардың, санаат кәрханаларының басшылары сыпатында аўылда жұмыс ислеўге жиберилди. Сиясий угит-нәсияттың тийкарғы темасы мийнет өнимдарлығын арттырыў болды. Нөкис қаласы бойынша фронтқа 3223 адам кетти. Ұллы Ұатандарлық

урыс жылларында автономиялы республикадан 15 мың солдат хәм офицерлер Советлер Аўқамының орденлери хәм медальлары менен сыйлықланды. 18 адам Советлер Аўқамы Қахарманының жоқары атағына миясар болды. Урыстан соңғы жыллары театр хәм музыка өнери барған сайын раўажланды. 1944-жылы мәмлекетлик филармония дүзилди.

Ұллы Ұатандарлық урыс тамамланғаннан кейин бизиң республикамыздың тийкарғы ўазыйпасы барлық халық хожалығын парахатшылық турмысқа бағдарлаў хәм экономика және мәдениеттың буннан былай да көтерилюин тәмийинлеў болды. Нөкис, автономиялы республиканың санаат орайына айланды. 1948-жылы азық-аўқат санаатының бир қатар кәрханалары, соның ишинде нан комбинаты хәм май заводы иске қосылды. Металлды қайта ислеў, қурылыс хәм ағаштан буйымлар ислеў санааты раўажланды. Олардың көпшилиги шийки затты үнемлеў, жұмыс ўақтынан нәтийжели пайдаланыў есабынан жобаларын артығы менен орынлаўға еристи.

Урыстан кейинги бес жыллық дәўиринде Нөкис электр станциясы хәм машина ремонтлаў заводы иске қосылды, қалалыларды аўыз суў менен тәмийинлеў жақсыланды.

Нөкисте ремонтлаў заводы, ремонтлаў-механикалық хәм авторемонтлаў заводлары, ўй қурылысы комбинаты, тигиўшилиқ, трикотаж фабрикалары, ун комбинаты, гөш комбинаты, полиграфкомбинат хәм басқа да санаат кәрханалары ислеп турды. Транспорт хәм байланыс буннан былай да раўажланбақта.

Қаланың санаат кәрханаларының жұмысшылары менен хызметкерлери өзлериниң интасы менен колхозларға күтә үлкен жәрдем көрсетти. 1954-жылдың өзінде Нөкистиң 49 санаат кәрханалары республиканың 40 колхозын өзлериниң ғамхорлығына алды. Олар 7 мың тонна пахтаны, 3 мың тонна минерал төгинлерин тасып берди. Нөкис қаласының студентлери менен оқыўшылары аўыл хожалығына үлкен жәрдем көрсетти.

Нөкис Қарақалпақстан илиминиң хәм мәдениеттың орайына айланды. 1959-жылы комплексли илим-изертлеў институтының базасында Өзбекстан ССР Илимлер академиясының Қарақалпақстан филиалы ашылды. Оның биринши басшысы академик М.К.Нурмухамедов болды. 1992-жылы Қарақалпақстан филиалы Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясының Қарақалпақстан бөлиmine айландырылды, оның президиумының баслығы болып Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясының академиги С.К.Камалов хызмет етти.

Басқа аўқамлық республикалар илимпазларының жәрдеминде автономиялы республикада илимий кадрлар өсип жетилиспекте. 1956-жылы 22 адам илимий атақларға хәм дәрежелерге ийе болды. 1992- жылға келгенде 10 илимий мәкеме ислеп турды. Илимий мәкемелер менен қаладағы жоқары оқыў орындарында 3 академик, 3 хабаршы ағзасы, 24 илим докторы хәм 410 илим кандидатлары иследи. Олар бизиң үлкемиздиң экономикасы менен мәдениетын буннан былай да раўажландырыў менен байланыслы болған мәселелердиң кең топары бойынша изертлеўлер жүргизди. Урыстан соңғы жыллары Нөкис қаласы халық билимлендириўин раўажландырыўда үлкен роль атқарды. 1950-жылы қалада 12 мектеп болды, халықтың санының артыўы менен оқыўшылар да саны артып барды. Муғаллимлер жетиспеди. Муғаллимлерге болған талапты педагогикалық училище, педагогикалық институт қанаатландырыўы тийис болды. 1976-жылы институт Қарақалпақстан мәмлекетлик университети етип қайта дүзилди.

Урыстан соңғы жыллары медициналық хызмет көрсетиў жақсыланды. 1958-жылы қалада 80 врач хәм

250 орта медицина хызметкерлери болды, усы ўақытқа келип 475 орынға мөлшерленген 6 емлеўхана хэм 2 дәрихана ислеп турды.

1970-жыллары ден саўлықты саклаў тараўында үлкен табысларға ерисилди. Бир қатар медицина мәкемелериниң объектлери-республикалық онкологиялық диспансердиң комплекси, рессанэпидстанцияның жайы, республикалық балалардың жуқпалы кеселликлери хэм көз кеселликлери емлеўханаларының корпуслары иске қосылды. 1980-1990-жыллары ден саўлықты саклаў тараўында, әсиресе, үлкен өзгерислер жүз берди. Емлеўханалар кеңейтилди хэм тазадан салынды.

1987-жылдан баслап қалада 7 мәдениет үйлери ислеп турды, оларда көркем хәўескерлик 57 дөгерек шөлкемлестирилди, мәдениет үйлери жанында 2 автоклуб, 5 халық ансамбли, 1 халық университети, жожалық есабындағы 1 дем алыс орайы хәрекет етти.

1990-жылы қалада 20 емлеўхана, 12 поликлиника болды, оларда 890 врач хэм 2 мыңнан аслам орта медициналық хызметкерлер иследи. Республиканың дәриханалар басқармасы, медициналық илим-изертлеў институтлары ислеп тур.

С.Хожаниязов атындағы жас тамашағөйлер театры жемисли ислементе. 1991-жылдан баслап мәмлекетлик куўыршақ театры ислей баслады. Творчестволық хызметкерлер арасында Хамза атындағы Өзбекстан Республикасы мәмлекетлик сыйлығының 6 лауреаты, Қарақалпақстан Республикасы республикалық сыйлығының 11 лауреаты, Ленин комсомолы сыйлығының 4 лауреаты бар.

Нөкис қаласы барған сайын қалалық-республикалық мәдениет-ағартыў мәкемелериниң орайына айланып барды. Қалада И.В.Савицкий атындағы сүўретлеў көркем өнериниң музейи, қолланба өнер музейи, үлке таныў музейи хэм жаўынгерлик және мийнет даңқы музейи ислеп тур. 1958-жылы улыўма китап фонды 200 мың болған 15 китапхана болған болса, 1990-жылы қалалық орайластырылған китапханалар системасы өзиниң 14 филиалына ийе болды, олардан 10 жалпы хэм 4 балалар китапханалары болды. Китап фонды 458150 нұсқаны курады, китап оқыўшыларының саны 30874 адам болды. Қалада 1 «Жеңис» мәдениет хэм дем алыў бағы, кинотеатр бар. 1957-жылы Нөкис қаласында 28 клуб хэм мәдениет үйлери, 42 қызыл мүйеш, 68 жалпы китапханалар болды. Нөкистен республиканың барлық елатлы пунктлерине радио еситтириўи бериледи, ал телевизиялық көрсетиўлерди тек Нөкистен ғана емес, ал Ташкенттен, Алма-Атадан, Москвадан, Ашқабаттан, Стамбулдан көриў мүмкиншилигине ийе.

Ғәрезсизиктиң дәслепки дәўирлеринен баслап мәмлекетте илим-пәнге болған итибар күшейди. 1992-жыл Өзбекстан Республикасы Пәнлер академиясының Қарақалпақстан филиали оның өз алдына бөлиmine айлантирылды. Оның курамында болса 5 илимий изертлеў институтлары: Н. Даўқараев атындағы Тил хэм Өдебиет институты, Тарийх, Археология хэм Этнография институты, Арал бойы социал-экономикалық машқалалар институты, Тәбий пәнлер бирлескен институты, Биоэкология институты менен бир қатарда Ботаника бағы, Үстүрт чөл станциясы, Халқара Мойнақ биостанциясы, “Фанум” илимий-оқыў орайының Қарақалпақстан филиалы, фундаментал китапхана, ҰЗР ФА ҚҚБ “Хабаршысы” журналының редакциясы хэм “Илим” баспаханасы хызмет көрсетти. Бөлимде 140 дан артық илимий хызметшилер илимий изертлеў жумысларын алып барды [1].

1992-жыл республикадағы аўыл жожалығы пәнлери мәкемелери тийкарында Өзбекстан Аўыл жожалығы Академиясының бөлими дүзилди. 1994-жыл Тәбий пәнлер бирлескен институты екиге бөлинип: 1.Ботаника, биология, ихтиология, паразитология лабараториясы тийкарында “Биоэкология институты”.

2. Физика, техника, химия хэм геология лабараториялары тийкарында “Тәбий пәнлердин бирлескен институты” шөлкемлестирилди [2]. Медицина саласында илимий-изертлеў жумысларын кеңейтиў мақсетинде Өзбекстан Республикасы Ден саўлықты саклаў министрлиги курамындағы Қарақалпақстан клиникалық хэм експериментал илимий-изертлеў институты Өзбекстан Республикасы Пәнлер Академиясы курамына өткерилди [3].

1992-жылы ӨЗР Пәнлер академиясы Нөкис филиалындағы Н.Даўқараев атындағы Тарийх, Тил хэм әдебиет институты бөлинип, еки илимий орай Тарийх, археология хэм этнография институты хэм де Н.Даўқараев атындағы Тил хэм әдебиет институты иске түсти. Бул болса республикада тил хэм әдебиет, тарийх пәнлериниң раўажланыўда үлкен мүмкиншиликлер жаратты. Бүгинги күнде қарақалпақ үлкесинде 3 мәмлекет театры әмелдеги болып, олар: Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекет музыкалы академик театры, Сапар Хожаниязов атындағы Қарақалпақстан жас тамашағөйлер театры хэм Қарақалпақ мәмлекет куўыршақ театрлары болып табылады. Мәмлекет музейлериниң саны 4 данаға жетти. Нөкистин “Сапар қағазы” на айналған И.В.Савицкий атындағы көркем өнер музейинде 2018-жылға келип, експонатлар саны 100 мыңға жетти. Өзбекстан хэм Қарақалпақстан халық артисти хэм жазыўшы, мәмлекет ғайраткери А.Шамуратов үй музейи, Бердақ миллий музейи, “Қатаған қурбанлары яды” музейлери иске исти.

1991-жылы И.В.Савицкий атындағы мәмлекет музейинде “Әйемги Хорезм көркем өнери” экспозициясы ашылды. Ол жағдайда 1972 експонатлар койылған. Музей фондына ҚР мәдениет министрлиги тәрәпинен 169 жаңа експонатлар тапсырылды, ол жағдайда 978 експонат биринши рет көрсетилди [4].

Музейдиң халық аралық байланыслары жылдан-жылға артып барып атыр. Ол жәхәнниң жетекши музейлеринен Эрмитаж, Амстердам музейи, А.Пушкин атындағы көркем өнери музейи, Третьяков галереясы, Смитсон институтлары менен шериклик қылып атыр [5]. Усы музей жәхәнде “Сахра дағы Лувр” аты менен де атаклы[6]. Музей веб-сайтында инновациялық характерге ийе “Виртуал музей” программасы жайластырылды. Бул программа жәрдемінде 3D форматда 360 градус кеңликте музейдиң бай экспозицияларын хәр қандай ўақытта дүньяның қәлелеген жеринен телефон ямаса компьютер арқалы виртуал тамаша қылыў мүмкиншилиги жаратылды [7]. Қарақалпақстан тарийхы хэм мәдениет, Бердақ миллий музейи өз експонатларын кеңейтирип бармақта.

Бердақ атындағы музыкалы театрға 2017-жылы “Академик театр” мәртебеси берилди. Ғәрезсизлик жылларында Өзбекстан хўжетли хэм илимий-көпшиликке арналған филмлери Қарақалпақстан филиалы ғәрезсиз “Қарақалпақфилм” киностудиясына айлантирылды.

Ғәрезсизлик жылларында ҚР жоқары тәлим системасы да жедел пәт пенен раўажланды. 1991-жылы ҚР да үш жоқары тәлим шөлкеми искерлик көрсеткен болса, 2010-жылда олардың саны 6 ға көбейди. 2018-жылда олар саны 9 ға, хәзирде 10 данаға жетти. Бул ЖООлардың Қарақалпақстан мәдениет раўажланыўында, оның және де раўажланыўындағы рөли хэм орны күтә үлкен болды. Олар: Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекет университети, Ажинияз атындағы Нөкис мәмлекет педагогика институты, Қарақалпақстан медицина институты, Қарақалпақстан аўыл жожалығы хэм агротехнологиялар институты, Мухаммад ал-Хорезмий атындағы Ташкент информациялық технологиялары университети Нөкис филиалы, Өзбекстан мәмлекет көркем өнер хэм мәдениет институты Нөкис филиалы, Өзбекстан

мәмлекет физикалық тәрбия хәм спорт университети Нөкис филиалы, Самарканд ветеринария медицинасы, шаруашылық хәм биотехнологиялар университети Нөкис филиалы, Наўайы мәмлекет таў кәншилиқ хәм технологиялар университети Нөкис филиалы, Өзбекстан мәмлекет Консерваториясы Нөкис филиалы жасларға тәлим берип келмекте. Хәзирги күнде Нөкис қаласының экономикасы қурылыс индустриясы, химия, фармацевтика хәм азық-ауқат, электротехника санааты тараўларына кәнигелескен. 51 Мектеп, 15 Китапхана, 10нан артық ден-саўлықты сақлаў мәкемелери, 5 мешит бар. Хәзирги күнде мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлериниң саны 203 ге жеткен. Соннан 57 мәмлекетлик, 1 мәкемеге қараслы, 9 мәмлекетлик-жеке шериклик, 11 жеке меншик хәм 25 шаңарақлық мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлери бар.

Ири санаат қарханалары саны 5 ке жетти. Олар: Nókis vino zavodı AJ, "Uz - Kor Gaz Chemical" ҚК, "Qaraqalpaq suw T" МЧЖ, Qaraqalpaqstan Respublikası "Taza aymaq" DUK, "Kommunalıq ıssılıq orayı" УК. Ал, 44 қоспа қарханалар, 690 киши санаат қарханалары, 462 бизнес субъектлери ис алып бармақта.

Экспорт көлеми – 10,1 млн. долларды қурады. Жыллық аймақлық экспорт әмелде – 10,1 млн., доллардан асты. "Хар бир семья исбилермен" дәстүри тийкарында 46 млрд 254 млн., сўмлық кредитлер ажыратылды. Қалада аўыл хожалығы тараўыда рауажланбақта. 2022-жыл 1 июль жағдайына ири шахлы қарамаллар саны 9,0 мың басқа жетти. Экономиканың раўажланыуында, миллетлерара дослық, өз ара дослығын бекемлеўде Нөкис халқара аэропортының роли жүдә үлкен болып есапланады.

Бир қатар илимпазлардың пикири бойынша Нөкис

Әдебиятлар

1. Айымбетов Н. Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясының Қарақалпақстан бөлиминде 50 жыл. // Вестник ККО АН РУз. 2010. №1. 24-б.
2. Джумашев А., Нуржанов С., Уразова Л., Таджиева Р. Қарақалпақстан тарихы. – Нөкис: «Илим», 2018. 109-б.
3. Камалов Қ. Илимлі елге нур жаўар. – Нөкис: «Илим», 2010. 10-б.
4. Қарақалпақстан XIX әсирдің екінши ярымынан ХХІ әсирге шекем. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2003. 515-б.
5. Қарақалпақстан республикасының мәмлекетлик орайлық архивы. М. 515. фонд, 1 – опис, 5 дело, 346-б.
6. Қарақалпақстан Республикасы Мәденият үзирлиги архивы. 1993 жыл есабаты. – 352-б.
7. Туракулов О. Жемчужина на берегу Джайхуна. / «Вести Каракалпакстана». 2012. 1 май; Қурбанова А. Данқ таратқан музей. / «Еркин Қарақалпақстан». 2016. 30 сентябрь; Усы жерде. Виртуальный тур. Государственный музей искусств Республики Каракалпакстан им. И.В.Савицкого.
8. Қарақалпақстан республикасының пайтахты Нөкис қаласына 60 жыл. Х.Есбергенов, А.Қощанов, П.Муратова, В.Н.Ягодин. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992, 36-б.
9. Қарақалпақстан республикасы Ұазирлер кеңесиниң кунделикли архивы. 2022.
10. Нөкис қаласы ҳақимиятының кунделикли архивы. 2022.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада Нукус шахрининг пойтахт шаҳар бўлиб ташкил этилганидан бошлаб, ҳозирги давргача бўлган тарихи қисқача берилди. Нукус шахрининг Республика тараққиётидаги ўрни алоҳида бўлиши билан бирга, ҳозирда унинг ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-маърифий ривожланган шаҳар сифатидаги ўрни алоҳида фактлар билан кўрсатилди. Ҳақиқатда мазкур даврда Нукус шахри билим ва маданият марказига айланди.

РЕЗЮМЕ. В данной статье кратко представлена история города Нукуса со времени его основания как столицы до настоящего времени. Уделено внимание на особое место его в развитии республики, отдельными фактами показано его роль в социально-экономическом и социально-образовательном развитии государства. Фактически за это время город Нукус стал центром знаний и культуры.

SUMMARY. This article briefly presents the history of the city of Nukus from the time of its foundation as the capital to the present. Attention is paid to its special place in the development of the republic, its role in the socio-economic and socio-educational development of the state is shown by separate facts. In fact, during this time, the city of Nukus became the center of knowledge and culture

ДАВРИЙ НАШРЛАРДА ЖАНУБИЙ ОРОЛБЎЙИ ҚОРАҚАЛПОҚЛАРИНИНГ ИЖТИМОЙ-ҲУҚУҚИЙ АҲВОЛИГА ОИД АЙРИМ МАЪЛУМОТЛАР (XIX АСРНИНГ СЎНГГИ ЧОРАГИ – XX АСР БОШЛАРИ)

А.А.Абдуллаева –ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: Туркистон, Хива, Амударё бўлими, савдо марказлари, Орол флотилияси, ҳуқуқ тизими.

Ключевые слова: Туркестан, Хива, Амударьинский отдел, центры торговли, Аральская флотилия, правовая система.

Key words: Turkestan, Khiva, Amudarya department, trade centers, Aral flotilla, legal system.

Туркистонда, Жанубий Оролбўйи, яъни хусусан Амударё бўлимида Россия империяси босқини даврида кенг тарқалган ва ягона империя сиёсати тарғиботчиси хисобланган расмий газета «Туркистон қайдномалари»да (Туркестанские ведомости) ўлкада юз бераётган барча ҳодиса ва воқеалар ҳақида

атамасы (топоними) Нузкат, Нузкас сөзлеринен, яғний «жаңа қоныс, қорған» сөзлеринен келип шыққан Нузкас, Нускат топоними биринши рет XI әсирде автор Якут тәрәпинен атап өтиледі, ол Нузкастың Хорезмдеги Журжанияға жақын қала екенлиги жөнінде жазады. Нуз хорезм тилинде «жаңа» деген мәнини аңлатады. Демек бул «жаңа хәўли» деген мәниге жақын келеди. Түркменстанның илимпазларының пикири бойынша орта әсирдеги Нузкас, Нузкат сөзлери ўақыттың өтиўи менен Нөкис сөзине айланған. Хорезмнің әйемги пайтахты хәзирги Беруний аймағында жайласқан Кат атамасыда Кат сөзинен (Касоның соңғы ўақыттағы варианты) келип шыққан. Бул демек Каттан кейин Әмиўдарьяның төменинде пайда болған қала Жаңа Кат атамасын алды дегенди билдиреди. Солай етип, усы атама өзи пайда болған ўақыттан баслап төмендегидей фонетикалық өзгерислерге ушырады: Нузкат—Нузкас—Нөкис, булар лингвистикалық көзқарастан аңсат түсиндириледі.

Грецияның дәреклеринде Әмиўдарьяны Оксус, Укус деп атаған. Ибн Хаўкалдың мағлыўматлары бойынша усы сак-массагет атамалары X әсирге дейин келген. Хәтте жақын ўақытқа дейин Әмиўдарьяның хәзирги Хожели, Ленинабад Хам Қоңырат районларының аймағынан өткен хәм Арал теңизине қуйған әйемги тармақларының бири Өгиз дарья деп аталған. Сондай-ақ Өгиз көл, Өгиз аўыл атамалары болған. Усы бир-бирине уқсас атамалар тийкарында әйемги Әмиўдарья—Оксус—Укузден Өгиз, Нөкис атамалары келип шықты деп болжаў мүмкин.

Бул теманы және даўам еттириў мүмкин, неге дегенде бир мақалада Нөкис қаласының жетисекликлерин толық қамтып алыў қыйын.

саҳифаларида чоп этилган мақолалар, эълон ва буйруқлар ҳам муҳим аҳамият касб этади.

«Туркистон қайдномалари»да А.Л.Кун мақоласи[1] ҳам диққатимизни тортди. Унинг ёзишича, Хива хонлигида уч хил солиқ – пул солиғи, натурал солиқ ва ишлаб бериш солиғи, шу билан бирга қўшимча ўрмондан ўтин олганлиги учун тутун пули ҳам тўланган. Шунингдек, Хива хони армияси учун маҳаллий аҳоли от, ўк-ёроғи ва барча анжомлари билан 2000 аскар тайёрлаб берган [2].

А.Л.Кун савдо-сотик масалалари ва уни ривожлантириш учун мумкин бўлган шароитлар, савдо марказлари ҳақида ҳам тегишли фикр-мулоҳаза юритган. У Чимбой билан бирга қадимги Кат кальси қолдиқлари ўрнида Шайх Аббос Вали зиёратгоҳи мавжудлиги, бу ерда 1873-1874 йиллари 200 дан ортиқ хонадан, 15 та дўкон, 2 та масжид ва 2 та мадраса фаолият юритганлигини ёзади [3].

«Туркистон қайдномалари» газетасининг 1875 йил 21 январдаги сониди [4] Чимбой шахри ҳақида жуда қизиқарли материалларни учратиш мумкин. Масалан, ўша даврда Чимбой шахрида 500 га яқин оилада 2500 га яқин одам истикомат қилган. Чимбойда 8 та масжид, 3 та мактаб, олий училище деб номланган-мадрасалар сони 2 та бўлган. Бунда, асосан қуръон китобини ўрганишган. Китоблар асосан Қозон шахридан татарлар томонидан келтирилган. Қуръон китоби varaқлаб ҳам сотилган. Китобнинг бир varaғи 20 тийин бўлган. Ёғоч бозори, от бозори, нон бозорлари бўлган. 380 га яқин савдо расталари мавжуд бўлган. Шундан: 28 та гўшт, 29 та балиқ, 14 та нефть маҳсулотлари, 23 та оёқ кийим-этик, 11 та нон, шунингдек, 102 та чой, қанд, тамаки, 28 та хунарамандларнинг қўлда асаган темир буюмлари ва бошқа расталарда савдо-сотик авж олган.

Ўша пайтда метрополияни энг қизиқтирган соҳалардан бири балиқчилик эди. Бу соҳага жуда катта эътибор қаратилган ва ривожлантириш учун хар томонлама ўрганиш ишлари ҳам олиб борилган.

«Туркистон қайднома»сининг 1874 йил 8 октябрдаги 40-сониди «Орол флотилияси» деб номланган мақолада [5], Орол денгизиди, Амударё ва унинг irmoқларида қайик ва флот яхши ҳаракатланиши учун Қораўзак дарё irmoғини тозалаш кераклиги айтилган. Флотилияни рус харбийлари бошқарган ва баржанинг юк қўтариш имконияти 2000, 3500 пуд бўлган (1 пуд ҳозирги 16 кг 380 грамм А.А. ташкил этади).

«Туркистон қайднома»сининг 1890 йил 14 августдаги 33-сониди Орол хавзасида балиқ овлаш масаласига [6] бағишланган мақолада Орол денгизиди балиқларнинг хар хил эканлигидан, ушбу худудда балиқ саноатини ривожлантириш мумкинлигига эътибор қаратган. Сазан, суен (усачь), оқ марқа, сила (судак), оқ шабақ (лещ), лакка (лапиш) ва бошқа балиқ турлари кўп бўлган. Орол денгизи хавзасида балиқ овлашдан кўра, Петро-Александровск шахри худудида овлаш оsonроқ ва арзонроқ тушиши ҳақида ҳам фикр юритилган.

Йиллик балиқ овлаш 26000 донага етган. Умумий балиқ овлаш, тарбиялаш, асраш бўйича Низом ҳали ишлаб чиқилмаганлиги ҳам айтиб ўтилган.

Ушбу газетанинг 1890 йил 7 августдаги 32-сониди [7] балиқ овлаш масаласига эътибор қаратиш билан, Орол денгизининг йилига 70 миллиметрча суви пасайиб, йўқолиб кетаётганлиги ҳам айтиб ўтилган. Демак бу ўша даврлардан бошлаб, Орол денгизи қуриб бораётганлигидан дарак беради. Нукусдан Петроалександровскга 200 га яқин қайиқларда балиқ овланган. Мақолада дарё балиғи ширинлиги, қўл балиғидан лойнинг ҳиди келиши ҳақида ҳам айтилган.

Савдогарлар Орол денгизидан Астраханга балиқ олиб кетиш анча арзон тушишини, Астрахан балиқчи-

лари Орол балиғидан олиб борган балиқлардан 100-200 фоиз фойда кўраётганига алоҳида аҳамият берилган. Боку орқали 13200 пуд балиқ, 486 пуд балиқ икраси жўнатишган. Балиқнинг сифати жуда юқорилиги билан ажралиб турган.

Ўша даврдаги таникли сиёсатчилардан бири М.Фёдоровскийнинг тизимли равишда чоп этган мақолаларида ҳуқуқий бошқарув ишига оид фикр мулоҳазаларни кўриш мумкин. Масалан: «Туркестанские ведомости» газетасининг 1882 йилги 17-сониди номаълум муаллиф газетанинг аввалги 7 сониди М.Фёдоровскийнинг «Юридические заметки» мақоласи ҳақида қизиқарли фикр ва мулоҳазалар юритган[8].

«Туркистон қайднома»ларида хар хил мавзудаги эълонлар ҳам берилиб борилган. Айримларига мавзу ҳам қўйилмаган. Газетанинг «Норасмий бўлим» рубрикаси остида ҳам жуда кўп маълумотларни учратиш мумкин.

Газетанинг 1882 йил 4 майдаги 17-сониди «Норасмий бўлим» [9] рубрикасида эълон қилинган мақолада маҳаллий аҳоли орасида рус судлари фаолиятини кенгайтириш истаги билдирилган. Газетанинг 1882 йил 11 майдаги 18-сонининг норасмий хабарларида [10] Туркистон генерал губернатори девонхонасига Жанубий Оролбўйи, яъни хусусан, Амударё бўлими бошлиғи хар ойда билдирги, бир йилда бир марта кўрсатилган шаклда январь ойида ҳисобот бериб турганлиги айтиб ўтилган.

Шунингдек, Туркистон генерал губернаторлиги раҳбарияти томонидан ҳам турли-туман мазмундаги хат ва хабарлар ҳам берилиб борилган. Шулардан бири, худудда амалга оширилаётган ишлар, тадбирлар ҳақида ҳам ўзига хос равишда ҳисоботлар бериб борилганлиги ҳам айтилган [11].

Мазкур газетанинг 43-сониди [12] Н.Михайловнинг, ушбу газетанинг 7-сониди М.Федоровскийнинг, 17-сониди номаълум муаллифнинг уезд судьяларининг кўчи юриб тергов ва суд ишларини олиб боришлари ҳақида ёзган мақолаларига ўз фикр-мулоҳазасини билдирган.

М.Федоровский [13] ўзининг кейинги «Туркистон ўлкасида жиноят статистикаси» номли мақоласида 1880 йилдан бошлаб, аксариат терговчилар жиноий ишлар ҳақида ҳисоботини бермай қўйганлиги ёзилган, аммо бу ноаниқ фикр эканлиги кўрсатилган [14].

Газетанинг 1882 йил 2 ноябрдаги 43-сониди [15] Жанубий Оролбўйи, яъни, хусусан Амударё бўлимида фуқаролик таркибдан кўра харбий халқ бошқаруви таркибиди ишлаётганларни ишга олиш давлат хазинаси чиқимларини тежаши мумкинлигига генерал лейтенант Черняев эътибор қаратганлиги ҳақидаги материалларни учратиш мумкин.

Газетанинг 1882 йил 19 октябрдаги 41-сониди [16] Жанубий Оролбўйи, яъни, хусусан, Амударё бўлими бошлиғи Гротенгельм, Жанубий Оролбўйи, яъни, хусусан, Амударё бўлими судьялари Россия императори томонидан мукофотланиб турилганликлари ҳақидаги қизиқарли маълумотларни учратамиз.

«Туркистон қайдномалари» нинг 1908 йил 2 сентябрдаги сонининг «Маҳаллий хабарлар» [17] бўлимида 1908 йил 29 августиди Петро-Александровск шахри ташкил этилганлигининг (21 август 1873 йил) 35 йиллигига бағишлаб тадбир ўтказилганлиги айтиб ўтилган.

А.Вигоринцкий [18] «Мусулмон ҳуқуқи назарияси» ҳақида бир нечта мақолалар чоп этган. У мусулмон ҳуқуқининг пайдо бўлиши, унинг мазмун-моҳияти ҳақида фикр ва мулоҳазалар юритган.

«Туркистон қайдномалари»нинг [19] норасмий қисмида тизимли равишда ҳисоботлар бериб борилган. «Туркистон қайдномалари»нинг [20] турли сонларида

Орол денгизи, Амударёда балиқ овлаш, унинг метрополия учун имкониятлари ҳақида жуда кўплаб мақолалар чоп этилган. Денгиз ва дарё орқали Амударё бўлими Россия империяси маркази билан боғланган. Амударё бўлимининг Петро-Александровск ва Чимбой шаҳарлари орасида тўғри йўл пайдо бўлди. Хивадан Шимолга – то Казалинск ва Перовскгача, Ғарбда Каспий денгизининг ўнг соҳилларигача, Жанубда Ашхабод ва Бухорогача, Шарққа Жиззах ва Тошкентгача йўл қурилган.

Шундай қилиб, «Туркистон қайдномалари» ва бошқа бир қатор ўша пайтда машҳур бўлган газета ва журналлардаги чоп этилган мақолалар Жанубий Оролбўйи халқлари ҳақида, хусусан, қорақалпоқлар тўғрисида, уларнинг яшаш тарзи, урф-одадлари, ушбу ҳудудга тегишли сиёсий, ижтимоий, иқтисодий масалалар тизимли равишда ёритиб борилган. Энг асосийси, улар мазкур халқнинг тарихини янги материаллар билан бойитишда жуда катта аҳамиятга эга бўлди.

Шу билан бирга, «Фуқаролик ва жиноят ҳуқуқи журнали» (Журнал гражданского и уголовного права)да ҳам фуқароларнинг ҳуқуқларига бағишланган бир қатор мақолалар чоп этилган [21].

Гольмстен [22] Россияда қабул қилинган инсонлар ҳуқуқий меъёрларига тегишли бўлган қонун-қоидалар,

унга қарам бўлган ўлкаларга ҳам тегишли эканлигига аҳамият берган.

А.Невский [23] ўз мақоласида округ судларида фуқаролик ишлари ҳаракатини тизимли равишда кўрсатувчи жадвални «ихтиро» қилган ва жиноятларни жиноятнинг турига қараб бўлиб кўрсатишни таклиф этган.

Туркистонда, шу билан бирга Амударё бўлимида олиб борилган суд ишлари бўйича ўзгаришлар ҳақида ёзган Н.Дингельштедтнинг [24] «Судебное преобразование в Туркестане» мақоласида мазкур соҳада олиб борилган туб ўзгаришлар баён этилган ва журналнинг бутун бир сони айнан ушбу масалага бағишланган.

«Рус Туркистони» (Русский Туркестан) [25] газетасининг Илова-Тўпламлари ҳам чоп этилган. Уларда ҳам ҳудудга тегишли маълумотлар йиғилиб, тўплам сифатида ҳам чоп этиб борилган.

Умуман олганда, Амударё бўлимида мазкур даврда дунёвий суд-ҳуқуқ тизими шаклланган. Шаҳар марказлари пайдо бўлиб, савдо-сотиқ, хунармандчилик каби соҳалар ривожланган. Орол денгизида балиқ овлаш, балиқ савдоси амалга оширилган, ҳатто Боку, Астрахан ва бошқа шаҳарларгача балиқ етиштириб берилган.

Адабиётлар

1. Кун А.Л. Заметки о налогах в Хивинском ханстве. // Туркестанские ведомости. 1873 №32.
2. Кун А.Л. Заметки. Туркестанские ведомости. 1873 №33; Туркестанские ведомости. 1875 №10.
3. Кун А.Л. От Ургенджа до Ханков. Культурный оазис Хивинского ханства // Туркестанские ведомости. 1874. №14.
4. Амударьинский отдел. // Туркестанские ведомости. 25 января. 1875.
5. Аральская флотилия. // Туркестанские ведомости. 8 октября. 1874. № 40.
6. Рыболовство в Аральском бассейне. // Туркестанские ведомости. 14 август. 1890. №33
7. Рыболовство в Аральском море. // Туркестанские ведомости. 7 август. 1890. №32.
8. Отдел неофициальный. По поводу «Юридических заметок» г.Федоровского. // Туркестанские ведомости. № 17. 4-мая. 1882.
9. Отдел неофициальный. //Туркестанские ведомости. № 17. 4-мая. 1882.
10. Отдел неофициальный. // Туркестанские ведомости. № 18. 11-мая. 1882.
11. Циркуляры Туркестанского генерал-губернатора военным губернаторам и начальникам Зерафшанского округа и Амударьинского отдела // Туркестанские ведомости. № 18. 11-мая. 1882.
12. Отдел неофициальный. // Туркестанские ведомости. № 43. 2-ноябрь. 1882.
13. Отдел неофициальный. М.Федоровский. По поводу заметки Уголовная статистика в Туркестанском крае. // Туркестанские ведомости. № 33. 23 августа. 1883.
14. Федоровский М. Юридические заметки. // Туркестанские ведомости. № 33. 23-августа. 1883.
15. Неофициальный отдел. Циркуляр Туркестанского генерал-губернатора военным губернаторам и начальникам Зерафшанского округа и Амударьинского отдела // Туркестанские ведомости. № 43. 2 ноября. 1882.
16. Приказы по военно-народному управлению Туркестанского генерал-губернаторства. Отдел неофициальный. // Туркестанские ведомости. № 41. 19-октября. 1882.
17. Местные известия. // Туркестанские ведомости. 2-сентября. 1908.
18. Выгоринский А. Теория мусульманского права // Туркестанские ведомости. 30-июля. 1910.
19. Отдел неофициальный. //Туркестанские ведомости. № 18, 11-мая 1882г.
20. Аральская флотилия. // Туркестанские ведомости. 8 октября. 1874. № 40; Рыболовство в Аральском бассейне. // Туркестанские ведомости. 14 август. 1890. №33; Рыболовство в Аральском море. // Туркестанские ведомости. 7 август. 1890. №32.
21. Гольмстен А. Н. Tinsch Die Staatsanwaltschaft im deutschen Reichs-processr. Cht. 1883. – С.156–169. // Журнал гражданского уголовного права. Издание Санкт–Петербург год юридическое общество. Пятнадцатый. 1885 – книга I. Январь. 1885; Старый юрист. В память двадцатилетия судебной реформы. // Журнал гражданского и уголовного права. Год пятнадцатый. Книга – 2. Февраль. 1885. – С. 1-12; Невский А. Заметки. // Журнал гражданского и уголовного права. Год семнадцатый. 1887. Книга – 1. 1887. – С. 11–16.
22. Гольмстен А. Н. Tinsch Die Staatsanwaltschaft im deutschen Reichs-processr. Cht. 1883. –С.156-169. // Журнал гражданского уголовного права. Издание Санкт-Петербург год юридическое общество. Пятнадцатый. 1885 – книга I. январь 1885.
23. Невский А. Заметки. // Журнал гражданского и уголовного права. Год семнадцатый. 1887. Книга – 1. 1887. –С. 11-16.
24. Дингельштедт Н. Судебное преобразование в Туркестане. // Журнал гражданского и уголовного права. Кн. 7. Разд. «Заметки». – С.-Петербург: 1892. –С.75.
25. Русский Туркестан. Сборник. Т.I. Приложение к газете «Русский Туркестан». Тип. Русский Туркестан. Т.1899. .

РЕЗЮМЕ. Амударё бўлимида Россия империяси босқини даврида кенг тарқалган ва ягона империя сиёсати тарғиботчиси ҳисобланган расмий даврий газеталардаги ҳудуднинг ижтимоий-ҳуқуқий бошқаруви соҳасига оид бўлган мақолалар, маълумотлар таҳлил этилган. Хусусан, ўлкадаги ҳолат, солиқ турлари, шаҳарлардаги савдо-сотиқ ривож, «Орол флотилияси» фаолияти, балиқ турлари ва савдоси, ҳатто Боку, Астрахан ва бошқа шаҳарларгача балиқ етиштириб берилганлиги ҳақида ёзилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье проанализированы статьи и сведения, касающиеся общественно-правового управления территории в официальных периодических газетах, которые были широко распространены в период управления краем Российской империей и считались единственными пропагандистами имперской политики в Южном Приаралье, Туркестане. В частности, написано о положении в Амударьинском отделе, видах налогов, развитии торговли в городах, деятельности «Аральской флотилии», видах рыбы и торговле и даже о том, что были отправлены рыбы в Баку, Астрахань и другие города.

SUMMARY. This article reflects, analyzes articles and information related to the public and legal administration of the territory in official periodicals, which were widely distributed during the administration of the region by the Russian Empire and were considered the only propagandists of imperial policy in the South Aral Sea region, Turkestan. In particular, it is written about the situation in the Amu Darya department, types of taxes, the development of trade in cities, the activities of the Aral Flotilla, types of fish and trade, and even about the fact that fish were sent to Baku, Astrakhan and other cities.

ҚАРАҚАЛПАҚ МУЗЫКА КӨРКЕМ ӨНЕРИ ТАРИЙХЫНДА СИМФОНИЯЛЫҚ ОРКЕСТРДИҢ РАҰАЖЛАНЫҢ БАСҚЫШЛАРЫ

Р.Алланбаев – Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен артист, доцент

Өзбекстан мәмлекетлик консерваториясы Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: опера, мусика, оркестр, композитор, тарих, мусикали драма.

Ключевые слова: опера, музыка, оркестр, композитор, история, музыкальная драма.

Key words: opera, music, orchestra, composer, history, musical drama.

Бүгінгі күнде Жаңа Өзбекстанның келбетін қәлиплестириў, өз алдымызға қойған уллы мақсет – Үшинши Ренессанстың тийкарын жаратыў хаккында сөз болғанда, елимизде көркем өнер хэм мәдениетқа атап айтқанда, музыка көркем өнерине болған итибар, тарийхы, бүгини хэм келешегине болған мүнәсибет, сондай ақ, кейинги жылларда тараўдың раўажланыўына каратылған бир қатар нызам, пәрман хэм қарарлар қабил етилип, кең көлемли жумыслар әмелге асырылғанын атап өтиў керек.

Президентимиздің 2022-жыл 2-февральдағы «Мәдениет хэм көркем өнер тараўын буннан былай да раўажландырыўға байланыслы қосымша илажлар хаккында»ғы қарары «халыққа, әсиресе, алыс аймақларда жасайтуғын пуқараларға мәдений дем алыў хызметлерин көрсетиў дәрежесин арттырыў, елимиздің барлық аймақларында театр, цирк хэм басқа да түрдеги ғалабалық-мәдений хэм концерт-тамаша илажларын системалы түрде жолға қойыўда жаңа перспективаларды ашатуғын сөзсиз хэм бул бағдардағы реформалардың жаңа стратегиясы қабил етилип, турмысқа избе-из енгизилмекте» [1]. Бул қарарда улыўма билим бериў мектептеринде жас әўлад миллий саз әсбапларымызды толық үйрениўи ушын зәрүр шараятлар жаратыў хэм Өзбекстан бойлап симфониялық оркестрлердің концерт бағдарламаларын шөлкемлестириў айрықша атап өтилген. Бул жасларда миллий мийрасымыз хаккында билимлердің қәлиплесиўине, руўхый дәрежесин арттырыўға хызмет етеди. Музыканы билген, руўхый жетик жигит-қызлардан ҳеш қашан жаманлық шықпайды.

Буннан тысқары, музыка сабағын терең үйретиў мақсетинде имканияттан келип шығып 4 саат сабақ енгизиледи. Сондай-ақ, 2022-2023-оқыў жылынан музыка әсбапларын үйрениў ушын керекли оқыў-методикалық қолланбалар, сабақлық хэм ноталар Мәдениет министрлиги тәрәпинен ислеп шығылып, билимлендириў әкемелерине жеткерип бериледи. Қарарға бола, дәслеп ҳәр бир музыка мугаллими бир музыка әсбабын шертиў көнликпесине ийе болса, енди 3 саз әсбабы бойынша билимге ийе болыўи шәрт екени белгиленди.

Қарақалпақстанда музыка көркем өнери бойынша профессионал жәмәәтиң қәлиплесиўинде Бердақ атындағы қарақалпақ мәмлекетлик музыкалы театрында сахналастырылған музыкалы драма спектаклдериниң орны айрықша болды. Музыкалы драмалар ушын киши қурамдағы унисон атқаратуғын сазенделер музыкалы драмаларды, концерт бағдарламаларын атқарыў ушын үлкен ўәзыйпаны атқарып, нота менен шертетуғын сазенделер оркестрде хызмет еткен. Сол дәўирлерде қәнийгели сазенделер аз болыўына қарамастан дүнья классик саз аспаплары скрипка, виолончель, кларнет, турба, тромбонларда атқаратуғын сазенделер театрда жумыс ислеген. Атадан: Палўанияз Әбдижамил, Жумамурат Янгйбаев, Камал Мендибаев, Алым Абдуллаев, Қурбанбай Есжанов, Люся Брехман, Турсымурат Утемуратов, Қурбанбай Наметуллаев, Махсет

Көпжасаров, Алламурат Қошымбетов, Қалбай Төлегенов, Виктор Марюхин, Николай Мурманцев, Бахтияр Оразбаев, Замир Алламбергенов, Уразбаев Бахтияр, Александр Лосевский хэм басқада сазенделер усы оркестрде нота менен саз шерткен.

Театр репертуарында оркестр менен атқарылатуғын «Алпамыс», «Жайлаўда той», «Жалынлар», «Көклен батыр», «Қәдирдан доктор», «Сүймегенге сүйкенбе», «Айгүл-Абат», «Рәўшан» хэм тағы басқада музыкалы драма спектаклери тамашагөйлердің нәзерине усынылған. Театрдың симфониялық оркестрин белгили дирижёрлар Алимжан Халимов, Әбдирейим Султанов, Сапарбай Палвановлар басқарып бирқанша спектаклдердің сахналастырылыўына өз үлеслерин қосқан.

Театр репертуары ушын композиторлардан: Виктор Шафраников, Фаттақ Назаров, Сайфи Жалил, Худайберген Турдыкулов, Ғанийбай Аманиязов, Нажматдин Мухамеддинов, Алимжан Халимов, Әбдирейим Султанов, Сапарбай Палванов, Қурбанбай Заретдинов, Шарапатдин Пахратдиновлар музыкалы драмаларға музыкалар дәрәтип музыкалы драма жанрының раўажланыўына үлкен үлеслерин қосқан.

1989-жылы театр Бердақ атындағы Қарақалпақ мәлекетлик музыкалы театры болып, көп жанрлы театрлар қатарына кирди. Демек, опера, балет, музыкалы драма хэм комедия, драма спектаклдерин сахналастырыў мүмкиншилигине ийе болды. Театрға 53 штат бирлигинде бурынғы филармонияның симфониялық оркестри сазенделери хэм саз әсбаплары толығы менен өткерилди. Актёрлар қурымында вокал актёрлары, драма актёрлары, хор, балет труппалары жумыс ислеп баслады. Театр сахнасында дүнья стандартына сай, музыка өнериниң шыңы, синтетик жанры опера шығармаларыда сахналастырылды. 1987-жылы биринши қарақалпақ миллий операсы «Әжинияз» (авторлары Н.Мухамеддинов хэм И.Юсуповлар) театр сахнасында қойылып тамашагөйлердің алғысларын алған болса, 1989-жылы С.Юдаковтың «Майсраның хийлеси» операсы қарақалпақ тилинде, 1992-жылы С.Рахманиновтың «Алеко» операсы рус тилинде «Цыганлар» атамасы менен сахналастырылды. 1997-жылы Н.Мухамеддинов-тың биринши қарақалпақ балети «Айжамал» сахналастырылды. 2013-жылы «Тумарис» операсы (авторлары Қ.Заретдинов хэм И.Юсуповлар), 2015-жылы Қ.Заретдиновтың «Қырқ қыз» балети сахналастырылды. 2020-жыл «Халық ушын» операсының премьерасы болып өтті. Либретто авторы Кеңесбай Каримов, Операны сахналастырған режиссёр Мархабай Усенов, Спектакльдің музыкалық жақтан басшысы хэм дирижёр, Өзбекстан хэм Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен көркем өнер ғайраткери, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты Қурбанбай Заретдинов. Бул жанрларда дәрәтилген шығармалар қәнийгелердің хэм тамашагөйлердің жоқары дәрежедеги бақаларын алыўға миясар болды. Бурынғы киши, толық емес, аралас саз аспаплары оркестр менен атқарылып киятырған, театр сахнасында жүрип турған «Сүймегенге сүйкенбе», «Үш бойдақ», «Бердақ», «Ақмақ патша», «Ғәрип ашық» музыкалы драмалары толық

оркестр қурамы ушын қайта исленип, дүнья стандартына сай дәрежеде атқарылмақта.

Симфониялық оркестр «Музыка дүнясына саяхат» атамасындағы лекторлық-концерт бағдармаласы менен Республикамыздың барлық балалар музыка хәм көркем-өнер мектептеринде, улыўма тәлим мектептеринде жасларымыз ушын музыка тыңлаў, саз әспаблары хәм музыка жанрлары ҳаққында түсиник концертлер өткерип, олардың хәр тәрәплеме рәўажланған, руўхы бай болып жетисийине өз үлесин қосып келмекте. Лектор-дирижёр Қ.Заретдинов саз әспаблары ҳаққында түсиндириў хәм сол саз әспабының даўысын, дүнья классик композиторлары Моцарт, Бетховен, Чайковский, Верди, Свиридовлардың музыкаларын жанлы тыңлатыў-көрсетиў аркалы жаслардың музыкаға деген үлкен қызығыўшылық сезимлерин оятты.

Симфониялық оркестр жәмәәти толығы менен гастрол сапарларында болып тамашагөйлерге хызмет етип келмекте, 1991-жылы Алматы қаласында «Әжинияз» операсы, «Сүймегенге сүйкенбе», «Ғәрип ашық» музыкалы драмалары, 1993-жылы Ташкент қаласында Навой атындағы үлкен академик опера хәм балет театры сахнасында «Әжинияз» операсы хәм «Ғәрип ашық» музыкалы драмасы, 2000-жылы Өзбекистан мәмлекетлик консерваториясының үлкен залында симфониялық оркестрдің концерт бағдарламасы менен гастрол сапарларында болды. 2008-жылы Ашхабад қаласында «Музыка мийрасы адамзаттың руўхый байлығы» атамасындағы халық аралық фестивалға театрдың камер оркестри қатнасып дүнья халықлары музыкасы қатарында қарақалпақ музыкасының атқарылыўына еристи хәм фестивалдың арнаўлы дипломына миясар болды. 2016-жылы май айында Ташкент қаласында Навой атындағы үлкен академик опера хәм балет театры сахнасында «Әжинияз» хәм «Тумарис» опералары, 2022-жыл 26-май күни Ташкент қаласында өткерилген Қарақалпақстан Республикасы мәдениет күнлеринде Алишер Науаи атындағы Мәмлекетлик академиялық үлкен театрда шөлкемлестирілген симфониялық оркестр Ташкентли тамашагөйлерге концерт бағдарламаларын инәм етті.

Театрдың симфониялық оркестри жәмәәти менен Өзбекстан халық артистлери дирижёрлар: Захид Хақназаров, Абдугани Абдуқаюмов, Гани Тулягановлар бирге ислескен.

Қарақалпақстанда симфониялық оркестр өзиниң тийкарығы үзәйпасы спектаклдер атқарыў менен бирге хәмме ўақытта халқымыз арасында, әсиресе жасларымызды дүнья классик музыкасы арқылы руўхый тәрбиялаў махсетинде лекторлық концертлер, тематикалық концерттер, ушырасыўлар хәм ағартыўшылық жумысларын жүргизип келмекте.

Хүрметли Президентимиз Шавкат Мирзиёевтиң басламасы менен Музыка көркем өнерин хәр тәрәплеме рәўажландырыў, бай музыкалық мийрасларымызды

терең үйрениў, қарақалпақ мәдениаты хәм көркем өнер тараўында жоқары маман кадрлар таярлаў системасын және де жетилистириў махсетинде Қарақалпақстан Республикасында Өзбекстан мәмлекетлик консерваториясының Нөкис филиалының ашылыўы бәршемизди шексиз қуўанышка бөледі.

Бүгинги күнде филиалда “Халық сазлары” ансамбли, “Халық сазлары” оркестри, “Симфониялық” хәм “Камер” оркестр шөлкемлестирілген болып қысқа ўақыт даўамында өзлериниң концерт бағдарламаларын халқымызға инәм етті. Бул концерт бағдарламаларында Дирижёр, Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәдениет институты профессоры Хикмат Ражабов, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық артисти Гүлхатиша Айымбетова, Өзбекстанға хызмет көрсеткен артист, Қарақалпақстан халық артисти Базаргүл Каримова, Өзбекстанға хызмет көрсеткен артист Айгүл Надировалар мийманда болды. Филиал Симфониялық оркестриниң 2021-жыл 27-декабрь күни өткерилген концерт бағдарламасында Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси сенаторы Батыр Мәтмуратов, Биология илимлери докторы, профессор Мурат Жуманов, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық артисти, Бердақ атындағы сыйлықтың лауреаты Нажиматдин Аңсатбаевлар сөзге шығып, жаслар ушын жаратылып атырған имканиятлардан толық пайдалана билиў келешектеги жетискенликлериниң тийкары болатуғынлығын айтып өтті. Концертте Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық артисти, Академик Муяссар Раззоқова, Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен артист Дәрибай Хожамбергенов, “Нихол” мәмлекетлик сыйлығының лауреаты Наурызбек Махаммадияровлар мийманда болды. Концерт бағдарламасы жүдә көтеріңки руўхта өткерилди. Концерт даўамында “Саз атқарыўшылығы” кафедрасы оқытыўшысы, дирижёр Полат Тныбаев басшылығындағы симфониялық оркестр тәрәпинен қарақалпақ, өзбек хәм жәхән композиторларының шығармалары атқарылды. Соны айрықша атап өтиў орынлы, филиал оркестри барлық байрамларға яғный, Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик академиялық музыкалы театрында өткерилген Республикалық салтанатлы байрам илажларына турақлы түрде қатнасып келмекте.

Филиал студент жасларынан дүзилген оркестр хәр бир шығарманы шеберлик пенен атқарып, жаслар тәрәпинен өзгеше усылда атқарылыўы хәм тамашагөйлер итибарын тартып қол шапалақлар менен қарсы алғаны жаңадан шөлкемлестирілген оркестрдің биринши жетискеншилиги хәм Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик академиялық музыкалы театры симфониялық оркестриниң даўамшылары десек болады хәм бул жас талант ийелерин хәр тәрәплеме қоллап-қуўатлаў, өсип қиятырған жас әўлатды кәмил инсан етип тәрбиялаў хәм оларға қаратылып атырған айрықша итибар нәтижесинде студент-жасларымыз мәмлекетлик хәм халықаралық таңлаўларда жеңислерге ериспекте.

Әдебиятлар

1. Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2022-жыл 2-февраль күни “Мәдениет хәм көркем өнер тараўын буннан былай да рәўажландырыўға байланыслы қосымша илажлар ҳаққында”ғы ПҚ-112-санлы қарары.
2. Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 2021-жыл 5-апрельдеги «Өзбекстан Мәмлекетлик Консерваториясының Нөкис филиалын шөлкемлестиріў ҳаққында»ғы 186-санлы қарары.
3. Аңсатбаев Н. Театр хәм актёр. –Т.: «Навруз», 2020, 19-20-б.
4. Турсунов Т. Сахна хәм заман. –Ташкент: «Жаңа әсир әўлады», 2007, 404-б.
5. Турсунов Б. Драматургия хәм театрымыздың мәселелери. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
6. Баяндиёв Т., Сайфуллаев Б. Қарақалпақ сахнасының Бердақ шайыры. –Ташкент: 2014.

РЕЗЮМЕ Мақолада Қарақалпақ музыка мәданияти тарихида симфоник оркестриниң ривожланиш босқичлари, Қарақалпақстанда музыка мәданияти буйича профессионал жамоаниң шаклланишида Бердақ номидаги қарақалпақ давлат музыкалы театрида сахналаштирилған опера, музыкали драма спектакллариниң ўрни ҳақида сўз боради. Шунингдек, Өзбекистан давлат консерваториясиниң Нукус филиалини очилиши ва филиалда ташкиллаштирилған “Халқ созлари” ансамбли, “Халқ созлари” оркестри, “Симфоник” ва “Камер” оркестрлариниң ёшлар тарбиясида тутған ўрни ҳақида теран фикр юритилган.

РЕЗЮМЕ В статье рассказывается об этапах развития симфонического оркестра в истории каракалпакской музыкальной культуры, роли оперных и музыкально-драматических спектаклей, поставленных в Каракалпакском

государственном музыкальном театре имени Бердаха, в формировании профессионального коллектива по музыкальной культуре в Каракалпакстане. В том числе трактуется история открытия Нукусского филиала Узбекской государственной консерватории и роль ансамбля «Халк сўзлари», оркестра «Халк сўзлари», «Симфонического» и «Камерного» оркестра в воспитании молодежи.

SUMMARY The article tells about the stages of symphony orchestra development in the history of Karakalpak musical culture, the role of opera and musical drama performances staged at the Karakalpak State Musical Theater named after Berdakh, in the formation of a professional musical culture team in Karakalpakstan. Furthermore, there was also described history of the opening of the Nukus branch of the Uzbek State Conservatory and the role of the Khalq Sozlari Ensemble, the Khalq Sozlari Orchestra, the Symphonic and Chamber Orchestras in the education of young people were also discussed.

TAXTAKÓPIR RAYONÍ OYKONIMLERINIŇ LEKSIKA-SEMANTIKALÍQ QURAMÍ HÁM ONÍ KARTALASTÍRÍW

O.O.Baltabayev – *tayanish doktorant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: toponim, oykonim, fitooykonim, etnooykonim, antropooykonim, gidronim, oronim, oykonimik karta.

Ключевые слова: топоним, ойконим, фитоойконим, этноойконим, антропоойконим, гидроним, ороним, ойконимическая карта.

Key words: toponym, oikonym, phytooikonym, ethnooikonym, anthropooikonym, hydronym, oronym, oikonymic map.

Kirisiw. Óziniń tuwılıp ósken watanınıń, qala hám rayonınıń, kóshe hám awılınıń atamasına, olardıń kelip shıǵıwı hám mánis-mazmunına qızıqpaǵan insan bolmasa kerek. Hár bir toponim óziniń tariyxıy etimologiyasına iye. Biz tuwılıp ósken elimizdiń toponimikalıq materialların úyreniw arqalı ertedegi xalıqlardıń ekonomikalıq, siyasiy hám mádeniy qatnasıqların jáne de til ózgesheliklerinde anıqlawımız mümkin. Usınday ózgesheliklerdi ózinde sáwlelendiriwshi uzaq tariyxqa iye bolǵan elimiz toponimiyası da ózine tán milliy miyrasımız bolıp tabıladı. Húrmetli prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevtıń: "...Tariyxıy miyrastı asırıp-abaylaw, úyreniw hám áwladlarǵa qaldırıw, mámleketimiz siyosatınıń eń baslı baǵdarlarman biridir" [2:29] – degen, sózleriniń tıp-tiykarında da tariyxıy miyrasımızǵa baylanıslı derek sıpatında elimiz toponimlerin úyreniw máselesi de jatadı.

Tiykargı bólim. Toponimika kóplegen bólimlerden turadı. Toponimikanıń eń úlken bólimlerinen biri bul oykonimika (grekshe "oykos" – úy, jasaw ornı, mákan – qala, awıl, elat sıyaqlı xalıq jasaw orınlarınıń atamaları) bolıp tabıladı. Oykonimler haqqında belgili geograf alım, toponimist S.Qorayev óziniń tómendegishe pikirin bildirip ótken: "... Oykonimler toponimiyasınıń eń ózgeriwsheń tarmaǵı. Sebebi, úlke tábiyatınıń ózgeshelikleri, jámiyet ómirinde ásirler dawamında júz bergen tariyxıy, social hám siyasiy waqıyalar, xalıqtıń kásip-óner atları, xalıq jasaw punktın birinshi bolıp ózlestirgen yamasa oǵan tiykar salǵan insannıń, onda qanday qáwim wákilleri jasaǵanı yamasa jasap atırǵanına qarap atamalar óz kórinisin tabadı" [18:50]. Usı kózqarastan elimiz oykonimlerin úyreniw, olardıń aymaqlıq tarqalıw ózgesheliklerin anıqlaw hám kartalastırıw házirgi kúndegi aktual máselelerden biri bolıp tabıladı. Qaraqalpaqstan oykonimleri sonıń ishinde Taxtakópir rayonu oykonimleri de júdá kóp izleniwlerdi talap etetuǵın dárejede uzaq tariyxqa iye bolǵan ózine tán hám hár túrli qaytalanbas ózgesheliklerge iye bolǵan geografiyalıq atamalarǵa bay.

Toponimiyalıq kartalastırıw boyınsha Ózbekstan Respublikası kóleminde S.Qorayev [7:51-52], M.Mirakmalov [9:21], Jizzax wálayatı kóleminde Q.Hakimov [13:15] hámde Qaraqalpaqstan Respublikası

kóleminde Q.Seytniyazovtıń [11:57,69] miynetleri dıqqatqa ılayıq.

Qaraqalpaqstannıń oń jaǵalıq arqa rayonları toponimleri boyınsha keń kólemlı izertlewlerdi alıp barǵan geograf alım, toponimist Q.Seytniyazov bolıp tabıladı. Ol óziniń izertlewlerinde Qaraqalpaqstanda birinshilerden bolıp Taxtakópir rayonu toponimleriniń kartasxemasın jaratqan hám 50 den artıq toponimdi tómendegishe toparlarǵa ajratıp kartalastırǵan [11:69]: 1. Etnonimler; 2. Geografiyalıq terminler menen baylanıslı toponimler; 3. Gidronimler; 4. Antroponimler; 5. Túsiniqsiz atamalar; 6. Zoonimler hám fitonimler; 7. Orın relyefi menen baylanıslı toponimler.

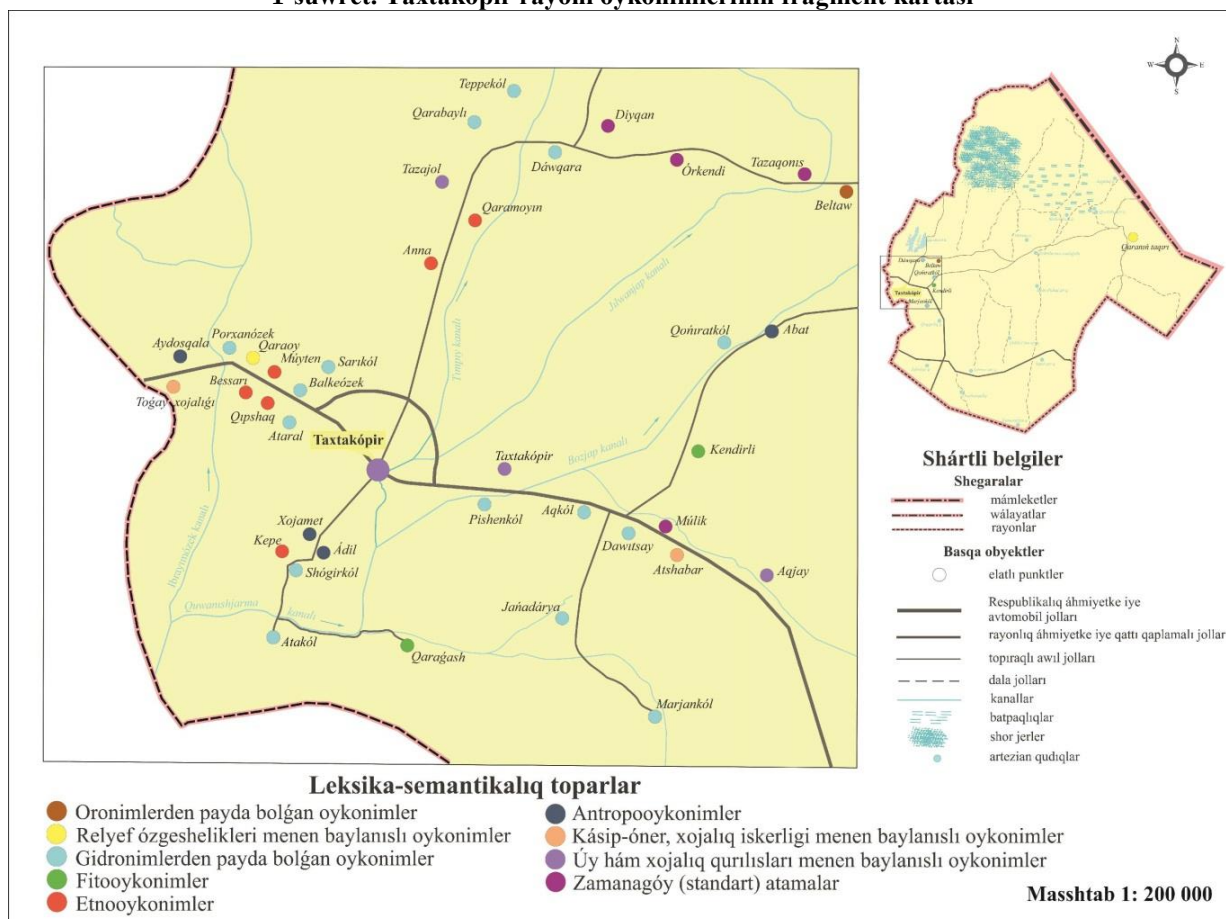
Sonday-aq, Jizzax wálayatı oykonimlerin izertlep, olardı kartalastırıw boyınsha geograf alım, toponimist Q.Hakimovtıń miynetleri itibarǵa ılayıq. Alım zamanagóy GIS texnologiyaları járdeminde Ózbekstanda birinshilerden bolıp oykonimiyalıq kartasxemanı jarattı. Q.Hakimov Jizzax wálayatı oykonimlerin tómendegi toparlarǵa ajratqan halda kartalastırdı [13:15]: 1. Etnooykonimler; 2. Antropooykonimler; 3. Gidrooykonimler; 4. Orooykonimler; 5. Neooykonimler; 6. Basqa oykonimler.

Házirgi kúnde Taxtakópir rayonu aymaǵında jámi 1 posyolka hám 39 elatlı punkt bar bolıp [1], biz olardıń payda bolıw, atalıw ózgesheliklerine qaray tómendegishe leksika-semantikalıq toparlarǵa bóliwdi lazım taptıq:

1. Oronimlerden payda bolǵan oykonimler;
2. Relyef ózgeshelikleri menen baylanıslı oykonimler;
3. Gidronimlerden payda bolǵan oykonimler;
4. Fitooykonimler;
5. Etnooykonimler;
6. Antropooykonimler;
7. Kásip-óner, xojalıq iskerligi menen baylanıslı oykonimler;
8. Úy hám xojalıq qurılısları menen baylanıslı oykonimler;
9. Zamanagóy (standart) atamalar.

Tómendegi Taxtakópir rayonu oykonimleri kartasında bul leksika-semantikalıq toparǵa qaysı oykonimler kirgizilgenligin kóriwimiz mümkin (1-súwret).

1-súwret. Taxtakópir rayónı oykonimleriniń fragment kartası

Karta avtor tárepinen dúzildi

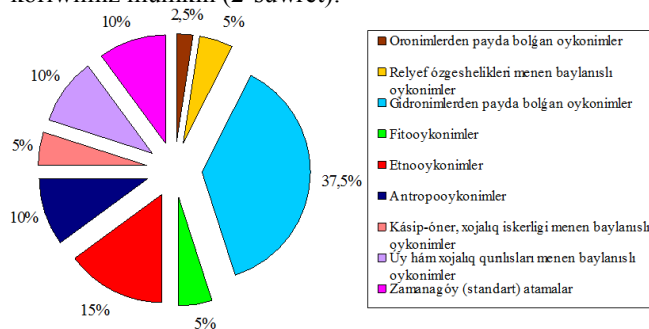
Kórinip turǵanıday, rayon aymaǵındaǵı oykonimlerden payda bolıwında eń úlken salmaqtı gidronimlerden payda bolǵan oykonimler quraydı. Hámmebizge belgili, aldınǵı dáwirde rayon aymaǵında kóplegen tarmaqlasqan kóller bolǵan bolıp, olar házirgi kúnde sol aymaqta ushıraspay, bálkim, geografıyalıq atamalarda ǵana saqlanıp qalǵanlıǵın kóremiz. Sonıń menen birge, tariyxıy shıǵarmalar hám tariyxıy kartalardı úyreniw dawamında házirgi *Ataral* [8:135], *Dáwqara* [6:13, 8:37, 10:93, 12, 16:367], *Qarabaylı* [4:185, 8:62], *Qońıratkól* [4:87, 8:63, 16:367, 17:175] aymaqlarında usı atamalardaǵı kóller hám kóller sisteması bolǵanlıǵı hámde *Jańadárya* [8:171], *Balkeózek* [3:51] atamasında dárya hám ózeklerdiń aqqanlıǵı bul atamalar tiykarınan gidronimlerden payda bolǵanlıǵın dálilleydi hámde usı hám basqada tábiyyıy obyekt atamaları menen baylanıslı túrde payda bolǵan oykonimler uzaq tariyxqa iye ekenligin bildiredi.

Hámmebizge belgili, respublikamız toponimleriniń basqa aymaq toponimlerinden tiykarǵı ózgesheligi bul etnotoponimlerden kópigi bolıp tabıladı. Qaraqalpaqstan etnotoponimleriniń tiykarǵı hám baslı bólegin qaraqalpaq urıwlarına tán bolǵan atamalar quraydı. Olar Qaraqalpaqstanıń arqa rayonlarında júdá kóplep ushırasadı. Qaraqalpaq etnotoponimleri haqqında belgili tariyxshı, etnograf alım T.Jdanko tómendegishe jazadı: "... Qaraqalpaq urıw qawimleri ózleriniń jaylasıw ózgesheligin, aymaqtıń birligin rus basqınshılıǵınan aldın, bálkim koloniyalıq dáwirde de saqlap qalǵan" [5:66].

Adam isimleri menen baylanıslı túrde payda bolǵan toponimlerde biliw, izertlew arqalı biz tariyxta qanday tariyxıy tulǵalar, qaharmanlardıń jasadıp ótkenligin, olardıń

xalıq jolında islegen iygiliikli islerin atamalar arqalı da anıqlawımız múmkin. Adamlardıń ism-familiyalarına qoyılǵan atamalar haqqında belgili geograf alım, toponimist H.Hasanov tómendegishe jazadı: "... Eger geografıyalıq karta tilge kirse edi, márt sayaxatshı hám jolbasshılardıń xızmetleri belgili bolar edi. Kartada kópǵana alım hám teńizshilerdiń – sol jerdi teksergen, sol jerden júzip ótken yamasa áhmiyetli shıǵarma jaratqanlardıń isimleri máńgi saqlanadı" [14:30]. Sonday-aq, belgili geograf alım, toponimist Q.Hakimov bolsa, atropotoponim kóbinese atama ushın tiykar bolǵan shaxstıń tariyxta iyelegen abıroyın esletip turatuǵınlıǵın bildirip ótken [15:140]. Biz izertlep atırǵan Taxtakópir rayónı oykonimleri quramında jergilikli xalıq (qaraqalpaq, qazaq) isimleri yaǵnıy, *Abat*, *Aydosqala*, *Adil*, *Xojamet* sıyaqlı adam isimleri menen atalǵan antropooykonimler bar.

Taxtakópir rayónı aymaǵındaǵı jámi 40 oykonimniń leksika-semantikalıq úlesin tómendegi súwret arqalı da kóriwimiz múmkin (2-súwret).

2-súwret. Taxtakópir rayónı oykonimleriniń leksika-semantikalıq túrleri boyınsha úlesi (% esabında)

Жуwmаqlaw. Улиwма алғанда ҳазирги кунде Тахтакөпир rayони аймағинда жами 40 халық жасaw орнлары бар болып, олардың payда болыwинда тийкаргы үлесті yaғны, 37,5 % ті gidронимлерден payда болған ойконимлер qurayды һәм sonday-aq, urıw atamaları менен аталған etnooyконимлер bolsa, 15 % ті quraғанлығын көремиз. Bunnan biz rayон аймағинда алдыңғы тарихыы дәwirлер dawамында suw объектилері әсіrese көллердің көп болғанлығын, sonıң менен

birge, jergilikli халықлардың азelden urıw-qawım болып жасағанлықларын biliwимиз мүмkin.

Усы ilimiy izertlewимиздің жуwмағы retinde respublikamızдың һәрbir rayонı ushın toponimлердің тарихыы payда болыw shınлықларын tereñ izertley otırıп, һазирги күндеgi jaña GIS texnologiyalarınan paydalangan halda zamanagoy toponimiyalıq kartalar jaratıw búgingi kúnniñ aktual máseleлерinen biri dep esaplaymız.

Адебиятлар

1. Географиялық объектлерге атама беріу ҳәм атамаларын өзгертиу мәселелери бойынша Тахтакөпир районлық комиссиясының 2020-жыл 14-май күнги 01-08/77-санлы мәжилис баянамасын тастыйықлау ҳақында Халық депутатлары районлық Кеңесиниң шешими. /Тахтакөпир таңы 2020-жыл 26-октябрь № 20-21(6025-6026).
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараккиёт йўлимизни қатият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: «Ўзбекистон», 2017. 592-б.
3. Әбдиев А., Реймов А. Тахтакөпир тәрийпи. – Т.: «Turon-iqbol», 2019. 804-б.
4. Военно-статистическое описание Хивинского оазиса. Сост. Ген. штаба кап. Гиршфельдом; Перераб. нач. Аму-Дарьин. отд. ген.-майором Галкиным. Часть I. – Т.: 1902. – С.248.
5. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. – М.: – Л.: «Наука», 1950. –С. 172.
6. Иванин М.И. Хива и река Аму-Дарья. СПб, 1873. –С. 64.
7. Караев С.К. Ойконимия Узбекистана (историко-географическое исследование формирования названий населенных пунктов Республики). Диссертация на соискание ученой степени доктора географических наук в форме научного доклада. – Т.: 1998. –С. 52.
8. Каульбарс А.В. Низовья Аму-Дарьи, описанные по собственным исследованиям в 1873 г. Записки РГО по отделу общей географии, кн. IX. 1881. –С. 630.
9. Миракмалов М.Т. Ўзбекистон топонимларининг табиий географик хусусиятлари ва географик лингвистика. География фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. – Т.: 2020. 55-б.
10. Риза-кули Мырза. Ёмиўдәрйя областының қысқаша баяннамасы // «Ёмиўдәрйя», 1992. №2. 92-103-б.
11. Сейтнязов К.М. Топонимы северных районов правобережья Каракалпакии. Диссертация на соискание ученой степени кандидата географических наук. – Т.: 1998. –С. 138.
12. Ханьков Я.В. Пояснительная записка к карте Аральского моря и Хивинского ханства, с их окрестностями. СПб, 1851.
13. Ҳақимов Қ.М. Жой номларининг шаклланишида минтақанинг ижтимоий-иктисодий географик хусусиятлари (Жиззах вилояти мисолида). География фанлари номзоди диссертацияси автореферати. – Т.: 2010. 25-б.
14. Ҳасанов Ҳ. Географик номлар сири: Илмий – оммабоп таъриф. –Т.: «Ўзбекистон», 1985. 120-б.
15. Hakimov Q. Toponimika. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2016. 368-b.
16. Herbert Wood. Notes on the Lower Amu-darya, Syr-darya and Lake Aral, in 1874 // The Journal of the Royal Geographical Society of London, 1875, Vol. 45 (1875), -P. 367-413.
17. Herbert Wood. The shores of lake Aral. – London: 1876. –P. 352.
18. Qorayev S. Toponimika. –Т.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006. 320-b.

REZYUME. Ushbu maqolada Qoraqalpog‘iston Respublikasining Taxtakopir tumani oykonimlari geografik jihatdan tadqiq qilingan. Tuman oykonimlari leksik-semantik guruhlarga bo‘lib o‘rganilgan. Leksik-semantik xususiyatlari bo‘yicha Taxtakopir tumani oykonimlarining xaritasi ishlab chiqilgan.

REZYUME. В данной статье исследованы ойконимы Тахтакупырского района Республики Каракалпакстан с географического аспекта. Ойконимы районов изучены в распределении на лексико-семантические группы. Разработана карта ойконимов Тахтакупырского района по лексико-семантическим признакам.

SUMMARY. This article has been studied geographically the oikonyms of Takhtakupir district of the Republic of Karakalpakstan. District oikonyms are studied in lexical-semantic groups. A map of Takhtakupir district's oikonyms on lexical-semantic features has been developed.

УДК. 219-671; 67(2022)

ТЕАТР-ТОМОША ТАДБИРЛАРИДА МУСИҚАДАН ФЙОДАЛАНИШНИ РЕЖАЛАШТИРИШ

Г.Ешбаева – доцент

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти Нукус филиали

Таянч сўзлар: маданият, байрамлар, санъат, мусиқа, маком, рисола, тадбир-режалар.

Ключевые слова: культура, праздники, искусство, музыка, статус, брошюры, мероприятия.

Key words: culture, holidays, art, music, status, brochures, activity-plans.

Меъморчилик мукаддас сўз миниатюра санъати, нақш, каби мусиқа ҳам Куръони Карим тамойилларидан келиб чиқади. Ислонда мусиқа илоҳий кашфиёт сифатида талкин қилинади ва уни ўзгартириш ҳуқуқи кам одамларгагина насиб қилган. Фазовий тартиб-қоидалар ва макомларнинг мусиқий тузилиши четга чиқишга йўл қўймайди. XVI асрда битилган «Мусиқа ҳақидаги рисола»да шундай дейилган: “Аввал бошида макомлар еттига эди, улар етти пайғамбардан мерос бўлиб қолган. Рост — Одам Атодан, Ҳижоз — Иброҳимдан, Раҳовий — Исмоилдан, Ушшоқ — Ёқубдан, Ирок — Юсуфдан, Кўча — Юнусдан, Хусайний — Довуд пайғамбардан қолган” [1:45].

Ислонда мусиқа фазонинг босқичли тузилиши ва уйғунлик-тартиблилик тамойилига қаттиқ таянади. Фазодан мусиқага кўчган уйғунлик ва босқичма-босқичлилик чексиз гўзалликнинг манбаидир. Араб файласуфи Ал-Киндий шундай деган эди: «... уйғунлик

хамма нарсадан ўрин олган, у ҳаммадан кўра оҳанг — овозларда, оламнинг тузилиши мусиқа ва инсонлар қалбида яққолроқ намоён бўлади». Бу фикрни тасдиқловчи далиллар кўп. Бу ҳақда XV аср мусикашуноси Мавлоно Нажмиддин Кавкабий «Мусиқа ҳақида рисола»сида шундай ёзади: «Айрим макомларни ижро этиш учун мувофиқ келувчи вақтни танлаш керак. Раҳовий мақомини куёш чиқиши олдида, Ушшоқни куёш чиқиб бўлгач, Ростни чошгоҳ арафасида, Ирокни чошгоҳ пайтида, Бузрукни куёш ботиши пайтида, Бусалиқни дигар номози вақтида, Зангулани куёш ботиши олдида, Навони номозом пайтида, Зирафкани уйқуга ётиш олдида, Исфакхонни тунда ижро этиш керак» [2:90-91].

Ислонда оқиллик ифодачиси Сўз — Калом зоҳирий ва ботиний қудратга эга. Мусиқа маком ана шу Каломни янада тиниклаштиради — ақлни пешлайди. Фикр ва сўз етукликка эришгач, улар мусиқий қиёфада

чинакам уйғунлик ҳосил қилади, илоҳий тақомиллашади. Оламнинг уйғунлиги мўъжизадир. Умар Хайём одам уйғунлигини шундай тавсифлайди: «Яхлит тартиб мувозанат билан шартланур, унинг туфайли мувозанат яшнар». Зеро, Ислоҳ эстетикасида Оламнинг уйғунлиги Аллоҳ зеб берган гўзалликлар негизидир...» Муסיқа эса – Илоҳий кашфиётдир [3:79].

Шу кунга қадар халқнинг севиқли куйлари бўлиб келаётган Шашмаком – олти маҳом дувоздах – ўн икки маком заминиди шаклланиб борди. Шашмаком олти туркумдаги макомларни ўз ичига олади. Бузрук, Рост, Наво, Дуғоҳ, Сегоҳ ва Ирок. Бу макомлардан ҳар бири уч бутокдан ташкил топади: 1. Мушкилот. Мушкилот фақат чолғу асбоблари билангина ижро этилади; 2. Наср. Наср чолғу ва ашула билан ижро этилади; 3. Уфор. Уфор чолғу, ашула ва ўйин билан ижро этилади. Бутокларнинг ҳар бири яна бир неча куйни ўз ичига олади. Масалан, Бузрук мақомининг Мушкилоти Тасниф, Таржиъ, Гардун, Муҳаммас, Муҳаммаси Насруллоҳи, Сақийли Салимий ва Сақийли Султон куйларини, шу мақомнинг Насри Сараҳбор, бир неча Тарона, Талқини Узол, Насруллоҳи Насри Узол, Сипориш, жами 15 куйни ўз ичига олади. Ёки Наво мақомининг Мушкилоти Тасниф Таржиъ, Гардун, Нағма, Муҳаммаси Наво, Муҳаммаси Баёт, Муҳаммаси Хусайний ва Сақийли куйларини, Насри яна 15 куйни ўз ичига олади ва ҳоказо. Бундан ташқари, Шашмакомнинг бутун мақомлар туркуми билан эмас, балки алоҳида ижро этиладиган шўъбачалари ҳам бор. Масалан: Бузрук мақоми Савт сарвари (Талқин, Қашқарча, Соқийнома, Уфор), Мўғулча (Талқини Уфор), Дутор Ироқи (Талқин, Туширма, Уфор, Бебоқча), Дилхирож (Талқин, Қашқарча, Уфор) ва Рок (туширмаси) шўъбачаларини; Наво мақоми Савти Наво (Талқин, Қашқарча, Соқийнома, Уфор), Наво мўғулчаси (Талқин, Уфор), Каримқулбек мўғулчаси (Талқин, Нимчўпони яна Талқин, Уфор) ва Наво Мустазоди (Талқин ва Уфор) шўъбачаларини ўз ичига олади ва ҳоказо. Шашмаком куйларини ижро этишда 24 усул бор. Масалан, Сараҳбор — бумбак, бумбак; Тасниф — бакка бум бумбак — бум; Гардун — бакка-бакка бака бумбак; Уфор — бум-бум бак бумбак ва бошқалар. Бу усул воситаси билан машшоқлар ва ҳофизлар шогирдларига таълим берганлар, куйлар ёзув билан акс эттирилган. Шашмаком туркумларидаги куйлар.

Танбур, чанг, қонун, уд, барбат, рубоб, қўбуз, рўд, ғижжак, шамома (муסיқор), чағона, кунгура, арғунун (ҳозирги орган чолғу асбоби шундан олинган) каби асосий чолғу асбобларида ижро этилган. Бу чолғу асбоблари малакали усталар томонидан ясалган, усталар кўпинча тут ёғочни ишлатганлар, торни ипақдан қилганлар, чолғу асбобларини орнамент, қимматбаҳо тош ва бошқалар билан чиройли қилиб безаганлар.

Хуллас фан ва маданият шайдоси, ҳомийси бўлган темурийзода ҳукмдор Хусайн Бойқаро ва унинг ўнг қўл амири бўлган Навоий даврида Ҳирот шоир ва фузалолар, санъаткорлар масканига айланган эди.

Ўрта асрлар бошида Форобий, Ибн Сино ва бошқалар умуман муסיқанинг киши ҳулқига таъсири тўғрисида гапирган бўлсалар, Жомий муסיқанинг - мақомнинг тарбиявий аҳамияти устида тўхталади: «Билки, кишига лаззат бахш этишдан иборат умумий хусусиятдан ташқари... ўн икки мақомдан ҳар бири, ҳар бир овоз ва шўъба махсус таъсир кучига эга. Ушшоқ ва наво инсонда қудрат ҳамда жасурлик уйғотади, ваҳоланки, овоз бундай таъсир кучига эга эмас. Шўъбалар орасида савту наво руҳга шундай таъсир этади». Муסיқанинг тарбиявий аҳамиятига оид бундай фикр-мулоҳазалар ўз даври учун янгилик эди.

Жомий «Рисолайи муסיқий» асарида муסיқа назарияси, унинг турлари, ижро усуллари, баҳрлари ва

созлар ҳақида кенг маълумот бериб, муסיқанинг тараққиёт давлари хусусида ҳам тўхталади. Масалан, туркий даврни шундай изоҳлайди: «Туркий даври. Тўртта тури бор. Биринчиси — асли (ўзаги) янги туркий. У йигирма никрадан иборат. Алфози (яъни рукнлари) икки сабаби Ҳафийф (тан) орасида тўрт фосила (тананан): тан тананан тананан тананан тананан тан — муфтабилун мутафоилун фоилотун вазнида [4:51-52].

Иккинчиси — асли қадим туркий. Йигирма тўрт никра. Алфози — асли янги туркий алфозининг охириги бир фосила (тананан) орттирилган...

Учинчиси — туркий ўзи қолади. Ҳафийф (енгил) ўн икки никра: тан тан танан танан — фаълун фоилун вазнида. Унинг учта зарби бор, биринчи сабаб — и Ҳафийф (тан)нинг «т» сида ва икки фосила (тананан) «т» ларида».

Жомий «Рисолайи муסיқий»да пардаларни қандай белгилашни ҳам муфассал баён қилади. Муסיқа пардалари ҳақида ўқувчилар ҳам маълумотга эга бўлгани учун Жомий асаридаги шу ўриннинг қисқа ва содда баёни бундай: муסיқийшунослар нағмаларини чолғу торида бир-бирига қиёслаб ўн еттита нағма борлигини аниқлаганлар.

Муסיқа ва шеърият ўртасидаги алоқадорлик, уларнинг ҳамоҳангликда инсон руҳиятига эстетик таъсири масаласи XV аср шоири Аҳмадийнинг «Созлар мунозараси» рисоласида таҳлил қилинган. Мажозий услубда ёзилган бу асарда Танбур, Уд, Чанг, Қўбуз, Рубоб ва бошқа созлар бир-бирлари билан мунозара — баҳс қилдилар. Танбур ўз санъатини мактайти. Уд уни рад қилади ва ўзини таърифлайди. Ниҳоят мунозарага Пири ҳаробат, соқий аралашиб, созларга насихат қилади ва уларнинг ўзига хос фазилати борлигини таъкидлайди. Шоир муסיқий созларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида сифат ва фазилатини таъкидлаш орқали мажозий тарзда мактанчоқ, худбин, такаббур баъзи санъат аҳлини қоралайди.

Республикаимизда байрамларни ташкил этишга бўлган эътибор жудаям кучайди. Байрамлар маданий тадбирларнинг асосий бўлакларидан бири сифатида юртимизнинг барча хонадонларига кириб бормоқда. Маданият муассасалари ва санъат масканларида, умуман, санъат ёки маданият соҳасига тегишли бўлмаган ташкилотларда ҳам байрамларни юқори савияда ташкил этишга катта эътибор берилмоқда. Бунинг учун албатта байрам ўтказишнинг ташкилий гуруҳи тузилиб, ижодий ва ташкилий жараёнлар бошланади.

Байрамлар халқнинг хурсандчилиги, шоду хуррамлигини ўзида акс эттирувчи тадбирлар турига кириди. Ҳар бир халқнинг тарихий тараққиёт давомида шаклланиб келган ўз байрамлари бўлади. Уларни ўтказиш ва ташкил қилиш усуллари йилдан-йилга ўзгариб, янгиланиб, замонавийлашиб бораверади. Байрамлар ўтказилиши жиҳатида синтетик шаклга эга бўлиб, уни тайёрлашда тарихий шахслар, халқ қаҳрамонларининг тимсоллари иштирокидаги сахна кўринишлар, театрлаштирилган лавҳалар, фан, маданият, санъат арбоблари билан учрашувлар, концерт дастурлари, спектакллар, дорбоз ва кизикчиларнинг чиқишлари, спорт ўйин ва мусобақалари, турли амалий, тасвирий санъат асарлари, шунингдек болалар техник тўғараклари иштирокчилари томонидан ясалган техник воситаларининг кўргазмалари каби кўплаб шакл ва усулларини бирлаштиради [5:9].

Байрамлар кишилар ҳаётидаги энг қувончли, ҳиссиётли дамлар, хушқайфият чоғлар, бирдамлик, меҳр-оқибат, келажакка ишонч туйғуларини ўзида қамраб олган буюк бир ижодий ва ташкилий жараёндир.

Байрамлар ўз-ўзидан байрам шаклига келмайди, уни ташкил этиш керак. Кишилар имкониятини ҳисобга олиб, замон талабларидан келиб чиқиб, миллийлик, урф-одат, анъаналарга содиқ қолган ҳолда, мавзу ва ғоя уйғунлигида ташкил этилган байрам ва томошалар юқори даражада ўтказилган тадбирлардан ҳисобланади. Чунки инсонлар байрамларга маданий ҳордиқ чиқариш учун, бўш вақтини тўғри ташкил этиш учун, эстетик завқланиш, кайфиятини кўтариш ва бошқа ижобий ҳислатларни жо қилиш учун келади. Бу эса унинг эртанги кундаги амалга оширадиган ижобий ишларига кизикишини янада орттиришга, ўз меҳнатидан завқ олишига, меҳнат унумдорлигига эришишига, оиласи, Ватанини севишга, ижтимоий ҳаётга муносабатини яхшилик томонга ўзгартиришига олиб келади.

Байрамларни ташкил этишнинг асосий мақсади ҳам шунга қаратилган.

Майдон томошаларида байрам раҳбари ва бош режиссёр раҳбарлигида юздан ортиқ турли тоифа саҳналаштирувчи ижодкорлар – оммавий томошалар бош режиссёрлари, бош балетмейстер, бадий лавҳалар бош балетмейстерлари, оркестрлар ва ансамбллар раҳбарлари, мувофиқлаштирувчи режиссёрлар, саҳналаштирувчи режиссёрлар, шунингдек қатор саҳналаштирувчи балетмейстерлар, рассомлар, суҳандонлар, овоз режиссёрлари, овоз операторлари, ижодий-ташқилий гуруҳ, либосчилар, пардозловчилар, техник таъминотчилар байрамни тайёрлаш ва ўтказишдек сермашаққат ишни амалга оширадилар [6:9].

Адабиётлар

1. Аҳмедов Ф. “Оммавий байрамлар режиссураси асослари”. –Т.: “Аълоқачи”, 2008.
2. Қорабоев У. “Ўзбек халқ байрамлари”. –Т.: “Шарк”, 2002.
3. Муҳаммад Х. “Сценарийнавислик асослари”, –Т.: “Фан ва технология”, 2008.
4. Умаров М. “Эстрада ва оммавий томошалар тарихи”. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2009.
5. Ўзбекистон санъати (1991-2001 йиллар). Ўзбекистон бадий академияси санъатшунослик илмий тадқиқот институти. –Т.: «Чарк», 2001, 195-б.
6. Немиров О. Праздничный город. –Л.: 1987. –С. 9.
7. Махмуд Қошқарий. “Девону луғоту-турк”, 1 том. –Т.: “Fan”, 1963, 447.

РЕЗЮМЕ. Республикамізда байрамларни ташкил этишга бўлган эътибор жудаёам кучайди. Байрамлар маданий тадбирларнинг асосий бўлақларидан бири сифатида юртимизнинг барча хонадонларига кириб бормоқда. Маданият муассасалари ва санъат масканларида, умуман, санъат ёки маданият соҳасига тегишли бўлмаган ташкилотларда ҳам байрамларни юқори савияда ташкил этишга катта эътибор берилмоқда.

РЕЗЮМЕ. Внимание к организации праздников в нашей стране растет. Праздники как одна из основных частей культурных мероприятий охватывают все дома страны. Большое внимание уделяется организации торжеств на высоком уровне в учреждениях культуры и арт-площадках, а также в организациях, не относящихся к сфере искусства или культуры в целом.

SUMMARY. The attention paid to the organization of holidays in our country. Holidays as one of the main parts of cultural events are reaching all homes of the country. Great attention is paid to the organization of celebrations at a high level in cultural institutions and art venues, as well as in organizations that do not belong to the field of art or culture in general.

UDK. 32-(96-97):19-20

QARAQALPAQ XALQ DASTUR QOSIQLARI – XALQIMIZDIN AJAYIP ONERLERININ BIRI

G.Xodjametova – *tariyx ilimlerinin kandidati, docent*

O'zbekstan mamlekeli kormem oner ham madeniyat instituti Nokis filiali

Tayanch so'zlar: folklor, baxshi, jirov, qissaxon, shoyir, xalq dastur qo'shiqlar.

Ключевые слова: фольклор, бахши, жиров, рассказ, поэт, песни народного творчества.

Key words: folklore, bakhshi, jirov (bard), story, poet, folk songs.

Qaraqalpaq xalqı bay ruwxıy mádeniyatqa iye. Ásirese, awızeki ádebiyat xalqımızdın ásirler boyı ajıralmas joldası bolıp, onıń arızıw-ármanın, tilegin, milliy tariyxımızda tereń iz qaldırǵan elewli waqıyalardı sáwlelendiriwde úlken áhmiyetke iye bolıp keldi. Bul altın ǵáziyinenin bizge shekem jetip keliwinde folklordın ayırıwshılıǵı – baqsılar, jırawlar, qissaxanlar, shayırlar, ertekshiler hám t.b. adamlar úlken xızmet isledi. Ǵárezsizlik dáwirine kelip, biziń ruwxıy mádeniyatımız tariyxında baxsılıq óneri burın kórimegen dárejede rawajlandı.

Qaraqalpaq xalqı dástúr qosıqlarınıń rawajlanıw baǵdarların házirgi waqıtta xalqımızdın ruwxıy turmısında úlken rol' oynap kiyatırǵan toy baslar, bet ashar, sınsıw, joqlaw hám t.b. janrlardıń házirgi waqıttaǵı rawajlanıw ózgesheligine toqtap óttik. Olardıń hár qaysısına toqtap, atı

Куй, қўшиқлар ва мусика барчамизнинг ҳаётимизга шундай сингиб кетганки, байрамларни санъатнинг бу турисиз тасаввур қилиш мумкин емас. Демак мусика, унинг оммавий байрам ва томошаларда тўтган ўрни ва роли, бастакорлик ижоди ҳақида:

Байрам қатнашчиларини кийинтириш, мавзуга мос равишда либос танлаш жараёни ҳам байрам ёки томошада томошавийликка эришишининг муҳим шартидир. Демак, либослар ва улардан фойдаланиш тўғрисида фикр юритамиз.

Мана шу еттита фаолият (соҳа) замонавий байрамлар режиссураси ва уни тўғри ташкил этишнинг асосий мезонидир. Замонавий байрамларни ташкил этишда кишиларнинг маънавий эҳтиёжини қондириш, замон, давр талабига мос яшаш, жамият тараққиётига ҳисса қўшиш каби ҳислатларни унинг мазмунига сингдириш асосий вазифалардан ҳисобланади.

Оммавий байрамлар маданий тадбирларнинг олий кўриниши бўлиб, инсоният тарихининг ривожланиши билан такомиллашиб келган. Шунинг учун ҳам мазкур дарснинг асосий қисми байрамлар мавзусига қаратилган.

Шарқнинг буюк олими Махмуд Қошқарий “Байрам-халқнинг шодлик ва хурсандчилик кунидир” [7:447], деган эди. Бирор-бир муҳим ижтимоий воқеа, санани кўпчилик бўлиб, кўтаринки руҳда, хурсандчилик билан нишонлаш байрам деб тушинилади.

miyrasların qayta izertlew, jıynaw, olarğa anıq obiektiv ilimiy baha beriw folklortanıw iliminin aldında turğan wazıypalardıń biri bolıp esaplanadı.

Al, házirgi dáwir, yaǵnıy, xalqımızdın úlken tariyxıy dáwiri bolǵan ǵárezsizlikke erisip, jańa demokratiyalıq jámiyet qurıw jolına túsken dáwirindegi xalıq qosıqların izertlew isi folklortanıw iliminde izertlenbegen, izertleniwi kerek, ilimiy jaqtan úlken áhmiyetli máselelerdin biri bolıp tabıladi.

Qaraqalpaq xalqının awızeki dóretiwsılıgında, olardıń ajralmas bólegi bolǵan xalıq qosıqlarının, lirikalıq qosıqlarının, ashıqlıq dástanlarının bizge shekem jetip keliwinde baqsılarımız teńi-tayı joq xızmet islegen. Olardıń bul xızmetin izertlewde ataqlı rus alımları menen birge jergilikli ilimpazlarımızdan N.Dáwqaraev, Q.Ayımбетов, A.Alımov, sonday-aq, A.Allamuratov hám t.b. kóplegen miynetlerin baspadan shıǵardı. Bul janrǵa birinshi joqarı baha bergen ilimpazlar Sh.Walıyxanov, A.Dıvaev, I.Belyaevlar bolsa, bunnan soń olardı jıynaw hám izertlew isi XX ásiridin 20-30-jıllardan baslap qolǵa alındı. Qaraqalpaq xalıq qosıqların dáslep 1926-27-jılları N.A.Baskakov basshılıǵındaǵı, 1933-1938-jılları N.A.Baskakov qaytadan shólkemlestirgen folklorlıq-lingvistikalıq ekspediciyada jıynaldı hám olar klassifikaciya etildi [2:192].

1960-jılları qaraqalpaq xalıq dástúr qosıqları arnawlı túrde ilimiy izertlew jumslarının obektine aynaldı. Á.Tájimuratov «Oktyabr revolyuciyasına shekemgi qaraqalpaq xalıq qosıqları», N.Kamalov «Watandarlıq urıs dáwirindegi qaraqalpaq xalıq qosıqları», M.Nizamatdinov «Watandarlıq urıstan sońǵı jıllardaǵı qaraqalpaq xalıq qosıqlarının ósiw jolı» degen temalar tiykarında ilimiy jumslar júrgizildi. Bul izertlewler janrdın 60-jıllarǵa shekemgi rawajlanıwın izertlew menen sheklendi. 60-jıllardan sońǵı hám ǵárezsizlik dáwirdegi qaraqalpaq xalıq qosıqlarının rawajlanıw jaǵdayın izertlew folklortanıw iliminde derlik qolǵa alınǵan joq.

Biz usı jumısımızda ǵárezsizlik jıllarındaǵı qaraqalpaq xalıq dástúr qosıqlarının (toy baslar, bet ashar, hawjar, sınsıw, háyyiw, joqlaw) rawajlanıw jolın, olardıń dóreliw dereklerin anıqlaw, onı alıp júriwshiler, xalıq qosıqların dóretiwsılı kórkem óner iyeleri, improvizatorlar, házirgi zaman xalıq qosıqlarının ideya-tematikalıq ózgesheligi, kompoziciyası, ulıwma, xalıq dástúr qosıqlarının poetikası haqqında sóz etiwge hárezket ettik.

Biz házirgi dáwirde payda bolǵan xalıq dástúr qosıqlarının dóreliw hám bayıw dereklerin anıqlaw, onıń házirgi tiykarǵı atqarıwshıları hám alıp júriwshilerdin dóretiwsılıgın uyreniw, dástúr hám jańashılıq máselesin anıqlaw ushın biz tómendegi máselelerdi izertlewdi óz aldımızǵa maqset etip qoydıq.

– Xalıq dástúr qosıqlarının házirgi dáwirdegi xalıq arasında jasaw jaǵdayların izertlew;

– Jańa payda bolǵan xalıq dástúr qosıqlarının dátúriy xalıq qosıqları menen mazmun hám poetikası jaǵınan jaqınlıǵın hám ózgesheligin anıqlaw, dástúr hám jańashılıq máseleleriniń kóriniw processin izertlew [3:79-80];

– Xalıq dástúr qosıqlarının ideya-tematikalıq, poetikalıq, stillik, kórkemlik ózgesheliklerin anıqlawdan ibarat;

Qaraqalpaq folklortanıwında qaraqalpaq xalıq dástúr qosıqları, ondaǵı toy baslar, bet ashar, sınsıw, joqlaw qusaǵan túrleri óz aldına izertlew jumısın ob’ekti retinde izertlenildi. Házirgi zaman qaraqalpaq xalıq qosıqlarının

jıynalıw, izertleniw tariyxı, házirgi zaman xalıq qosıqlarında dástúr hám jańashılıq xalıq qosıqlarının bayıw derekleri anıqlanadı.

Házirgi dáwirdegi qaraqalpaq xalıq dástúr qosıqlarının eń baslı ózgesheligi sonda, xalıqtın ekonomikalıq, materiallıq hám ruwxıy rawajlanıwı, siyasiy kózqaraslarının tereńlesiw sebepli olardıń turmıs shınlıǵın súwretlewı ádewir tereńlesip, milliy oyanıwdı, ekologiyalıq mashqalanı, siyasiy-jámiyetlik kózqaraslardı sáwlelendiriwde úlken áhmiyetke iye bolmaqta.

Házirgi dáwir xalıq dástúr qosıqlarının ótker dáwirlerdegi xalıq qosıqlarınan ekinshi bir ózgesheligi olardıń jazba ádebiyat penen tıǵız baylanışılıǵında. Lekin, bunday baylanıstın tásiiri menen awız ádebiyatının jasaw, dóretiliw hám t.b. ózine tán xarakterli ózgeshelikleri de saqlanıp qalǵan.

Xalıq dástúr qosıqların klassifikaciyalaw máselesi elege shekem tartılıw pikirlerdi júzege shıǵardı. Bizge shekemgi qaraqalpaq xalıq dástúr qosıqların klassifikaciyalaw ilimpazlar tiykarınan tematikalıq principi bassılıqqa alǵan. Janrlıq ózgesheligine tereńnen tallaw jasalmaǵan. Negizinde xalıq qosıqları da folklordın basqa tarawlarında janrlıq jaqtan óz aldına ǵárezsiz jasaytuǵın birneshshe bóleklerge bólinedi. Usını keleshek izertlewlerimizde esapqa alıwımız tiyis [4:196].

Toy qosıqları cikline kiretuǵın bet ashar janrı óz aldına janr bolıp qalıpsken, belgili bir qalıpke túsken, ayrıqsha dóreliw forması bar xalıqlıq dóretpes. Házirgi dáwirde bet ashar jırları tayın formalarǵa salınıp, xalıqlıq nama ırǵaı menen tek mazmunı ózgergen halında jasap keledi. Aytımlar cikline kirewshi yaramazan, tilek, pátiya sıyaqlı janrlar ǵana házirgi kúnde jasap turıptı. Xalıq awızeki dóretpelerin klassifikaciyalaw processindegi eń baslı kemshilikleriniń biri sonda, kóbinese, ádebiy tekst, muzıka hám xoreografiyalıq elementlerdi bir-birinen ajratıp qaraladı. Ekinshi bir jaǵınan, klassifikaciyalawda tematikalıq, sociologiyalıq yamasa etnografiyalıq principlerge súyeniledi. Demek, folklor janrların klassifikaciyalawda turaqlı bir kriteriyanı islenip shıǵılmaǵanlıǵı onı ele de tereńrek izertlewge tosqınlıq islemekte.

Sonın menen birge, xalıq qosıqların dástúrge baylanışlı hám dástúrlerge baylanışlı emes dep bóliwdin ózi de shártli túrde ekenligin túsiniwimiz kerek. Bizge belgili, hár qanday ádebiy formadaǵı dóretpeler, sonın ishinde, lirikada da jasap turǵan ortalıqtın tipiklestirilgen kórinisi sáwlelendiriledi. Demek, xalıq dástúr qosıqlarında da xalıq kewil kúyi, ruwxıy keshirmeleri tipik formada sáwlelenedi. Usı kewil keshirmeler ózine tán ulıwmalıqqa iye ádebiy forma átirapında jámlesedi. Usı ulıwmalıq belgiler dóretpelerdi janrlarǵa bóliwde tiykar bolıp esaplanadı [5:119].

Hár qanday ádebiy processlerdegi sıyaqlı, xalıq dástúr qosıqları da óziniń rawajlanıw processinde belgili dárejede janrlıq, ideyalıq-tematikalıq jaqtan ózgerislerge ushıraǵanınıń guwası boldıq. Biz xalıq qosıqlarının ishki mazmunın ashıp beriw maqsetinde onıń ideyalıq baǵıtın, kompoziciyasın, shıǵarmalardıń tilin, ulıwmalastırıp aytqanda, onıń poetikasın sistemalı rawishte kórip óttik.

Xalıq dóretpeleridegi kópshilik janrlarda dástúrli kompoziciyalıq forma hám sol janrdın tiykarında jatırǵan ideyanıń turaqlılıǵı saqlanadı. Házirgi dáwirdegi xalıq dástúr qosıqlarının kópshilik janrlarının kompoziciyasın tiykarınan usı baǵıtta izertlew mümkün.

Ádebiyatlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning xalqaro baxshichilik san’ati festivali ochilishiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi / «Xalq so‘zi», 2019 yil, 7 aprel. №68 (7298) son.
2. Айымбетов К. Халық даналығы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988, 192-б.
3. Айымбетов К., Кожуров О. Қарақалпақ әдебиятының түрлері. // Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы. 1939. № 4-5 (38). 79-80-б.
4. Валиханов Ч. Полн. Собр. Соч. том II. -Алма-ата: 1961. 196-б.
5. Гусев В.Е. Эстетика фольклора. –Л.: 1967. –С. 119.

REZYUME. Qoraqalpoq xalqı boy madaniy ma'rifatga ega. Xususan, og'zaki adabiyot xalqimizning asrlar davomida ajralmas yo'li bo'lib, uning orzularin, milliy tariximizda chuqur iz qoldirgan uning intilishlari, ahamiyatli voqealarini aks ettirdi.

РЕЗЮМЕ. Народ Каракалпакстана имеет богатое культурное наследие. В частности, устная литература была неотъемлемой частью нашего народа на протяжении веков, отражая её мечты, отчаяния, важные события, которые оставили глубокий след в нашей национальной истории.

SUMMARY. The people of Karakalpakstan have a rich cultural heritage. In particular, oral literature has been an integral part of our people for centuries, reflecting dreams, despair, important events that left a deep mark in our national history.

БАЛАЛАР ҲАМ ЖАС ӨСПИРИМЛЕР ТЕМАСЫНДАҒЫ МАТЕРИАЛЛАРДЫҢ ТӘСИРШЕҢЛИГИ ҲАМ НӘТИЙЖЕЛИГИ

М.А.Құдайбергенов – ассистент оқытушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: глобаллашув, жамият, матбуот, балалар, типология, мақсад, жанр, маҳорат, таълим-тарбия, ижод, масала, мавзу.

Ключевые слова: глобализация, общество, пресса, дети, типология, цель, жанр, мастерство, воспитание, творчество, проблема, предмет.

Key words: globalization, society, press, children, typology, goal, genre, skill, education, creativity, problem, subject.

Соңғы ўақытлары дўньядағы информация тараўындағы ҳәр түрли қарама-қарсылық ҳәм мағлыўматлардың бир-биринен парьқланып туруўы көпшиликтиң сана-сезимине ҳәр қыйлы тәсир пайда етпекте. Әсиресе, бундай жағдайда балалар ҳәм жаслар тәрбиясы мәселеси өзиниң әҳмийетлилиги менен айрықша көзге тасланады. Балалар ҳәм жас өспиримлердиң санасына миллий үрп-әдет, ата-бабалар мийрасларын синдириў, олардың сана-сезиминде ана Ұатанға деген үлкен сүйиспеншилик сезимлерин оятыў ҳәм синдириў баслы ўазыйпалардан бири болып қалады [1:84-87]. Әлбетте, бунда ғалаба хабар қуралларының хызметинен кең түрде пайдаланыў мақсетке муўапық.

Бүгинги күнде Қарақалпақстанда “Жеткиншек” газетасы бирден-бир балалар ҳәм жас-өспиримлер басылымларынан бири. Онда кишкене класс оқыўшысынан баслап жоқары класс оқыўшыларына шекемги аудитория қамтып алынған. Сонлықтан, газетаның бир санының өзінде аудиторияның түрли қатламына арналған материаллар орын алады. Мысалы, киши балалар ушын ертең, болған ўақыялар, үлкен балалар ушын психологиялық кеңеслер, клублар, солардың бири жоқары класс оқыўшыларына арналған “Желқом”-ды келтирип өтиўге болады.

Газета жыл сайын жазылыўдың төменлеўи, газетаны оқыўшыларының кемейиўи менен бирге, балалар ҳәм жас өспиримлердиң түрли информациялар орайында қалып, қайсысы туўры, қайсысы жалғанлығын айыра алмай қалыўына алып келип атыр. Нәтийже бүгинги күнге келип, әсиресе соңғы жыллар интернет әлеминдегі көпшилик ойынлар бузғыншылыққа қурылғанын түсинбей, оның ишине кирип кетип атырған жағдайларды да көрип турмыз. Балалардың сана-сезимине, ой-өрисине кери тәсир жасап, жас әўладтың саламат болып қәлиплесиўине жаман тәсир өткерип атырған информациялардан келешек әўладымызды қорғаў, оларды ҳәр тәрәплеме саламат, билимли, күшли, өз позициясына ийе инсанлар етип тәрбиялаўда оларға арналған газеталардың орны гиреўли екенлиги анық болып қалмақта.

Басылымлар тийкарынан аудиторияның қызығыўшылығын анықлап, информацияны олардың түсинигине туўры келетуғын усылда бериў керек. Себеби, адам бир нәрсе ислеў ушын, бул оны қызықтырыўы шәрт. Балалық ҳәм жас өспиримлик дәўир излениў, үйрениў дәўири. Сондай-ақ, бул дәўирде инсанның қызығыўшылықлары өзгерип туратуғынын да есапқа алыў керек. Олардың ҳәр бирин ҳәр қыйлы информация қызықтырады, өзине тартады. Бирақ, бир нәрсе анық – бул жастағы балалардың басылымы тәрбиялаў хызметин атқарыўы лазым. Себеби, балалар психологиясы үлкенлер психологиясынан ажыралып турады. Олар адамгершилик, ҳақыйқатлыққа исенеди. Буны көбирек ўақтың балаларды ҳәр тәрәплеме үйрениўге жумсаған жазыўшы К.И.Чуковский былай деп айтып өткен еди:

“Еки жастан бес жасқа шекемги балалар өмири қуўанышларға, бахыт ушын қурылған. Бул болса олардың психологиялық тәрәптен раўажланыўының тийкары болыўы лазым” [2:156]. Бул болса балалар ҳәм жас өспиримлер басылымларының әҳмийетин көрсетип береді: олар әлпайым болып, онда жақсылық жаманлықты, өтирикти туўрылық жеңиўи кереклигин көрсетип береді.

Жазыўшы бул пикирлерин бираз жыллар алдын айтқан болса да бүгинги күнде де әҳмийети жоқары болып қалмақта. Ал, “Жеткиншек” газетасында бул бойынша қандай жұмыслар исленип атыр? Газетада материаллардың тәсиршеңлиги ҳәм нәтийжеллиги қай дәрежеде?

Пикиримизше, бул бойынша газетада жүргизип атырған жұмысларын бир неше түрге бөлип қараўға болады.

1. Бас мақалалар, информациялық мақалалар, хатларға шолыўлар.

2. Түрли клублар (“Желқом”, “Экоҳәрәкет”, “Қуағына гәпин бар”, “Жас полиглот”, “Мийрас”, “Малика” ҳәм тағы басқалар).

3. Редакция хызметкерлериниң орынлардан таярлаған материаллары, муғаллимлер ҳәм кишкене хабаршылардың жазғанлары.

4. “Барлығын билгим келеди”, “Жас детективлер” клублары, сондай-ақ, жаңа технологиялар, олардың пайдалы ҳәм зыянлы тәрәплери туўралы материаллар.

5. Жазыўшы-шайырлардың дәрәтпелери, соның менен бирге жас талантлардың қысқа қосық, гүррин, болған ўақыялары. (бул газетадағы тийкары тәрбиялық хызметти атқарып қиятыр-Қ.М.).

6. Түрли кеңеслер берип барыў.

“Жеткиншек”теги ҳәр қандай бас мақала, информациялар, хатларға шолыўлардың атқаратуғын хызметлери ҳәр түрли болса да, тийкарығысы– балалар ҳәм жас өспиримлерди Ұатанға садық, билимли, инталы, ҳәр тәрәплеме шыныққан инсанлар етип тәрбиялаў. Газетадағы бас мақалаларда мәмлекетлик тил, Конституция, Балалар конвенциясының тийкарығы мазмұны, атқаратуғын хызметти туўралы оқыўшылар қәўимин хабардар етип барады. Бул мақалалардан балалардың тилге болған ҳүрметти, ана-Ұатанына деген сүйиспеншилиги артады. Информациялардың да тийкарығы усы. Мысалы, “Нәўқыран әўлад – елге саўлат” рубрикасында берилген “Мен де жәхән чемпионы боламан” [3] информациялық мақаласында газета хабаршысы кишкене класс оқыўшысының бос ўақтында еркин гүрес пенен шуғылланып, жайнаған табысларды қолға киргизгени сөз болады.

Бул мақаланың тәсири сонда, онда балаларға өз қатарлары бос ўақтың биймәни ойынлар, түрли видеолар көриў менен емес, ал спортқа бағышлап нәтийжелерге ерискени үлги тутылады. Балалар әзелден қатарлары менен жарысқа түскиси келеди. Басқа баланың нәтийжеге ерисиўи онда да ықласты

оятады, умтылдырады. Сонлықтан, бундай мақалалар балаларды бос ўақтын босқа өткермей, пайдалы тәрпке бағдарлауға хызмет етеди. Хатларға шолыўдың да әҳмийети күшли. Хәр қандай бала жазған дәретпесин басылым бетинен орын алыўын қәлейди. Егер редакция хатты алып, я жәрияламай, я болмаса бала жазғаны туўралы түйирли хеш нәрсе демесе, суўысыў пайда болады. Балада түңилиў, редакцияға деген исенбеўшилиқ жүзеге шығады. Сонлықтан, баланың жазғанын неге жәрияланбағаны түсиндирилсе, келешекке жол-жоба көрсетилсе, оны излениўшиликке, талапланыўға бағдарлайды.

Балалар менен жас өспиримлерди тәртипли, билимли етип тәрбиялаўда “Жеткиншек”теги клублардың да айрықша хызмети бар. Мысалы, “Желқом”да жоқары класс оқыўшылары сырласса, қатарлары менен пикирлесе, “Мийрас”та елимиздің миллий мийраслары менен жақыннан танысады. Балада елине, миллий мийрасларға деген сүйиспеншилиқ оянады. Мысалы, усы рубрика астында жәрияланған “Үй-руўыгершилигинде кели-келсаптың қолланылыўы” [4] атамасындағы мақалаға итибарымызды қаратайық. Онда балаларды халқымыздың миллий мийрасларының бири кели-келсаптың пайда болыўы, атқаратуғын хызмети, оның соғылыўы туўралы кең түрде түсиник бериледи. Әлбетте, мақала соңында: “Хақықатында да, ески әсбап үкенелердің орнын заманагөй техникалар яғный қаразлар, асхана комбайнлары ийелемекте” деп жуўмақ жасалады мақалада.

Дурыс, кели-келсап, дигирман, қара үй сыяқлы халқымыздың миллий мийраслары бүгинги күни дерлик қолланылмайды. Деген менен, буларды балаларға үйретип барыўдың да себеплери жетерли. Айтайық, ертең усы балалар сырт еллерде саяхатта болып, сол елдің адамлары менен ушырасып пикир алысады. Усындай да сырт елликер бизлер ҳәзир күнделикли қолланылып жүрген техникалар менен емес, көбирек халықтың айырмашылығын, өзлигин көрсететуғын буйымлары менен қызықсынады. Балаларға усы бастан миллий мийраслар үйретилип барылса, ертең сырт елде емин-еркин өз халқын, миллий мийрасларын айтып бериўине мүмкиншилиқ туўылады. Туўры, бул ушын музейлерге саяхат жасаў, телевизор яки интернеттен көриўге де болады. Деген пенен, хәмме бала да миллий мийрасларына қызығып, интернетте излейди деп айтыў қыйын. Музейге барған менен де умтытып кетеди. Ал, газетада жийи-жийи миллий мийраслар туўралы түсиник берилип барылса, бир тәрәпинен оларды билип барса, екінши тәрәпинен миллий мийрасларын үйрениўге деген ықласы артады. Ал, газетағы “Жас полиглот” клубының атқаратуғын хызмети улыўма өзгеше. Онда балаларды сөзлер, ойын арқалы англис тилине үйретеди. Ал, “Малика”да болса қыз балаларды турмысқа таярлаў ўазыйпасы бар.

Редакция хызметкерлери хәр қыйлы орынларда болып, балаларға тийисли жаңалықларды жарытып турады. Олардың көпшилиги оқыў, спорттағы жетискенликлер, китапқумарлық хәм тағы мәселелер дөгергине қурылған. Балаларды билим алса, спорт пенен шуғылланса, китап оқыса руўхый дүньясы кең, қатарларынан алда болатуғыны уқтырылады. Буны жанлы мысаллар менен береді.

“Барлығын билгим келеди”, “Жас детективлер” клублары арқалы жаңа технологиялар, олардың пайдалы хәм зыянлы тәрәплери туўралы материаллар жәрияланады. Мысалы, “Барлығын билгим келеди” клубындағы “Ең бахытлы балалар жасайтуғын 10 мәмлекет” [7] атамасында жәмленген материалларды алайық. Сол мәмлекетлердеги балалар тәрбиясы, оларға исленетуғын ғамқорлықлар, мүмкиншилиқлер санап өтиледі. Барлығы да қысқа хәм мазмунлы етип

берилген. Материал баспасөз материаллары тийкарында таярланған болса да, дүньяны билгиси келетуғын келешек әўладымыз ушын зәрүр информацияның бири саналанды. Ал, “Жас детективлер” клубының мақсети сәл басқашарақ. Онда балаларды логикалық ойлаў қәбилетин раўажландырыў мақсет етилген. Клубта логикалық басқатырмалар берилип, балаларды ойлаў қәбилетин раўажландырыў, олардың сана-сезимин раўажландырыў тийкары ўазыйпа саналады. Мәселен, “Қасқыр, қой хәм капуста” [8] басқатырмасы: “Бир кәмбағал адам қасқыр, қой хәм капуста менен дәрьяның арғы тәрәпине өтиўи керек. Оның қайығы жүдә кишкене. Оған өзинен басқа және бир зат сыйыўы мүмкин. Кәмбағал оларды арғы жағаға сондай етип алып өтиўи керек: қасқыр қойды, қой капустаны жеп қоймаўы шәрт. Қалайынша?”.

Шыны менен де бала ушын қызық. Көбирек ойынға берилип, китап, газета менен дос болмай жүрген балаларды да дәрхал өзине тартады. Себеби, басқатырма ойын түринде берилген. Бул да балаларды газета оқыўға тартыўдың бир усылы.

“Жеткиншек”те дүнья әдебияты дүрданалары, қарақалпақ әдебиятының ўәкиллериниң шығармалары қысқа болса да тез-тез берилип турады. Сондай-ақ, жас хабаршылар, әдебиятқа ықлас қойған оқыўшылардың кишигирим гүрриндери, қосықлары да балалар нәзерине усынылады. Себеби, әдебияттың өзи әдеп-икрамлылық, жақсылыққа тәрбиялайды, балаларды тәрбиялап, өмирде ушырасатуғын хәр қандай қыйын шәраятларды жеңиўине жәрдем береді. Мысалы Т.Жумамуратовтың “Ең үлкени қайсысы?” [9] атамасындағы ертек-жумбағы дыққатқа ылайық. Қосықтың сөзлери қысқа, мазмунлы, балалар оқыўы ушын қолайлы. Балалар тек қосық оқып заўықланып қоймастан, тийкары түйинди табыўға хәрәкет етиўи ушын арналған. Онда:

Өгиз бе я, көшпели халық па?,

Қара қус па, жайын ба?

Серке ме, я шопан ба?

Кемпир ме, я түлки ме?

Басы үлкен оғада,

Онбир жасар бала ма?

Жуўабын айт бола ма?”- деп жуўмақланады.

Балалар ойға талады. Оқығанларын ой елегинен өткереди, керекли жуўапты излейди. Бул болса баланың ойлаў қәбилетиниң раўажланыўына тәсир жасайды. Усындай мазмунны жоқары, адамды ойға талдыратуғын шығармалар балаларды тәрбиялы, жетик билимге ийе болыўға шақырады.

Буннан тысқары газетаның дерлик хәр санында Ш.Айтматов, Ө.Хашимов, А.Толстой сыяқлы белгилли шығармалар ийелери менен қарақалпақ әдебияты үлгилери берилип, жас әўладты тәрбиялаўда хызмет етпекте. Сондай-ақ, хәўескерлер менен балалардың дәрәтпелериниң мазмунны, бағдары да усы мазмунға қурылады. Яғный тәрбиялы болыў, ата-анаға хұрмет, жақсылық ислеў хәм тағы басқалар.

“Жеткиншек”те материаллардың тәсиршенлигин арттырыўда хызмети жоқары болыўы түрли кеңес хәм жаңа технологиялар туўралы материалларды да айтып өтиўге болады. Олардың да тәрбия мәселесинде атқаратуғын хызметлери жоқары. Журналист Е.Хожамуратованың “Балаларды денсаўлығына зыян келтириўши хабарлардан сақлайық!” [10] атамасындағы мақаласының әҳмийети жоқары. Мақалада реклама, телефоннан пайдаланыў, яғный информациялық қәуипсиз мәселелери сөз болады.

Соның менен бирге, газетада гейде ата-аналарға кеңеслер де берип барылады. “Перзентиниң дурыс аўқатлана ма?” атамасындағы мақаланы алайық. Мақалада баланы тәртип пенен аўқатланыўға мәжбүрлеў керек пе? Балаға қандай аўқат пайдалы?

Сыяқлы мәселелер дөгерегинде қәнигелер менен пикир жүргизиледи.

Әлбетте, баланың билим алыуы, интеллектуал қәбилетин жоқарылатыу менен бирге, олардың денсаулығына итибар бериу, ўақтында тийимли хәм сапалы аўқатланыу да өсип киятырған организмге керекли саналады. Бундай мақалалар ата-аналар ушын арналса да, балалар газетасында жәрияланыуы тосыннан емес. Хәр қандай балаға ата-анасы, мектепте муғаллимлери кеңес бергенине қарағанда, өзи сүйип оқытуғын жакын жолдасына айналған газетаның кеңеси анағурлым күшли тәсир көрсетеди. Сонлықтан, усындай мақалалар да балалардың тәрбиясында әхмийетли болып саналады.

Жуўмақлап айтқанда, «Жеткиншек» газетасының келешек раўажланыуын биринши гезекте балалардың

психологиялық, жас өзгешелиги тийкарында қәлиплестирип барыу лазым. Себеби, заманағой баспасөз биринши гезекте аудиторияның талаплары, қызығушылығы тийкарында қәлиплесип, раўажланып барады. Буны базар қатнасықлары талап етпекте. Усы көзқарастан балалар басылымлары өз бетлеринде әдеп-икрамлылық, денсаулыққа байланыслы материалларды сәўлелендирип барыу менен бирге балалардың өз талантын жүзеге шығарыуға түртки болатуғын усыллардан пайдаланыуға ийтермелемекте. Ал, коммуникациялық процесске заманағой коммуникациялық технологиялардың тәсир етиўи болса, балалар газеталарынан балалар менен байланыс орнатыўдың жаңа усылларынан, хәр қыйлы түрлеринен пайдаланыўды талап етпекте.

Әдебиятлар

1. Marziyayev J.K., Qudaybergenov M. A. Children's press in Karakalpakstan: problems and solutions // International Scientific Journal (ISJ) Theoretical & Applied Science. Philadelphia, USA. 2020.
2. Романенко А.Р. Мир сказочный и мир реальный / А.Р. Романенко – М.: Художественная литература. 1987.
3. «Жеткиншек» газетасы, №40 (5382) 5-октябрь, 2019-жыл.
4. «Жеткиншек» газетасы, №45 (5335) 8-ноябрь, 2018-жыл.
5. «Жеткиншек» газетасы, №19 (5309) 10-май 2018-жыл.
6. «Жеткиншек» газетасы, №42 (5332) 18-октябрь, 2018-жыл.
7. «Жеткиншек» газетасы, №47 (5337) 22-ноябрь, 2018-жыл.
8. «Жеткиншек» газетасы, №23 (5365) 6-июнь, 2019-жыл.
9. «Жеткиншек» газетасы, №37 (5327) 13-сентябрь, 2018-жыл.
10. «Жеткиншек» газетасы, №48 (5338) 29-ноябрь, 2018-жыл.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада глобаллашув шароитида жамиятта болалар тарбияси ва оммавий ахборот воситаларининг тутган ўрни, хусусан, болалар журналистикасининг ўрни ва аҳамияти, шунингдек, болалар журналистика соҳасида ижод қилиб келатган журналистларнинг маҳорат борасидаги масалалари ҳар томонлама таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается роль детского образования и СМИ в жизни общества в условиях глобализации, в частности, роль и значение детской журналистики, а также навыков журналистов, работающих в сфере детской журналистики.

SUMMARY. This article discusses the role of children's education and the media in the life of society in the context of globalization, in particular, the role and importance of children's journalism, as well as the skills of journalists working in the field of children's journalism.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТАРИЙХЫЙ КОСЫҚЛАРЫНЫҢ ИЗЕРТЛЕНИЛИҢИ

Б.Түрдыев – ассистент оқытушы

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәдениет институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: ижод. афсона. гүрген. фожиа. аңғана. тарақийет.

Ключевые слова: Творчество. Легенда. Гүрген. Трагедия. Традиция, Прогресс.

Key words: Creativity, Legend, Gurgun, Tragedy, Tradition, Progress.

Қарақалпақ аўызеки халық творчествосының ең бир әхмийетли тараўларының бири — тарийхый қосықлар. Халық дәрәтпелерининг басқа түрлери сыяқлы тарийхый, қосықлар да өзиниң раўажланыу, қәлиплесий тарийхына ийе хәм соның менен бир қатарда өзине тән өзгешеликлери де бар.

XIX әсирдеги Хорезм, араллы өзбеклер, қарақалпақлардың мәдени байланысын сәўлелендиретуғын тарийхый қосықларды изертлеу үлкен әхмийетке ийе.

«Қарақалпақ» қосығының, ўақыялары көп дәўирлерди өз ишине алады. Қарақалпақ халқының көп әсирлик шежирелик өмир баяны сыяқлы көринеди. Қосықтың соңғы бөлимлеринде халықтың Жанадәрйадағы тұрмысы, оннан Хийўа ханлығы қол астына - Хорезмге келип орналасыу жағдайлары сөз етиледи. Әсиресе, Есенгелди, Жылгелди, Айдос баба, Барақ батыр хәм т.б. тарийхый болған адамлардың атлары ушырасады.

Айдос батыр ақ көкирек ер еди.

Есаптағы батырлардың бири еди. [1:17].

Тарийхый дәрәклерге нәзер салғанда, Хийўа ханлығы қол астындағы қарақалпақлар Хийўа ханлығы тәрәпинен хәр қыйлы аўыр салықларының көплиги, ханның көп ғана атланысларының барлық аўырманлығы қарақалпақлардың мойнында болған. Белгили тарийхшы, академик С.Камаловтын көрсетиўлерине қарағанда қарақалпақлар Хийўа пұқаралығына дәслеп Есенгелди арқалы, соң Айдос бий арқалы өтеди. Ен ақырында Мұхаммед Рахим ханның түсында қарақалпақларды толығы менен бағындырып алған.

Хийўа ханлығының аўыр салығы хәм ишки бийлер тәрәпинен хәр тәрәплеме азап шеккен халықтың тұрмыс тиришилиги қосықта реалы сүўретленген. Мысалы:

Хан сайланған халықтың хәмелдарлары.

Салық салып мал алыўдын жоллары. [1:18].

Өзбекстанның Наманған, Ферғана, Андижан, Бұхара хәм Самарқанд областларындағы «жоқары» қарақалпақлар арасынан жазып алынған ертеклерде, тарийхый аңыз-әпсаналарда, халық қосықларында, тарийхый адамлар хакқындағы (Амангелди, Асан, Жийренше шешен хәм т.б.) легендаларда да хәзирги Апал тенизи әтрапында, Хорезмде жасаған қарақалпақ халқының аўызеки дәрәтпелерининг барлық түрлери бойынша байланыс хәм үнлесликлер бар.

Қарақалпақлардың Хийўа ханлығының сиясий ислерине араласқанлығы түўралы мағлұматлар халық әпсаналарында жүдә көп сақланған.

Әжинияздың «Бозатаў» поэмасы Хийўа ханлығының зулымлығына қарсы 1857-1858-жыллардағы халық көтерілисин сөз етсе, Бердақтың. «Айдос бий» (1827-1928). «Ерназар бий» поэмаларында да (1855-1856) тарийхый халық көтерілислери сөз етиледи.

Түркмен феодаллары тәрәпинен халықтың бенде болып қолға түсийи, қолға түскен бенделердин аўыр жағдайы, Бозатаўдан көшкен халықтың қайғылы тұрмысы поэмада күтә тарийхый сарраслық пенен бериледи:

Қимсәнің атасы, қимнің анасы,

Қимсәнің ағасы, қимнің унисы. [3:56].

Қарақалпақ халқы Хийўа ханлары тәрәпинен хәр тәрәплеме езилип келди. Хәр қыйлы салықлардың, салыныўы халық түрмысын барынша төменлетти. Академик Ғайып Непесовтың көрсетіуінше рәсмий-лестирілген 24 түрлі салықтың болғанлығын, ал шынында салықтың 70 түринин болғанлығын еске түсиреди. Мине, бундай аўыр салықты халық ўақында төлей алмайды, ақырында үстем топарлардың аўыр жазалаўына, өз хожалығынан айырылып, сергизданлыққа түседі. Халықтың бундай зары, теңсизлиги «Хан зулымы» деген қосықта дұрыс берілген:

Пәрияд қылмақ ўақты жетти.

Көп қамшы жаныма өтти. [1:38].

Бунда аўыр зулымлықтың жәбирин тартып, зулымлық үстемлик еткен дәуірде өз тенлигин ала алмай, ақырында өлимге гириптар болған мийнет адамының трагедиялық түрмысы сөз болады.

Қарақалпақ жеріндегі үлкен өзгерістердің бири 1873-жылы қарақалпақтардың (дәрьяның оң жүзи) патша Россиясының қараўына өтиўи болды. Бұл дәуірдегі сийсий жәмийетлик дүзимдегі болған хәр қыйлы өзгерістер классик шайырларымыздың шығармаларында (Бердақ, Өтеш, Сыдық, Омар) көрине баслады. Шын мәнісінде халық түрмысы бұрынғысынша аўыр жағдайды бастан кеширди. Сыдық шайырдың «Заман» деген қосығында шайыр дәуирди былай сыпатлайды:

Жұртымыз еки бөлинди,

Бұхара тозып, бұлинди...[4:34]

Тарийхый қосықлар барлық ўақытта алға қарай раўажланыўшы жанр. Халық түрмысына өзиниң актив тәсирин тийгизген тарийхый ўақыяларға классик шайырларымыз да өз көз қарасын билдирип шығармалар дәретти.

Олардың ең баслыларын атап көрсеткенде Жийен жыраўдың. Күнхожанын тарийхый шығармалары менен Әжинияздың «Бозатаў», Бердақтың «Айдос баба», «Ерназар», «Амангелди», «Хорезм», «Шежире» шығармаларының традициялық тәсири басқа да шайырларды тарийхый шығарма дәретиўге бағдарлағанын көреміз. Сондай-ақ, Әбдикәдирдин «Қызкеткен», «Қатты ағардан жықкын кетти», Сыдық шайырдың «Аққашық», «Заман», Аяпбергеннің «Бола баслады», Аббаздың «Әмиўдәрья», «Ақбө-гет», «Халықты темир жолға шақырыў» хәм т.б. шайырлардың шығармаларында тарийхый ўақыялар сөз етиледі.

Тарийхый қосықлардың қолда бар материалларының тийкарғы тематикасы Хийўа ханлығының зулымлығын әшкаралаў, теңсизликтің хәр қыйлы көринислерин сыпатлайтуғын хан қазыўы, түркмен феодаллары - баспашылардың хәрәкетлерин сөз етиўден ибарат.

Бұлардан «Мәрдиқар», «Жети үйден бир белдар», «Нәйлейин», «Ғапсырдым», «Яранлар», «Залым яўмыт», «Бир әлапат заман болды», «Өлер болдық баспашының дәртинен» тағы басқа тарийхый қосықлар менен халықтың батыр ұлларын тәрйиплейтуғын «Әўезжан», «Өтеш», «Асқар батыр», «Ермағамбет», «Марқабай» деген соңғы дәуірлерди сөз ететуғын қосықлар менен үшласады.

Тарийхый қосықлардың ишинде белгили бир тарийхый қонысты дәрья, көл хәм т.б. орынларды сөз ететуғын тарийхый-топонимикалық характердегі қосықлар да бар. Бұлардан «Кегейли», «Бозатаў», «Нәўпиржап», «Ақдәрья», «Теңизбай», «Жайлаўым» хәм т.б.

Халық легендалары тийкарында жазылған «Қонырат легендасы» деген көлемли тарийхый қосық та бар.

Жоқарыдағы қарақалпақ тарийхый қосықларына тән ортақ идея, халықтың түрмыс тиришилиги, гүреслери менен әрманлары, халық батырларын тәрйиплеу, жаўызлыққа қарсы халықтың күшли на-

рийзалығы, теңсизликтің қүрбаны болғанлардың иди-ралды тилек-әрманлары сөз етиледі.

Тарийхый қосықлардың баслы қахарманы - мийнеткеш халық. «Керегениң басында қынап түрған» деп басланатұғын қосықта баспашылардың қолына түскен қыздың азатлыққа шығыў ойлары бериледи. Баспашылар тәрәпинен қатаң бақлаўға түскен қыз азатлыққа, бостанлыққа ерисіўдин жолларын қарастырады, қолына қүрал түсиріўдин жолларын излестиреди.

Керегениң басында қынап түрған.

Қирсем-шықсам яўмытлар сынап турған, [5:345]. — десе.

«Жесир хаялдың мұны» деген қосықта да жарлы дийқан шаңа рағындағы жетпесинликти типиклестірип беріў бар. Қүйеўинен айырылған, өзи аўырыў, гилен майда балалар менен қалған жесир хаялдың отыннан қиятырғандағы ойлары пүткил жарлы дийқан хожалығының қайғысына ортақ:

«Өзим ғарры, өзим жарлы.

Тек жаным бар, жоқлы - барлы... [5:346]

- деп таныстыра келип, ұсы тиришиликти көп көргендей салық деген бәлесиниң тағы бар екенлигин айтып, дәуірге нәлет нама айтады:

XIX әсирдің ақыры, XX әсирдің басында пайда болған аўызеки халық дәрәтпелериниң көпшилиги Хийўа ханлығының зулымлығын таныстырады хәм ұсы дәуірдегі тарийхый ўақыялар өз сүўретлениўин тапқан. Ханның хәр қыйлы атланыслары, сарайдағы ипласлық хәрәкетлер, түркмен феодалларының талаўшылық ислери, халықтың бир орыннан екінши орынға көшіў жағдайлары сөз болады.

«Яранлар» деген қосықта да баспашылардың бұлгиншилик ислери, халықтың бұған болған күшли нарийзалығы сөз етиледі. Бұл қосықта баспашылардың қайсы тәрәптен келип, қайсы орынларды талағанына дейин таныстырады:

Яўмыт келди «Қуўсырықтың» елине,

Ертенине келди «Шәғир» көлине [5:347].

Қарақалпақ тарийхый қосықларының ишинде баспашылардың бийбастақлық хәрәкетлерин сөз ететуғын қосықлар оғада көп. Онда 1914-17-жыллардағы Жұнайдах хәрәкетлерин таныстыратұғын хәм оларды қыйратыўдағы халықтың ерлик ислери хакқында да халық тәрәпинен дәретилген тарийхый қосықлар бар:

Қаламыздың дәрўазасы оймалы.

Баспашылар тынышымызға қоймады, [1:42].

Бунда жаўгершиликтін, басқыншылықтың аўыр жағдайынан жәбирленген халықтың, күн көрис жағдайлары, посып баспаналаў жағдайлары сөз болады.

Түркмен феодалларының 1911-1918-жыллар арасындағы «Қанлы көл», «Көкли көл», «Соркөл» әтирапына жасаған топылыслары атаклы Аяпберген шайырдың шығармаларында да өз сүўретлениўин тапқан. Әсиресе, шайырдың «Көлге қаш, ярым, көлге қаш», «Көлге қаш Қалжан, көлге қаш» хәм т.б. қосықларында да сөз болады. Шайырдың бұл қосықлары халық арасына кеңнен таралыўы нәтижесинде вариантласып, халық қосықлары сыпатында кеңнен таралған.

Халық арасынан жыйналған тарийхый қосықлардың бири «Әўезжан». Бұл қосықтың, тарийхый Хийўа ханы Асфандияр ханның, қыз мәселесиндегі зулымлығына қарсы Хожели хәм Маңғыт елатлы пунктлериндегі 1916-жылдың 10-январындағы халық қозғаланын сөз етеди. Халық қозғаланының басшысы хожелиши Әўезжан хожа бас болады. Көтерилис қатаң зулымлық пенен Галкиннің қатнасыўы менен бастырылады, басшы деп есапланған 11 адамды даға (тарийхый дереклерде 8 адамды) асып өлтиреді. Тарийхта 1916-жыл ўақыяларын халық «Галкин жылы» деп те атайды. Даға асылғанлардың бири Әўезжан

болып, қосық соған арналған.

«Әуезжанның егип кеткен таллары,

Қыйын болды балларынын халлары. [5:358]

Асфандияр ханның сарайға қыз жыйнаў бұйрығы халықтың ханлыққа болған күшлі нарийзалығын келтирип шығарды. Қыз жыйнаўшыларға халық тас ылақтырады, қызларын ерлерше кийиндирип. Әмиўдәрьяның аркасына рүс патшалығы қол астына өткереди. Усы баса-баста бир кеме қыз сүўға да кетип қалады. Ақырында халық күраллы көтерілиске өтеди. «Көтерілис басланған күнлери, - дейди академик Г.Н.Непесов - олар (Хожели көтерілисшилери) Асфандияр ханды күш пенен тахтан қулатыўды хәм хан қол астындағы барлық халықтың рүс пұкаралығына өтиўин талап етип шықты. Бұл жағдай соны көрсетеди, халық қозғаланының да белгили максети болғанлығын, оны басқарыўшы Әуезжан хожаның да қосықтағы ха-

лықтың тәрийиплегениндей прогрессив характердеги адам болғанлығын көрсетеди. Әуезжанның өлимин «әрманлы өлим, халық үшын шейит өлген» деп оны халық жокары бахалайды.

Әуезжан өлипти кайда коялы,

Ғәзийнехананың аўзын оялы,

Жуўмақлап айтқанда қарақалпақ тарийхый қосықларының раўажланыў хәм қәлиплесиўи көп дәўирлерди өз ишине алады. Оның тематикалық диапозоны кең болып, фольклорлық шығармалардың барлық жанрлары менен тығыз байланыслы түрде раўажланыў менен бирге, қарақалпақ халқының сиясий-жәмийетлик тұрмысының дерлик барлық дәўирлерин еске түсиреди. Тарийхый қосықлар, жыр хәм толғаў, термелер барлық ўақыт халық тұрмысына тығыз байланыслы түрде пайда болды, таралды.

Әдебиятлар

1. Қожықбаев Ә. Тарийхый қосықлар. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980.
2. Бердақ. Таңдамалы шығармаларының толық жыйнағы. -Нөкис: ККМБ, 1950.
3. ӨЗРИА ҚҚБ Қол жазбалар фонды, инв. 37344
4. Сыдық Токпан улы. Шығармалары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.
5. Қарақалпақ халық қосықтары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1965.
6. Непесов Ғ. 1920-1924-жылдардағы Хорезм халық Совет революциясында Қарақалпақстан мийнеткешлериниң роли. - Нөкис, 1964; Төреев А. 1916-жылғы халық көтерілиси. -Нөкис, 1967.

РЕЗЮМЕ. Мақалада қарақалпақ тарихий құшиқлариниң ривожланиши ва шаклланиши бир канча даврларни ўз ичига олади. Фольклористик жанрлар билан бирга ривожланиб, қарақалпақ халқиниң сиёсий-ижтимоий ҳаётиниң барча даврларини ўз ичига олади. Тарихий құшиқлар ҳамма даврларда халқиниң турмуш тарзига боғлиқ пайдо бўлади ва ривожланади.

РЕЗЮМЕ. Статья охватывает несколько периодов в развитии и становлении каракалпакских исторических песен. Развиваясь вместе с фольклорными жанрами, он охватывает все периоды политической и общественной жизни каракалпакского народа. Исторические песни возникают и развиваются во все времена в зависимости от образа жизни народа.

SUMMARY. The article covers several periods in the development and formation of Karakalpak historical songs. Folklore, combined with genres, covers all periods of the political and social life of the Karakalpak people. Historical songs arose and developed in all periods, depending on the way of life of the people.

ЛОҚАЙДЛИК ВА БЕПАРВОЛИК ЁШЛАР ТАРБИЯСИДА ИЛЛАТ СИФАТИДА

Э.Шерманов – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти

Таянч сўзлар: дахлдорлик, лоқайдлик, ижтимоий фаоллик, ислохотларга дахлдорлик, фашизм, миссонерлик, диний экстремизм, “оммавий маданият”, огохлик, тарбия, лоқайдлик, бефарқлик.

Ключевые слова: вовлеченность, индифферентность, социальная активность, вовлеченность в реформы, фашизм, миссионерство, религиозный экстремизм, «народная культура», информированность, просвещение, индифферентность, равнодушие.

Key words: involvement, indifference, social activity, involvement in reforms, fascism, missionary, religious extremism, "popular culture", awareness, education, indifference, indifference.

Бугунги глобаллашув жараёнлари, фан-техника тараққиёти, инновацион жамиятга бўлган эҳтиёж ёшлар учун кўплаб имкониятлар яратмоқда. Улар олдида тезкор қарорлар қабул қилиш, инновацион тафаккурни шакллантириш, интеллектуал салоҳиятни ошириш билан бирга миллий ва умуминсоний қадриятларга содиқ бўлишдек ҳаётий талабларни қўймоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентиниң 2019 йил 8 апрель куни “Ўзбекистон тараққиётиниң янги босқичида миллий ғояни ривожлантириш концепциясини ишлаб чиқишга доир чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармойиши қабул қилингандан сўнг олимлар Миллий ғоя концепцияси ишлаб чиқилди.

Тақдим этилган миллий ғоя Концепцияси дунё ижобий тажрибасиниң нафақат маънавий-маърифий, тарбиявий-ахлоқий жиҳатларини, балки ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий соҳалардаги, жумладан шахсиниң интеллектуал салоҳиятини ошириш ва инсон капиталини ривожлантириш билан боғлиқ энг муҳим ютуқларини ҳам ўзида мужассам этган. Миллий мафкура халқни халқ, миллатни миллат этадиган, унинг шаъну шарафи, ор-номуси, ишонч-этикоддини ифодалайдиган, жамиятимизниң ўзига хос тараққиёт йўли, турмуш тарзи, туб манфаатларига таянган ҳолда муттасил ривожланиб, такомиллашиб борадиган педагогик ғоялар тизими ҳамдир.

Ёшларда миллий ғоя рўёбига далдорлик фазилатини тарбиялаш бу пировард ҳолда учта ҳокимият тармоғини

бирлаштиришга, яъни буни таъминловчи фуқаролик жамиятиниң, демократик ҳуқуқий давлатниң гуллаб яшанашига олиб келади. Бу ҳақда Президентимиз Ш.Мирзиёев шундай дейди “.....жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш, ёш авлодни гуманистик ғоялар, миллий ғурур ва ифтихор руҳида тарбиялашдек эзгу мақсадларни кўзда тутати” [1].

Илмий ижодий жамоатчилик олдида давлатимиз томонидан “Замонамиз қаҳрамони” образини яратиш масаласини ғоявий тарбиявий идеал масаласи деб талкин қилиш зарурлигини кўрсатмоқда

Бу ва шу йўналишдаги дастурий фикрлар барча фуқаролар ва уларни бирлаштирган турли қараш ва фикрга эга бўлган ижтимоий қатламлар, сиёсий қуч ва ҳаракатларниң мақсадларини ўзида уйғун қилган Ўзбекистон тараққиётиниң ҳозирги босқичида “Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари”, деган улуғ мақсад бош ғоя сифатида майдонга чиқиши – бу ҳар бир ўзбекистонлик йигит қиз учун бирдек муқаддас бўлишини тарбиявий таъминлашнинг нақадар муҳим ва шартлиги намоён бўлади.

Шу сабабли мана шундай олижаноб туйғулар бир томондан, миллий ғоя ва миллий мафкурамизниң маъно-мазмунига, иккинчи томондан, ҳар бир ўзбекистонликниң ҳаёт дастурига айланишига эришишни таъминлаш вазифаси белгилаб берилди. “Ҳаёт дастурига айланишига эришиш” масаласида мураккаб педагогик вазифа мужассамлиги кўриниб

туради.

Миллий ғоя рўёбига дахлдорлик икки йўналишга эга. Биринчиси, бунёдкор ғоялар рўёбини ҳамма жойда ва доим, дилда, тилда ва амалда қўллаб қувватлаш. Иккинчи йўналиш бу бузғунчи ғоялар рўёбига ҳамма жойда ва доим, дилда, тилда ва амалда қарши туришни тақозо этади. Мана шу мақомда дахлдорлик билим, туйғу, кўникма, малака, компетентликка таянувчи шахсий фазилат даражасида намоён бўлади.

Ушбу ёндашув ўзининг бир неча таянч асосларига эга. Шулардан бири дахлдорлик бу кишида бир канча маънавий хислатлар, жумладан, виждон, имон, масъулият, орият, номус, жавобгарлик, огоҳлик, хушёрлик, манфаатдорлик, ҳозиржавоблик, тadbirkorлик, эътиборлилик, принципиаллик, ғурур, ҳалоллик ва бошқа фазилатлардир. Яъни дахлдорлик якка, соф ҳолда намоён бўлмайди, Олий таълим муассасалари талабаларида унинг намоён бўлиши учун юқоридаги хислат ва фазилатлар омил сифатида хизмат қилади.

Миллий ғоя мамлакатимизда 2022 - 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида белгиланган 7 ғоя асосида янада мустақамлаш йўлида ижтимоий ҳамкорликка сафарбар этади. Бироқ, агарда огоҳ бўлмасак, онг ва қалбда бўшлиқ пайдо бўлса, турли шакл ва ниқоб, либосларда вайронкор ғоялар кириб келаверади. Бундай вазиятда нима қилмоқ керак? Бунда дахлдорликнинг иккинчи йўналиши ишга тушиши, яъни ҳар бир йигит киз “Фикрга қарши – фикр, ғояга қарши – ғоя, жаҳолатга қарши – маърифат” билан курашиш, олишишга ўзини дахлдор деб билиши керак. Акс ҳолда, агарда лоқайдлик устун келса, олдини олиб бўлмайдиган фожиалар келиб чиқиши тарихда кўп бор ўз тасдиғини топган.

Шулардан бири сифатида XX асрнинг 30 йилларидаги Европа, бутун дунё жамоатчилигининг фашизм ғоясига лоқайд муносабати қандай фожиаларга олиб келганини келтириш мумкин. Фашистлар лоқайд одамларнинг териларидан аёллар сумкачалари, туфлиларини, галантерея молларини ясаб сотди. Жасадларини крематорий(ўчоқ)ларда ёқди, юз минглаб одамларни тириклай қўмди. Устига тупроқ тортилган тириклардан тепаликлар пайдо қилди. Бу тирик тепаликлар анча вақт қимирлаб турган. Булар ўша йиллари – фашизм энди бош кўтараётганида инсоният йўл қўйган лоқайдлиги учун жазо эди.

Фашизмни тўхтатиб бўлармиди? Ҳа. Инсоният, Европа жамоатчилиги лоқайд бўлмай, юксак яқдиллик ва дахлдорлик намунасини кўрсатганида. Маънавият қудратли кучга айланиб, ишга тушса, бу ёвуз ғояни тўхтатса бўлар эди. Афсуски, бундай бўлмади. **Бепарволик, лоқайдлик, “бунинг менга алоқаси йўқ”, деб яшаш маънавиятни ожиз ва заиф қилиб қўйди. Фашистларга эса ...худди ана шу керак эди.**

Токи вайронкор ғояларнинг тарғибот-ташвиқот гирдобини айланаётган экан, уларга ҳар бир йигит кизнинг юксак дахлдорлик билан қарши туриши талаб этилмоқда. Огоҳ инсоният қайтиб на миллий, на диний шовинизмга, экстремизмга ва уларнинг тарғиботига йўл қўймасин.

Агар бундан бир аср муқаддам Европа, бутун инсоният энди ниш чиқараётган фашизм ғоясига қарши ана шундай курашганида, лоқайд бўлмаганида, 60 000 000 га яқин инсоннинг ёстиғи қуримаган бўларди. Ўзбекистоннинг 500 000 баҳодир фарзандлари қурбон бўлмас эди. Юртимизнинг ҳар бир тумани, маҳалласи, оиласи азоб чекмаган бўлар эди.

Биз бутун халқчил ва демократик тамойилларга асосланган янги Ўзбекистон давлатини, эркин фуқаролик жамиятини барпо этмоқдамиз. Шу мақсадда аввало бебаҳо бойлигимиз бўлган тинчлик ва

барқарорликни мустақамлашга энг муҳим вазифа сифатида устувор аҳамият қаратмоқдамиз.

Бугун дунёда ва минтақамизда, чегараларимизда кескинлик, турли таҳдид ва хатарлар кучайиб бораётган бир шароитда бу масаланинг қандай бекиёс аҳамиятга эга эканини ҳаммамиз яхши тушунамиз.

Атоқли маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлонийнинг: **“Тарбия биз учун ё ҳаёт – ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат масаласидир”**, деган ҳикматли сўзларини мен қайта-қайта такрорлашдан чарчамайман.

Кейинги йилларда масалага мана шундай ёндашув бизнинг ушбу соҳадаги фаолиятимиз мезонига айланди. Чиндан ҳам, агар биз таълимни ўзгартирсак, таълим инсонни ўзгартиради. Инсон ўзгарса – бутун жамиятимиз ўзгаради [2].

Ватан равнақи – ҳар бир киши, шахснинг манфаатларини юрт манфаатлари билан уйғунлаштирадиган, уни халқ бахт-саодати йўлида хизмат қилишга даъват этадиган бунёдкор ғоядир. У миллий истиқлолнинг олий мақсадларидан бири бўлиш барчамиз учун муқаддас саналган Ватанимизнинг равнақини таъминлаш, унинг жаҳон майдонида муносиб ўрин эгаллашига эришишини назарда тутати. Яъни Ватан равнақи аввало “...Ёшлар ҳақида гап кетганда, мен доим бир нарсани ўйлайман. Мана, бугунги кунда канча-канча ёшларимиз чет элларда таълим олмакда, меҳнат қилмоқда. Албатта, уларнинг орасида ўз йўлини топиб, бегона юртда ҳеч кимдан кам бўлмай яшаётганлари ҳам кўп. Лекин Ватан соғинчи ҳар қандай одамни ҳам қийнайди” [3]. Шундай экан биз бугун ўз Ватанини севадиган, унинг ривожланишига ва тараққиётига муносиб ҳисса қўшадиган янги авлодни ҳар томонлама тарбия қилишимиз лозим. Бу эса жамиятнинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий-маданий ривожланишига бевосита боғлиқдир. Бунда, биринчидан, ҳозирги ижтимоий барқарорлик, миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик, жамиятни бошқаришда оммавий ташкилотларнинг (хусусан, маҳалланинг) мавқеини ошириш, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тамойиллари ниҳоятда муҳим. Иккинчидан, ҳаётда демократик тамойилларнинг устуворлиги, муқобил партиялар, жамиятнинг барча жаҳаларини эркинлаштириш, давлатнинг ислохотчилик функцияси, аҳоли сиёсий онги ва маданиятини оширишда катта аҳамиятга эга. Учинчидан, бозор муносабатларига хос мулкчиликнинг шаклланиши, иқтисодиётнинг таркибий тизимидаги ўзгаришлар, хусусий тadbirkorлик ва кичик бизнесни ривожлантириш, иқтисодиётни эркинлаштириш, ташқи иқтисодий алоқаларни кучайтириш бунда муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Тўртинчидан, тарихий меросимизнинг тикланиши, аҳоли интеллектуал салоҳиятини ошириш, фан ва илмий муассасалар, санъат ва адабиётни ривожлантириш, комил инсонни тарбиялаш бўйича миллий таълим дастурининг изчил амалга оширилиши, халқаро маданий алоқаларни кучайтириш ҳам Ватан равнақига хизмат қилади. Бешинчидан, мамлакатимиз ҳаётининг барча соҳаларида қонун устуворлигига эришиш, ҳуқуқий-демократик жамият қуриш соҳасидаги тажрибалар, давлатимизнинг халқаро ҳуқуқ нормаларига амал қилиши – Ватан равнақини таъминлайдиган шарт-шароитлардир [4].

Миллатлараро тотувлик ғояси умумбашарий кадрият бўлиб, турли халқлар биргаликда истиқомат қиладиган минтақа ва давлатлар миллий тараққиётини белгилайди, шу жойдаги тинчлик ҳамда барқарорликнинг қафолати бўлиб хизмат қилади. Бугунги кунда Ўзбекистон ҳудудида эса 130 дан ортқ миллат ва элат вакиллари яшамокда. Ҳар бир миллат Яратганнинг мўъжизаси бўлиб, ўз тили, дини, маслағи, кадриятлари, анъаналарига эга. Шу боис, мазкур маънавий омилларнинг амал қилиши миллатлараро тотувликнинг муҳим шартларидан

саналади. Давлатлар бу борада кўп миллатли (полиэтни) ва бир миллатли (моноэтни) таркибга эга бўлиб, ҳар бири ўзига хослиги билан бир-биридан фарқ қилади. Ҳар бир мамлакатда турли миллат вакилларининг мавжудлиги азал-азалдан унга ўзига хос табиий ранг-баранглик бахш этиб келган. Ҳар бир миллатнинг умумий манфаатлари билан бирга ўзига хос кадриятлари ҳам бор. Умумий кадрият ва хусусий манфаатлар бир-бирига зид келиб қолиши ёки уйғун бўлиши мумкин. Бунда муайян мамлакатдаги миллий сиёсат муҳим аҳамият касб этади.

Шу билан бирга, бир мамлакат доирасида миллий манфаатларни тенг қондириш, улар ривожини таъминлаш жуда мураккаб масала эканини ҳам англамоғимиз даркор. Миллатлараро тотувлик ғояси ана шу масалани тўғри ҳал қилишга ёрдам беради. Бу ғоя – бир жамиятда яшаб, ягона мақсад йўлида меҳнат қилаётган турли миллат ва элатларга мансубкишилар ўртасидаги ўзаро ҳурмат, дўстлик ва ҳамжиҳатликнинг маънавий асосидир. Бу ғоя – ҳар бир миллат вакилининг истеъдоди ва салоҳиятини тўла руёбга чиқариш учун шароит яратиши ва уни Ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги каби эзгу мақсадлар сари сафарбар этади. Мамлакатимизда ушбу ғояни амалга оширишга катта эътибор берилмоқда [5].

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини эълон қилиши жараёнида ҳам миллатлараро тотувлик, диний бағрикенгликни таъминлаш орқали тинчлик ва барқарор тараққиёт асосларини мустаҳкамлашга катта эътибор қаратди. Бунда барча дин вакиллари орасида диний асосда ҳеч қандай можаролар бўлмаганига тарих гувоҳдир [6]. Бу ҳақда, фикр юритганда Президентимиз Шавкат Мирзиёев қайд этганидек: “...Бизнинг давлатимиз кўп миллатли ва кўп конфессияли давлат. Бугунги кунда мамлакатимизда 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари бир оила фарзандларидек аҳил ва иноқ яшамокда. Бу борада, ҳеч шубҳасиз, халқимизга азалдан хос бўлган бағрикенглик анъаналари муҳим роль ўйнамоқда” [7], – деган сўзлари замирида нақадар катта ишонч мужассам эканини таъкидлаш мақсадга

мувофиқдир. Уларга ўз диний маросимларини ўтказиш ва мамлакат ҳаётида фаол иштирок этиш учун зарур барча шарт-шароитлар яратилган. Бу борадаги ҳуқуқий асослар Ўзбекистон Конституциясида, “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Қонунда мустаҳкамлаб қўйилган. Маълумки, дунёдаги динлар асл моҳиятига кўра эзгулик ғоясига асосланади, кишиларни ҳалоллик, поклик, меҳр-шафқат, биродарлик ва бағрикенгликка даъват этади. Инсон ҳаётининг асл мақсади инсон ва табиатга нисбатан одилона, оқилона муносабатда бўлиш, ҳамиша яхши, савобли ишларни амалга оширишдан иборатдир.

Хулоса қилиб айтганда ҳақиқий диний қарашлар ортида динлараро бағрикенглик ётади. Айниқса, бағрикенглик ва инсонпарварлик маданиятини тараққий этишида диний бағрикенглик, конфессиялараро ҳамжиҳатлик муҳитини ҳукм сўриши ўз навбатида фуқароларимизни хусусан, ёш авлодни она Ватанга фидойи ва садокат руҳида тарбиялашда муҳим аҳамият касб этмоқда. Ўз навбатида мазкур омиллар, Ўзбекистонда давлат сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишларидан бири этиб белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2022 йил 28 январда «2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги фармонни имзолади. Мазкур фармон билан 2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тасдиқланди. Ушбу фармон асосида 2022–2026 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг етти та устувор йўналиши бўйича Тараққиёт стратегиясининг бешинчи устувор йўналиши, маънавий тараққиётни таъминлаш ва соҳани янги босқичга олиб чиқиш бўйича жамиятда миллатлараро тотувлик ва динлараро бағрикенглик муҳитини мустаҳкамлашни тақоза этади. Айнан, мазкур омиллар дунёда глобал миқёсда тинчлик, барқарорлик, миллатлараро тотувлик, диний бағрикенгликни таъминлаш орқали Юрт равнақи ва Ватан тараққиёти учун замин яратади.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузаси. 03.08.2017. <http://uza.uz/oz/politics/adabyet-va-sanat>
2. Президент Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг 30 йиллик байрамига бағишланган маросимдаги нутқи. / “Халқ сўзи”. 2021 йил 31 август.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 22 декабрдаги Олий Мажлисга қилган Мурожаатномаси. / “Халқ сўзи”. 2017 йил. 23 декабр.
4. Нишоновна “Шарқ уйғониш даври педагогик фикр тараққиётида баркамол инсон тарбияси”: Пед. фан. д-ри. ... дис. – Т.: 1998. 288-б.
5. Назаров Қ. ва бошқалар. Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли луғати. –Т.: Ғафур Ғулом, 2009.
6. Мамашхокиров С., Тоғаев Ш. “Эркин ва фаровон ҳаёт қурилишининг ғоявий-мафкуравий масалалари”. – Тошкент: “Маънавият”, 2007, 80-б.
7. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг "Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби" мавзусидаги анжуманда сўзлаган нутқи. Адолат 2017 йил. № 24. 1-3-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада ёш авлод дунёқарашини шакллантиришда ислохотларга дахлдорлик фазилатини ривожлантириш масалалари, ёшлар тарбиясидаги камчиликлар, маънавиятнинг қашшоқлашуви, фуқаролик жамияти шаклланиши жараёнида дахлдорлик тарбиясига эътибор масалалари.

РЕЗЮМЕ. В статье вопросы развития добродетели причастности к реформам в формировании мировоззрения молодого поколения, недостатки в воспитании молодежи, оскудение духовности, вопросы внимания к воспитанию причастности к процессу формирования гражданского общества.

SUMMARY. In the article, issues of developing the virtue of involvement in reforms in the formation of the worldview of the young generation, shortcomings in youth education, impoverishment of spirituality, issues of attention to education of involvement in the process of civil society formation.

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

SH. SEYTOVTÍN «XALQABAD» ROMANÍNDA SINONIM HÁM ANTONIMLERDİN STILLİK ÖZGESHELİKLERI

A. Abdiev – *filologiya ilimlerinin kandidatu, docent*

A. Tolibaev – *magistrant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu

Tayanch so'zlar: badiiy asar tili, lug'at tarkibi, sinonim, antonim, frazeologik sinonim.

Ключевые слова: язык художественной литературы, структура словаря, синоним, антоним, фразеологический синоним.

Key words: the language of fiction, the structure of dictionary, synonym, antonym, phraseological synonym.

Kórkem shıǵarma ushın sóz mánilerine tiyisli jaǵdaylardıń biri sózdiń sinonimlik mánileri bolıp esaplanadı. Sonıń ushın da tilimizde mánilik jaqtan bir-birine jaqın sózlerdiń toparı kóp. Biraq sol mániles sózlerdiń ózine tán ózgesheligi, ayırıqshalıǵı bolatuǵınlıǵı sózsiz. Bunday sinonimlik mániler shıǵarma tiliniń kórkemligin hám obrazlardıń ózinsheligin támiyinlewde úlken áhmiyetke iye boladı [1]. Belgili jazıwshı Sh. Seytov dóretywshiligi ayırıqsha óziniń milliy ózgesheligi menen ayırılıp turadı. Onıń shıǵarmaları qaraqalpaq tiliniń leksikalıq baylıǵınan sheberlik penen paydalana alıwı menen stillik jaqtan ózgeshelikke iye. Jazıwshınıń shıǵarmaları ádebiyattanıw ilimi kóz qarasınan bir qansha izertleniwine qaramastan, shıǵarmaların leksikası, tillik ózgeshelikleri qaraqalpaq til biliminde házirge shekem arnawlı úyrenilmedi. Jazıwshınıń shıǵarmaların leksikası tereń hám hár tárepleme úyreniw házirgi dáwir ushın áhmiyetli, sebebi, Sh. Seytov shıǵarmaların leksikası oǵada baylıǵı, bayanlawdaǵı semantikalıq, stillik ózgeshelikleri menen ajralıp turadı. Mısallar: Nege sóylemeysen lal bolıp qaldıń ba? (I.10). Házirshe mayday bolsa da bir jábdilesip ala bereyik, soń biriktiriw qıyın emes, – dep atır edi baǵanaǵı Sayımbet (I.15). Izbasqan, ádep, hayran qaldı, soń ájeplendi (I. 84). Orıssha oqıtqanı qalay! Meshitte orıssha oqıtıp bola ma! Onda gılti bermeymen, el sheshsin onı, xalıq sheshsin... (I. 87).

Joqarıda keltirilgen mısallardaǵı sóylemew – lal bolıp qalıw, biriktiriw – jábdilesiw, hayran qalıw – ájepleniw, el – xalıq sózleriniń mánileri bir-birine jaqın. Degen menen bul sózler jazıwshı tárepińen eki mánilik ottenok penen qollanıw tur hám bir-biri menen mánilesligi boyınsha birlesip kele aladı. Biraq olardıń uluwma mánisi ortaq bolǵanı menen birewinde bar mání ayırıqshalıǵı ekinshisinen tabılmaıtuǵın ózinen-ózi belgili bolıp turǵanday seziledi.

Al, qaraqalpaq tilindegi sinonimlerdi mánisi jaǵınan bir-birine jaqın bolǵanı menen olardı qálegen jerde almastrıp qollanıw kete beretuǵın sózler dep qarawǵa bolmaydı. Olar tek bir-biri menen bir mánilesligi jaǵınan birlesip keletuǵın bolsa, al olar ushın ulıwma mání ortaq bolǵanı menen olardıń hár biri ózinshe ózgeshelikke iye bolıp otıradı. Jazıwshınıń «Xalqabad» romanındaǵı bazı bir sózler qálegen jayda da bir-biriniń sinonimi bolıp kele beredi. Olar jeke turǵanda da, tekst ishinde de sinonim bolıp turatuǵınlıǵı sezilip turadı. Mısallar: Nashar tuqımına názerim túspegenine neshe jıl boldı eken... – dep barmaǵın búgip esaplay basladı (III.15). Shıra óshken soń da sawsaqların qabırǵalarında oynatıp: «azıp ketipseń kempir» dedi (III.97). Kózine taǵı tútini burqıraǵan zawıt eleslep, qıyalǵa berilip júrgeninde ádep, aldap-suwap, Allash degen batıraqtı óltirtti. – Sol oyınǵa dáslep kirgeni eken, soń basın tartıp alıwdı oylayman degeninshe qorqıtıp-úrkıtip-aq bir-eki, húkimet bilse atıp jibergendey qılmıstı isletip tasladı (III. 9).

Berilgen mısallardaǵı «barmaq – sawsaq», «ádep – dáslep» sózleri jeke turıp ta sinonim bola aladı. Al, romanda qollanılǵan geypara sózler tek anaw yamasa minaw konteksttiń ishinde belgili bir mánisinde ǵana ekinshi sóz benen sinonim bola aladı. Mısallar: Basqalar da ayttı,

Sayımbette sayradı, oǵan sayraw jır ma (III. 27). Qurban qáhári qattı jadıraǵan jazınan túnergen qısı kóptey kórinetuǵın qayǵısın da, súyinishin de kópke ayta bermeytuǵın, az sózli sózge olaq, kóterip soqpayı basım, tuyıq adam (III.39.). Mısallarda keltirilgen «aytıw – sayraw», «az sózli – tuyıq» sózleri sózdiń kóp mánili, awıspalı mánileri tiykarında payda bolǵan sinonimlerden esaplanadı.

Tilimizdegi sinonimler jasalıwı jaǵınan kóp ǵana ishki nızamlılıqlarǵa iye. Sinonimlerdiń ádewir bólegin frazeologizmderden jasalǵan sinonimler quraydı. «Xalqabad» romanında da frazeologizmderden jasalǵan sinonimler kóp qollanılǵanlıǵınıń gúwası bolamız. Bunday sinonimlerdiń ayırıqshalıǵı jay sózlerge qaraǵanda ótkir seziledi. Mısallar: Házir negedur, sonıń baǵınbaytuǵını da, tuwmaytuǵını da, esine túsip atır, esine túsken sayın jinin tırıtırıp, ashıwın keltirip atır (III. 91). Mańlayın quraqlı dastıqqa berip, dústómenine jatırǵan Tolıbay tım-tırıs usıladı oylap atır, biraq, xatlanbaytuǵın bolıp shıqsam she, meniń bay degen tuqımında bolǵan emes, peshanam menen qabaq jarıp tapqan malımda kimniń haqı bar, jurt qol qabartıp tapsa, men mańlay sızlatıp taptım (I.37). Kórgen-bilgenin jazdırmaytuǵın qatıqlaqlıǵı taǵı bar (I.15).

Bul frazeologiyalıq sinonimlerdiń emocionallıq mánisi jay sózden bolǵan jubaylardıń mánisine qaraǵanda oǵada ótkir ekenligi belgili. Sonlıqtan da «Xalqabad» romanında frazeologiyalıq sinonimler ayırıqsha orın iyeleydi. Sol arqalı jazıwshı aytayın degen oy-pikiriniń obrazlılıǵına erisken. Frazeologiyalıq sinonimlerde absolyut sinonimiya bolmaydı. Mánisi óz ara teppe-teń keletuǵın frazeologiyalıq sinonimler tilde az ushırasadı.

«Xalqabad» romanında ayırım sinonim sózlerdiń basqa tilden kirgen jubayların tawıp sheber qollanǵanın kóremiz. Mısallar: Men nızamǵa ǵılap isletpeymen! – dep kerekli boldı Jaqan. – Meyli zákúni menen-aq júre bereyik (II, 76). Izbasqan ataman Filchepte júz bası bolǵanında siz oǵan atqosshı yaǵnıy adyutant bolǵansız (II. 86). Bunda jazıwshı dáwir koloritin beriwde hám qaharmannıń xarakterin jaratıwda sırttan kirgen sózlerdi orınlı paydalanǵanın kóremiz.

«Xalqabad» romanında qollanılǵan sinonim sózlerdi izertlew nátiyjesinde frazeologiyalıq sinonim sózler kóplep ushırasatuǵınlıǵı jáne de avtor kontekstli sinonimlerden puqta paydalanǵanlıǵı, qaharman xarakterin, dáwir nápesin beriw ushın rus tili hám basqa da tillerden kirgen sózlerden de qaharman tilinde utımlı qollanılǵanlıǵın gúwası bolamız. Sinonimlerdi qollanıw arqalı shıǵarmanıń tillik ózgeshelikleri, mánilik jaqtan ótkirliǵı ele de artqan.

Jazıwshı Sh. Seytovtıń «Xalqabad» romanında antonim sózler de ushırasadı. Olar tiykarınan adamnıń minez-qulqı, háreketi, hal-jaǵdayı, orın, waqıt, keńislik hám abstrakt túsiniklerdi ańlatıw ushın qollanılǵan. Olar tómendegi sóz shaqaplarınan jasalǵan:

1. Atlıqlardan jasalǵan antonimler. Qaysı xalıqtıń tilin alıp qarasaq ta, olarda atlıq sózlerdiń oǵada kóp ekenligin kóremiz. Qaraqalpaq tilinde de atlıqlardıń sanı kóp. Atlıqlar quramında antonimiya qubılısı kóplep ushırasadı. Til bilimindegi atlıq antonimlerdiń, joqarıda kórsetilgen sıyaqlı, toparlarǵa bóliniw qaraqalpaq tilindegi atlıq antonimler ushın da qollanıwǵa boladı. Shıǵarmada qaraqalpaq

tilindegi atlıqlardan jasalğan antonimlerdi leksikalıq mánisi jaǵınan tómendegidey toparlarǵa bólip úyrendik.

a) Adamlardıń sociallıq turmısına baylanıslı túsiniklerdi ańlatıwshı atlıqlardan bolǵan antonimler. Mısallı: «Bessarı» qıshlaǵınıń bári shunıń malayı, ol otırǵan xan! (II, 66).

á) Adamlardıń óz ara múnásibetin ańlatıwshı atlıqlardan bolǵan antonimler. Mısallı: – Kim de kim milletke, urıwǵa, awıl-aymaqqa tartsa bizge on jıldan, otız jıldan, júz jıldan keyin hám dos emes, qas! (II, 106).

b) Waqıtlıq máni bildiriwshı túsinikler menen baylanıslı bolǵan atlıqlardan jasalğan antonimler. Mısallar: Ya kúndiz, ya tünde bir tınsa eken-aw! (II, 34). «Arqa muz degen bar deydi, qısı-yazı muzı erimesemish, shuyaqlarda jasaǵanlardıń da ármanı barmeken», dep bolıp, «haw, onda paxta pispey qaladıǵo!» (II, 16). Qısı-jazı aydawǵa jiberip qoya berseń boladı (II, 31). Sol kúnleri-aq óz qolınan bir bále qılıp, simpiyıp júrgen sumıray bolmasın! degen qıyal menen nagandı shıǵarıp turıp, házir-aq janın almaqshı edi, liykin, «sháytańǵa hay berdi» (II, 11). Sen bunı bir tünde úyrene almaysan, hámme sóyte bergende mına mektepti salıp, bunda pálen jıl bala oqıtıw atıwıń keregi joq (II, 17). Qurban qáhári qattı, jadıraǵan jazınan túnergen qısı kópıey (II, 39).

g) Adamlardıń psixologiyalıq jaǵdayına, minez-qulqına baylanıslı túsiniklerdi ańlatıwshı atlıqlardan payda bolǵan antonimler. Mısallar: Qurban qáhári qattı, jadıraǵan jazınan túnergen qısı kópıey kórinetuǵın qayǵısın da, súyinishin de kópke ayta bermeytuǵın, az sózli, sózge olaq, kóterip soqpayı basım, tuyıq adam (II, 39).

ǵ) Keńisliktegi táreplerge baylanıslı túsiniklerdi ańlatıwshı atlıqlardan jasalğan antonimler. Mısallar: Shıǵısta yaponlar, batısta nemisler pıshaqtı kimge qayrap atır, álbette, baylarǵa emesǵo, bolshoylarǵa! (II, 11). Aspańǵa ushsa ayaǵınan, jerge kirse shashınan tartaman Haytmuratıń (II, 14).

d) Jınıslıqtı, tuwısqanlıqtı hám dene múshelerin ańlatıwshı atlıqlardan bolǵan antonimler. Mısallar: Erkegi de shap, qatını da shap (II, 101). Bas ta emes, ayaq ta emes, Allanazardıń aytıwı boyınsha orta nırıq shotqa urıldı (II, 81).

2. Kelbetliklerden jasalğan antonimler. Kelbetlik sózlerde antonimlik qubılıslar da ushırasadı. Bunday antonimler tómendegidey toparlarǵa bólinedi:

a) Adamlardıń xarakter ózgesheligin bildiretuǵın kelbetliklerden bolǵan antonimler. Mısallar: Yaqsı menen yamandı jurt ayıradı, men jurttan asqan kim bolıppan (II, 98). Qurban qáhári qattı, jadıraǵan jazınan túnergen qısı kópıey kórinetuǵın qayǵısın da, súyinishin de kópke ayta bermeytuǵın, az sózli, sózge olaq, kóterip soqpayı basım, tuyıq adam (II, 39). Qáhári qattı bolǵanı menen tilin tapsań, qaytıwı tez adam edi (II, 107).

á) Adamlarda tábiyiy túrde júzege keletuǵın belgilerdi bildiretuǵın kelbetliklerden jasalğan antonimler. Mısallar: Qápelimde, «shul adam nashar ma, er me, jigit pe, qarrı ma, shunı aytp ber?» dep sawalǵa tuta qoydı (II, 60).

b) Adamlardıń fiziologiyalıq jaǵdayları menen baylanıslı bolǵan kelbetliklerden jasalğan antonimler. Mısallar: Xabar soratıp, jiberilmegen áǵayınleri qalmadı,

sırá óli-tiri xabarı joq (II, 43). Qashanǵı aldınızǵa túsip men jortaman, ólimisiz, tirimisiz – dep pázneni basıp jiberdi (II, 100).

Sunday-aq, sırttan kirgen sózler menen óz sózlik qatlamǵa tiyisli sózler de shıǵarmada antonimlik qatardı dúze alǵanın kóremiz. Mısallı: Bul endi kárlik kolxozlardı saplastırıp, taynapır xojalıqqa ótkeriw (II, 52).

3. Ráwishlerden jasalğan antonimler. Shıǵarmada házirgi qaraqalpaq tilindegi ráwishlerden jasalğan antonimlerdiń leksikalıq mánisi jaǵınan tómendegidey túrleri ushırasadı:

a) Bolıp ótken háreket yamasa belginiń waqtın bildiriwshı ráwishlerden jasalğan antonimler. Mısallar: Sol oyınǵa dáslep kirgeni eken, soń basın tartıp alıwdı oylayman degenshe qorqıtıp-úrkitip-aq, bir-eki hókümet bilse atıp jibergendey qılmıstı isletip tasladı (I, 9).

á) Is-háreketiń iske asıw ornın, baǵdarın bildiriwshı ráwishlerden jasalğan antonimler. Mısallar: Bunıń páti menen páskelteq sharbaqtıń jarma qapısı ashılıp ketip, shınjırlawlı bir iyt berman juwırıwdıń ornına arman qarap qashtı (II, 7). Sóytte de Tuwbaydan atlap ótip, japtıń bálent irashınan tómen enteledi (II, 99).

b) Háreketiń orınlanıw usılı, jaǵdayı menen baylanıslı bolǵan ráwishlerden jasalğan antonimler. Mısallar: Jam-basıńa urmaq túwe, endi basıńdı tasqa urǵannan ne payda, qátelesiw ańsat, dúzew qıyın (II, 114).

4. Feyillerden jasalğan antonimler. Romanda feyillerden jasalğan antonimlerdi leksikalıq mánisi boyınsha tómendegidey toparlarǵa bólip qaradıq.

a) Qarama-qarsı baǵdardaǵı háreketiń sáwlelendiriwshı feyil antonimler. Mısallar: Traktordıń paznası artında kóterilip kiyatır edi, bardı da «salq» ettirip, Shundiýdın ózi túsirip tasladı (II, 99). Bul traktordı óshirip qashıp edi, bir waqıtta «warr» etip xodlangan dawısı esitildi (II, 99).

á) Adamlardıń óz ara múnásibetin sáwlelendiriwshı feyiller: Seni qamap taslasa, aqlay alatuǵın qúdiret joq! (II, 42).

b) Adamlardıń ruwxıy jaǵdayın sáwlelendiriwshı feyillerden jasalğan antonimler: – Hawwa, shundiýtemiz, – dedi Qudaybergen kúlip. – Biraq, jámahát, men kózi ashıqpan, kewlim sezedi! – dep, birden jılap jiberdi (II, 74).

g) Predmet halatına baylanıslı feyillerden jasalğan antonimler: Hár kúni bul álemde on mıń adam tuwılıp, on mıń adam ólediemish (II, 90).

ǵ) Bir-birine qarsı, biri ekinshisin biykarlaytuǵın háreketlerdi sáwlelendiriwshı feyillerden jasalğan antonimler: Jambasıńa urmaq túwe, endi basıńdı tasqa urǵannan ne payda, qátelesiw ańsat, dúzew qıyın (II, 114).

Antonimlerdiń shıǵarmada qollanıwı, onıń tillik ózgeshelikleriniń ele de kórkem etip beriliwine xızmet qılǵan.

Juwmaqlastırıp aytqanda, Sh.Seytovtıń «Xalqabad» roman-tetrologiyası, onıń tillik ózgeshelikleri óziniń tartımlılıǵı, sózlerdi qollanıwdaǵı jeke ózgeshelikleri, stillik ayırıqshalıǵı menen ajralıp turadı. Bunday izertlewler jazıwshınıń dóretiwshiliginiń jeke stillik ózgesheligin anıqlawǵa, onıń sóz tańlaw hám qollanıw sheberligin belgilewge jaqınnan járdem beredi. Sonıń menen birge, jazıwshınıń qaraqalpaq ádebiy tili sózlik quramınıń mánilik jaqtan bayıwına qosqan úlesin anıqlawǵa boladı.

Ádebiyatlar

1. Қалендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердің грамматикалық, структуралық хәм лексика-семантикалық өзгешеликleri. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989. 61-б.
2. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функциональлық стильлеринин раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1973. 312-б.
3. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис: «Билим», 1994. 186-б.
4. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990. 88-б.
5. Сейтов Ш. «Халқабат» роман-тетрология. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978-1990.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада yozuvchi Sh.Seytov «Xalqabad» roman-tetrologiyası asarining stilistik xususiyatlari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, mazkur asardagi sinonim va antonim so'zlarning qo'llanilishi batafsil tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются стилистические особенности романа-тетрологии Ш.Сейтова «Халкабад». Также даётся подробный анализ синонимов и антонимов, употребляемых в данном произведении.

SUMMARY. The article discusses the stylistic features of the novel-tetrology by Sh. Seitov "Halkabad". A detailed analysis of synonyms and antonyms used in this work is also given.

ТИЛ БИЛИМИНДЕ ДИЗБЕКЛИ ҚОСПА ГЭП ТЕОРИЯСЫНЫҢ АЙЫРЫМ ТАРТЫСЛЫ МӘСЕЛЕЛЕРИ

А.И.Альниязов – филология илимлериниң докторы (DSc)

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: боғланган қўшма гәп, семантика, содда гәп, компонент, умумлашиш усули, умумий ғоя.

Ключевые слова: сложносочиненное предложение, семантика, простое предложение, компонент, способ обобщения, общая идея.

Key words: compound sentence, semantics, simple sentence, component, method of generalization, general idea.

Қоспа гәплерди, соның ишинде дизбекли қоспа гәплерди баянлау принциплерин оптималластыруу – бүгинги тил билими тараўындағы әҳмийетли мәселелердиң бири болып есапланады. Бул принциплер тил хәм ойлау бирликлери, тил объектлери менен континуум хәдийселери арасындағы байланыслар сыяқлы түсиниклерди қатаң ажыратып алыу, «уқаслық (бирдейлик)», «өзгешелик (айырмашылық)», «гезеклеслик», «ўақыт қатнасларының түрлери» хәм т.б. концептлердиң айырмашылығын, өзине тән өзгешеликлерин белгилеп бериўди нәзерде тутады. Усы көз-қарастан алғанда, дизбекли қоспа гәплерди олардың қурамындағы предикатив бирликлер (компонентлер) менен белгиленген предмет хәм ўақыя-хәдийселер арасындағы байланысларды белгилеу арқалы түрлерге ажыратыу мақсетке муўапық келеди.

Тил билиминиң терминологиялық аппаратында қайшылықлар болмауы тийис, атап айтқанда, өз-ара жақын байланыстағы тил бирликлерин бир-биринен ажыратыўда «яки», «ямаса» киби дизъюнкциялық тастыйықлау болыуы мүмкин емес. Тилекке қарсы, улыўма тил билиминде, соның ишинде түркий тиллер бойынша илимий мийнетлерде хәм оқыў әдебиятларында бундай қарама-қарсылықлар (қайшылықлар) жийи ушырасады. Мәселен, қарақалпақ тилинде дизбекли қоспа гәплер «қоспа гәптин қурамындағы жай гәплердиң бир-бирине ғәрәзсиз, өзара тең мәнили байланысқан түри» деп белгиленеди де, тап усы жердиң өзінде «егер дизбекли қоспа гәптин қурамындағы жай гәплердиң арасында бир-бирине байланыслы мәнилик қатнас (байланыс) аңлатылмаса, ондай гәплер бир пүтин дизбекли қоспа гәп бола алмайды» деп тастыйықланады [19:29, 38:405, 39:240, 40:207]. Өзбек тилинде дизбекли қоспа гәплерге «дизбеклеўши дәнекерлер арқалы бириккен, бири екиншисине грамматикалық жақтан бағынышлы болмаған, тең хуқықлы предикатив бөлеклерден қуралған қоспа гәп», деп анықлама бериледи де, «дизбекли қоспа гәплерде биринши компонент еркин дүзиледи, кейингиси болса дизбекли қоспа гәп компонентлери арасындағы қатнасларға байланыслы халда дүзиледи» деп көрсетиледи [17:163]. Айтып өтилген анықламалардың бир-бирине қайшы келетуғынлығын түсиндирип отырыўдың кәжети болмаса керек.

Бизиң пикиримизше, бундай көзқараслардың түп-дәреги рус тил билиминдеги Ф.И.Буслаев [10:539], В.А.Богородицкий [9:299], А.Н.Гвоздев [15:179] хәм т.б. илимпазлардың «дизбекли қоспа гәп компонентлери грамматикалық жақтан бир-бирине ғәрәзли болмайды, тең болады» деген пикирлерине байланыслы. Мысалы, рус тили грамматикасында: «сложносочиненными называются такие сложные предложения, части которых соединены сочинительными союзами и грамматически не зависят друг от друга, т.е. находятся в отношениях равноправия, равнозначности» [28:615] деген анықлама бериледи де, еки беттен кейин: «сложносочиненные предложения, осложненные значением очередности или обусловленности, при включении в состав неэлементарной сложной конструкции части таких предложений оказываются неравнозначными» [28:619] деп көрсетиледи. Демек, бул анықлама тил

билиминдеги түсиниклерди анықлауда бир-бирин бийкарлаўшы белгилер болмауы тийис, деген талапқа қайшы келеди.

Тийисли әдебиятларда дизбекли қоспа гәплер компонентлери арасындағы теңлик қатнаслары бириктириў, қарсыласлық, гезеклеслик мәнилери арқалы аңласылады деп есапланады. Бирақ, соның менен бир қатарда, дизбекли байланыс арқалы билдирилетуғын мәнилер көлеми әдеўир кең екенлиги де атап өтилип, дизбекли қоспа гәплерде бағыныңқылы қоспа гәплердеги сыяқлы мәни қатнасларының дерлик барлығы да билдирилиўи мүмкин, деген пикирлер билдириледі [27; 2:24-78; 39:247-259].

Солай етип, дизбекли қоспа гәптин ең тийкарғы мәселелеринен бири бойынша пүткиллей бир-бирине қарама-қарсы пикирлер орын алған: бириншиден, дизбекли қоспа гәплер тең мәнили, бир-биринен бийғәрәз, биргелки компонентлерден турады делинсе, екиншиден, бул – тең емес, биргелкисиз, бағыныңқылы гәплердеги сыяқлы бир-бирине ғәрәзли компонентлерден ибарат гәп, деп түсиндириледі. Бул қарама-қарсылық илимий изертлеўлерде айқын атап көрсетилмесе де, тийисли итибар қаратылыўы лазым мәселе. Лекин усы ўақытқа шекем түркий тил билиминде, соның ишинде қарақалпақ тилинде бул мәселе бойынша улыўма бир пикирге келинген жоқ. Бул туўралы Р.Сайфуллаева мынадай пикир билдиреди: «Қоспа гәптин ишки түрлерине баха бериўде де тартыслы тәреплер бар еди. Атап айтқанда, бағыныңқылы қоспа гәптин мазмун түрлери дизбекли хәм дәнекерсиз қоспа гәплерге тийкарсыз рәўиште көширилди. Нәтийжеде қоспа гәптин ўақыт мәнили дизбекли қоспа гәп, себеп мәнили дизбекли қоспа гәп сыяқлы түрлери пайда болды. Мәселеге бундай жандасыўдан көре, дәстүрден ўаз кешип, қоспа гәплерди мазмуны жағынан бир тутас өз алдына үйренген макул еди» [21:240].

Бизиң пикиримизше, түркий тиллердеги, соның ишинде қарақалпақ тилиндеги бул мәселе бойынша тартыслардың себеби соннан ибарат, дизбекли қоспа гәплер компонентлериниң теңлиги хәм биргелкилиги туўралы түсиниклер толық ашып берилмеген, хақыый тил фактлеринен келип шығып түсиндирилмеген. Мәселен, рус тил билиминде М.И.Черемисина, Т.А.Колосова [41], Г.Ф.Гаврилова [14], Е.Н.Ширяевлар [43:49-54] дизбекли қоспа гәп компонентлери арасындағы байланыслар сөйлеўшиниң нени нәзерде тутқанына байланыслы болады, ал тил нызамлылықларына бола, усы нәзерде тутылған зат, хәдийседен ибарат компонент гәпте биринши орында (препозицияда) турады. Екинши хәдийсе дәрхал усы нәзерде тутылған нәрсе көз-қарасынан баҳаланады да, ол сөйлеўши таңлап алған дәнекер арқалы белгиленеди. Бундай байланыслар дизбеклеўши дәнекерлер менен байланысқан қоспа гәплердиң баслы синтаксислик мазмуны болып есапланады. Олай болса, бул жерде тең мәнилеслик, бийғәрәзлик туўралы гәп болыуы мүмкин емес, – деп есаплайды. Сондай-ақ, айырым мийнетлерде дизбекли қоспа гәплердиң компонентлери жай гәплердиң биргелки ағзалары теңдей қатнаслы болатуғын сыяқлы улыўма ағзаға ийе емес, деп көрсетиледи [27:358] хәм усы тийкарда дизбекли қоспа

гәплерге биргелкилик тән емес, деген жуўмақ жасалады [42:91].

Бул жерде жай гәп хәм қоспа гәп хәр түрли дәрежедеги тил бирликлери екенлиги және дизбекли қоспа гәплерде биргелкилик жай гәплердегиге салыстырғанда басқаша сәуелелениуі мүмкин екенлиги итибарға алынбаған.

Хәр қандай қоспа гәптің пүтинлигин қурайтуғын бөлеклер, бириншиден, пүтиннің бөлегі сыпатында жай гәпке тән белгилерди өзінде сақлайды, екіншиден, олар өзара қатнасақ түсиуі нәтийжесинде қоспа гәптің бир тутас бирлик болыуын тәминлейди. Тил билиминде дизбекли қоспа гәп компонентлериниң усындай өзгешеликлерин түсиндириуде де хәр түрли пикирлер бар. Түркий тиллер бойынша илимий хәм оқыу әдебиятларында дизбекли қоспа гәплер қурамындағы компонентлер «жай гәп» деп үйрениледі [19:29; 45:64-65; 29:144]. Бундай қубылыстарға сын пикир билдире отырып, өзбек алымы Р.Сайфуллаева былай деп жазады: «Қоспа гәп жай гәплердің биригиуинен қуралады, деген түсиниктің өзі де жоқ. Себеби жай гәп пикир жағынан салыстырма, интонациялық тыянақлылыққа ийе болады. Қоспа гәптің қурылыс материалы есапланған дүзилмелер (тап соныңдай, жек бир сөз де) бундай қәсийетке ийе емес. Олар формал жақтан жай гәпке ұсайды... Соның үшін қоспа гәп жай гәплерден пайда болады деместен, қоспа гәп я ғәрезсиз емес жай гәплерден, я предикатив бирликлерден қуралады, деген мақул болады» [30:33]. Усындай пикирди Ғ.Абдурахмонов та билдиреди: «Дизбекли қоспа гәплердің қурам бөлеклери салыстырма бийғәрез болады, буны қоспа гәпте қолланылған дизбеклеуши дәнекер көрсетип турады. Бундай бийғәрезлик грамматикалық жақтан ғана болады, себеби дизбекли қоспа гәпте де оның қурамындағы компонентлердің баянлауышлары бөлек алынғанда белгилі бир нийет, мақсет аңлатылмайды, бир компонент екіншисин талап етеди» [2:59]. Татар тилши-алымы М.Закиевтің көрсетуінше, «қоспа гәп жай гәп сыяқлы бир тутас пүтинликти қурауы тийис. Егер олай болмаса, ол бөлек (бийғәрез) гәплерден ибарат болған болар еди. Бул пүтинлик қоспа гәптің мәнилик жақтан биригип, оның элементлериниң дүзиліслик жақтан ұйысқанлығы хәм бир-бирине грамматикалық жақтан байланыслы болыуы нәтийжесинде пайда болады... Қоспа гәп қурамындағы компонентлер дүзиліс жағынан жай гәплерге түрлі дәрежеде ұсайды, лекин олар қоспа гәп ишинде ғәрезсиз бола алмайды, мәни хәм интонациялық жақтан тамамланбаған болады. Демек, қоспа гәпти қурайтуғын жай гәплер бир-биринен ажыралып, бөлек гәплер дүзе алмайды» [33:313]. Қазақ илимпазы Т.Ермекова «қоспа гәп компоненти – гез келген жай гәп емес, хәр қайсысы субъект-предикалық қатнасақ тийкарланған, өзара мәнилик-интонациялық тутаслықта қолланылатуғын жай гәплер» [20:78] деп көрсетеди.

Қақыйкатында да, дизбекли қоспа гәп компонентлериниң статусын жай гәп сыпатында белгилеу тил бирликлери ызыамлылықларына сәйкес келеди деп айтыу қыйын, себеби қоспа гәп компонентлери қақыйқый жай гәп дүзилісине ийе болған жағдайда да бөлек жай гәплердің айтылуы интонациясы стандартына туура келмейди. Сонлықтан да биз жоқарыда айтылған пикирлерге толық қосыламыз.

Тил билиминде дизбекли қоспа гәптің синтаксислик статусын белгилеуде де бир-бирине қайшы келетуғын пикирлердің бар екенін көреміз. Айырым тилши-алымлар паратакислик дүзилмелерди қоспа гәп сыпатында улыўма тән алмайды. Олардың пикири бойынша, паратакислиң қурам бөлеклерин пайда етиуши гәплердің хәр бири семантикалық жақтан да,

синтаксислик көзқарастан да бийғәрез болады, демек, дизбекли қоспа гәп – жай гәплердің избе-из келиуинен басқа хеш нәрсе емес. Мәселен, Э. Сепир [31], Г.В.Колшанский [25], Фр.Данеш хәм К.Гаузенблас [18], Я.Г.Биренбаум [8], Н.М.Васильева [13] тилде өз алдына тил бирлиги сыпатында дизбекли қоспа гәплер жоқ, деп тастыйықлайды. Л.Л.Иофик дизбекли байланысты тең бағыныңқы байланыс (соподчинение) сыпатында қарай отырып, формал жақтан дизбеклилик (= тең бағыныңқылық) шәртлерине тек тең бағыныңқы гәплер – бир бас гәпке байланысқан биргелкили бағыныңқы қоспа гәплер ғана жуўап береді, деп есаплайды [23].

Ал, И.Ф.Вардуль тилде «дизбекли қоспа гәплер жоқ, сонлықтан оған байланыслы тийисли терминге де зәүрлик болмайды. Демек, «бағыныңқылы қоспа гәп» терминине де зәүрлик тууылмайды. Бундай гәплерди «қоспа гәплер» деп атап, оларды жай гәплер менен салыстырып үйрениу жетерли» [11:222-223] деген пикирди билдиреди. Усы пикирге тийкарлана отырып, әзербайжан изертлеушиси К.М.Абдуллаев «дизбекли қоспа гәпте оны қурайтуғын жай гәп түриндеги компонентлердің өзине тән дүзиліслик-семантикалық өзгешеликлері айқын сақланады хәм сонлықтан дизбекли қоспа гәп қурамына киретуғын хәр бир гәп өз алдына синтаксислик бирлик болып есапланады» деген пикирди билдиреди хәм тағы да «дизбекли қоспа гәп бир пүтил бирликти пайда етпейди, себеби бул синтаксислик комплекстиң компонентлери арасындағы өзара байланыслар байланысқан тексттің улыўма қурамына тийисли хәм хәр бир синтаксислик категорияны сыпатлаушы өзине тән байланысты көрсете алмайды. Сонлықтан дәстүрий дизбекли қоспа гәп деп аталатуғын синтаксислик хәдийсени толығы менен текст тарауына көшириу мақсет муўапық» [1:168-170], – деп тастыйықлайды хәм қоспа гәп дегенде тек бағыныңқылы қоспа гәплерди ғана нәзерде тутайды.

Дизбекли қоспа гәплерге байланыслы бундай пикирлерге қосылуы қыйын. Егер бир гәпти тек сөйлем (речь) бирлиги деп есапласақ, онда ДҚГ бул системада басқа түрдеги гәплер менен бир қатарда өз орнына ийе. Ал егер ДҚГ лерди тек тил бирлиги деп есапласақ, онда ДҚГ үлгиси дизбеклиликтің өзинен-ақ, яғный, жоқарыда келтирилген еки биргелки бағыныңқы гәптің тең бағыныңқы халатынан-ақ көзге тасланады. Еки компоненттен ибарат дизбекли қоспа гәплер де тап усундай схема бойынша дүзиледи. Сонлықтан да В.Г.Адмони жоқарыда атап өтилген Л.Л.Иофиктің пикирине қосылмастан, инглиз тилинде ДҚГ бар екенлигин тән алыу керек, деген тоқтамға келеди [3]. Ал өзбек тилши-алымы Н.Турниёзов И.Ф.Вардульдің қоспа гәп хәм оның түрлери қаққындағы пикирлерин илимий жақтан тийкарлы емес деп есаплайды [34:81]. Биз де усы пикирге қосыламыз.

Айырым тилши-илимпазлар мийнетлеринде дизбекли қоспа гәплерде олардың компонентлери теңдей қатнаслы болатуғын қандай да бир үшінши элемент зәүр екенлиги туурағы мәселе тийкарғы орынды ийелейди [7:43:17-22; 17:169-170]. Олардың пикиринше, логикалық жақтан бағындыруы үшінши элемент тилде сәуелелениуі шәрт емес, ол еки жеке жағдайды, ис-хәрекетті өз ишине алған улыўма бир жағдай, ис-хәрекет, ямаса салыстырма тең мәни компонентлерден ибарат тутас сөйлем сыпатында сәуелелениуі мүмкин. Жай гәпте хәр қашан да бундай үшінши ағза болады, лекин дизбекли қоспа гәплерде бундай ағза жоқтай сезиледи. Усыны нәзерде тутқан халда, бир қатар тилши-алымлар дизбекли қоспа гәплер компонентлериниң өзара теңлик қатнаста болыуы туурағы түсиникти бийкарлайды [41:64], ал айырымлары хәтте тилде дизбекли қоспа гәплер жоқ, деген жуўмақ жасайды [23:197].

Дизбекли байланысты тең бағыныңқылық сыпатында түсиниў мәселесине келсек, дизбекли қоспа гәплердин бир-биринен бийгәрез болған жай гәплерден айырмашылығы әйне олардың қалай бирлескенине байланыс. ДҚГ компонентлери хәр қашан да бир-биринен бийгәрез гәп бөлеклери сыпатындағы ой-пикирдің оларды орап турған бир путинликке теңдей, уқсас қатнасынан ибарат болады [6; 46]. Дизбекли қоспа гәп компонентлери олардың хәр биринде баянланған ўақыя-хәдийсе, ис-хәрекетке теңдей тийисли болған улыўма бир көринисти сәўлелендиреди. Бул улыўма семантиканы П.Е.Басистов «ең жоқарғы ой-пикир» [6:48], И.А.Попова – «улыўма картина» [27:369], Н.Н.Холодов – «улыўма идея» [36:41], Т.Халмуратов – «улыўма тема» [35], Ф.Абдурахманов – «умумий иккинчи даражали бўлақлар» [2:66], М.Асқарова – «умумлаштирувчи бўлак» [17:162], Р.Әмир – «ортақласыў усылы» [4:94] деп атайды.

Тилдің түрли ярусларында теңдик/бағыныңқылық белгиси бойынша бинар оппозицияның болыўы улыўма белгиси қубылыс. Усыған байланыс қәниге-алымлардың көпшилиги дизбекли хәм бағыныңқы байланыс сөз дизбегинде де (мәселен, жай гәптин биргелкили ағзалары), жай хәм қоспа гәплерде де, текст дәрежесинде де бар екенлигин хәм олардағы дизбекли байланыс функционаллық жақтан бир-биринен паркланатуғынын атап өтеди. Соған байланыс, айырым авторлардың сөз дизбегі, гәп хәм текст дәрежесиндеги дизбекли байланыслар бирдей характерде болады, деген пикирлерине қосылыў қыйын [5:40-53].

Солай етип, дизбекли қоспа гәплердің тиллик статусын белгилеп, түрлерге ажыратыўда қоспа гәп компонентлерлери арасындағы семантикалық байланысларды хәм қатнасларды анықлап алыў үлкен әхмийетке ийе.

Әдебиятлар

1. Абдуллаев К.М. Теоретические проблемы синтаксиса азербайджанского языка. Диссертация на соискание... доктора филол. наук. – Баку: 1984.
2. Абдурахманов Ф. Қўшма гап синтаксиси асослари. – Тошкент: «ФАН», 1958.
3. Адмони В.Г. Рецензия на книгу Л.Л.Иофик «Сложное предложение в новоанглийском языке». //Вопросы языкознания, 1971, №1.
4. Әмір Р. Қазіргі қазақ тілі құрмалас сөйлем жүйесі. – Алматы: Қазақ университеті, 2014.
5. Бархударов Л.С., Колшанский Г.В. К проблеме структуры сложного предложения //Профессору Моск. ун-та академику В.В. Виноградову: Сб.статей по языкознанию. – М.: изд-во МГУ, 1958. – С.40-53.
6. Басистов П.Е. Система синтаксиса: Изд. 2-е, без перемьнь. СПб, 1878. – С.76.
7. Белошапкова В.А. Сложное предложение в современном русском языке. – М.: «Высшая школа», 1977. –С. 248.
8. Биренбаум Я.Г. К теории сложного предложения. //Вопросы языкознания, 1982, №2.
9. Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики. – Москва: 1935.
10. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – Москва: «Учпедгиз», 1959.
11. Вардудль И.Ф. Основы описательной лингвистики. – Москва: «Наука», 1977.
12. Варрон М.-Т. О латынском языке//Античные теории языка и стиля. – М.-Л.: ОГИЗ, 1936. – С. 98-104
13. Васильева Н.М. Структура сложного предложения. – Москва: «Наука», 1967. –С. 126.
14. Гаврилова Г.Ф. Усложненное сложное предложение в русском языке. – Ростов на Дону: Издательство Ростовского университета, 1979. –С.229.
15. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. – Москва: «Учпедгиз», 1955.
16. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и о его влиянии на духовное развитие человеческого рода//Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX вв./Сост. В.А.Звегинцев. – Москва: «Учпедгиз», 1956. – С.81-85
17. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Синтаксис: Ун-т ва пед. ин-т. филол. фак. учун дарслик/Махсус ред.: Ш.Раҳматуллаев. – 3-қайта ишланган ва тўлдирилган нашри. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1987.
18. Данеш Фр., Гаузенблас К. Проблематика уровней с точки зрения структуры высказывания и системы языковых средств/Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М.: 1969.
19. Дәўлетов М., Сейдуллаева Д. Ҳазирги қарақалпақ тилинде қоспа гәплер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2010.
20. Ермекова Т.Н. Құрмалас сөйлемдер жүйесі. – Алматы: 2008. 330- б.
21. Замонавий ўзбек тили. Синтаксис. – Тошкент: «Мумтоз сўз», 2013. 312-б.
22. Ибн Сина. Книга о душе // Избранные философские произведения. – Москва: «Наука», 1980.
23. Иофик Л.Л. Существует ли сложносочиненное предложение в английском языке? // НДВШ. Филол.науки. 1962, №1.
24. Иофик Л.Л. Сложное предложение в новоанглийском языке. – Л.: изд-во Ленингр.ун-та, 1968.
25. Колшанский Г.В. Логика и структура языка. – М.: 1965.
26. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – Москва: «Учпедгиз», 1956.
27. Попова И.А. Сложносочиненное предложение в современном русском языке//Вопросы синтаксиса русского языка. – Москва: «Учпедгиз», 1950.
28. Русская грамматика: в 2-х томах. – Москва: «Наука», 1980. Т.2. – С. 619.
29. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқисева Г., Қурбонова М., Юнусова З., Абузалова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Ўқув қўлланмаси. – Тошкент: ЎЗМУ, 2006.
30. Сайфуллаева Р.Р. Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўшма гапларнинг формал-функционал талқини. – Тошкент: ФАН, 1994.
31. Сепир Э. Язык. – М.-Л.: 1934.
32. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М.: «Прогресс», 1977. –С. 696.
33. Татар грамматикасы. – Т. III. – Казан: «ФИКЕР», 1999.
34. Турниёзов Н., Турниёзова К., Хайруллаев Х. Структур синтаксис асослари. – Тошкент: «ФАН», 2009.
35. Халмуратов Т.Ж. Бессоюзные сложные предложения однородного состава современного русского языка в аспекте проблемы тождеств и различий. – Автореф... дисс. канд. филол.н. – Тверь: 1993. –С. 16.
36. Холодов Н.Н. Сложносочиненные предложения в современном русском языке. Ч.1. – Смоленск: 1975.
37. Холодов Н.Н. За древними тайнами русского слова «и» – тайны иных масштабов. – Иваново: ИВГУ, 1991.
38. Ҳазирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. – Нөкис: «Билим2, 1992.
39. Ҳазирги қарақалпақ тили. Жоқары оқыў орынлары үшін сабақлық. – Нөкис: «Билим», 1996.
40. Ҳазирги қарақалпақ тили. Синтаксис. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986.
41. Ҳазирги қарақалпақ тили. Синтаксис. – Нөкис: «Билим», 1996. 320-б.
42. Черемисина М.И., Колосова Т.А. Очерки по теории сложного предложения. – Новосибирск: «Наука», 1987. –С.200.
43. Чеснокова Л.Д. Связи слов в современном русском языке. – Москва: «Просвещение», 1979. –С. 110.
44. Ширияев Е.Н. Дифференциация сочинительных и подчинительных союзов на синтаксической основе. // Филологические науки, 1980, №2. – С.49-54.
45. Ширияев Е.Н. Бессоюзные сложные предложения в современном русском языке. – М.: «Наука», 1986.
46. Karahan L. Türkçede söz dizimi. Cumle tahlilleri. –Ankara: 1999. – S. 64-65.
47. Harris Z. A grammar of English on mathematical principles. – New York: 1982.

РЕЗЮМЕ. Анъанавий тилшуносликда кўшма гапларни, хусусан, боғланган кўшма гапларни структурал, семантик ва функционал жиҳатлардан тадқиқ қилишда кўпгина ютуқларга эришилган. Бу борада амалга оширилган кўп йиллик тадқиқотларнинг натижалари ҳанузгача ўз аҳамиятини йўқотмаган. Шундай бўлса-да, туркий ва қорақалпоқ тилшунослигида боғланган кўшма гапларнинг семантик хусусиятларини ўрганишга бағишланган илмий ишлар эргашган кўшма гапларни ўрганишга нисбатан жуда кам ва бундай гаплар компонентларини изоҳлашда бир-бирига зид фикрлар олға сурилади. Мақолада боғланган кўшма гапларнинг тилдаги мақоми, компонентлар орасидани маъно муносабатлари ва ҳ. тўғрисидаги фикр-мунозаралар умумлаштирилиб, уларга муаллиф муносабати билдирилган.

РЕЗЮМЕ. В традиционной лингвистике достигнуты значительные успехи в изучении сложносочиненных предложений в структурном, семантическом и функциональном аспектах. Результаты многолетних исследований в этом направлении не потеряли своего значения и в наше время. Тем не менее, в тюркском и каракалпакском языкознании очень мало научных работ, посвященных изучению семантических свойств сложносочиненных предложений по сравнению с изучением сложноподчиненных предложений, к тому же в толковании компонентов таких предложений высказываются противоречивые мнения. В статье обобщаются мнения ученых о языковом статусе сложносочиненного предложения, о семантических отношениях между компонентами и выражается отношение автора к ним.

SUMMARY. In traditional linguistics, significant progress has been made in the study of compound sentences in the structural, semantic and functional aspects. The results of many years of research in this direction have not lost their significance in our time. However, in Turkic and Karakalpak linguistics, there are very few scientific works devoted to the study of the semantic properties of complex sentences in comparison with the study of complex sentences, moreover, conflicting opinions are expressed in the interpretation of the components of such sentences. The article summarizes the opinions of scientists about the linguistic status of a compound sentence, about the semantic relations between the components, etc., and expresses the author's attitude towards them.

Т.МӨТМУРАТОВТЫҢ ВУЛЬГАРИЗМЛЕРДЕН ПАЙДАЛАНЫҢЫ

Ж.Ж.Бухарбаева – таяныш докторант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: вульгаризм, сўкиш, ҳақорат, қарғиш.

Ключевые слова: вульгаризм, молчание, оскорбление, вражда.

Key words: vulgarism, silence, insult, enmity.

Тил билиминде вульгаризмлер деп аталыўшы кемситиўшы сўзлеринде жүдә унамсыз мүнәсибет, кемситиў, менсинбеў, пәске урыў сыяклы бир қатар мәнилер аңлатылады. Бундай сўзлерде кемситиўшилиқ, жек көриўшилиқ ҳәм турпайы мәни болады [1:92].

Вульгаризмлер тийкарынан көркем шығармаларда қахарманлар тили арқалы бериледи. Вульгаризмлер оқыўшы ҳәм тыңлаўшыда унамсыз мүнәсибет оятыўшы бирликлер саналса да, аўызеки ҳәм жазба әдебият ушын әхмийетли курал есапланады.

Вульгаризмлер менен мәдениетсыз сўзлерди стильлик максетте қолланыў көбинесе персонажлық диалогларда жийи ушырасады. Өйткени бул арқалы көркем сөз шебери ҳәр қандай персонаждың да ўақыға, субъектке көзқарасын, қатнасын аңлатады [2:167].

Т.Мөтмуратов шығармаларында көркемшиликти, эмоционал тәсиршеңликти арттырыў максетинде вульгаризмлерден де орынлы пайдаланылған.

Шайыр шығармаларында вульгаризмлер мәни оттенклары бойынша бир неше семантикалық топарларға бөлинеди:

1. Адамлардың характериндеги кемшиликти билдириўши вульгаризмлер;

2. Сөгис ҳәм ғарғыс мәнисин аңлатыўшы вульгаризмлер;

3. Хайўан атлары менен кемситиўшы вульгаризмлер.

Кемситиўшы мәнили сўзлер көркем шығармаларда, тийкарынан қахарманлар тилинде жумсалады. Лингвистикалық анализлеў барысында көркем шығармаға алып кирилген вульгаризмлерди кимниң (жынысы, келип шығыўы, мәртебеси, жасы сыяклы) сөйлеўде жумсалыўына қарап топарларға ажыратыў, қандай ўақытларда ҳәм не себептен қолланылып атырғанлығы ҳәм олардың лексикалық-семантикалық қурамы, диалектке тәнлиги сыяқлыларды анықлаў лазым болады [3].

Адамлардың характериндеги кемшиликти билдириўши вульгаризмлер шайыр дәрәптәлеринде қолланылыўы:

Бизлер де қәдирлеп атырмыз оны,
Биз оған екинши өмир беремиз,
Қабак бас болмасаң түсинсеш соны,
Қой ыдысты орнына сен, қәне, қыз! /
Қапылмас онындай ешкибас қызлар,
Мен оны жумыстан қуўаман, тамам! /

Хәзир айтқан менен түсинбес хасла,
Ол ойлайды мени есиўас қыз деп. /
Ўах нетесең енди, жанады ишим,
Түсинбегенине сендей гешшениң /
Не қылып қойдым мен?! Ўах-ўах! Кум гелле!
Шебине шертилип кеттиғой намам [4].
Мени қанхор деменлер («Урыс дәрәтлери» поэма).

Шайыр дәрәптәлеринде бузық вульгаризми инсанлар минез-құлқындағы кемшиликти аңлатыў мәнисинде емес, ал бузық ақыл, бузық сөз, бузық атом түринде унамсыз мәни аңлатылған. Мысаллар:

Мен ала алмаспан бузық ақылды,
Жолымнан шатасып ессиз қалсам да.
Достым сындыраман «қыйсық шақынды»,
Бул аспан астында доссыз қалсам да («Шайыр таби-
яты»).

Гейбир сөзди болар муз деўге,
Гә от киби өртейди ол да,
Елди гезген бузық сөзлерде
Кеўиллерге урылған бомба. /
Бузық атом уўлар хаўаны,
Бузық сөз уўлайды кеўилди,
Екеўиниң паркы шамалы,
Екеўи да шайқар толыңды («Уллы» дүркин).

Сөгис ҳәм ғарғыс мәнисин аңлатыўшы вульгаризмлер де шайыр шығармаларында өнимли қолланылған:

Бирим-бирим сөзлер берилди,
Хәр ким бунда сөйледі қәлеп,
Болды бәри сондай орынлы,
Жаўдырылды урысқа нәлет («Урыс дәрәтлери» поэма).

Келтирилген мысалда шайыр адамлардың урысқа болған ғәзебин сүўретлеўде вульгаризмнен шебер пайдаланған.

Нәлетийлер хәддинен асып,
Ана жерди басқылап атыр...
Ўатанымның бетинен басып
Атырғаны емес пе ақыр! /
Қыялымда сол майып киси,
Еле-еле сөйлеп турғандай.
«Қурысын бундай болған урысы,
Аўхалымды көр» деп турғандай [5].

Шайыр урыс қахарманы тилинен душпанларға болған ғәзебин сүўретлеп бериўде де ғарғыс мәнили сөзди орынлы қолланған.

Биринши врач
Берман бер жүректи, үйжаңғыр, ақмақ!

(қолынан ыдысты алып)

Кесапат екен бул, жүзін қурысын! [5].

Шайыр келтирилген мысалда үйжанғыр, кесапат, жүзін қурысын сөгіс хәм ғарғыс сөзлерди қатар қолланылыу арқалы поэмадағы врач хәм медсестра ортасында қарама-қарсылық шебер сәулеленген.

Хайуан хәм жәнлик атлары менен кемситиуши вульгаризмлер де шайыр шығармаларында қахарман образын сүүретлеуде орынлы қолланылған. Мысалы:

Сен жуап бересең заңның алдында,

Енди қолға түстиң шағауық шаян! /

Әдебиятлар

1. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. –Нөкис: 1994.

2. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функциональлық стильлериниң раўажланыуы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыуы. –Нөкис: 1973.

3. Абидова З. Бадий матнда варваризм ва вульгаризмлар лингвопоэтикаси. Маг дисс. – Тошкент: 2011.

4. Мәтмуратов Т. Жақсылық сарайы. –Нөкис: 1986.

5. Мәтмуратов Т. Арзыу шәмени. –Нөкис: 1982.

РЕЗЮМЕ. Мақолада шоир Т.Матмуратов асарларида қўлланилган вульгаризмларнинг бадий ва услубий қўлланилиши ўрганилган. Шунингдек, шоир асарларида вульгаризмларни персонажларнинг воқеа ва ҳодисаларга муносабатлари ўрганилган.

РЕЗЮМЕ. В статье изучено художественное и методическое применение вульгаризмов, применявшихся в произведениях поэта Т.Матмуратова. Так же в произведениях поэта изучено отношение вульгаризма к событиям персонажей.

SUMMARY. The article studied the and methodological application of vulgarisms used in the works of the poet T.Matmuratov. Also, the poet's works studied the attitude of vulgarism to the events and events of the characters.

“РУСТАМХОН”ДОСТОНИДАГИ СИФАТ СЎЗ ТУРКУМИГА ХОС ЛЕКСЕМАЛАРНИНГ МЕТАФОРАЛАШУВИ

Х.Хамдамова – ўқитувчи

Жиззах политехника институти

Таянч сўзлар: бахши, достон, эпик маҳорат, эпик индивидуаллик, сифат, метафора, матн, лексема, тил, услуб ва ҳ.к.

Ключевые слова: бахши, эпос, эпическое мастерство, эпическая индивидуальность, качество, метафора, текст, лексема, язык, стиль и др.

Key words: bakhshi, epic, epic skill, epic individuality, quality, metaphor, text, lexeme, language, style, etc.

Бу типдаги сўзлар достон тилида, умуман, адабиёт ва халқ тилида морфологик тизимдаги от, отлашган сўзлардан олдин келиб, бирор нарса ва ҳодисанинг бирор белгисини ифодалаши билан хилма-хил коннотатив маъноларни юзага чиқаришга хизмат қилади. Сифат туркумига хос лексемаларнинг достон матнидаги услубий имкониятларини окказионал семаларни ифодалашда, яъни муайян эпик қаҳрамонларнинг бирор характерга хос ижобий ёки салбий хусусиятларини, достон ижросида тасвирланаётган қаҳрамоннинг турли хил кайфияти, ички кечинмалари, жанг майдонидаги рухий изтиробларини моҳирона баён қилиш орқали достон тингловчиларига турли хил метафорик ҳиссиётларни уйғотади. Ушбу услубий ҳосила натижаси ҳисобланган лисоний метафоралар ҳам бир жиҳатдан умумий ва ўхшашлик, иккинчи жиҳатдан бахшининг бадий маҳоратини, эпик репертуаридаги индивидуаллигини, ўзига хос услубига эга эканлигини белгиловчи восталардан саналади.

“Рустамхон”да сифат сўз туркумига хос бир қатор лексемаларнинг метафорик қўлланилиши кўплаб матнларда кузатилди: улар отга аниқловчи+аниқланмиш тарзида баҳоланиб, нарсас-ҳодисаларнинг муайян жиҳатларини аниқлаштиришга ёки ўхшатишликка хизмат қилган. “Метафорани танлаш субъект ихтиёрида бўлгани учун метафорани тушуниш доим ҳам осон бўлавермайди. Чунки субъект ўхшашликни очадиган эмас, яратади ҳам” [3]. Қуйидаги мисолни кўздан кечирайлик: “Борса от сариси тошиб ёки қулогидан ошиб, учадиган қушдай, ҳар кўзи таркашдай, юлдузни кўзлаб парокқос бойлаб, ўйнаб турибди (375); Кела шаштим қайтмасин, – деб тўқсон ботмон чўяндан бўлган калтак билан кампирни қўйиб юборди. Кампир тарикдай тирқираб кетди” (426). Ушбу матнларда бахши эпик қаҳрамонларнинг муайян хатти-ҳаракати ва физиологик ҳолатини баён этишда ўхшатиш усули орқали метафоризациялаштирган. Тархаш лексемасининг изоҳи “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да ўжар, қайсарлик маъносида, тархашлик –

Мәкеме баслығы бола тура сен,

Қыянет еткенсең халықтың мүлкине.

Яқ, буған шыдап туралмаспан мен,

Алдатып қоймаймыз сендей түлкіге! [5].

Шайыр келтирилген мысаллардағы шаян, түлки вульгаризмлери арқалы сүүретлеп атырған қахарманға деген унамсыз сезимди, кәхәрди, ғәзепти оятыу ушын қолланылған.

Улыўма алғанда, шайыр вульгаризмлерден көркем шығарманың эстетикалық қунлылығын, тәсиршеңлигин арттырыўда орынлы қолланғанын көриўимизге болады.

қайсарлик, терслик маъноларида [5] қўлланилиши қайд этилган. Лекин, мазкур луғатда тарик лексемасининг изоҳи берилмаган. Достон матнидаги семантик маъно табиатига эга бўлган сифат лексемасига бахши достон куйлаш жараёнида ўзининг бахшиёна ижро услуби билан ёндашиб ифодалаган ва метафоризация ҳосил қила олган. Бинобарин муайян “ижодкорнинг дунёқараши, ғояси, рухий олами, эстетик идеали унинг ҳар бир образи, ҳар бир тасвирий воситасида намоён бўлади” [1].

Достон матнидаги метафоризациялашган лексемаларнинг лисоний табиати ҳақида сўз юритилганда, дастлаб метафораланаётган лексема ўзининг ёрқинлаштирувчи ҳосилани юзага чиқариш учун метафорик сўзни талаб қилганида ҳар иккала баҳоланаётган сўз орасида муайян ўхшашлик ва бир-бирига мос келувчи семаларнинг бўлиши шартлигини ҳисобга олиш зарур. Шу нуктаи назардан баҳолаганда, бахши достон куйлаш жараёнида оғзаки нутқдаги ёки анъанавий достонларда фаол қўлланувчи метафоралардан самарали фойдаланиб, тингловчиларининг эътиборини янада яқинроқ жалб этиш мақсадида баёнда аффе́ктивликни кучайтиришга, ижрода эпик бадийликни таъминлашга ва охи́роқибатда ўзига хос ва мос услубни яратишга эришган. Достондан намуна сифатида берилаётган қуйидаги матнлар бу борадаги қарашларимизни тўлиқ тасдиқлайди: “Бир юртдан бир юртга огишиб қолган, подшо́ларнинг назнида бетайин (тайинсиз) одам бўлса, бу бизнинг одамимиз деб йиғлаб олар эди” (407); “Қайсар Рустам ушлаб олиб, // Ўзга жаллоднинг барисин, // Қилич дамидан ўтқариб (388); Қилар Рустам зайрати // кегача бериб келсам, деб” (396); “Олтин тахтли қулбаларим вайрондир, // Ойимларнинг хаста кўнгли хайрондир”. Матндаги қорайтириб кўрсатилган лексемаларнинг метафорик маъно қирралари лексик қуршовда ўзига хос услубда намоён бўлган. Халқ тилида ва анъанавий достонлар матнида фаол қўлланувчи ушбу лексемалар “Рустамхон”да метафорик маънода қўлланганки, улар

бахшининг импровизация жараёнидаги ғоявий-бадий мақсадни дoston тингловчиларига етказишда прагматик кўприк вазифасини бажарган.

Халқ бахшисининг дoston ижросидаги сўз қўллаш маҳорати шундан иборатки, метафорик лексеманинг асл ва кўчма маънолари ўртасидаги ўхшашликни ўз тингловчилари кўз ўнгиди моҳирона гавдалантира олган. Айни шу жараёндан ўтиб ҳосил бўлган метафораларгина дoston тилининг бадий қийматини оширишга хизмат қилган. Бу ўринда биргина *ширин жон* лексемасининг метафоризациялашиб келган лисоний хусусиятларини кузатамиз: *Ўтар дунё ўтарини ўйладинг, // Қиёмат деб, ширин жонинг қийнадинг (423); Қаттиқ кунда ҳолим тангдир // Жон шириндир, бошим гангдир (385)*. Дoston матнида рух, ҳаёт, куч-қувват маъноларини ифодаловчи форсча *жон* лексемаси мазали, тотли, ёқимли маъноларидаги форсча *ширин* сўзи билан бирикмали метафора ҳосил қилган.

Бахши дostonни қуйлаш жараёнида, хусусан, эпик қаҳрамонларнинг муайян хатти-ҳаракатлари, руҳияти ва ички кечинмаларини моҳирона баён этиш чоғида *ширин жон* бирикмасининг дoston матнида оғзаки сўзлашув нутқидаги маъноси билан окказионал тарзда қўллар экан, у орқали “умр, ҳаёт” бебаҳо неъмат эканлигини таъкидлашга эришган: *“Жон ширин Хуройим кўзини очган йўқ эди, тиз тегмаса ҳам, ўлим ҳалокатига келиб эди, ҳеч нима қулогига кирмай қолиб эди” (387); Тўлган ўхшай паймона // Ширин тандан узилади, // Бирга юрган ширин жон – а (384)*. Матндаги *ширин* лексемаси *жон* сўзи билан бирга келиб, “қувончли коннотатив маънони юзага чиқарган. Бинобарин, “коннотатив маъно нутқий маъно бўлганлиги учун унга чегара қўйиб бўлмайди, яъни бир лексема бир нутқий вазиятда бир хил коннотатив маъно англатса, иккинчи бир нутқий вазиятда яна бошқа коннотатив маъно англатиши мумкин [2]”.

Дostonда эпик қаҳрамонларнинг маънавий дунёси, муқаддас динга бўлган эътиқодини юзага чиқарувчи исломий фарз-амалларини ифодаловчи сифат-метафоралар ҳам қўлланган: *“Бу подшомиз набий раҳмат йигитдир” (368); Уч кун бўлди янги номоз бошладим, // Яхшилик йўлларин маҳкам ушладим (358)*; Бахши биринчи жумлада *“набий раҳмат”* бирикмасини метафоризациялаш орқали “авлиёсифат”, “пайғамбар” маъносини юзага чиқараётган бўлса, иккинчи матнда *номоз* лексемасининг генетик асосидаги 1) мусулмонларнинг кунига беш маҳал қилинадиган ибодатлари мажмуи ва уларнинг ҳар бири; 2) умуман ибодат [4] семаларининг 2-семик маъносига кўра метафорик маъно ҳосил қилган.

Халқ бахшиси дostonдаги муайян воқеа-ҳодисаларнинг эпик баёнида, муайян эпик қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари, ташқи киёфасини тасвирлашда тингловчиларига қизиқарли бўлиши учун сифат метафоралардан ҳам жуда унумли ва мақсадли фойдаланган; *“Туновчи кўргани гавиона қаландар, телпаги қаққайиб, эгасининг қошида ўтирибди (441); Мен ётарман очик горуларга кириб, // Ўликларман бу замон бирга бўлиб (428); э, боланг курсин! Ҳайбатисийёсатига одам яқин бориб бўлмайди. Бир қаради, кўзи ёмон ўткир экан, жоним чиқиб кетаёзди(426); Дорнинг остида дустаман ётган энаси бағрини кўтариб, қучогини ёзиб, “Рустам” деб чақириб*

турибди” (390). Дostonдан намуна сифатида олинган мазкур мисолларнинг дастлабкисида *гавиона* лексемаси “бақувват” маъносини образли ифодалаш учун метафорик маъно қўлланган. Ушбу лексеманинг семмик курилиши ҳақидаги маълумотлар “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”нинг барча нашрларида берилмаган. Лекин шундай бўлса-да, бу лексеманинг оғзаки сўзлашув нутқида, анъанавий дostonлар матнида *“қорувли”, “бақувват”, “тўлачадан келган”* каби маъноларни ифодалашга хизмат қилишини кўпчилики билишади. Матннинг иккинчи мисолидаги “очик” лексемасининг семантик курилиши қуйидагича: **Очик** - 1) Ҳеч нарса билан беркитилмаган, тўсилмаган; 2) бекитилмаган, маҳкамланмаган, қулфланмаган; 3) яланғоч; 4) берк эмас, очик ҳолда; 5) ёрилган, очилган; 6) кўчма; равшан; аниқ; аён, кўриниб турибди; 7) тўғри, ҳақиқий [4]. Бу изоҳдаги 1-сема *очик* лексемасининг генетик семаси ҳисобланади. Матндаги метафорик ҳосила маъносининг юзага чиқишига 6-сема асос бўлиб хизмат қилган. Учинчи матндаги *ўткир* лексемасининг генетик семасидаги 1) яхши кесадиған, кескир; 2) учи найзаланган, учли; 3) таъм билиш, ҳидлаш, эшитиш ва бошқа сезги аъзоларига кучли таъсир этадиган, кучли; 4) руҳий ва бошқа жиҳатдан таъсир даражаси; кучи юқори: кучли; 5) қобилиятли, имконияти юқори даражали; 6) касб-хунар, билим ва шу қабиларда юқори даражага эга бўлган, юқори савияли: кучли; 7) Ўткир (эркак исми) [6] каби семаларнинг 5-семик маъносига кўра метафорик маъно ҳосил қилган.

Кўрамизки, бахши дostonнинг эпик баёнида тингловчиларга тушунарли ва таъсирли бўлиши учун тилининг ифодавийлигини таъминлаш мақсадида сифат лексемалардан хилма-хил мазмундаги метафорик маънолар ярата олган. Дарҳақиқат, “сифат лексемаларнинг асосий хусусияти белги ифодалаш билан бирга матн таркибида кўчма маъно ҳосил қилиш ҳисобланади” [2].

“Рустамхон” дostonи матндаги сифат-метафораларни ўрганиш давомида уларнинг кенгайган тарздаги сўз бирикмаси ва ҳатто гап билан ифодаланиш мумкинлигига иқрор бўлдик. Уларда бахшининг дoston ижроси давомида метафорик маънони бўрттириб, эпик баёндаги муайян тасвирларнинг тингловчилар учун таъсирчанлик манерасини, бўлаётган воқеа-ҳодисаларга янада қизиқишларини оширишга хизмат қилганлигини кузатдик. Бинобарин, “сифат лексемалардан нутқ жараёнида, жумладан, бадий матндаги ўринли ва оқилона фойдаланиш услубий таъсирчанликни ошириш, маъноли кучайтиришнинг муҳим воситалардан бири саналади. Даврлар ўтиши билан тил воситаларининг нутқда қўлланиш имкониятлари кенгайиб борганидек, сифат лексемалар ҳам янги окказионал семалар билан нутқий таъсирчанлик доирасини оширади. Бу эса келгусида сифат лексемаларга оид кузатишларни янги материаллар асосида давом эттириш зарурлигини кўрсатади [7].

Юқоридаги қисқача кузатишларимиздан шу нарса аён бўлдики, бахши эпик қаҳрамонларнинг муайян хатти-ҳаракатлари, руҳияти, нияти, ички ва ташқи киёфасини эпик баён этишда сифат метафоралардан самарали фойдалана олган, ўзига хос услуб яратган. Натижада дostonнинг лексик бойлигини оширишга, ижро ва матнда бадийлик ва образлиликни таъминлашга эришган.

Адабиётлар

1. Мамажонов С. Услуб жилolari. –Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. 82-б.
2. Мамадалиева М. Ўзбек тилида номинатив бирикларнинг коннотатив аспекти: филол. фан. ном. дис. –Т.: 1998. 82-б.
3. Қобилжонова Г. Метафоранинг системавий лингвистик талқини: филол. фан. ном. дис. –Тошкент: 2000. 53-б.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати (ЎТИЛ). (Беш томлик). –Тошкент: ЎзбМЭ, 2007. Т. 3. 14-б.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати (ЎТИЛ). (Беш томлик). –Тошкент: ЎзбМЭ, 2008. Т.4. 5-б.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати (ЎТИЛ). (Беш томлик). –Тошкент: ЎзбМЭ, 2008. Т.5. 179-б.
7. Пардаев З. Ўзбек тилида сифатларнинг семантик-услубий хусусиятлари: Филол. фан.ном.... дис. Автореферат. –Самарканд: 2004. 18-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада сифат сўз туркумига хос лексемаларнинг “Рустамхон” достони матнидаги услубий имкониятлар ўрганилган. Сифатга хос лисоний метефораларнинг матндаги умумий ўхшашлик жиҳатлари, шунингдек, бу борадаги бахшининг эпик маҳорати ва индивидуаллиги, ўзига хос услубга эга эканлигини белгиловчи лисоний воситалар таҳлил этилган.

РЕЗЮМЕ. В статье исследуются методологические возможности лексем в тексте эпоса «Рустамхан». Анализируются общие сходства в тексте качественных языковых метафор, а также эпическое мастерство и индивидуальность бахши в этом плане в языковых средствах, определяющих их специфический стиль.

SUMMARY. The article explores the methodological possibilities of lexemes in the text of the epic "Rustamkhan". The general similarities in the text of qualitative linguistic metaphors, as well as the epic skill and individuality of the bakhshi in this regard, are analyzed in the linguistic means that determine their specific style.

G. DÁWLETOVA SHÍĠARMALARINDA METAFORALARDÍN STILLIK QOLLANILIWI

Sh.A.Jolimbetova - tayanish doktorant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: stilistik, metafora, semantika, trop, emotsional, ekspressiv.

Ключевые слова: стилистика, метафора, семантика, художественные средства, тропы, эмоциональный, экспрессивный.

Key words: stylistic, metaphors, semantics, figurative devices, tropes, emotional, expressive.

Sociallıq turmista troplar kórkem shıǵarmalar hám sóylewde keń paydalanıladı. Olar tınlawshıǵa kórkemligi menen iqshamlıǵı, stillik tárepten sulıw bolıp, emociionalıq-ekspressivlik tásiiri kúshli bolıp keledi. Troplar bul (gr.tropos- basqa bir nársenge aylanıw) bir sózdiń ayırım kontekstlerde óziniń tiykarǵı tuwra mánisinen basqasha awıspalı mánide qollanılatuǵın leksikalıq kórkemlew quralı. Solardıń qatarına jatatuǵın metafora stillik maqsetlerde qollanılıwı ayırıqsha orn tutadı. Metafora [gr- metaphora –awısıw, ózgertiw, meta-qaytadan, phora- kóshiremen]. Eki predmet yáki qubılıstıń qanday da bir uqsaslıq tárepine tiykarlanıp, onıń birewine tiyisli belgini awıspalı mánide ekinshi predmet penen baylanıstırıp aytıw. Bul jaǵınan ol teńewge uqsas, biraq teńewdey bolıp zatlardı salıstırmaıdı, uqsatadı, megezetedi. Sonlıqtan da metaforalarda obrazlılıq kúshlirek boladı. Biz bul maqalamızda G.Dáwletova shıǵarmalarındaǵı metaforalardı toqtamaqshımız.

Metafora bul til biliminde qanday da bir uqsalıq tiykarında pyda bolǵan awısqan mánilerdi túsineміz. Bul usıl arqalı kórkem ádebiyatta kórkem súwretlewdiń baslı qurallarınıń biri sıpatında da metaforalar jasaladı [1]. Metaforalardı úyreniw áyyemgi dáwirlerden metaforanı álemdi anlawdıń ayırıqsha usılı hám quralı retinde kórineді. Aristotel sonıń menen birge Ciceronǵa tiyisli ediya bolıp tabıladı. Siceron Kvintiliandan parıqlı rawishte, eń dáslep ol metafora arqalı buyımlar haqqındaǵı maǵlıwmattı anıq hám dál jetkiziw múmkinligini bayqaydı [2]. Al ulıwma xalıqlıq tanımalıqqa iye bola almay júrgen kórkem sóz sheberiniń ayırıqsha stiline baylanıslı ǵana qollanılǵan mániler leksikalıq mánilerdiń toparına kirmesten, jekke mánilik sıpatında qala beredi.

Usıǵan baylanıslı qaraqalpaq tilinde metaforalardı ulıwma xalıqlıq xarakterge iye bolıw dárejesine hám stillik ózgesheliklerine qaray úsh topardı bóliwge boladı.

1. Ulıwma xalıq tilindeǵı metaforalar. Buǵan turmıstıń barlıq xalıq sóylew tilinde, jazba tilda, sonıń ishinde kórkem shıǵarmalarda da keńnen qollanılıp júrgen metaforalar kiredi.

2. Ulıwma xalıq tilinde qollanılatuǵın, biraq obrazlılıq sıpatqa iye metaforalar. Buǵan kórkem súwretlew qurallarınıń biri sıpatında paydalanılıp kiyatırǵan metaforalar kiredi.

3. Ulıwma xalıq tilinde tanımalılıqqa iye emes metaforalar. Geypara waqıtlarında qálegen sóz sheberiniń shıǵarmalarında óziniń súwretlew stiline baylanıslı ayırıqsha stillik ózgesheliklerin kórsetetuǵın metaforaları kóriwge boladı.

Qaraqalpaq tili metaforalardı júdá bay, onda qaraqalpaq xalqınıń sırtqı dúnyanı, insannıń logikalıq dúnyasın názik kórkem sezimler menen kórsetiwde ájayıp formalar menen berilgen [3]. G.Dáwletova shıǵarmalarında jekke avtorlıq metaforalar da júdá úlken sheberlik penen qollanılǵan. Shayır óz shıǵarmalarında metaforalardı ózine tán kórkem-estetikalıq boyaw bere alǵan. G.Dáwletova dóreiwshiliginiń ózine tán bolǵan is-háreket hám óz ara baylanıslardı sáwlelendiriwde haywan, qus hám ósimlik

atlarınan metafora sıpatında qollanılǵan. Onıń shıǵarma hám poemalarında ásirese, xalıq tilinde keń tarqalǵan qus, haywan, iyt, túlki, jılan, qasqır, suńqar, aquw, kiyik, búlbúl sıyaqlı sózlerdiń tiykarında payda bolǵan dástúriy metaforalar kóp ushırasadı.

Shayıranıń shıǵarmalarında gül, ay, búlbúl sıyaqlı metaforalar kóplep ushırasadı. Misalı,

Biyǵárez el gül jaynaǵan,

Bagında búlbúl sayraǵan. (Tuwılǵan jer 4-b)

Búlbúl-shimshıqlar toparına kiretuǵın sayrawshı qus. Ol awıspalı mánide xosh hawaz, sheshen yáki sulıw yar mánisinde kóp qollanıladı. Klassikalıq ádebiyatta shın ashıǵı, muxabbat tımsalı sıpatında sáwlelenedi. Onıń súyikli yarı-gül. Gül bar jerde búlbúldiń bolıwı tábiyiy. Klassikalıq ádebiyatta gül ayırıqsha poetikalıq obraz sıpatında qalıplesken. Ol óziniń jaǵımlılıǵı, sıyıqlı kórinisi, gózzal kelbeti menen dástúriy formada poeziya ushın eń áhmiyetli súwretlew quralı bolıp tabıladı. Kópshilik shayırlar gül sózin qız, súyikli yar sıpatında qollanǵan. G.Dáwletova da usı dástúriy formanı dawam etip kiyatırǵan usı metaforalıq obrazdan gózzal, kórkem formalardı payda etiw ushın ónimli paydalanǵan.

Alpıs biyiń alpıs jaqqa tartqanda,

Arasında túlki, saǵal jortqanda. (Qara taw 6-b)

Metaforalardıń ózine tán qásiyetleri kórkem tekst sheńberinde poeziyalıq dóretpelerde bórtirip turadı. Sonıń ushında G.Dáwletova dóreiwshiliginde qollanılǵan metaforalardıń ózine tán táreplerin anıqlawda olardıń shayıp poeziyasında tutqan ornına bólek itibar qaratıw kerek. Shayırdıń qosıq tekstlerinde basqa lingvopoetikalıq qurallar qatarı metaforalardı qanday maqsette qollanılǵanǵa qaray bul quraldınatqaratuǵın wazıypası hám kórkem estetikalıq qımbatın belgilewi múmkin. Sóylewimizde eń kóp tarqalǵan hám kóp qollanılǵan mánı awısıw usılı metafora bolıp tabıladı. G.Dáwletova óz dóreiwshiliginde keń qollanıwshı lingvopoetikalıq qurallardan biri metaforalar bolıp tabıladı hám metaforalardan ónimli hám ornılı paydalanǵanlıǵın kóriwge boladı.

Bir shıbıqtan nárwan bolıp jetilgen,

Bir shaqańman, bayteregim jan ana. (Nuranıy ata-anaǵa 29-b)

Bul misaldaǵı «shaqa» sóziniń tiykarǵı tuwra mánisi terektiń bir putaǵı, shaqası mánisin bildiredi. Shayır shaqa sózine stillik jaqtan obrazlılıq mánilik júk júklep ananıń bir bólegi, aǵzası, shaqası, putası dep metafora payda etken halda sózdiń qosımsha mánilik shegarasın, diapozonın keńeytken hám ana tilimizdiń sóz baylıǵın da kóbeytken.

Tursadaǵı «Kók kemeni» jaqtırmay,

Ketken jawǵa betin berman baqtırmay,

Temir tumsıq qanatlıǵa qaqtırmay,

Qızǵıstay qorıǵan bizdi atalar. (Nuranıy ata-anaǵa 29-b)

Shayırdıń bul qosıǵın oqıp kóretuǵın bolsaq, baslı teması watandarlıq, eldi qorǵaw yaǵnıy urıs jıllarındaǵı dáwirdi súwretlegen. Bundaǵı «Temir tumsıq qanatlıǵa qaqtırmay» qatarları forması jaǵınan sáykes kelgeni

menen mánisi jaǵınan putkilley basqa. Yaǵnıy, urısta qollanılgan quraljaraqtı mánisin obrazlı jasap qollanǵan. Bunda sóz mánisine ekspressivlik máni bar ekeni kóriwimizge boladı. Kórkem sóz sheberiniń qosıqları mazmunlıǵı jaǵınan júdá kewilge qonımlı, ideyalıq tárepten de úlgi bolarlıq. Bundaǵı nart shıbıq, baǵman tiykarǵı mánilerde emes awıspalı bolıp keledi. Qatarlardı oqıp qarasaq muǵallımdı balanı jasınan baslap tálim tárbiya beriwshi insan sıpatında onı baǵmanǵa megezstirgen. Nart shıbıqtı jabayı tal boldırmay, onı tárbiyalanǵan baǵman dep baha beredi. Metaforalıq ózgesheligin usı sıpatına qaray bayqawǵa boladı.

Sebebi siz-baǵmansız ómirdiń,
Máǵripattıń pák nurınday kórindiń,
Siltedińiz oy-bálentın jerimniń,
Temir qazıq juldızımız, Ustazlar!

Bul misalda «Temir qazıq juldızın» tuwra mánisin basqa bir subiektke uqsatırıp alǵan. Predmettiń ózgeshelik tárepien tiykarlanıp tiyisli belgini awıstırıp qollanǵan. Sonday-aq oqıwshıǵa kórkem obrazlılıq bergen. Bunda qollanılgan metaforalar jazıwshı tárepien mánisi awıstırılıp, usı sózlerge uqsas, jaqın mánidegi ekinshi bir sóz- obraz jasaw quralı retinde qollanǵan. Bul misallarda biz metaforanıń kórkem qollanǵanın bayqawımızǵa boladı. Shayır qaharmanlardıń portretin jasawda, predmetlerdi ekinshi mánidegi súwretleniwın poeziya tilinde bergen. Bul misallarda biz qaraqalpaq tilin rawajlanıwında metaforalardıń áhmiyetli ekenin Gulistan Dáwletova poeziyasında qısqaşa kórip óttik. Nege degende olar

birinshiden sózlik fondın bayıtıwda, ekinshiden, sóylewde adamlarǵa tási, ekspressivligi obrazlılıǵın onıń kórkemligin arttırıwǵa sebepshi boladı. Tınlawshıda estetikalıq hám ruwxıy azıq boladı desek aljaspaymız. Burınnan poeziya tili belgili ólshemlerge tiykarlanǵan boladı, al onıń obrozlıǵı, kórkemligi, mánisi keń bolsa oqıwshıda ayrıqsha bir tásir qaldıradı.

Analıq taxtıń jemin ózdim,

Aqshamı aq besik shayqawlarımda.

Jashıq— gózzal dawran, ómir baǵında,

Waqıt— dárya, misli tulpar shaǵında.

Ómir- saǵım, jıl eter qas qaǵımda,

Qıymashlıq sezindim bayqawlarımda.

Baxıt dáryasınan marjan súzedi,

Qızlarǵa bergisiz sáxıbjamallar. (Gúzgi tolganıslar 3-b)

Sózlerdi metaforalı qollanıw, birinshiden, leksikalıq baylıqtı, ekinshiden, semantikalıq kóp mánilikti, úshinshiden, obrozlılıqtı payda etedi. Shayırlar menen jazıwshılardıń sózdiń metaforalanıp awıspalı mánide qollanıwına kóbirek itibar beretuǵını da sonnan bolsa kerek. Juwmaqlap aytqanda, metafora—sózdiń awıspalı hám ótkir mánisi. Sózlerdiń metaforalanıwı leksikalıq qatlamı bayıtıw menen birge, ásires, leksiko-semantikalıq tárepien tiykarǵı orındı turadı. Qaraqalpaq tilinde sózlerdi metaforalı qollanıwdıń hár túrli sırları, izetlenbey atırǵan tárepleri kóp. Shayıra G.Dáwletova shıǵarmalarında metaforalardı orınlı paydalanıp, sózlerge jańa máni berip, sheberliktiń sın asırǵan sóz sheberi.

Адебиәтлар

1. Бекбергенов А. Каракалпак тилинің стилистикасы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
2. Дорофеева А.А. Что скрывается в тайне метафоры? // «Вестник». – Москва: 2014. №4
3. Жумабаев Т. Метифора- сөздің ағыспалы мәнісі. // «Эмнударья», 1994, № 7-8
4. Дәулетова Г. «Қалбимдегі естелик». –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2017.
5. Дәулетова Г. «Гүзгі толғанислар». –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2012.

REZYUME. Ushbu maqolada turkologiyaning dolzarb mavzularidan biri, to'g'rirog'i, hozirgi qoraqalpoq tilshunosligi uslubining dolzarb muammosi muhokama qilinadi. Ayni paytda bu borada chuqur va har tomonlama o'rganish, yo'llarga alohida e'tibor qaratish lozim. Qoraqalpoq adabiyotining shoiri G.Davletova ijodidan aniqlangan metafora birliklar bilan tahlil qilindi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается одна из актуальных тем Тюркологий, а точнее актуальная проблема стилистики современного каракалпакского языкознания. На данный момент требуется глубокое и всестороннее исследование в данной сфере, и особое внимание следует обратить тропам. Анализ был проведен с метафорическими единицами, которые были выявленные из работ поэта Каракалпакской литературы Г.Давлетовой.

SUMMARY. The given article deals with one of the problems of the Turkic Language, which is closely related with the actual issue of Modern karakalpak stylistics, and special attention is given to tropes. This field of area Karakalpak stylistics even enough investigated, it requires comprehensive investigation. There are some supporting examples from poet of Karakalpak Literature G.Davletova's work, especially we analyse deeple metaphors of the works.

СИСТЕМА – СТРУКТУРАЛЫҚ ТИЛ БИЛИМИ

Г.Қурбаниязов – филология илимлериниң докторы (DSc)

Әжанияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: тизимли-структуравий тилшунослик, структурализм, глоссематика, Америка структурализми, структуравий-функционал йўналиш.

Ключевые слова: системно-структурное языкознание, структурализм, глоссематика, структурализм Америки, структурно-функциональное направление.

Key words: system-structural linguistics, structuralism, glossematics, American structuralism, structural-functional direction.

Тил билими тарийхында системалы-структуралық тил билимине шекемги болған дәуір көбинесе, традициялық (дәстүрий) тил билими деп аталады. Тил билиминиң бул еки түри бирин-бири бийкарламайды, бәлким бири екиншисиниң жуўмақларына тийкарланады. Соның ушын да хәр еки тил билими хәзирги күнде тең колланылып келмекте.

Илимпазлар XX әсирдиң биринши шерегинен тил билиминиң жаңа дәуири, яғный тилге системалы-структуралық қатнас жасаў дәуири басланғанлығын баян етеди. Бул дәуірде басқа илимлер сыяқлы лингвистика тарийхында тийкарғы итибардың объектке субстанционаллық көзқарастан қатнас жасаўдан структура-функционаллық қатнас жасаўға өтиўи менен сыпатланады.

Фердинанд де Соссюр субстанция хәм форма атамалары дегенде сезиў ағзаларымызға тәсир етеуғын материаллық затлар тийкарында жатқан

қатнастарды түсинеди, ал, тил форма дегенде тилдиң қатнастар системасы екенлигине итибар қаратады. Тилдиң материаллық тәрепи, яғный сеслик тәрепи субстанция сыпатында екинши планға өткериледи. Нәтийжеде Фердинанд де Соссюр тил хәм сөйлемди ажыратады. Ф.де Соссюрдың тил билими ушын үлкен хызмети сонда, ол тилдиң субстанция емес, ал, форма(қәлип) екенлигин тастыйқылады хәм усы арқалы тил билими тарийхында тил – сөйлеў дихотомиясын биринши планға алып шықты. Тилши илимпазлардың дыққатын сөйлеўлик қоршаўдан аўлақ болған мазмунларды үйрениўге бағдарлады хәм тилдиң система екенлигин анықлады. Ф.де Соссюр тәлийматында тилдиң социаллық екенлиги атап көрсетилю менен бирге, оны индивидуаллық хәм социаллық, тил хәм сөйлеў, турақлылық хәм өзгериўшендик, еркинлик хәм мәжбүрийлик дихотомиялары тийкарында үйрениў орайлық орынды ийелейди [1:34].

Соссюрдың лингвистикалық тәлийматы дүнья тил билимине үлкен тәсир көрсетти хәм структуралық тил билиминиң түрли бағдарларының қәлиплесиўине теориялық тийкар болды.

Прага структурализми. Прага структурализми 1926-жылы Чехословакияның пайтахты Прага қаласында шөлкемлестирилди. Усы структурализм улыўма тил билиминде функционаллық лингвистика аты менен де жүритиледи. Бул мектептин функционаллық тил билими деп аталыўының тийкарында тил бирликлериниң хәр бири белгили бир функцияға ийе екенлиги, олардың тилде (сөйлеўде) белгили бир хызметти аткарыў идеясы жатады. Функционаллық лингвистика мектебиниң ўәкиллери: В.Матезиус, Б.Тринка, И. Вахек, Б. Гавранек, Н.С.Трубецкой, Р.О.Якобсон, С.И.Карцевский хәм тағы басқалар болып есапланады.

Глоссематика. Структуралық лингвистиканың әхмийетли тараўы глоссематика болып есапланады. Бул бағдар Ф.де Соссюр концепциясы тийкарында, бирақ оның көзқарасларына бир тәрепке қатнас жасаған халда майданға келди. Глоссематика грекше «глосса» – «тил» сөзинен алынған болып, бул бағдар тәрепдарларының көрсетип өтиўинше, объектти үйрениўде күшли субъективизмге жол қойған хәм соның ушын илимий емес болған дәстүрий тил билимине қарама-қарсы рәўиште пайда болды. Глоссематиканың тийкары принциптери В. Брендалдың «Структуралық лингвистика», Л.Ельмслевтиң «Тил теориясы тезислери», «Басқарыў түсиниги», «Лингвистикада структуралық анализ методды», «Тил хәм сөйлеў» сыяқлы бир қанша шығармаларында баянланған [2:77].

Америка структурализми. Америка структурализми ХХ әсирдиң 20-30 жылларында усы мәмлекет жергиликли халқының (индеецлердин) тилин үйрениў нәтийжесинде пайда болды.

Усы структурализм тил кубылысларын, бирликлерин анализ етиў методдына – дескриптив (яғнай сүўретлеў) методдына сәйкес дескриптив тил билими деп те айтылады. Бул мектептин тийкарын салыўшы америкалы атақлы этнограф, антрополог хәм тилши илимпаз Франс Боас есапланады (1858-1942).

Өткен әсирдиң 70-жылларынан баслап структурализм өзбек тил билимине де кирип келе баслады. Бул тараўда өзбек тилиниң лексикалық бирликлерин макро хәм микросистемаларға бөлип, олардың бир қатар микросистемаларын монографиялық изертлеў объектти сыпатында өзиниң шәкиртлерине усыныс еткен профессор Ш.Рахматуллаевтың хызметлерин өз алдына атап өтиў орынлы. И.Қўчқортөев болса Ш.Рахматуллаев идеяларын раўажландырып, бул тараўда кең көлемли илимий изертлеў жумысларын алып барды. Тил менен сөйлеўдин ажыратылыўы, тил бирликлеринде форма хәм мазмун қатнасықлары, Ф.де Соссюрдың лингвистикалық концепциясына арналған изертлеўлери өзбек тил билиминде структуралық бағдардың қәлиплесиўи хәм раўажланыўында үлкен әхмийетке ийе болды.

Фонологиялық яруста системалылық түркий тиллер материаллары тийкарында А.М. Шербак тәрепинен биринши мәрте ашып берилген еди. Онда фонологиялық бирликлер фонологиялық оппозициялар тийкарында үйрениледі. Фонемалар функционаллық тәрепинен кең түрде изертленеди [3:44-56].

Өзбек тилиниң фонологиялық ярусындағы системалылық профессор А.Абдуазизов тәрепинен дәслеп «Улыўма тил билими» мийнетинде көрсетип бериледи. Онда өзбек тилиндеги даўыслы хәм даўыссыз фонемалардың ажыратыўшы (дифференциал) хәм ажыратпайтуғын (дифференциал емес) белгилери, фонемалар ортасындағы оппозициялар хәм олардың түрлери терең изертленген.

С.Усмоновтың «Улыўма тил билими» мийнетиниң басылып шығыўы менен өзбек студентлерин структурализм хәм оның түрли бағдарлары менен таныстырыў мүмкиншилиги пайда болды. Системалы-структуралық изертлеўлердин кең тарқалыўы 80-жылларға туўры келди. Бул дәўирде өзбек тили фонологиясы, лексикологиясы, синтаксисин система-структуралық көзқарастан изертлеўге арналған бир қатар шығармалар дүньяға келди. Өзбек тилиниң барлық ярус бирликлерин система-структуралық изертлеўге шақырыў Х.Неъматов, Н.Махмудов хәм А.Нурмановлардың «Советская тюркология» журналында басылып шыққан мақаласынан басланды. Нәтийжеде, өзбек тил билиминде системалы изертлеўлерге ҳужим дәўири басланды деўге болады. Соннан кейин өзбек тил билиминде А.Нурмонов, А.Абдуазизов, Т.Мирзакулов, Х.Неъматов, Р.Расулов, Н.Махмудов, А.Бердиалиев, М.Курбонова, Р.Сайфуллаева, Н.Турниёзов, О.Бозоров, Ш.Шаҳобиддинова, Ш.Искандарова, Б. Меңлиев, М.Ҳакимов, Н.Маҳкамов, А.Собиров, Д.Набиева, Д.Нурмонова, Д. Неъматова, М.Абдиев, Ж.Елтазаров, Д.Лутфуллаева сыяқлы бир қатар изертлеўшилердин илимий мийнетлериниң дүньяға келиўи өзбек тил билиминде системалы-структуралық бағдардың терең тамыр жайыўына алып келди. Ҳәзирги күнде өзбек тил билиминде еки бағдарда теңдей илимий изертлеўлер алып барылмақта. Олардың бириншиси – дәстүрий бағдарда, екіншиси – система-структуралық бағдарда. Бул еки бағдар, Махмуд Қашғарийдин сөзи менен айтқанда, еки ылақ шабатутын атлардай өзбек тил билими арбасын теңдей тартып келмекте. Бул еки бағдар бирин-бири улыўма бийкарламайды. Керисинше, олардың бири екіншисине сүйенеди хәм бири екіншисинен азықланады. Атап айтқанда, система-структуралық анализ дәстүрий тил билими нәтийжелерине сүйенеди. Үйренилип атырған объект ҳаққында туўрыдан-туўры сезиў ағзаларымыз берген мағлыўматлар тийкарында алынған әмелий билим соңғы теориялық, илимий билим ушын фундамент болады. Ҳәзирги ўақытта теориялық билим жуўмақлары әмелий билимниң әззи, шекленген тәрептерин толықтырады. Хәр еки билимниң биригиўи үйренилип атырған объектти тереңнен билиў мүмкиншилигин береді.

Өзбек тил билиминдеги структуралық бағдарларды еки топарға ажыратыўға болады. Олардан бириншиси өзиниң изертлеў бағдарын «формал – функционал бағдар» деб атады хәм бул бағдардың изертлеў принциптери ҳаққында М.Курбонованың «Өзбек тил билимине формал-функционаллық бағдар хәм жай гәп қурылысының анализи» темасындағы монографиялық изертлеўи де жүзеге келди [4:12]. Бул монографияда өзбек тил билиминдеги формал-функционаллық бағдардың тамырлары хәм тийкары принциптери ҳаққында толық мағлыўмат бериледи.

Өзбек тил билиминде система-структуралық тил билиминиң «формал-функционаллық бағдарынан»нан азырақ өзгешеликке ийе болған екінши бағдар да пайда болды. Бул бағдар төмендеги принциптерге әмел етеди: 1. Тилди үйрениўде индуктивлик хәм дедуктивлик принциптердин бириги; 2. Сөйлеў искерлигинде тил-сөйлеў дихотомиясының әмел етиўи; инвариант-вариантлылық қатнасын белгилеў; 3. Тил системасының иерархиялық дүзилиси. Бир ярус бирликлери хәм яруслар аралық бирликлер қатнаслары; 4. Лингвистикалық бирликлердин белгили тәбияты. Лингвистикалық белгиде форма хәм мазмун қатнасы; 5. Сөйлеў искерлигинде лингвистикалық хәм экстралингвистикалық қураллар бириги; 6. Тилдин жәмийетлик хызметлери (коммуникативлик, кумулятивлик, экспрессивлик). Бул принциптер

тийкарында хэзирги күнде оннан артык монографиялар, жүзден зыят мақалалар баспадан шықты. Кейинги бағдар, жоқарыда баян етилген принциптерден көринип турғанындай, система-структуралық бағдарлардың хэр үш тараўына тән ең рационал тәрәплери хэм шығыс философиясының объектти түсинип хэм сезип билиў ҳаққындағы тәлийматларын өзінде жәмлеген. Бул бағдар лингвистикалық бирликлердин ишки структурасы хэм функциясына көбирек итибар береді. Соның ушын оны «структуралық-функционаллық бағдар» деп атаў мақсетке муўапық болады.

Қарақалпақ тил билиминде тилди система сыпатында үйрениў, тил бирликлери арасындағы байланысларды бири-бирине қарама-қарсы – оппозитивлик қатнаста үйрениў мәселеси биринши рет академик А.Дәўлетовтың илимий жумысларында басланды. Ол 1976-жылы “Вокализм каракалпакского языка” монографиясын бастырып шығарды [5:154]. Ленинград фонология мектебининң каракалпакстанлы ўекили сыпатында каракалпақ тилиниң вокализм системасын академик Л.В.Щерба хэм оның шәкиртлериниң жолы менен үйренди. Даўыслы сеслерди бир система сыпатында, оларды бир-бирине оппозиция қатнасында изертлеў арқалы олардың өзине тән болған фонологиялық өзгешеликлерин тексерди. Бул мийнети арқалы каракалпақ тили фонологиялық системасына система-структуралық изертлеў методын алып кирди. Ол оннан кейинги мийнетлеринде (Бердимуратов Е., Дәўлетов А. Тил билимине кириспе. – Нөкис: Каракалпакстан, 1988. хэм т.б.) бул методты және де жетилистирди. Шәкиртлериниң илимий мийнетлеринде де каракалпақ тилиниң фонологиясы терең үйрениле басланды.

Г.Қурбаниязовтың “Хозирги ўзбек ва қорақалпоқ тилларидаги қаттиқ, қатты лексемалари семемаларининг синтактик хусусиятлари” (1994), “Лексема семемаларини белгилашда лексик контекстнинг роли” (1995), проф. О.Доспанов менен биргеликтеги “Хозирги қорақалпоқ тилидаги қатти лексемасининг баъзи семантик хусусиятларига доир” (1996) мақалаларында хэм 1998-жылы жақлаган “Хозирги ўзбек ва қорақалпоқ тилларидаги қаттиқ, қатты лексемаларининг киёсий таҳлили” деген темадағы кандидатлық диссертациясында каракалпақ тилиндеги жағдай билдиретуғын келбетликлердин, соның ишинде, қатти лексемасының семемаларын компонентли анализ методы тийкарында изертлейди. Устазы проф. Ш.Рахматуллаев баслап берген система-структуралық метод тийкарында каракалпақ тилиниң тил бирликлерин – лексемалардың мәнилик тәрәплерин терең анализлеў жолын көрсетип берди.

М.Қудайбергеновтың 2004-жылы жақланған “Қарақалпақ тилинде морфонологиялық кубылыслар” атамасындағы докторлық диссертациясы [6:254], 2006-жылы Ташкентте басылып шыққан “Қарақалпақ тилиниң морфонологиясы” монографиясы каракалпақ тилиниң морфологиясын система-структуралық бағдарда изертлеўге арналған үлкен көлемдеги жумыс болды [7:182]. Онда каракалпақ тилиниң фонологиялық системасы, консонантизмлердин фонологиялық

өзгешеликлери, вокализмлердин фонологиялық өзгешеликлери, морфонологияның максети хэм ўазыйпалары, морфема хэм алломорф, морфонема сыяқлы тийкаргы мәселелерге терең таллаў жасалған.

С.Шынназарованың “Қарақалпакстанның Қанлыкөл аймағындағы каракалпақлардың сөйлеў тили өзгешеликлери” темасындағы кандидатлық диссертациясында (2009) диалектлик лексемалар система-структуралық анализ бағдарында изертленген. Жумыста компонентлик анализ методын пайдаланып, Қанлыкөл аймағында жасаўшы каракалпақлардың сөйлеў тилинде ушырасатуғын лексикалық бирликлер семемаларға ажыратылған, семемалар қурамындағы денотатив, коннотатив семалар анализленген. Тил бирликлери ортасындағы [8:24] парадигматикалық хэм синтагматикалық қатнаста таллаў жасалған.

Ш.Әбдиназимов, А.Пирниязова хэм С.Шынназаровалардың авторлығындағы “Қарақалпақ тилиниң фонетикасы хэм лексикологиясы” сабақлығында тилди система сыпатында үйрениў, тил бирликлери хэм сөйлеў бирликлериниң өзгешеликлери, лексеманың сыртқы фонетикалық қабығы, ямаса номемасы, семемалар хэм оның қурамындағы мәнилик бөлшеклер – семалар хэм олардың түрлери көрсетилген [9:66-67].

Г.Қдырбаеваның “Man” – “одам” концептосферасы бирликларининг лингвомаданий ва лингвокогнитив хусусиятлари (инглиз ва қорақалпоқ тиллари мисолида) атлы диссертациясында (2017) еки тилдеги тил бирликлерин салыстырмалы анализ етиледі. Изертлеўде автор “Man” – “одам” концептосферасының концептуал таллаў системасын ислеп шығады. Концептуал таллаў усыллари қолланылыўында: 1) дефинициялық таллаў; 2) этимологиялық таллаў; 3) контекстуаллық таллаў; 4) концептосфераны аңлататуғын семантикалық бирликлер таллаўы; 5) дүньяның миллий көринисиниң паремияларда сәўлелениўи сыяқлы таллаў усылларынан пайдаланылады. Көркем текстти концептуаллық таллаў процессинде тексттеги таяныш сөзлерди анықлайды, олардың майдан структурасын хэм базалық концептлерди қурайтуғын ядро анықланыўы менен концептосфераның тәбияты хэм оның қурамындағы бирликлердин функционал мазмуны да өз орнына ийе болыўын дәлиллейди. “Man” – “адам” концептосферасының каракалпақ хэм инглис миллий дүнья сәўлелениўиниң эпикалық, паремиялогиялық хэм диний текстлердеги номинативлик майданын шегаралаў нәтийжесинде усы концептосфераны вербалластыратуғын, тийкарынан, эндемикалық бирликлер екенлигин хэм олар тек ғана белгили лингвомәдениеттиң концептуаллық майданында анықланатуғынын дәлиллейди [10:45].

Жуўмақлап айтқанда, дүнья тил билиминде қолланылып келген система-структуралық метод өзбек хэм каракалпақ тиллеринде де өнимли қолланылып киятыр. Тилдин барлық тараўларын усы метод тийкарында үйрениў илимий изертлеўлердин сапасын арттырады, тил билимин жоқары дәрежеге көтереди.

Әдебиятлар

1. Ferdinand de Saussure. Course in General linguistics. –Paris, 1992. –P. 34.
2. Нурмонов А. Структур тилшунослик: илдишлари ва йўналишлари. –Тошкент: «Таълим», 2009. – С. 77.
3. Щерба А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л.: 1971. – С. 44-56.
4. Курбонова М. Ўзбек тилшунослигида формал-функционал йўналиш ва содда гап қурилмасининг талқини. Докт. дисс. автореф. –Тошкент: 2001. –С. 12.
5. Даулетов А. Вокализм каракалпакского языка. – Самарканд: 1976. –С.154.
6. Қудайбергенов М. Қарақалпақ тилинде морфонологиялық кубылыслар. Докт. дисс. автореф. –Нөкис: 2004.
7. Қудайбергенов М. Қарақалпақ тилиниң морфонологиясы. – Ташкент: 2006.
8. Шынназарова С. Қарақалпакстанның Қанлыкөл аймағындағы каракалпақлардың сөйлеў тили өзгешеликлери. Канд. дисс. автореф. –Нөкис: 2009.
9. Абдиназимов Ш., Пирниязова А., Шынназарова С. Қарақалпақ тилиниң фонетикасы хэм лексикологиясы. – Ташкент: Сано-стандарт, 2018.

10. Кдырбаева Г. “Ман” – “одам” концептосфераси бирликларининг лингвомаданий ва лингвокогнитив хусусиятлари (инглиз ва қорақалпоқ тиллари мисолида). Филол. фан. бўй. фалс. докт. (PhD) дисс. автореф. –Тошкент: 2017. –С.45.

РЕЗЮМЕ. Мақолада тизимли-структурвий тилшуносликнинг пайдо болиши ва шаклланиши, шунингдек унинг ўзбек ва қорақалпоқ тилшунослигида қўлланилиши таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается вопрос о формировании и развитии структурно-семантического направления в языкознании, а также об его использовании в узбекском и каракалпакском языкознании.

SUMMARY. The article analyzes the emergence and formation of system-structural linguistics and its application in Uzbek and Karakalpak language learning.

СЎНГГИ ДАВРДА ЎЗБЕК ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИНИ ЎРГАНИШНИНГ ЛИНГВИСТИК АСОСЛАРИ

Ш.Нурбоев – тадқиқотчи

Жиззах давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: тилшунослик, лексика, диссертация, достон, тадқиқот, илмий муаммо, вазифа, лингвостилистика, шева, адабий тил, тадқиқотчи.

Ключевые слова: языкознание, лексика, диссертация, эпос, исследование, научная проблема, задача, лингвистическая стилистика, диалект, литературный язык, исследователь.

Key words: linguistics, vocabulary, dissertation, epic, research, scientific problem, task, linguistic stylistics, dialect, literary language, researcher.

Энг сўнгги даврларда халқ бахши-шоирларининг эпик репертуаридаги индивидуал услубини аниқлашни кўзда тутадиган, ҳофизасидаги сўзларнинг бойлигини ва микдорини аниқлаб, умумлаштириб берадиган статистик, стилистик ва лингвопоэтик тадқиқотлар яратила бошланди. Бу борада Г.Жуманазарова, Д.Ўринбоева, Н.Хаджимусаева, Қ.М.Оллоёров, И.Умаров, А.Эшмуродов, Д.Ашуров, Ю.Ходжиев ва бошқаларнинг халқ достонлари тили ва лексикографик манбаларига бағишланган тадқиқот-луғатларини қайд этиш ўринли.

Г.У.Жуманазарованинг докторлик диссертациясида [2] Фозил Йўлдош ўғли қуйлаган “Балогардон”, “Баҳром ва Гуландом”, “Зевархон”, “Лайли ва Мажнун”, “Малика айёр”, “Нурали”, “Рустамхон”, “Фарход ва Ширин”, “Ширин билан Шакар” каби достонлар лексик-семантик, лингвостилистик ва лингвостатистик жиҳатдан таҳлил этилган. Муаллифнинг эълон қилган асосий ишларида [3] қўйилган вазифалар тўла-тўқис амалга оширилган, тадқиқотнинг илмий янгилиги сифатида қуйидагиларни таъкидлаш лозим: достонлар тилидаги сўзларнинг тарихий-этимологик ва функционал-мазмуний хусусиятлари очиб берилган; достонларнинг электрон матни асосида лексикографик манбалари (сўзлик, алфавитли, частотали, терс (чаппа) ва изоҳли луғатлар) яратилган; достонлар матнидаги фонетик, лексик-грамматик қурилишидаги бирликларнинг қўлланилиш микдори аниқланган; достонлар тили лингвопоэтикасини аниқлаш орқали услубий формулаларнинг тузилмавий-поэтик табиати ва лексик-стилистик қатламларнинг семантикаси асосланган, ибораларнинг тузилмавий-семантик ва коннотатив маъноларидаги ўзига хосликлар очиб берилган. Шунингдек, Г.Жуманазарованинг диссертациясида таҳлилга жалб этилган достонлар қаҳрамонлари нутқидаги норасмий, халқчил унсурлар (сўкиш, қарғиш ва ҳақоратли сўзлар) нинг матндаги лингвопоэтик хусусиятлари асослаб берилган. Энг муҳими, достонлар тилидаги ўхшатишларнинг тузилмавий-семантик ва поэтик табиати, сифатлаш, метафора, метонимия ва ибораларнинг лингвопоэтик имкониятлари аниқлаб берилган, бадий-эстетик қиммати лисоний далиллар асосида очиб берилган.

Д.Ўринбоевнинг докторлик диссертацияси ва эълон қилган асосий илмий ишларида [6] “Алпомиш”, “Рустамхон” ва “Равшан” достонлари, мақол, топишмоқ, эртақ, қўшиқ жанрларининг алифболи, частотали, терс ва изоҳли луғатлари тузилганлигини, танланган материалларда қўлланган барча сўзшакллар қўлланилиш микдори аниқланганлигини ва статистик ахборот талабларига кўра очиб берилганлигини кузатамиз. Булардан ташқари, танлама материаллардаги сўз туркумлари ва уларнинг

грамматик кўрсаткичлари квантитатив таҳлил этилиб, ўзига хос типологик табиати, жанрий хусусиятлари ёритилган; достон, мақол, топишмоқ, эртақ ва қўшиқлар матнларидаги сўзшаклларининг лингвопоэтик имкониятлари аниқланиб, бадий-эстетик қиммати исботланган; энг муҳими, электрон ҳамда дастурий таъминот учун лингвистик таъминот, яъни фонетик, лексик, грамматик базани яратиш бўйича илмий-амалий тавсиялар ишлаб чиқилган ва асослаб берилган.

Қ.М.Оллоёровнинг диссертацияси [4] “Тўрўғли” ва “Ошиқнома” туркуми достонларидаги ономастика масаласига бағишланган, унда Хоразм достонлари тилида қўлланилган атоқли отларнинг лингвистик хусусиятлари ўрганилган. Диссертацияда мазкур достонлар лексикасидаги бадий қаҳрамонлар номлари, реал тарихий ҳамда ўйлаб топилган (нореал) номлар аниқланган, номларнинг таркибий жиҳатлари, содда, қўшма, мураккаб ва гибрид шаклдаги номлар, ономастик индикаторларнинг лингвистик хусусиятлари фактик материаллар асосида далиллаб берилган. Халқ достонларидаги ономастик бирликлар тасниф қилиниб, улар жой номлари, киши номлари, тарихий шахслар, достонлардаги лақаблар каби мавзуий-семантик гуруҳларга ажратилган ва қардош халқлар тилига оид достондаги номлар билан ўзаро муносабатлари очиб берилган. Шунингдек, Хоразм достонларида тўпланган ономастик бирликларнинг мифонимлар, теонимлар ва бошқа турдаги номлар тарзида тарихий-қиёсий, тавсифий ва этник-этимологик хусусиятлари асосланган; ишда Хоразм достонларида учрайдиган ономастик бирликларнинг статистикаси келтирилган, уларнинг таркибида содир бўлган фонетик ва морфологик ўзгаришлар аниқланган.

Н.Хаджимусаеванинг диссертацияси ва монографик тадқиқоти [7] “Орзигул” достони тилини лексик-семантик, лингвостатистик ва лингвостилистик усулда тадқиқ этишга ҳамда халқ бахшисининг сўз қўллаш маҳоратини очиб беришга бағишланган. Муаллиф диссертациясининг илмий янгилиги қуйидаги натижаларда кўзга ташланади: “Орзигул” достонидаги ўз ва ўзлашма қатлам тавсифий, қиёсий-тарихий таҳлил усуллари асосида аниқланган; матннинг фонетик, лексик, семантик-стилистик хусусиятлари очиб берилган; достондаги тил бирликларининг қўлланилиш микдори, троплар тизими, поэтик синтаксиси ва услубий формулалари ўрганилган; сўзлашув нутқида хос лингвистик ва экстроллингвистик мезонларнинг достон тилига таъсири, адабий тил меъёрларидан чекиниш ҳолатлари лисоний далиллар асосида ёритилган; Ислом шоир Назар ўғлининг поэтик индивидуаллиги, достон қуйлаш ва тилдан фойдаланишдаги маҳорати илмий асосланган.

Тилшунослигимизда муайян бахши-шоирнинг сўз бойлигини белгилаш билан боғлиқ илмий-назарий

масалалар ханузгача долзарб бўлиб қолмокда. Шу маънода, И.Умаровнинг «Малика айёр» достони тилига бағишланган диссертациясида [5] қўйилган масалалар ҳам анчайин янги, десак бўлади. Унда ўзбек тилшунослигидаги халқ достонларининг лугавий қатламлари муаммоларига оид илмий тадқиқотларни ўрганилган; достондаги сўзлар мавзуий гуруҳларга ажратилган ва лексик-семантик табиати очиб берилган, ижтимоий-сиёсий лексиканинг функционал таҳлили амалга оширилган; антропоним ва топонимларни этимологик жиҳатдан таҳлил қилинган, маъмурий-худудий бўлиниш ва ижтимоий-сиёсий муносабатларни ифодаловчи лексемаларнинг лисоний табиатини тадқиқ қилинган; зоонимларнинг этимологик, функционал ва семантик тадқиқини амалга ошириш; достондаги кўп маъноли сўзларнинг семантик, лексик-грамматик ва генеологик тадқиқини тавсифланган, ибораларнинг услубий хусусиятларини ёритилган.

“Холдорхон” достонининг лингвостилистик хусусиятларига бағишланган А.Эшмуратовнинг диссертацияси [9] фонетик, лексик-фразеологик бирликларнинг лисоний табиати, синтактик қурилишдаги стилистик фигураларнинг қўлланилиш хусусиятлари очиб беришга қаратилган. Мазкур диссертацион тадқиқотнинг тилшунослик илмидаги янгилиги қуйидаги жиҳатларда кўриш мумкин: достон эпик матнидаги *аёл, тоза, қобирға, қават, ангишламақ-кишинамоқ, жайнамоқ-ййрамоқ* каби лексик-грамматик ҳамда *уюшиқ бўлақлар, кириш сўзлар ва ундалмалар* каби синтактик хусусиятлари очиб берилган ҳамда бахшининг бадиҳағўйлик иктидори сўзларнинг семантик қамровини кенгайтирувчи етакчи восита эканлиги аниқланган; “Холдорхон” достони тилидаги сўзларда товушлар алмашиш, орттирилиш, тушиш ва ўзгартирилиш каби фонопоэтика элементлари мавжудлигига асосланган ҳолда бахши эпик репертуаридаги *же-ловчи* қипчоқ тип шеваларига хос фонологик хусусиятлар сақланиб қолганлиги далилланган; экстралингвистик мезонлар асосида достондаги грамматик воситаларнинг функционал-стилистик, ёзма ва сўзлашув нутқида хос стилистик хусусиятлари эпик матннинг семантик табиатига таъсир қилиши асосланган; достон матнидаги ўхшатиш, эпитет, муболаға, такрор ва стилистик формулар бахшининг бадиий-эстетик қарашларини ифода этувчи лингвомаданий бирлик вазифасини бажарганлиги исботланган; “Холдорхон” достони тилидаги лексик қатламнинг функционал-семантик хусусиятларини бошқа достончилик мактабига мансуб ижодкорлар асарлари тилининг лингвопоэтик талқинлари билан қиёслаш натижасида ҳар бир эпик аънамага мансуб бахшиларнинг бадиий тили ўша худуддаги лингвомаданий муҳитни ўзида мужассамлаштирганлиги аниқланган.

Энг охирги вақтларда, аниқроғи, 2-3 йил ичида тилшунослигимизда нафақат муайян бир эпик достоннинг лисоний хусусиятлари, балки хилма-хил вариантларга эга бўлган достонлардаги лисоний бирлик ва услубий воситаларнинг лингвокультурологик, семантик-структур ҳамда лексикографик хусусиятларининг илмий таҳлилларига дахлдор бўлган бир қатор диссертациялар бажарилди ва химоя қилинди. Шу ўринда, биргина “Алпомиш” достонининг

версия ва вариантларидаги ҳозирги тилшуносликнинг энг долзарб муаммолари ўрганилган Ю.Ходжиев ва Д.Ашуровларнинг ишларини таъкидлаш ўринли.

Ю.Н.Ходжиевнинг диссертациясида [8] шахс маънавий сифатларини ифодаловчи атов бирликларини семантик-структур, концептуал ва лексикографик хусусиятларини ёритишни мақсад қилиб олган. Мазкур тадқиқотнинг фандаги илмий янгилиги қуйидагилардан иборат: “Алпомиш” достон ида қўлланган “маънавий” умумий маъноли атов бирликлар аниқланиб, тавсифланган; “маънавий” умумий маъноли бирликлар тизимида шахс маънавий сифатларини ифодаловчи атов бирликларининг концептуал хусусиятлари асосланган; “Алпомиш” достонида қўлланган шахс маънавий сифатларини ифодаловчи атов бирликларнинг семантик-структур ва генетик хусусиятлари очиб берилган; шахс маънавий сифатларини ифодаловчи атов бирликларнинг лексикографик талқини масаласига ойдинлик киритилган; достонда қўлланган шахс маънавий сифатларини ифодаловчи атов бирликларни замонавий лугатларда бериш муаммоларга доир тавсиялар ишлаб чиқилган.

“Алпомиш” достони лингвокультурологик хусусиятларига бағишланган Д.Ашуровнинг диссертациясида [1] эса мазкур достоннинг бошқа қуйловчи-ижодкорларининг эпик репертуаридаги намуналар, хусусан, Фозил Йўлдош ўғли, Бекмурод Жўрабой ўғли ва Эгамберди Олломурод ўғли вариантларидаги лингвокультурологик бирликлар танланган. Мазкур диссертациянинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат: “Алпомиш” достонидаги лингвомаданий бирликлар семантикаси тил ва маданият уйғунлиги асосида ошириладиган; достон матнидаги замон, макон, ранг билан боғлиқ бирликларнинг, этнографизмларнинг воқеаланиш, шаклланиш ва қўлланилишининг психолнгвистик, лингвокультурологик ҳамда социолнгвистик ормиллари далилланган; аънавий, турғун ва индивидуал ўхшатишлар лингвокультурологик бирлик сифатида миллий менталликни ифодалаши билан бадиий-услубий, лисоний-маданий мақсадлар учун хизмат қилиши асосланган; соматик фразеологизмлар, мақол ва маталларнинг семантик, услубий хусусиятлари миллийнинг шахслар ва гуруҳлараро миллий-маданий, тарихий-ижтимоий, ассоциатив-психологик муносабатлари ҳосиласи эканлиги исботланган.

Хуллас, биз танлаган мавзуимизга бевосита алоқадор халқ достонлари тилининг ўзбек тилшунослигида ўрганилишининг қай даражада эканлиги ҳақида тасаввур ҳосил қилиш учун ҳозирги кунгача химоя қилинган диссертацион тадқиқотларга қисқача тўхталиб ўтдик. Бундан кўзланган асосий мақсад халқ достонлари лексик материалнинг шева ва адабий тилга муносабатини очишга бағишланган, лексик материал таҳлиliga кенг қамровда ёндашилган тадқиқотларнинг таҳлиlinи ёритишдан иборат эди. Билдирилган фикр-мулоҳазаларнинг ўзиёқ халқ достонларини лисоний жиҳатдан кенг қамров билан таҳлил этишдаги энг долзарб муаммолар кўлами ҳамда келажакда бажариладиган амалга оширилиши мумкин бўлган вазибалар ҳақида тасаввур бера олади.

Адабиётлар

1. Ашуров Д.А. “Алпомиш” достонининг лингвокультурологик хусусиятлари. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. –Наманган: 2021. 7-8- б.
2. Жуманазарова Г. Фозил Йўлдош ўғли достонлар тилининг лингвопоэтикаси (лексик-семантик, лингвостилистик ва лингвостатистик таҳлил). Докторлик диссертацияси. –Тошкент: 2017.
3. Жуманазарова Г.У. Ўзбек халқ достонлари матнининг лингвостатистик таҳлиli, Тошкент: Тафаккур, 2011. 72-б.; Шу муаллиф: Фозил Йўлдош ўғли достонлари тилининг лингвопоэтикаси. -Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2012. 291-б.; Шу муаллиф: Халқ достонларида ўхшатишнинг лингвопоэтик имкониятлари. -Тошкент: “Тафаккур”, 2011. 56-б.; Шу муаллиф: Халқ достонларида саъж ва такрорнинг лингвопоэтик имкониятлари. Тошкент:

Тафаккур, 2011. 36-б; Шу муаллиф: Фозил шоир дostonлари тилининг лексик-стилистик қатламлари. -Тошкент: “Тафаккур”, 2012. 109-б.

4. Оллоёров Қ.М. Хоразм дostonлари ономастикаси (“Гўрўғли” ва “Ошикнома” туркум дostonлари асосида). Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. –Самарқанд: 2018. 46-б.

5. Умаров И. Фозил йўлдош ўғлининг “Малика айёр” дostonи лексикаси (тарихий-этимологик, функционал-семантик ва стилистик таҳлил). Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. –Фарғона: 2020.

6. Ўринбоева Д. Халқ оғзаки ижоди: жанрий-лисоний ва лингвостатистик тадқиқ муаммолари. Филология фанлари доктори (DSe) диссертацияси. –Самарқанд: 2019. 73-б.; Шу муаллиф: Ўзбек халқ оғзаки дostonлари тилининг лингвостатистик таҳлили. –Самарқанд: 2009. 136-б.; Шу муаллиф: Ўзбек фольклор матнларининг лингвостатистик тадқиқи. -Тошкент: “Фан”, 210. 125-б.; Шу муаллиф: O'zbek xalq dostonlari tilining chastotali lug'ati. –Toshkent: 2006. 244-b.; O'rinboyeva D., Umurzoqov U. O'zbek xalq dostonlari tilining alfavit-chastotali lug'ati. –Toshkent: 2006. 395-b.; Yo'ldoshev B., O'rinboyeva D. O'zbek xalq dostonlarining chastotali izohli fraziologik lug'ati. –Toshkent: O'ME, 2008. 98-b.

7. Хаджимусаева Н. “Орзигул” дostonининг статистик, семантик-стилистик ва лингвопоэтик тадқиқи. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. –Жиззах: 2020, 45-б.; Ислom шоирининг “Орзигул” дostonининг лисоний тадқиқи. – Т.: “Innovatsiya-ziyo”, 2019. 112-б.

8. Ходжиев Ю.Н. “Алпомиш” дostonидаги шахс маънавий сифатларини ифода этувчи атов бирликларнинг семантик-структур, концептуал ва лексикографик хусусиятлари. - Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. - Тошкент: 2020. 121.

9. Эшмуратов А.М. “Холдорхон” дostonининг лингвостилистик хусусиятлари (Эргаш Жуманбулбул ўғли варианти асосида). - Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. –Жиззах: 2021.180-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада ўзбек тилшунослиги соҳасида кейинги ўн йил мобайнида химоя қилинган докторлик, номзодлик, фалсафа доктори (PhD) диссертациялари, шунингдек, эълон қилинган асосий монографик тадқиқотлар лугатлардаги илмий ғоялар, янги фикр-мулоҳазалар қисқача таҳлил этилган. Муайян тадқиқотларда кўтарилган масалалар, хусусан, халқ дostonларининг лексик материалининг шева ва адабий тилга муносабатини очишга бағишланган лексик материаллар таҳлиliga кенг қамровли ёндашилган, тадқиқотларнинг илмий янгиликлари тавсифланган.

РЕЗЮМЕ. В статье приводится краткий анализ докторских, кандидатских диссертаций, защищенных в области узбекского языкознания за последнее десятилетие, а также научных идей в словарях опубликованных крупных монографических исследований, новых идей. Научная новизна исследования заключается в комплексном подходе к анализу лексического материала, который посвящен вопросам, поднимаемым в отдельных исследованиях, в частности, отношению лексического материала народных былин к диалектному и литературному языку.

SUMMARY. The article provides a brief analysis of doctoral, candidate, master's theses defended in the field of Uzbek linguistics over the past decade, as well as scientific ideas in the dictionaries of published large monographic studies, new ideas. The scientific novelty of the study lies in a comprehensive approach to the analysis of lexical material, which is devoted to issues raised in individual studies, in particular, the relationship of the lexical material of folk epics to the dialect and literary language.

МЕДИА ТИЛИНДЕ МЭНИ АЛМАСЫҰ ЖАҒДАЙЫ (ПРОЦЕСИ): ТЕОРИЯЛЫҚ АНАЛИЗ

А.О.Толёубасва – үлкен оқытушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: маъно кўчиш, газета матни, метафора, ОАВ, тил, лингвистика, ахборот, коммуникация.

Ключевые слова: семантика, газетный текст, метафора, медиа, язык, лингвистика, информация, коммуникация.

Key words: semantics, newspaper text, metaphor, media, language, linguistics, information, communication.

Тил илиминде медиа тилиниң үйренилиуи әхмийетли машқалалардың бири есапланады. Бүгинги күнде дүнья тил илиминде, әсиресе карақалпақ хәм өзбек тил илиминде де күнделikli ғалаба хабар қуралларында жәрияланып атырған материал, әсиресе, текстлердин лексикалық-стилистикалық хәм структуралық композициялық қәсийетлерин орнатыу тийкарында илмий изертлеу хәм зәрурли, хәм қурамалы уазыйпа есапланады.

Себеби, Д.М.Тешабаеваның айтып өткени сыяқлы: “Медиа тили тәлийматының теориялық тийкарын миллий тилдиң ғалаба коммуникация тарауында қолланылыуына тийисли зәрурли мәселелерди системалы түрде илмий тәрәптән үйрениу талап етиледі” [12:49]. Хәқыйкатында да, медиа тилине арналған изертлеулердин сапалылығы дүнья тил илиминиң тек ғана жағдайы, соның менен бир қатарда оның эвалюциялық дәрежеси менен де белгиленеди.

Қарақалпақ дәуирли баспа сөз тилиниң стилистикалық қәсийетлерин изертлеген илимпаз З.Қ.Оразымбетова “...хабар хәм хәдийселерди халыққа жеткеріуде тил бирликлери хәм қуралларыннан кең, белсене пайдаланылады, хәтте оларды дәслепки формасында емес, ал, қайта ислеп пайдаланыу ғалаба хабар тилине тән есапланады”[11] – деп түсиндиреди.

Хәдийсе хәм процесслерди сүүретлегенде оны кең жәмийетшиликке бағдарлау, оның мақсет хәм мазмун тәрәплерине емес, стилистикалық тәрәптән де итибар қаратыу;

Баянлау хәм сүүретлеуде тил бирликлери хәм стильлеринен орынлы хәм мақсетли пайдаланыу; функционал стильлер хәм тил қуралларын пайдаланғанда әпиуайылық, анықлық, түсиниклилик хәм қысқалыққа ерисіу;

Тәсирликти тәмийинлеуде тилдеги бар сөз хәм бирликлерден пайдаланып қоймастан, олар арасында жаңа сөз хәм бирликлерди пайда етиу; функционал стильлердин барлық түр хәм формаларын өзінде жәмлеген ҳалда өзине тән стильлерди қәлипестирип хәм рауажландырып барыу [11: 18].

Хәқыйқаттан да, Қарақалпақ дәуирли баспа сөзи қарақалпақ халқы әдебий тилиниң жоқары рауажланған дәуиринде қәлипести.

Ғалаба хабар тилиниң тийкарғы уазыпасы хабар жеткеріу болып табылады. Философиялық көз-қарастан белгили журналист алым Х.Достмухаммедов хабарды төмендегише талқылайды: “Дүнья хабар ишинде жасайды, дүнья хабар толқынында бар. Дүнья хабардан тысқарыда болалмайды, өйткени, хабардың барлығы, хабардың жоқлығы – дүньяның да, өмирдиң де жоқлығы есапланады” [5:20]. М.Худайкуловтың пикиринше: “Инсан искерлигинде хабар алмасыуы оғада әхмийетли роль ойнайды. Ол инсанның сыртқы әлемди билиуи, тәжирийбеге ийе болыуындағы тийкарғы қураллардың бири болып табылады” [14].

Айрым филолог илимпазлардың пикиринше, бир-бири менен байланыслы болған хәм барлық түрдеги ғалаба хабар қуралларында хабар жеткеріу функциясынан тысқары, “...газета тилинде өз көринисин табатуғын тәлим, кеуилашар, реклама хәм идеологиялық функцияларды” да айрықша атап өтиу зәрур [3:35].

ГАЗЕТА (итал. *gazzetta* – усақ пул)–күнделikli уақыялар хәққында материаллар жәрияланатуғын дәуирли баспа. Ғалаба хабар хәм пропаганданың тийкарғы қуралларын бири. Оның уазыйпасы жәмийеттиң хабарға болған зәрурлигин, мәнәуйи интеллектуал талаптарын қанаатландырыудан ибарат.

Газета тек ғана социал-сиясий, мәнәуий өмир объекти болып қалмастан, ал, материалдық хәм эканомикалық мүнәсибетлер тарауы хәм т.б [13].

Д.М.Тешабаева газетаны жаңа сөз, гәп, сөз дизбеклериниң ең сезгир айнасы сыпатында қарап жәмийет өмириниң барлық тарауларында жүз берип атырған өзгерислерди басқа хәр қандай қураллардан тез сүүретлейди, көпшилик жағдайларда, улыўма халықлық лексикаға кирип келип атырған жаңа сөз хәм сөздизбеклерин дизимнен өткеріўши биринши жазба дерек болып қалады хәм де тил нормаларын стандартластыруда хәм әсиресе ғалаба пикир алысуы тили, газета публицистикалық стиль жетекши екенлигин айтып өткен [12:95].

“Газета тили” атамасы көпшиик жағдайда “газета публицистикалық стиль” атамасы менен уқсас болып, ол газета текстлерин сөйлеудің функционал-стильлик парқлаудың улыўмалық системасы көзқарасынан үйрениўде кең қолланылады. Өзинде газета хәм публицистикалық сөйлеу системасы шеңберинде ҳәзирги тил илиминиң дерлик барлық стильлерин пайдаланғаны ушын изертлеушилер бул стильди қурамалы хәм көп қырлы хәдийсе, деп тәрийплейди [1, 4].

Газета публицистикалық стильдиң және бир өзине тән қәсийетлеринен бири, оның социаллық хәдийселер менен тиккелей байланыслылығы, тилдиң улыўма лексикалық семантикалық системаға күшли тәсир өткізиўинде.

Газета бетинде *адресат* – *адресант* көлеминде бир тәрептен, газетадағы лексикалық қатламлардың стандарт гәплер есабынан кеңейиўине алып келсе, екінши тәрептен, экспрессияны оның объективлиги, қалыслығы арқалы хәдден тыс күшейтирилиўине алып келеди. Әлбетте, бул хабарды жүзеге шығарып атырған сөзлердиң стилистикалық рәңбе реңлигине де белгили дәрежеде тәсирин тийгизеди.

Демек, газета тили қурамалы қубылыс болып, газета тексти формасында өз кринисине ийе болып, мәнилик пүтинликке ийе, жеке пикир жеткере алыу – дөретиўшилик процессиниң нәтийжеси есапланады.

Т.М.Дридзе хәм де И.П.Лисакова [4:10] газета тилиниң изертлениўинде аудиторияның социаллық, психологиялық хәм лингвистикалық қәсийетлерин есапка алған халда анализлеўди ұсынады.

Газета тилин изертлеўши В.Г.Костомаровтың пикиринше, хабар хәм тәсир тийгизиўши функциялардың публицистикалық текстинде үстинлик оның улыўма конструктивлик принципи, яғный стандарт хәм экспрессияның нәўбетпе-нәўбет тәризде биригип келиўин белгилеп береді [7].

Соның ушын, “Хәр қандай функционал стиль ушын дәстүрий сөз қолланыў, белгили тиллик хәдийселердиң даўамлылығына тән” [8].

Газетаның тәсир функцияларының объекти газета оқыўшысы, яғный жәмийет, оның ўазыйпасы болса жәмийетшилик көз-қарасларының қәлипlesiўине тәсир көрсетиўден ибарат. Соның менен бирге, газета текстлер жағдайды анаў яки мынаў ракурстан ашып, жәмийетти белгили дәрежеде қозғалтыўға хәрекет етеди – олар оқыўшыда алдыннан режелестирилген, зәрүрий мүнәсибетти оятады.

Әсиресе, газета тилиндеги экспрессивлик, стильлик, психоллингвистикалық, дискурсив, когнитив хәм семиотикалық жөнелис бағдарынан үйрениледі.

Олар троплардың жасалыўының жаңалығы, белгиленип атырған түсиниклердиң форма хәм мазмунының жаңалағы, бирликлериниң әдебий тилде қолланылыўындағы жаңалықлар хәм айрым сөйлеушилердиң (шет тилинде сөйлеушилер) сөйлеўдеги жаңалық критерияларына тийкарланады.

Н.А.Лукьянова экспрессивликке “тиллик белгиниң семантикалық қәсийетлерин, көринисти дәл көргизбелі

усынылыўы арқалы шахс, предмет, хәдийсениң әхмийетин, субъекттиң, автордың эмоционал баҳаланыўын көрсетиў мақсетинде оның тиллик болмаған мазмунның баянлау қәбилетине ийе” деп тәрийплейди [9:43]. Экспрессив қураллар пикирлеўди сүүретлеген предметлер хәм хәдийселер арасындағы байланысты анықлауға қаратылған. Қыял хәм ойлаудың белсендиліги тексти түсиниў процессин бир қанша аңсатластырады [15:28].

Н.А.Лукьянованың пикиринше, экспрессивлик лексика сөз тәрепинен ұсынылады. Оның тиллик әхмийети тилдиң көркемлик функциясы – семантикалық функциясы менен белгиленеди, оның ўазыйпасы “образлы я болмаса образлы болмаған вербал формалар жәрдеминде реал “предмет”лердиң сапалы хәм көлемли характеристикалары хәм де олардың субъект тәрепинен эмоционал баҳаланыўы менен байланыслы анық тиллик мазмунды жүзеге шығарыўдан ибарат” [9:43].

Газета тилиндеги троплар искерлигиниң ҳәзирги дәуирдеги қолланылыўында лингвокультурологиялық тәрептен көрип шығыў әхмийетли болып, бул тәрептен троплар мәдений әхмийетке ийе мағлыўматларды өз ишине алған бирликлер сыпатында қаралады. Бул тәризде үйрениў троплардың инсан искерлигиниң нәтийжеси хәм мәдений әхмийетке ийе болыўы мүмкин деген жуўмақты өзине тийкар етип алады.

Лингвомәдений тәрептен үйрениўди жобаластырыў зәрүрлиги дегенимиз бул – троплардың мазмуны тек ғана лингвистикалық емес, ал, мәдений факторлардың тәсиринде жүзеге келеди.

Айырықша атап өтетуғын болсақ, газета тилиндеги белгили бир текст ишинде функциялардан тек биреуи ғана ислей алмайды, себеби оқыўшы тәрепинен алынған хәр қандай мағлыўмат оны логикалық жуўмаққа келиўге мәжбүрлейди, яғный билқастан болса да тәсир эффекти бақланады. Соның менен бирге, хабарды алмай турып тәсир эффектине ерисиў мүмкин емес [2:97].

Метафора – бул жаңа мәнилер дереги, сөзден пайдаланыўдың өзіне тән түри, ассоциатив (бирлескен) механизм, сөз арқалы пикирлеўдиң ұсылы хәм ҳақыйқатты билиўдиң өзіне тән, бирақ ҳақыйқый (тәсир етиўши) ұсылы.

Коммуникативлик искерликте (мәселен, журналистикада) метафора қабыл етиўшиниң ақыл-парасаты, эмоциялары хәм жигерине тәсир етиўдиң зәрүрли қуралы есапланады.

М.Р.Желтухина өзиниң фундаментал монографиясында, ҳәзирги медиа текстлериниң нәтийжелилигин көрип шығыў процессинде, метафора ұсыған уқсас астарлы мәнистиң түрлерине айрықша итибар береді хәм “Метафора, метонимия, синекдоха троплардың тийкарғы түрлерини сыпатында FХК тилинде ең үлкен тәсирге ийе” екенлигин ескертеди [6:6].

Солай етип, ҳәзирги газета текстиниң анализинде мәни алмасыў ұсылларынан кең пайдаланыў хәм де оқыўшыға тәсир көрсетиўдиң универсал ұсылы сыпатында қаралады. Ол анық, ықшам хәм қысқа болғанлығы себебли кең көлемли мағлыўмат қурамын қысқа көринисте (формада) жеткеріў қәсийетине ийе, бул болса, газеталар ушын жүдә әхмийетли.

Хәзирги баспа сөз тилиниң тәсирлигин анализлей отырып, оның мәни алмасыў жәрдеминде жасалатуғын астарлы мәнисин айтып өтиў керек. Соның менен бирге, бул бойынша биринши нәўбетте кең орында метафораға бериў адалатлы болар еди. Дәслеп хәр қандай метафораға көп мәнилик тән болыўына қарамастан, публицистикалық метафора сезилерли семантикалық анықлық пенен айрылып турады. Бул ҳәзирги баспа сөз материалларының тез қабыл етиў хәм түсиниў ушын арналған өзіне тән қәсийетлери менен ажыралады.

Әдебиятлар

1. Васильева А.Н. Газетно-публицистический стиль речи. - М.: 1982.
2. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. - М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1958.
3. Добросклонская Т.Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ. - М.: 2008.
4. Дридзе Т.М. Лингвосоциологические аспекты массовой информации. - М.: 1976.
5. Дўстмухаммедов Х. Ахборот – мўъжиза, жоhiba, фалсафа. - Т.: "Янги аср авлоди", 2013.
6. Желтухина М.Р. Тропологическая суггестивность масс-медиа дискурса: о проблеме речевого воздействия тропов в языке СМИ. - М.: Волгоград 2003.
7. Костомаров В.Г. Русский язык на газетной полосе. Некоторые особенности языка современной газетной публицистики. - М.: МГУ, 1971.
8. Ярцева В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь. - М.: 1990.
9. Лукьянова Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления. Проблемы семантики: учеб. пособие. - Новосибирск: «Наука», Сиб. отделение, 1986.
10. Лисакова И.П. Социалингвистические аспекты журналистики./ Социальное функционирование журналистики. - СПб. 1994.
11. Оразимбетова З.К. Қорақалпоқ вақтли матбуоти тилининг услубий хусусиятлари. Филол. фан. доктори (DSc) дисс. автореф. - Нукус: 2019.
12. Тешабаева Д.М., Бакиева Г.Х. ва бошқ. Медиалингвистика ва тахрир. - Тошкент.: "Ўзбекистон", 2019.
13. Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти.
14. Худойкулов М. Журналистика ва публицистика. - Т.: "Тафаккур", 2011.
15. Teliya V.N. Phraseological Entities as a Language of Culture (Methodological Aspects) // Eurofras 95. Europäische Phraseologie im Vergleich: gemeinsame Erbe und kulturelle Vielfalt / W. Eismann (Hrsg.). - Bochum: Brockmeyer, 1998.

РЕЗЮМЕ. Мақолада тилшуносларнинг газета тилини ўрганишга бўлган қизиқишининг тобора ортиб бораётгани, бунинг ўзига яраша сабаблари кўрсатилиб, биринчидан, газета медиа тилига хос бўлган асосий стилистик усул ва воситаларни ўзида мужассам этган энг қадимги оммавий ахборот воситаси бўлса, иккинчидан, лингвистик тавсиф нуктаи назаридан қараганда, газета матнлари ҳар томонлама ўрганиш ва илмий тадқиқ қилиш учун қулай. Газетада маъно кўчиш усулларида фойдаланиш орқали нафақат ахборот, балки прагматик функцияларни ҳам бажаради. Метафора газета матнининг муҳим маъно ясовчи омил бўлиб ҳам хизмат қилади хусусиятлари урганиб чиқилган.

РЕЗЮМЕ. В статье объясняется растущий интерес лингвистов к изучению языка газеты, причины этого, во-первых, тем, что газета является древнейшим средством массовой информации, воплотившим в себе основные стилистические приемы и средства языка СМИ, во-вторых, из языкового описания газетные тексты удобны для всестороннего изучения и исследования. Газета может выполнять не только информационные, но и прагматические функции за счет использования приемов смысловой передачи. Исследованы особенности метафоры, что газетный текст также выступает в качестве важного смыслового фактора.

SUMMARY. The article examines the growing interest of linguists in the study of the language of the newspaper, the reasons for this, firstly, that the newspaper is the oldest media that embodies the basic stylistic methods and tools of the media language, and secondly, from a linguistic description, newspaper texts convenient for comprehensive study and research. The newspaper can perform not only informational but also pragmatic functions through the use of semantic transfer methods. The features of the metaphor that the newspaper text also serves as an important semantic factor have been explored.

ҚИЁСИЙ ТАДҚИҚОТЛАРНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Б.Ж.Шаниязов – филология фанлари номзоди

Г.К.Алламбергенова – ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Б.К.Алламбергенова – ассистент ўқитувчи

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети Нукус филиали

Таянч сўзлар: қиёсий таҳлил, луғат, терминология, тилшунослик, услубшунос, лингвомаданият, тафаккур, миллий хусусият, менталитет.

Ключевые слова: сравнительный анализ, словарь, терминология, лингвистика, методология, лингвокультура, мышление, национальный характер, менталитет.

Key words: comparative analysis, vocabulary, terminology, linguistics, methodology, linguoculture, thinking, national character, mentality.

Кириш. Лисоний тадқиқотларда қиёсий таҳлил анчайин узоқ тарихга эга. Тилларни таққослаш зарурати одамларда бошқа тилларда сўзлашувчилар билан мулоқот қилиш зарурати пайдо бўлиши биланоқ пайдо бўлган. Тилларни таққослаш билан махсус шугулланган илк тадқиқотчилар таржима луғатларини тузувчилар бўлиб, улар ўзларининг амалий билимларига асосланиб, чет тилининг сўзларини ўз она тилларида мослаштиришга ҳаракат қилганлар. [14:30]. Албатта, бу даврда тилларни қиёслаш усуллари ҳақида ҳали гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди, чунки илм-фанда тилларни таққослаш усули тушунчасининг ўзи ҳам узоқ вақт мавжуд бўлмаган.

Таққослаш терминологиясининг назарий ривожланиши ҳозирги замон тилшунослигига тегишли ва илмий асосга таянган қиёсий тадқиқ этиш усуллари эса йигирманчи асрнинг иккинчи ярмидан бошланди.

Ҳозирги кунда тилшунослар ва услубшуносларнинг тилларни қиёсий ўрганиш муаммоларига қизиқиши тобора ортиб бормоқда, бу қуйдаги асосий сабаблар билан боғлиқ:

замонавий тилшуносликда тобора жадаллик билан ривожланиб бораётган лингвомаданий ва когнитив тадқиқотларга бўлган эҳтиёжлар;

тафаккурнинг миллий хусусиятлари, менталитетига оид тадқиқотларнинг кенгайиб бораётганлиги;

тилларнинг универсал хусусиятларини аниқлаш зарурати;

турли тилларда сўзлашувчиларнинг миллий олам манзарасини аниқлаш ва тавсифлаш зарурати;

тил тизимларининг миллий ва маданий хусусиятларини тавсифлаш эҳтиёжлари;

таржимага тортилган матнлар семантикасининг миллий хусусиятларини ақс эттириш вазифаси қўйилган икки тилли луғатларни такомиллаштириш зарурати;

чет тилларини ўқитиш кўламини кенгайтириш ва бошқалар.

Асосий қисм. Қиёсий тадқиқотларга тамал тоши қўйган, назарий ва лингвистик мактаб асосчиси филология фанлари доктори, профессор, Россия Федерациясида хизмат кўрсатган фан арбоби Зинаида Даниловна Попова ҳисобланади. Қиёсий тадқиқотлар бўйича энг биринчи диссертация ишлари айнан З.Д.Попова раҳбарлигида, аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, 1972 йилда Зинаида Василевна Белкина томонидан олиб борилган ва ушбу тадқиқот иши "бермок" феълининг немис ва француз тилларидаги эквивалентлари билан таққослаш асносида амалга оширилган семантик таҳлилга бағишланган.

XIX-XX асрларда тўпланган қиёсий тадқиқотлар тажрибаларига асосланган, шунинг билан бир қаторда

ўзининг ва талабаларининг кўплаб тадқиқотлари ҳамда изланишларига таянган ҳолда З.Д.Попова, И.А.Стернин, М.А.Стерниналар семалар семасиологияси тушунчаси, сўз семантикасининг миллий хусусиятлари, лексик ўхшашликлар турлари, лисоний фарқларни тавсифлашга параметрик ёндашиш ва қиёсий тадқиқотларнинг лексикографик тақдирот вази-фаси ва таққослаш натижаларига кўра турли вариантлари, ҳар хил турлари бўлиши мумкинлиги ҳақидаги ғоялари асосида ўзларининг назарий ёндашувлари ва қиёсий таҳлил усулларини ишлаб чиқдилар.

Қиёсий тадқиқотларнинг асосий йўналишлари қуйидагилар.

1. Қиёсий-тарихий тилшунослик

Таққослашни илмий асосга қўйган биринчи лингвистик тенденция - бу XIX аср бошларида Германияда пайдо бўлган ҳамда Ф.Бопп, Я.Гримм, Р.Раск ва А.Х.Востоковлар исмлари билан боғлиқ бўлган қиёсий-тарихий тилшуносликдир.

Ф.Бопп санскрит, юнон, лотин ва гот тилларидаги асосий феълларнинг тусланишини қиёсий усул ёрдамида ўрганган, бунда у феълларнинг илдизлари билан бир қаторда уларнинг флексия (грамматикада сўзнинг турланиш ёки тусланишда ўзгарадиган тугалланмаси)ларини ҳам таққослаган, бу услубий жиҳатдан жуда муҳимдир, чунки грамматик шакллари таққослаш - қариндош тилларнинг алоқаларини тўғри тушунишнинг кафолати бўлиб хизмат қилади. Худди шу ғояни Р. Раск ҳам ўз асарларида илгари сурган: у сўз ўзгартирувчи ўзлашмалар, жумладан, флексиялар мавжуд эмаслигини таъкидлаган. Р.Раск ўз тадқиқотлари жараёнига санскритни жалб қилмаган.

А.Х.Востоков тирик славян тилларининг илдизлари ва грамматик шакллари қадимги славян тилининг маълумотлари билан таққослаш билан шуғулланган ва у биринчи бўлиб ўлик тиллар ёдгорликларида мавжуд бўлган маълумотлар, тирик тиллар ва лаҳжалар фактларини таққослаш зарурлигини таъкидлаган. Кейинчалик бу ҳақиқат қиёсий-тарихий маънода тилшунослар тадқиқотлари учун зарур шарт бўлиб қолди. Бу қиёсий тарихий методнинг шаклланиши ва ривожланишидаги янги босқич эди.

Ҳинд-Европа тилларининг қиёсий этимологик жадвалларини тузган ва товушлардаги ўхшашликларни таҳлил қилиш муҳимлигини кўрсатган А.Ф.Поттнинг қиёсий тарихий метод ривожига қўшган ҳиссаси бекиёсдир.

Қиёсий тарихий методни янада баландроқ чўккига олиб чиқишда романчилик мактаби намоёниси Ф.Дитс асарлари алоҳида аҳамиятга эга.

Ф.Дитс мактаби томонидан тикланган роман-лотин архетиплари ёзма равишда роман тилларининг аждоди - лотин тилининг вулгар (махаллий) кўринишидаги нашрларда қайд этилган фактлар билан тасдиқланган.

Қиёсий тарихий усул генетик жиҳатдан қардош бўлган тилларнинг ривожланиши ва эволюциясини ўрганади.

2. Лисоний типология

Тилларни таққослаш билан боғлиқ бўлган яна бир лингвистик тенденция - бу XIX асрнинг биринчи ярмида қиёсий-тарихий тилшунослик замирида қуртак чиқарган ва А.Шлегель, А.Шлейхер ҳамда В.Гумбольдтлар номлари билан боғлиқ бўлган лингвистик типология йўналишидир.

Типологик тадқиқотларнинг мақсади мавжуд бўлган у ёки бу, яъни маълум хусусиятларига асосланиб дунё тилларининг умумий турларини ўрнатишга қаратилган.

Ф.Шлегел санскрит тилини юнон, лотин, шунингдек, туркий тиллар билан таққослаб, тилларнинг икки хил тури мавжуд деган хулосага келди: флексив ва аффиксли. Флексив тилларга бойлик, чидамлилик, ва умрбоқийлик, аффиксли тилларга эса қашшоқлик,

тақчиллик ва сунъийлик хосдир.

А.В.Шлейхер Ф.Шлегелнинг тилларни типологик таснифини қайта кўриб чиқди, натижада у учинчи турини - аморф тилларни қўшди. Флексив тилларда у грамматик тузилиш ривожланишининг иккита тенденциясини кўрсатди: синтетик ва аналитик.

XX аср тилшунослигида лисоний типологик тадқиқотлар негизида универсал лингвистика пайдо бўлди. Тил универсалиялари барча тиллар ёки уларнинг кўпчилигига хос бўлган хусусиятлардир. Б.А.Успенский таъкидлаганидек, "тил универсалиялари остида барча тилларга ёки уларнинг мутлақ кўпчилигига хос бўлган қонуниятларни тушуниш мақсадга мувофиқ ҳолдир" [11:10]. Тил универсалиялари кўплаб тил тизимларини таққослашлар натижасидагина келиб чиқади.

3. Қиёсий тилшунослик

Қиёсий тилшунослик - ҳар хил тилларда мавжуд бўлган бир хил ном билан аталувчи лисоний микросистемалар (майдонлар)ни ўрганиш мақсадини ўз олдига қўйган лингвистик йўналишидир.

Ўзининг "Литва ва рус тилларининг қиёсий семасиологияси" (1985) номли китобида А.Гудавичюс ушбу ўрганилаётган фанга "... икки ёки ундан ортиқ тилларнинг лексик тизимларини бир-бири билан таққослаб ўрганадиган фан" деб таъриф беради [2:4].

Қиёсий тадқиқотлар концептуал ёки функционал-семантик категориялар доирасида ҳам амалга оширилиши мумкин. Ушбу кўринишда амалга оширилаётган таққослашлар мақсадини А.И.Фефилов қуйидагича шакллантиради: "таққосланаётган тилларнинг структуравий ўхшашликлари ва фарқларини аниқлаш ва тавсифлаш" [12:5]. А.И.Фефилов ўз ёндашувини контрафронтатив таққослаш деб атади, шу билан бир қаторда ишлатилаётган атаманинг ички шакли қарама-қаршилик оппозиция (контронтация)си характерида бўлишини таъкидлаб ўтади.

Қиёсий тилшунослик доирасида маълум бир қуйи тизимни ташкил этувчи бирликлар тўплами ва сонига кўра умумийлик ва хилма-хиллик аниқланади, ўрганилаётган тилларда бир хил номдаги микросистемаларни ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари, шунингдек, қуйи тизимнинг периферияси ҳам аниқланди.

4. Контрастив тилшунослик

Контрастив тилшунослик ўтган асрнинг 60-йилларидан бошлаб ривожланиб келмоқда, аммо тилшуносликнинг алоҳида йўналиши сифатида XX асрнинг сўнгги чорагида ажралиб чиқди.

Тилшунослик тарихи билимдонларининг фикрига кўра 1957 йилда Роберт Ладо томонидан "Тилшунослик маданиятлар призмаси орқали" асарининг нашр этилиши контрастив тадқиқотларни ривожлантириш учун бошланғич нукта бўлди. Асар Ч.Фризнинг қуйидаги ғояси асосида ёзилган: "Энг самарали материаллар бу ўрганилаётган тилнинг илмий тавсифига асосланган ва параллел равишда ўқувчининг ўз она тили тавсифи билан синчиклаб таққослаши натижасида олинган материаллардир" [1:18].

Лексик даражадаги контрастив тадқиқотларга бўлган эҳтиёж махсус лексикографик жанр - икки тил бирликлари ўртасидаги семантик ва функционал фарқларни тавсифловчи дифференциал икки тилли луғатларнинг яратилиши билан боғлиқ.

Шарқий славянларнинг черков славян тили лексикографияси худди шундай луғатлар билан бошланади: "Славянча сўзларнинг оддийгина изоҳи берилган лексис" (XVI аср), Лаврентий Зизаний томонидан яратилган "Лексис" (XVI аср), Памва Бериндага мансуб "Славян-рус лексикони ва исмлар шарҳи" (XVII аср).

Тилшунос олим А.Гудавичюс контрастив ва қиёсий тилшунослик тушунчаларини бир-биридан ажратиб кўрсатди. У контрастив таҳлил икки тил билан чеклан-

ганлигини таъкидлайди. У, асосан, орасида лингводидактик мақсадлар ажралиб турадиган амалий мақсадларни назарда тутди.

"Контрастив тадқиқотларнинг бир тури – бу бир тилни бошқа тилнинг “кўзгусида” ўрганишдир...” [2:4]. Шундай қилиб, маълум бир тил ўрганилади ва бундан ташқари, ўша тилнинг шундай хусусиятлари ўрганиладики, айнан шу хусусиятлари уни таққосланаётган бошқа тиллардан, одатда, она тилидан фарқ қилиш имконини беради.

Хулоса. Тил бирликларини контрастив тавсифлаш натижалари бевосита ўқитиш амалиётида қўлланилиши мумкин, чунки улар лингвистик фактларнинг аниқ жуфтларининг икки тилда (масалан, сўзларда) ўзига хос хусусиятларини тавсифлайди ва сўз бойлигининг дифференциал семантизацияси учун ишлатилиши мумкин.

Контрастив таҳлил потенциал фарқларни аниқлаш учун бир тилнинг бирликларини бошқа тилдаги мумкин бўлган ўхшашликлар билан таққослашни ўз ичига олади [9:24].

Адабиётлар

1. Гинзбург Р.С. Чарльз Фриз, его лингвистические и методические взгляды. // ИЯШ. №4. 2012. –С.18-24.
2. Гудавичюс А. Сопоставительная семасиология литовского и русского языков. – Вильнюс: «Мокслас», 1985. –С. 278.
3. Книга А.В. Русско-английский дифференциальный толково-переводной словарь. Наименования явлений природы. – Воронеж: «Истоки», 2015. –С. 154.
4. Козельская Д.В., Стернина М.А. Контрастивный семный словарь наименований школьных педагогических работников и учащихся в русском и английском языках. – Воронеж: «Ритм», 2018. –С. 90.
5. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1995. 232-б.
6. Нейматов Х. Ўзбек тилшунослигида формал, структурал ва субстанциал йўналишлар хусусида//Ўзбек тили ва адабиёти.– Тошкент: 2009. 35-40-б.
7. Сафаров Ш., Нуруллаев Х. Функционирование лексических единиц в синтаксических конструкциях. – Самарканд: Изд-во СамГУ, 1983. –С. 83.
8. Стеблецова А.О. Национальная специфика делового общения в англоязычной и русскоязычной коммуникативных культурах: монография. – Воронеж: «Издательско-полиграфический центр ВГУ», 2009. –С. 207.
9. Стернин И.А. Контрастивная лингвистика. Проблемы теории методики исследования. – Москва: «АСТ: Восток – Запад», 2007. –С. 288.
10. Стернина М.А. Воронежская школа сопоставительных исследований. // Сопоставительные исследования 2017. – Воронеж: «Истоки», 2017. –С. 237.
11. Успенский Б.А. Проблема универсалий в языкознании. // Новое в лингвистике. 1970. Вып. 5. –С. 9-19.
12. Фефилов А.И. Основы конфронтативного анализа лексики немецкого и русского языков. – Куйбышев: «Куйбышевский пединститут», 1985. –С. 81.
13. Чубур Т.А. Контрастивная лингвистика и лексикографическое описание слова: монография. – Воронеж: «изд-во ВГПУ», 2009. –С. 212.
14. Ярцева В.Н. Контрастивная грамматика. – Москва : «Наука», 1981. – 111 с.
15. Юсупов Ў.Қ. Инглиз ва Ўзбек тилларининг чоғиштирма лингвистикаси. – Т. “Академнашр”, 2013. 288-б.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақоланинг долзарблиги замонавий тилшуносликда қиёсий-чоғиштирма аспектларни тадқиқ қилиш, чоғиштирма тадқиқотларни амалга ошириш муҳим аҳамиятга эга эканлиги билан белгиланади. Барча тилларда мавжуд бўлган лисоний бирликлар ҳамда уларнинг турлари кўп ҳолларда ўхшаш кўринишига қарамадан, ҳар бир тилнинг ички имкониятлари, ўхшаш ва фарқли томонлари мавжудлиги аниқланиши муҳимдир. Мақолада бу каби хусусиятларнинг чоғиштирма тилшунослик нуктаи назаридан тадқиқ этиш натижасида олинган хулосалардан тил ўқитиш, таржимашунослик каби соҳаларда юзага келган муаммоларга ечим топиш шубҳасиз деган хулосага келинди.

РЕЗЮМЕ. Актуальность данной статьи определяется важностью изучения сопоставительных аспектов в современном языкознании, осуществления компаративистских исследований. Хотя языковые единицы, имеющиеся во всех языках и их типах, часто выглядят одинаково, важно определить, есть ли у каждого языка внутренние возможности, сходства и различия. В статье делается вывод о том, что изучение таких особенностей с точки зрения сравнительного языкознания, несомненно, позволит найти решение проблем, возникших в таких областях, как преподавание языков, переводоведение.

SUMMARY. The relevance of this article is determined by the importance of the study of comparative aspects in modern linguistics, the implementation of comparative research. Although the linguistic units available in all languages and their types often look similar, it is important to determine whether each language has internal capabilities, similarities and differences. The article concludes that the study of such features from the point of view of comparative linguistics will undoubtedly find a solution to the problems that have arisen in areas such as language teaching, translation studies.

Ўзбек адабиётлари

ЭЙЕМГИ ТҮРКИЙ ЭДЕБИЯТ ҲАМ ФОЛЬКЛОР БИЛИМДАНИ (Насимхон Асқарович Раҳмоновнинг 70 йиллик юбилейине бағйшланады)

К.Алламбергенов – филология илимлериниң докторы, профессор
Х.Алламбергенов – филология илимлери бойыниша философия докторы, доцент
Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: Насимхон Раҳмонов, забардаст олим, адабиётшунос олим, фольклор билимдони, матншунос, илмий ижодкорлик, илмий меҳнатлар.

Ключевые слова: Насимхан Раҳмонов, выдающийся ученый, литературовед, фольклорист, текстолог, научное творчество, научные труды.

Key words: Nasimkhan Rahmonov, outstanding scientist, literary scholar, folklore scholar, textologist, scientific creativity, scientific works.

Насимхон Асқарович Раҳмонов 1952-жыл 16-октябрда Ферғана ўлаятында оқытыўшы шаңарағында туўылған. Мектепти питкерип, әдебиятка болған қызығы-ўшылығы ушын Ферғана мәмле-кетлик университети өзбек тили ҳәм әдебияты факультетине тапсырды. Студентлик жылларында

Өзбек әдебияты тарийхы, Өзбек тили тарийхы, Лингвистика ҳәм әдебиятануы теориясы пәнлерин кунт пенен өзлестирген болажақ алым В.В.Радлов, А.Самойлович сыяқлы дуньяға белгили туркологлардың изертлеўлери менен биринши мәрте сол ўақытлары танысады. Ондағы эйемги түркий естеликлерге болған қызығыў да мине усы дәўирлерде, танымалы шайыр Еркин Воҳидовтың «Ўзбегим» қосығындағы «Сўйласин Афросиёбу, Сўйласин Ўрхун хати» қатарлары додалаўлар процессинде пайда болған еди.

1974-жылда университетти тамамлап, Қуvasой қаласындағы 20-санлы орта мектепте ана тили хэм әдебияты пәни оқытушысы сыпатында өз жұмыс исерлигин баслайды. 1977-жылда Ташкентке келеди, атаклы турколог алым Алибек Рустамовтың мәслахаты хэм мәнаўый көмеги менен әйемни түркий әдебияттың арнаўлы бир қатламы хэм жөнелиси сыпатында түркийтаныўшылыққа салыстырғанда аз үйренилген Орхон-Енисей жазба естеликлерин үйрене баслайды. Яднамалардағы көтериңки рухтың эпослар тәсири екенлигин бирқатар образлар, сюжетлер, мифлик деталлар аркалы дәлийлеп бередиди. 1984-жыл «Кул тигин» ёдномаси поэтикаси» темасында кандидатлық, 1991-жылы «Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликлери ва түркий эпослар муносабаты» темасында докторлық диссертациясын қорғайды.

Н.Рахмонов узақ жыллық изленислери нәтийжесинде әйемги түркий әдебият, Култегин, Билге қаған, Ирқ битиклери, Ўзбекстан аймағынан табылған түркий-рун жазыўлары, моний жазыўындағы естеликлер ҳаққында қымбатлы, илимий хэм илимий-әмелий дөретпелер жаратты. Жаслығынан-ақ өмирин илим-пәнге, еле Ўзбекстанда хеш ким қол урмаған тасбитиклерди изертлеўге, оның әдебий, тарийхий, эстетикалық қадир-қымбатын көрсетиўге, инсанияттың әдебий санасы эволюциясындағы орнын анықлаўға бағышланған илимпаздың классикалық әдебияттанушылық, лингвистика хэм фольклортануы тараўларында 30ға жақын китап, 250ден артық илимий хэм публицистикалық мақалалары жәрияланды. Соның менен бирге, **«Ўзбекистоннинг кўхна түркий-рун ёзувлари»** китабы 2006-жылда Қува, Исфара, Лумбитепа, Кулжиктов, Бойсун сыяқлы Ўзбекстан аймағынан табылған әйемги түркий-рун жазыўлары ҳаққындағы пикирлер алға сүрилген, мине, усы жазыў үлгилериниң Иссиқ жазыўына, Исфара жазыўына, Дашти Новур хәмде журтымыздың түрли орынларынан табылған хэм «нәмәлим» болған басқа жазыўларға салыстырған ҳалда үйрениў кереклиги дәлийленген, усы жазыўларды изертлеўге байланыслы пикирлер, усыныслар айтып өтилген. Буннан тысқары, жәхан туркологиясында ерисилген нәтийжелер хэм машқалалар анализленген. Түркий халықлардың этникалық тарийхын үйрениўде әйемги жазыўлардың басқа дереклерге салыстырғанда әхмийетли екенлиги, жазыў мәмлекеттиң белгиси сыпатында үлкен ўазыйпа орынлаўы, инсан пикири мәңгилестирилиўи тийкарланған.

Н.Рахмоновтың 2009-жылда жәрияланған **«Ўзбек тили тарихи»** китабы бүгинги күнде де жоқары оқыў орынларының филология бағдарында тәлим алып атырған студентлер әйемги түркий тил өзгешеликлерин тийкарғы сабақлық сыпатында хызмет қылмақта. Китапта әйемги түркий тилиниң қәлиплесиўи хэм раўажланыў жоллары, сондай-ақ, оның дереклери, әдебий тил өзгешелилери хэм монгол тиллери менен мүнәсибети, түркий тиллер тарийхын дәўирлестириў мәселелери, онда алтай теориясының тутқан орны әпиўайы хәмде китапхан ушын түсинерли болған усылда кең ашып берилген. Түркий-рун жазыўы дереклери хэм оның табылыў тарийхы, Тис топары, Евразия топары, Азия топары әлипбелериниң ўқас хэм өзине тән тәрәплери, сондай-ақ, әлипбе системасы хэм имла қағыйдаралы хәмде әйемги түркий тилдиң уйғыр жазыўындағы естеликлерин анализленген. Буннан тысқары, әйемги түркий тилдиң лексикалық, морфологиялық, синтактик-стистикалық өзгешеликлерин толық атап өтилген. Китап соңында Тонькөк, Култегин битиклери, «Олтин ёруғ» шығармасы, «Девону луғатит-турк»та айырым қосықларға келтирип өтилген текст транскрипциясы хэм мазмуну усы деректиң илимий-әмелий қадир-

қымбатын және де асырған. Бул болса китап оқыўшыларының қызығыўшылығы артыўына хызмет қылған.

Профессор Хамидулла Болтабоев пенен бир авторлықта жаратылған **«Ўзбек мумтоз адабиёти намуналары»** (1-томлық, 2003) китабы түркий әдебият раўажланыўы менен әхмийетли дерек сыпатында хызмет қылады. Оннан Исламға дейинги әдебият: әйемги миф хэм әпсаналар, Авесто, Хуастуанифт, монийлик ағымындағы қосықлар, Орхон-Енисей естеликлерин, Ирқ битиги, Олтун ёруғ, Ўғуз қаған ҳаққындағы дәстан; исламнан кейинги өзбек әдебияты үлгилери: Абу мансур ас-Саолибийдың «Йатимат ад-дахр», Абу Райхон Берунийдың «Ўтмиш халқлардан қолған ёдгорликлар», «Минералогия», Абу Али ибн Синаның «Тайр», «Саломон ва Ибсол», Махмуд Қошғарийдың «Девону луғатит турк», Юсуф Хас Хажибтың «Кутадғу билиг», Ахмад Яссавийдың «Девони хикмат», «Факрнома», Сулайман Бақырганийдың «Боқирғон китоби», Адиб Ахмад Югнакийдың «Хибат ул-хақойик», Мавлоно Жалолиддин Румийдың «Маснавийи маънавий», Рашидиддин Фазлуллох Хамадонийдың «Жомеъ ут-таворих», Носируддин Бурхониддин Рабғузийдың «Қисаси Рабғузий», Махмуд ибн Али ас-Саройиндың «Нахж ул-фародис» шығармалы ҳаққында кең түсиникке ийе болыўи мүмкин. Сондай-ақ, шайыр-жазыўшылардың өмири хэм дөретилушилиги ҳаққында берилген аңлатыўлар, шығармалардан келтирилген мысаллар, түсинилиў қыйын болған сөзлер ушын түсиндирмелер сөзлиги тәризинде келтирилген китабының илимий кунын және де асырған.

Н.Рахмонов көп жыллық изленислери нәтийжесинде 2004-2010-жылларда мәни жағынан терең мазмунға ийе болған, әйемги түркий тилде жазылған **«Олтун ёруғ»** шығармасын хәзирги өзбек тилине аўдарма ислеп, «Ўзбек тили ва адабиёти» журналында басып шығарады. 2009-жылда «Олтун ёруғ»тың биринши китабы, 2013-жылда болса екинши китабы басып шығарылады. Алым «Олтун ёруғ»тың түп нускасы санскрит тилинде жаратылған болса да, «Авесто»ны жаратыўда үлеси болған бизиң ата-бабаларымыз бул шығарманы да хиндлердиң «Ригведа»ларын жаратыўда да өз үлеслерин қосқан, деген пикирге келеди хэм «Олтун ёруғ» пенен «Авесто»ның көплеген ўқаслықларын, туўысқанлық байланысларын анықлады.

Насимхон Рахмоновның **«Ўзбек адабиётиниң даврлаштириш масалалари»** монографиясы (2016) болса соңғы жыллардағы әдебияттануы тараўында өз шешимин күтип атырған актуал мәселеге бағышланған. Автор китапта ХХ әсирдиң 30-жылларынан баслап өзбек әдебиятының дәўирлестириў бойынша жаратылған изертлеўлерге сын пикирлер билдирип өтеди. Классик әдебият тарийхын дәўирлестириўдиң теориялық-методикалық сыпатларын улыўмаластырып ХХ әсирге шекем болған өзбек әдебиятын 1) Исламға дейинги болған әйемги түркий әдебият; 2) Ғазнаўийлер дәўири әдебияты; 3) Қараханийлер дәўири түркий әдебияты; 4) Алтын Орда әдебияты; 5) Темурийлер дәўири шығатай әдебияты; 6) Орта әсирлер халық әдебияты түринде ажыратады. Хәр бир дәўирдиң өзине тән өзгешеликлерин хэм әдебият тарийхында тутқан орнын көрсетеди. Монография Алибек Рустамовтың ядына бағышланған.

2017-жылда баспадан шығарылған **«Ўзбек адабиётиниң тарихи»** (Ең әйемги дәўирлерден ХV әсирдиң биринши ярымына шекем) оқыў қолланбасы исламға шекемги болған дәўирдеги түркий әдебият, Ғазнаўийлер дәўири әдебияты, Қараханийлер дәўири әдебияты, Алтын Орда әдебияты хәмде Темурийлер дәўири өзбек әдебияты тәризинде атама берилген бес

бөлімнен ибарат. Китаптың исламға шекемги болған дәуірдегі түркий әдебиятына бағышланған бөлімнен әйемги миф хэм әпсаналар, «Авесто», Орхун-Енисей жазыуы естеликери, монизм, буддизм ағымындағы әйемги түркий әдебиет, Майтри смит (Майтура менен ушырасыу) хэмде «Оғузнама» дәстаны әдебиет тарийхының бахалы естеликери сыпатында жаңша қараслар хэм анализлеу ұсыллары аркалы үйренілген хэм талабалар хэмде кең жәмәәтшилик итибарына ұсынылған.

Ғазнауыйлер дәуири әдебияты хакқындағы бөлімде дәслепки ояныу дәуиридеги социаллық өмир хэм мәдениет орталық, сондай-ақ, Хорезмий, Ахмад ал-Ферғаний, Фарабий, Ибн Сина, Рудакий, Фирдавсийлардың илим-пән хэм әдебиетқа қосқан үлесі, шығармаларының дүньяжүзлик әхмийети хэм де Абу Райхон Берунийдің илимий, әдебиет искерлиги кең ашып берілген. Оқыу қолланбаның **Қараханийлер дәуири әдебиятына бағышланған** бөлімінде ұсы әуладтың пайда болыуы, социал-мәдениет орталық хэмде Юсуф Хас Хажибтиң «Қутадғу билиг», Махмуд Кашғарийдің «Девону лұғатит-турк», Ахмед Югнакийдің «Хибат ул-хакойик», Ахмед Яссауийдің «Дыйуаны хикмет» шығармалары, олардың жаратылыуы, дәреклері, тарқалыуы, нұсқалары, үйрениліуі, дүзилісі, жанрлық өзгешеликери, образлар системасы, тема көлемі, сондай-ақ, жазыушы-шайырлардың өмирбаянына байланыссы пикирлер айтып өтилген. Автор **Алтын Орда әдебияты** хакқындағы хакқында сөз жүритер екен, бул дәуірде жаратылған Рабғузийдің «Қисаси Рабғузий», Махмуд ибн Али ас-Саройидың «Нахжу-л-фародис» («Жәннетлердің ашық есикери»), Сайфи Саройи, Рашидиддин Фазлulloх Хамадонийдің «Жомеъ ут-таворих», Кутбнинг «Хусрав ва Ширин», Хоразмийдің «Мухаббатнама» шығармаларына толық тоқтап өтилди. Шығармалардың өзине тән қасиеттери, дүзилісі, образлар системасы хэм жанрлар рәңбәреңлиги ашып бериледи. **Темурийлер дәуири өзбек әдебиятына бағышланған бөлімінде** Мирза Улуғбектиң «Түрт улус тарихи», Шайх Ахмад Тарозийдің «Фунун ул-балоға», Юсуф Амирийдің «Чоғир ва Банг», Якинйиң «Ўқ ва Ёй», Ахмадийдың «Созлар мунозараси» шығармаларының әдебиет қуны ашып берілген. Темурийлер дәуири өзбек әдебиятында нама(бағышлау, арнау) хэм бәсеки (мунозара) жанры рауажланыуы хакқында сөз етилген, Хайдар Хоразмий, Лутфий, Гадоий, Саккокий, Атойи, Саййид Қосимий дәретіушилик искерлиги анализ етилген. Көп ўақытлар диний шығарма сыпатында қаралып, итибардан шетте қалып келген шығармалардың әдебиет дерек сыпатындағы әхмийети ашып берілген.

Насимхон Рахмонов әдебиеттаныу, лингвистика, деректаныушылықтың актуал мәселелерине бағышланған мақалалары менен де газета хэм журналларда, илимий-әмелий конференцияларда белсенди. Соның менен бирге, 2018-жылда «Шарқ юлдузи» журналының 2-санында басып шығарылған **«Минг йиллик, туман кунлик ёзувим» мақаласында** тил хэм жазыу мәселеси, оның тарийхый рауажланыу жолы, әйемги түркий тил хэм халық этногези хакқындағы пикирлери өз көринисин тапқан. Автор мақалада тилдің сақланып қалыуы хэм рауажланыуында жазыу хэм халықтың этник процессиндегі үзликсизлик кепил екенлиги, жазыуда халықтың тили жасауы, шумер жазыуы, мыср жазыуы, түркий жазыу, кхарошти жазыуы, монгол жазыуы сыяқлы жазыулар халықтың аты яки Моний жазыуы сыяқлы белгилі бир тарийхый шахслар аты менен жүритилиуі, сондай-ақ, әдебиет-тарийхый дәреклерде берілген мағлыұматлар, белгилер хэм ана тилинің тамырларының аңлатылыуы хэм анализ ислениуінде кунли дәлиль бола алыуы хакқындағы орынлы

пикирлерин билдиреди. Өзбек тилинің тарийхый тамырлары хакқында сөз еткенде түрли көзқараслар хэм мүнәсибетлерден көре дереклер әхмийетлирек екенлигин хәрдайым нәзерде тутыу ләзислығын айтып өтеди. Сондай-ақ, қытай жылнамаларының хун хэм түркий қәуимлерге байланыссы еле толық үйренілмегени, келешекте бул ислер әмелге асса, гумансыз, өзбек тилинің тарийхый тамырларына байланыссы дәлильлердің және де көбейуін дәлильлейди. **«Дунё тиллари орасида энг бахтлиси» мақаласында** көрсетип өтилгендей, «Ана тилинің қудирети сондай шексиз, мәмлекетлер ортасындағы дослықтың, ұмытылып кеткен мәмлекетлердің тарийхын тиклеуіге тийкаргы фактор бола алады».

Алым бүгинги күнде әйемги жазба естеликлер бойынша жаратылған көркем әдебиет үлгилерине де өз ўақытында мүнәсибет билдирип барады. Соның менен бирге, түркий халықлардың он үш әсир алдыңғы дәуірдегі өмирдің әдебиет көринисі формасында жаратылған хэм «Шарқ юлдузи» журналында жарияланған Исажон Султонның «Билга хоқон» романы хакқында дәретпе еле китап формасында басып шығарылмастан-ақ, **«Мангу битик тошлар илхоми» мақаласында** оған байланыссы пикирлерин, мүнәсибетин баян етеди. Жазыушы романда майда деталларға Билге қағанды араластырып қоймағанылығын, шығарманың қайсы орында мәмлекет хэм қәуимлерді бирлик мәплери турса, ұсы образ жетекшилик қылыуын қоллап қуўатлайды. Автордың романда түрк будуының аянышлы аўхалын, тек ғана қарын тәшўиши менен жасайтуғын болып қалғанын көрсететуғын тәсирли орынларды тапқанлығын айтып өтеди. Романның илхам менен баян етилген «киз қувди», «кўпкари» көринислери, бақсы домбыра менен айтылған қосықлар әйемги үрп-әдетлеримиз хэм дәстүрлеримизди жанландыруға хызмет қылғанылығын, бул болса әйемги дәстүрлеримизге жазыушының мухаббат пенен қатнас жасағанылығына дәлалат беріуін айтып өтеди. Соның менен бирге, романда бираз қайта ислениуі, толтырылыуы ләзим болған орынлар да жоқ емеслигин, сондай-ақ, Элтариш қағанға, Қултегинге байланыссы ўақыялар бираз кеңейтирилсе, Билге қаған хұкимранлығы дәуири хакқында китапханның көзқарасын жәнеде толысқан болыуы, Билге қағанның тарийхтағы әдалатлы, ўатансүйгиш қаған сыпатындағы образы Элтариш қаған хэм Қултегин образларысыз толық бола алмаслығын, романда Қултегинге байланыссы ўақыялар көринси ылақ ойыны (кўпкари) саҳнасында қысқаша көринисте ғана көрсетип береді. Келешекте Исажон Султонның ұсы тарийхый теманы дауам еттириуін, Бумин қаған, Истами қаған хакқында да өз дәретпелерин халқымызға инәм етиуін, мәрт қағанлар, ләшкербасылар тек ғана тарийх шығармаларында хэм сабақлықларда, диссертацияларда қалып кетпеслиги, кең оқыушылар жәмәәтшилинге жетип барыуы ләзимлығын атап өтеди.

«Ўзбекистон адабиети санъати» газетасында жарияланған **«Тўғри матн яратиш масъулияти» мақаласында** заманағой деректаныушылық мәселелери, түркий әдебиет үлгилери текстти жақсы нәтижелери хэм кемшиликлери сын көзқараста анализ етеди. Белгилі бир дәуир әдебиет естеликтің мәнис-мазмуны оның ким тәрепинен баспаға таярланғаны менен емес, бәлким әдебиет тарийхында тутқан орны менен өлшениуі, сондай-ақ, тексттің жасауы, әуладлардан әуладларға өтиуі де текстолог жаратқан тексттің қуны менен белгилениуін уқтырады. Автордың тууры көрсетип өткеніндей, «текстология бир жазыудан басқасына хәрип өзгертиуден ибарат емес... Текстолог, биринши нәўбетте, текстти талғам хэм саўатлылық пенен таярлау көнликпесине ийе болыуы ләзим».

Н.Рахмонов фольклортаныў тараўының айырым тәреплерине бағышланған актуал темалардағы мақалалары менен де илим-пәнге жақсы таныс. Сондай-ақ, «Түркий ёзма адабиёт ва оғзаки эпик анъаналар муносабатига доир», «Фольклоризм ва мифологизация – қадимги туркий адабиёт асоси», «Маросимлар ва одатлар», «Ёзма манбаларда Наврўз», «Түркий халқлар сеҳрли эртақларида эврилиш (метаморфоза) ва унинг мифологик сюжетлар билан муносабати» сыяқлы мақалалары да усындай характердеги мақалалар есапланады.

Насимхон Рахмонов шебер педагог ҳәм жетик алым сыпатында жоқарғы тәлим системасында көп жыллардан берли Классик әдебият тарийхы, Текстология, Өзбек тили тарийхы, Тюркология сыяқлы пәнлерден мыңлап студент ҳәм магистрантларға сабақ берип келмекте. Илимий басшылығы ҳәм мәсләхәтшилигинде отыздан артық илим кандидатлары, филология илимлари бойынша философия докторлары (PhD), илим докторлары жетисип шыққан. Алымның илимий басшылығында бүгинги күнде де бир неше кәнигелер илимий изертлеў жумысларын алып бармақта.

Мәнаўый байлықларсыз халықтың өтмиши де, келешеги де ғәрип деп билген алым тюркология тараўының раўажланыўындағы нәтийжели илимий изертлеўлери, түркий халықлар мәнаўый мәдениатын жоқарыға көтериўдеги мүнәсип үлеси ушын халық аралық көлемдеги сыйлықлардың ийеси болған. 2017-жылда Анкарадағы Туркия стратегиялық изертлеўлер орайының сыйлығы менен, 2018-жылда Қазақстандағы Халқара Түрк академиясының гүмис медалы менен

гүмис, 2021-жылда Қазақстан халқы Ассамблеясы басшысы (Нурсултан Назарбаев)тың «Бирлик» алтын медалы менен сыйлықланған.

Орны келгенде айтып өтиў керек, Н.Рахмонов қарақалпақ фольклоры ҳәм әдебиятының да жанкүйери, агитаторы, изертлеўшиси есапланады. Бул тараўда қарақалпақ жазыўшылары, фольклортаныўшы ҳәм әдебияттаныўшылары ҳаққында жазған бирқатар мақалалары, пикирлеры, сондай-ақ, оның Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан халық жазыўшысы К.Каримовтың «Уллы дәшт бөрилери» романы ҳаққында жазған сын характердеги мақаласы менен бирге әдебияттаныўшы алымлар Қ.Жарымбетов, Қ.Оразымбетовлардың докторлық диссертациялары ҳәм монографиялары ҳаққында пикирлерин айтып өтиў орынлы.

Өзбекстанның түрли аймақларынан табылған әйемги түркий тил дәўирине тийисли барлық жазыўларды жыйнап атырған ҳәм оларды жәмлеп атлас басып шығарыўды өз алдына мақсет етип қойған филология илимлари докторы, профессор Насимхон Аскарович Рахмоновтың усы жыл 70 жыллық мүбарек жасы нышанланбақта.

Жуўмақлап айтканда, филология илимлари докторы, профессор Н.А.Рахмоновтың алтын мийрасларымыздың аўыр жүгин тартып қиятырғаны, оның түп мәнисиндеги фольклорымыз ҳәм әдебиятымыздың бийбаха мәнаўый-эстетикалық тәреплерин мүнәсип ашып берип, өз ўақтында жеткерип берип атырған, тек ғана өзбек халқының емес, бәрше түркий халықлардың ең алдыңғы қатардағы данышпан дарғаларынан бири болып қиятырғаны ҳәм буннан кейин де сондай болып қалары сөзсиз.

Әдебиятлар

1. Түркология. Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті журналы. Түркістан, 2018. № 1 (87). Қаңтар-ақпан / January-February. 7-27-б. <https://dergipark.org.tr/en/download/issue-full-file/69439>
2. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари (Ҳ.Болтабоев билан ҳаммуаллифликда). 1-жилд. – Тошкент: «Фан», 2003.
3. Ўзбекистоннинг кўхна туркий-рун ёзувлари. Илмий-оммабоп нашр (Б.Матбобоев билан ҳаммуаллифликда). – Тошкент: «Фан», 2006.
4. Олгун ёруғ. 1-китоб. – Тошкент: «Фан», 2009.
5. O'zbek tili tarixi. Darslik. Q.Sodiqov bilan hammualliflikda. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2009.
6. Ўзбек адабиётини даврлаштириш масалалари. Монография. – Тошкент: «Mumtoz so'z», 2016.
7. O'zbek adabiyoti tarixi (Eng qadimgi davrlardan XV asrning birinchi yarmigacha). O'quv qo'llanma. – T.: Sano-standart, 2017.
8. «Шарқ юлдузи» журналы. 2018 йил 2-сон.
9. <https://tiladabiyot-tm.uz/faxriy-ustozlarimiz/>
10. <http://til.gov.uz/uz/news-and-announcements/news/27>
11. <https://uza.uz/oz/posts/mangu-bitik-toshlar-ilhomi-01-04-2020>

РЕЗЮМЕ. Мақолада туркий адабиёт ва фольклор билимдони Насимхон Аскарович Рахмоновнинг илмий-ижодий фаолияти, яратган илмий мактаби, илмий меҳнатлари таҳлил қилинади. Шунингдек, Олимнинг адабиёт ва фольклор, манбашунослик, тилшунослик хусусидаги назарий қарашлари келтириб ўтилган.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются научная и творческая деятельность, созданная им научная школа, научная деятельность Насимхана Аскаровича Рахмонова, знатока турецкой литературы и фольклора. Упомянуты также теоретические взгляды ученого на литературу и фольклор, источниковедение, языкознание.

SUMMARY. The article analyzes the scientific and creative activity, the scientific school he created, and scientific work of Nasimkhan Askarovich Rahmonov, a scholar of Turkish literature and folklore. The scientist's theoretical views on literature and folklore, source studies, and linguistics are also mentioned.

ЯССАВИЙ ҲИҚМАТЛАРИДА МАЖОЗ ВА ҲАҚИҚАТ

М.А.Атаниязова – катта ўқитувчи

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: Яссавий ва тасаввуф, ҳиқмат ва ишқ мавзуси, ҳиқмат ва таносуб санъати, ҳиқматларда маърифат ва комиллик мавзулари.

Ключевые слова: Ясави и суфизм, тема мудрости и любви, искусство мудрости и меры, темы просветления и совершенства в мудрости.

Key words: Yasawi and Sufism, wisdom and love, art of wisdom and measure, themes of enlightenment and perfection in wisdom.

Навоий ҳазратлари «Насойим ул-муҳаббат»да «...Мақомоти олий ва машхур, қаромоти мутаволи ва номаҳсур эрмиш. Муриду асҳоби ғоятсиз ва шоҳу гадонинг иродат ва ихлоси остонида ниҳоятсиз эрмиш», [1:438] - деб таърифлаган зот Аҳмад Яссавийдир.

Ўзбек тасаввуф адабиёти ҳақида гапирилганда Аҳмад Яссавий ижоди ҳақида фикр юритмасдан иложи йўқ. Негаки, тасаввуфий ғояларнинг айнан туркий адабиётда ифодаланиши Яссавий ижоди билан бошланган. Ушбу мақоламизда профессорлар

Абдурауф Фитрат, Иброҳим Ҳаққуловларнинг Яссавий ҳаёти ва ижоди, яссавийлик тариқати, ибодат адабиёти ҳақидаги тадқиқотларига таянган ҳолда ўз фикр-мулоҳазаларимизни таҳлиллар асосида беришга ҳаракат қиламиз.

Ҳожа Аҳмад Яссавий тариқат соҳиби сифатида хориждам машхур бўлган яссавийлик асосида кейинроқ бектошчилик, абдорлик каби силсила ва тариқатлар вужудга келган.

Яссавийлик тариқати XX аср бошларига қадар

Марказий Осиёда мавжуд бўлган, хорижда эса Шарқий Туркистон (ҳозирги Туркия) ҳудудларида шу кунда ҳам амалда эканини тасдиқловчи манбалар бор. Яссавийлик нафақат тариқат сифатида, балки адабий мактаб сифатида ҳам тараққий этган. Бу йўналишда ўнлаб ижодкорларни, ҳикмат муаллифларини келтириш мумкин: Ҳаким Сулаймон ота, Қул Убайдий, Азим Хўжа Эшон девони ҳикмат соҳиблари сифатида адабиётдан ўрин олган.

Аҳмад Яссавий туркий тасаввуф шеърятининг илк яратувчиси ҳамдир [4,2], мақоладаги ҳамма мисоллар кавсда кўрсатилган манбадан олиб таҳлил қилинди. Адабиётда ҳикмат жанрининг пайдо бўлишини Яссавий номи билан боғлаш мумкин. Ҳикматлар 4 байтга бўлган. Баъзи ҳикматларда 1-2-3-мисралари қофияланган, баъзиларида 4 мисра ҳам қофияланган.

Яссавий ҳикматлари вазнда, қофияда, услубда халқ оғзаки адабиётидаги шеърларга яқин туради, бу эса шоир ижодининг халққа тез етиб боришини таъминлаган.

Масалан:

Ул дарахтнинг мевасидан **тоғқон** қуллар, а
Дунё мулкин охиратқа **сотқон** қуллар, а
Гўр ичинда осойишда **ётқон** қуллар, а
Саҳарларда кўз ёшини **уммон** қуллар. а

Ҳиммат қурин¹ Қул Хўжа Аҳмад, белга **боғла**, б
Муҳаббатнинг ўти билан юрак **доғла**, б
Яқонг тутиб, тонг отқунча тинмай **йигла**, б
Шояд сенга раҳм айласа, **жонон** қилур. а

Ҳикматларнинг бош ғояси тасаввуфдаги тавҳид, яъни фикр, сўз ва амалиётнинг бирлиги, Илоҳий бирлик каби тушунчаларни баъдий ифода орқали беришдир. Тасаввуф маслаги руҳ ва кўнгил оламини нафси тарбиялаш билан гўзал ахлоқ билан сифатланишдир. Бу каби тушунчалар тасаввуф адабиётида илоҳий ишқ мавзуси билан боғлиқ ҳолда ифодаланган.

Юқорида келтирилган ҳикматда ҳам «муҳаббат ўти» - «дунё мулкига муҳаббат» эмас, балки «илоҳий ишқ» сифатида ифодаланган. Негаки, дунё мулки – фоний, ўткинчи бўлганлиги учун бу мулкка бўлган муҳаббат ҳам ўткинчидир, фоний муҳаббат эса инсон маънавиятини тарбиялай олмайди, балки қалбнинг иккиланиш, бўлинишларига сабаб бўлади. Илоҳий ишқ эса инсон қалбида сокинликни таъминлаб, эҳтиёжсизлик сари юксалтиради. Бу эса комиллик шартларидан биридир. Ҳикматда қул – ошиқ тимсоли, *жонон* – Аллоҳ тимсоли. Шоир ижодида ошиқ тимсоли сифатида қул сўзидан ташқари *дарвеш*, *ошиқ*, *гадо* каби сўзларни истилоҳ сифатида ишлатилган.

Шунингдек, Яссавий ижодида ишқ сўзи билан бирга муҳаббат сўзининг ҳам кўп ишлатилганлигини кўрамиз. Сабаби дастлабки сўфий шоирлар Қуръони каримда «Ишқ» сўзи бўлмаганлиги учун кўпроқ «Муҳаббат» калимасидан фойдаланишган. Кейинги даврларда эса тасаввуфий баъдий адабиётда асосан «Ишқ» сўзининг ишлатилганлигига гувоҳ бўламиз.

Кеча-кундуз тоат қилса ўшал **ошиқ**,
Бу дунёда гуноҳидин бўлар **фориг**,
Дарвешларни гийбат қилган ул мунофиқ,
Маърифат қадрини қачон билур? [4:69]

каби ҳикматларида илоҳий ишқ мавзусининг рамз, мажоз, тимсоллар орқали дидактик мазмун билан бирлашиб кетади. Яссавий фикрича барча хатоларнинг бошланиши дунёпарастликдир, бу эса инсон камолотига тўсқинлик қилади:

Дунё молин йиғиб, йўлин йитургонлар,
Эссиз умрин куфр ичинда кечургонлар,
Қуловузсиз биёбонда юругонлар,
Муҳаббат қадрини қачон билур?

Таносуб – арабча сўз бўлиб, “бир-бирига муносиб” маъносини беради, яъни шеър байтларида маъно жихатдан бир-бирига яқин тушунчаларни англатувчи сўзларни қўллаб, улар воситасида образли ифода ва лавҳаларни яратиш санъатидир. Яссавий ҳикматлари-дан мисоллар келтирамиз:

*Нокас, хасис, бедиеънат қуллар ҳоким,
Моуманлик ҳаддин ошиб бўлди золим,
Халқ ичинда хор бўлдилар дарвеш, олим,
Ҳимояти халқни кофир бўлди кўрун.*

Эътибор қилинса, шоир ижодида бундай мазмундаги ҳикматлар тарихий зарурат ва даврнинг маънавий эҳтиёжи туфайли вужудга келган. Шоир бу ҳикматда баъзи одамларнинг *нокас*, *хасис*, *бедиеънат* золимлиги, халқ орасида дарвеш олимларнинг хорланиши, халқ ҳимоячиси кофирлар бўлгани ҳақида тарихий воқеаларни, халқ ҳаётини қийинчиликларини образли тасвир орқали бера олган.

Ушбу мисраларда қўлланилган *нокас*, *хасис*, *бедиеънат*, *золим*, *кофир*, *дарвеш* ва *олим* сўзлари маъно жихатдан бир-бирига яқин тушунчаларни англатувчи бўлганлиги сабабли, бу шеърини байтда таносуб санъати қўлланилган.

*Тариқатдур бу йўл отин билса дарвеш,
Маърифатни матоъидин олса дарвеш.
Ўзга йўллар бори ҳавосонса дарвеш,
Маърифатни майдонида эр ул бўлур.*

Бу шеърини мисраларда келтирилган тариқат ва маърифат бу тасаввуф босқичлари сирасига кириб бу ерда *тариқат*, *маърифат*, *дарвеш* сўзлари орқали таносуб санъати ҳосил қилинган.

*Маърифатнинг бўстонида жонин бергон,
Муҳаббатнинг майдонида бош ўйногон
Ҳақиқатнинг дарёсидин гавҳар олгон,
Гаввос янглиз ул дарёдин чиқмас бўлур.*

Бу шеърини мисрада ҳам маърифат ва ҳақиқат тасаввуф босқичлари, муҳаббат эса Оллоҳни севиш бўлиб таносуб санъати, ҳақиқат дарёсидин гавҳар терган киши билан дарёга бетиним шўнғийдиган киши бир-бирига қиёсланиб ўхшатиш санъати ҳосил қилинапти.

Абдулла Авлоний «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» китобида инсон жасади ва нафси нуктаи назаридан мураккаб эканлигини таъкидлаб, инсон хулқлари ҳақида тўхталади. Гўзал ахлоқ эгаси бўлиш учун одам маълум таълим-тарбия жараёнидан ўтиши лозим. А.Авлоний китобида яхши хулқлар сирасига диёнат, ғайрат, риёзат, қаноат, шижоат, илм, сабр, ҳилм, интизом, виждон, ватанни суймак, ҳаё, муҳаббат, авф каби фазилатлар киритилган. Салбий хулқлар деб ғзаб, шахват, жаҳолат, адоват, ғийбат, ҳақорат, ҳасад, нифок, тамаъ, зулм қабилар саналади.

Юқорида саналган фазилатлар билан безаниш, яъни нафс мартабаларини комиллик сари ривожлантириш учун, албатта, Аҳмад Яссавий айтганларидек пир ёрдамида риёзат босқичлари босиб ўтилади:

*Тариқатга шариятсиз кирганларни,
Шайтон келиб имонини олур эрмиш.
Ушбу йўлни пирсиз даъво қилганларни,
Сарсон бўлур, аро йўлда қолур эрмиш. [6:169]*

Яссавий ҳикматлари мавзувий доираси комил инсон ғояси, комиллик мавзулари билан боғлиқ. Айтайлик, қизиб – ёлгон, каззоб – ёлгончи. Ёлгон ҳеч қачон одамга яхшилик келтирмайди:

*Ошиқ бўлсанг, каззоб бўлма, содиқ бўлгил,
Макр-ҳийла ишларидин йироқ бўлгил.
Оллоҳ тею, соф қил дилни, нурга тўлгил,
Рост қулларни Оллоҳ билур, дўстрларим-о. [4:111]*

Инсон дунёда ёлгон асосида яшаш учун эмас, балки дунёнинг мазмун-моҳиятини англаш, борлик ва ўзининг ҳақиқатини англаш учун ҳаракат қилган тақдирда комиллик сари одимлайди, маърифат соҳиб бўлиш сари боради.

¹ Қур – бу ерда: камар, белбоғ.

Хилм – бўлар-бўлмасга аччиғланмаслик, арслон юракли бўлиш, юмшоқ табиатли бўлишдир. У инсон табиъидан хусумат, адоват, ғазаб каби иллатларни йўқ қилади [5:51]. Ҳалим – мулойимлик, инсон умрига зийнат беради, мулойимликдан мақсад эса юмшоқлик ва тоза қалблиқдир:

Кўнғил бузгон жоҳилларни суймас Субҳон,

Ҳалим бўлиб, дийдор кўрунг, дўстларим-о. [4:111]

Шунингдек, Яссавий ҳикматларида илм ва олим мавзусида ҳам иккиюзламачилик қораланади:

Амал қилмас олим илмин босиб юргай,

Ўлуб борса, тор лаҳадда жони куйгай,

Адабиётлар

1. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. 10-жилд. -Т.: «Ғафур Ғулом», 2011.
2. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. -Т.: «Маънавият», 2000.
3. Иброҳим Ҳаққулов. Аҳмад Яссавий. -Т.: «Ғафур Ғулом», 2011.
4. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллийти. -Т.: «Ўзбекистон», 2011.
5. Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. 2 жилдлик, 2-жилд. -Т.: «Маънавият», 2006.
6. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. -Т.: «ФАН», 2003.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Аҳмад Яссавий ҳикматларида мажоз ва ҳақиқат, шакл ва мавзу бирлиги, поэтик воситаларнинг ишлатилиши ҳақида фикр юритилади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются метафора и истина, единство формы и темы, использование поэтических средств в мудрости Ахмада Яссави.

SUMMARY. The article discusses the metaphor and truth, the unity of form and theme, the use of poetic means in the wisdom of Ahmad Yassavi.

«ГҮЛНАРА» ҲАМ «ЖАМАН БАЛА»

(Б.Қайыпназаровтың «Гүлнара» ҳәм Т.Мәтмуратовтың «Гүл қыстырсам сүмбил шашыңа»

қосықларының халық қосықларына айланыуы өзгешеликleri)

С.Баўатдинова – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: мотив, лирик қаҳрамон, концепт, матн, радиф, миллий колорит, риторика, образ, диалог, монолог.

Ключевые слова: мотив, лирический герой, концепт, текст, радиф, национальный колорит, риторика, образ, диалог, монолог.

Key words: motive, lyrical hero, concept, text, redif, national color, rhetoric, character, dialogue, monologue.

Белгили шайырлар Б.Қайыпназаровтың «Гүлнара» ҳәм Т.Мәтмуратовтың «Гүл қыстырсам сүмбил шашыңа» атлы қосықлары 1960-1970-жыллары қарақалпақ халқының жаслары ушын ең бир күтилген қанаатлы (сазлы-еки қосықтыңда намасын С.Садықов жазған) кеўилдеги жырларының бири болды.

Б.Қайыпназаровтың «Гүлнара» қосығының тийкаргы идеясы- «яр күтиў». Лирикалық қаҳарманның ишки дебдиўи өзи менен өзи сөйлесиўлери монолог арқалы жүзеге шығарылған. Лирикалық қаҳарманның мухаббат толғаныслары бұлбил қустың сулыў сайраўын, гөззал жаслықтың тәкирарланбас шийрин, ләззетли демлерин ядқа салады. Онда мухаббатына деген интизарлық, садьқлық бар. Қосықта лирикалық қаҳарманның азғана ўақыт ишинде сезимлери баян етилип, оның шын мухаббат шайдасы екенлигине гўа боласаң. Қосық текстиндеги бул усыл халықлық дәретпелердеги сыяқлы тиккедей қаҳарманға мурәжат етилип, тийкаргы идеяны ашады. Мысалы:

Кел деген жериңе келдим келмедим

Кетип қалсам узақ күткил дермедим

Сени бунша ким егледі билмедим

Көп күттирмей кел тезирек Гүлнара [1].

«Гүлнара»-тексттиң тийкаргы идеясын жүзеге шығарыўшы объект болып, текст пенен тематика болып байланысқа түседі. Пүтин бир қосықтың пайда болыўына текстте белгили бир түсиниклердин жәмленілген жыйындысы сыпатында ҳәр бир айтылған пикирлерге тийисли болып келеді. «Гүлнара»- қосықтың аты, текст ишиндеги текстлер жәрдеминде лирикалық қаҳарманның психологиялық ҳалаты, ой-пикири шығарманың мазмунлық өзгешелигин тәмийинлейди. Тематикалық жақтан анықлық, анық тема менен байланысқан лексикалық ҳәм фразеологиялық қасийетлер коммуникативлик байланысқа ийе. Көркем әдебият адамды индивид ҳәм жәмәәт пенен байланысқа кири-тиў, бир адамға тийисли хабарларды, ҳәммеге тийисли мағлыўматларды шахсларға жеткеріў арқалы оларды өз-ара байланысқа түсириў ўазыйпасына айланады. Бул көрсетеди коммуникатив байланыс ўазыйпасының ең зәрүр хызметлеринен болып, әдебият инсаный

Во ҳасрато, амалсизлар нечук бўлғай,

Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар! [4:31]

Дунё молини кўзлаган олим ўз умрини манманликда ўтказади, юриб ўтиши лозим бўлган йўлни босиб ўтолмайди, балки аро йўлда қолиб кетади. Иллат ва қабохатнинг илдизи ҳәм айнан илмсизликдадир.

Тасаввуф тафаккурида илм ва маърифатдан мақсад инсон ўзлигини англаш орқали нафс мартабасини юксалтиришдан иборат. Инсон моддий ва нафсоний неъматлар тобелигидан халос бўлганда илмига амал қиладиган олимга айланади.

туйғылардың топланатуғын мәнзили сыпатында адамлар арасындағы байланыстың ең нәтийжели қурамы екенлигин. Көркем әдебиятта коммуникатив байланыс өз-ара сөйлесиў, пикирлесиў емес, коммуникацияда көркем тилдин күши ҳәм ҳәр қыйлы тәсили арқалы баян етилген гәпти, тексти түсинемиз. Ҳәр бир көркемлик дәрежесиндеги коммуникатив байланысқа ийе сөз иләхый ҳәм күдиретли ҳәдийсеге айландырылады. Дәретиўши тәрәпинен қолланылыўына байланыслы көтерип шыққан машқаласының тийкаргы түсиниклерин сәўлелендиреди. Лирикалық қаҳарман Гүлнараға мурәжат етиўи арқалы коммуникативлик байланысқа түседі. Мысалы:

Ядымда кешегі кел деген сөзиң,

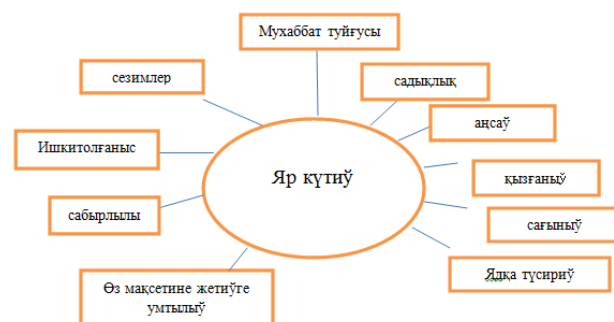
Мен билемен келмей қалмайсаң өзін,

Үмит пенен қарар жолына көзим,

Көп күттирмей кел тезирек Гүлнара.

Поэзия тилдин ең үлкен уйымластырыўшы формасы. Б.Қайыпназаровтың «Гүлнара»сында сөзлердин терең мәнилилиги, ритм, тексттин музыкалылығы жәмленген ҳалда оқыўшыға, тыңлаўшыға эмоционал тәсир етеди. Айрықша эмоционаллық психологиялық жақтан қабыл етиўде өзиниң сазлылығы, эстетикалылығы менен ажыралып турады.

Қосық текстиндеги «Яр күтиў» мотиви қурамалы түрде көплеген мәнили түсиниклерди береді.

Шайыр шеберлигиндеги «яр күтиў» мотиви усын-шама түсиниклерди яғный тексттиң концептин кеңейтип, образлы сәулендириўи фольклорға, халықлық поэзияға жақынластырады. Ашықлық саўдасы басына түскен, ярын аңсап күткен ҳәр бир жигит ушын қосық қатарлары кеўил-күйинен шығып, өзиниң сезимлерин баян етип атырғандай тәсир менен айтыўға умтылады. Қосықтың тийкарғы идеясы болған «яр күтиў» машқаласында лирикалық қахарман өзін қоршап турған орталықта ўақыт хәм кеңисликтің әпиўайы шегарасында-ақ ишки дүньясын ашады. Әдебий тексттиң өзгеше категориясы сыпатында хронотоп тексттиң мәнисин хәм көринисин уйымластырыўда автордың концептосферасында әҳмийетли роль ойнайды. Кеңислик хәм ўақыт текстти жүзеге шығарыўда беккем бирликке ийе. Олар анық, шәртли, қысқа, кең, жергиликли, космослық, реал көркемли, ой-пикирли болып тексттиң мазмунын белгилейди. Мысалы:

Ўәделескен ўақыт баратыр өтип,
Умыттыңба турған достыңды күтип,
Булттан шыққан айдай жүзиң жарқ етип,
Көп күттирмей кел тезирек Гүлнара.

Лирикалық қахарманның ишки дүньясы сезиў ор-ганлары арқалы-жүрек, кеўил, сезги сыяқлы психоло-гиялық кеңисликтің кординаталарында абстракт тен-денцияда жаратылған. «Булттан шыққан айдай жүз» шайырдың лирикалық қахарман портретин сызыўда шеберлилик пенен пайдаланылған көркемлеўши қура-лы-теңеў. Белгилі өзбек әдебиятшысы Қ.Йўлдош: «Хар қандай асарда, хатто, кўкда шиддат билан сузиб бора-ётган булутнинг ҳолати акс этган пейзаж лирикасида хам табиий равишда муайян мазмун бўлади, қандайдир бир фикр ифода этилади» [2] -деп атап көрсеткениндей ашық жигит ушын күтип турған яр жамалының көрки «булт астынан шыққан айдай». «Булт - унамсыз табият кубылысы сыпатында халық аўызеки әдебиятындағы пайдаланып киятырған тайын көркемлеўши қурал. Шайыр лирикалық қахарман сез-гилерин қапа болыў, келмей қалама деп гүдиксиреўле-рин «булт» тымсалында береді. Бирак, лирикалық қахарманның үмити күшли, ярының «айдай жүзи жарқ етип» көриниўин тилеў сыяқлы психологиялық ҳалаты жүдә тәсирли шыққан. Мысалы;

Кеше-күндиз турман жолында күтип,
Кимди күтип турсыз деўшилерде көп,
Айтаман өзимниң күткенім бар деп,
Көп күттирмей кел тезирек Гүлнара [2].

Лирикалық қахарман үмити – оптимистлик идея. Шайыр «үмит» еттириў арқалы еки тәрәптиң де мухаб-батын ашып бере алған. Қосықтың халық ишинде ха-лықлық сыпат алып жыраланыўында Гүлнара хәм ашық жигит образлары нағыз мухаббат шайдаларына ай-ланған. Халық кеўлиндеги, жүрек төринен орын алған мухаббат мұңласлары болып жасап келеді.

Қосық тексти редибли байланысқа ийе. Гүлнара ре-дифли сөз хызметин атқарып, қосықтың бәнт басыўшы төртинши қатардың ақырында қайталанады. Бул өз гезегинде әдебий тексттиң мәнисин түсиниўге жәрдем береді. Антитеза сыпатындағы «кеше-күндиз» сөзлери лирикалық қахарманның ашығы жолындағы пидайы-лығын көрсететуғын кең мәнили түсиник. Етира-пындағылардан өзиниң ышқый сезимлерин бекитип тур. «Кеше-күндиз» мәнилик қарама-қарсылыққа ийе емес, лекин «кеше» хәм «күндиз» ўақыт шегарасын, изи даўамлылықты, көп ўақыт сыяқлы кең айтылажақ пикирлерге тән болып, турмыстағы түрли ўақыялар, руўхый кеширмелер, эмоциялар усы сөзлердин жәрде-минде айқын, тәсирли берилген.

Шайыр Т.Мәтмуратовтың «Гүл қыстырсым сүмбил шашыңа» деген атама менен дәретилген қосығын ха-лық ишинде «Жаман бала» деп атап кеткен. Қосық тек-стинде қайта-қайта тәкирарланатуғын «жаман баласаң»

сөзи еки ашықтың бир-бирине болған қатнастарын жүзеге шығарыўшы келбетликтің субъектив баха фор-масында, сүйгенинің хәрәкетлерин қоллап-қуатлаўшы, жеке қатнастарының ишки интимлигин билдириўши көркем образға айланған. Толығы менен тәкирарланатуғын усы қатарлардың «Айтар едиң жаман баласаң» да жасырылған сулыў сезимлер сөйлем, тыңлаўшылардың руўхиятына тәсир етиўши көркем-эстетикалық гөзаллық жатыр. Шайыр «Жаман ба-ла»ны қосыққа жан бериўши тийкарғы өзекли сөзге айландырады. Сонлықтан халық усы образды, усы ли-рикалық қахарманды унатқан хәм усы қахарманның «жаман бала» ны атама етип қабыллап қосықтың атын өзгертип жиберген. Бир-биреўден еситиў арқалы өз қосығына, халық қосығына айландырған. Көпшилик қосық авторының ким екенлигине оншама итибар бере бермейди. Қосықтың мазмуны, саз ырғағы кеўилге муўапық түссе, сүйип тыңлап, өзлериде хәўесгөй атқарыўшы болып жырлай береді.

Гүл қыстырсам сүмбил шашыңа,
Айтар едиң жаман баласаң,
Жаман болсам бағдың ишинде,
Мениң менен неге қаласаң [4].

«Жаман бала» ашығының сүмбил шашына гүл қы-стырады. Қыз бул хәрәкетлерди сүйсинип унатып тур. Бағ ишинде сүйгенине ышқы мухаббатын арнап қал-ды. Усындай бахытқа кенелген дәўирин аңсаған ашық жигит мухаббат ләззетин татқан демлерин еске алып атыр. Лирикалық қахарман бахытлы сезимлерге бөлен-ген ҳалда еслеўди даўам еттиреді. «Жаман бала» жеке стильлик метафораны шеберлик пенен эмоциональ-экспрессивлик күшли тәсир етиўши мәниде қоллана алған. Шайыр бул сөзди жаңа жағдайларда жаңа сөз ретинде қоллана алған, поэзия тилине сән, шырай бер-ген. Шайыр сүўретлеп атырған объекттеги «жаман ба-ла»ны–келбетлик метафораға эмоциональ-экспрессивлик бояўлар менен және де тәсирли, образ-лы етип көрсетиўин өзіншеллик усылы сыпатында бахалаўға болады. Лирикалық қахарман яр жамалын аңсап, оның «жаман баласаң» -деп еркелетиўлерин, сүйсинип наз етиўлеринде, хәрәкетлеринде оны уна-татуғынлығын уғынады, түсинеди. Текстте «жаман бала» сөзиниң қайта-қайта тәқрарланыўы қыздың шын сүйгенлигин аңлатыўға қаратылған. Сөзлерге жаңадан мәни жүклеп поэтикалық форма сыпатында пайдала-ныўы шайыр шеберлигинде миллий тилимиздеги көркем сөзлер топарының көбейиўи менен тәмийинлен-ген. Тағыда мысал:

Аўылыңа барсам асыға,
Айтар едиң жаман баласаң,
Жаман болсам сүйсинеменбе,
Сениң дийдарыңа қарасам [4].

Поэзияда диалогларды қолланыўы, өзине тән бир әдебий усыл. Диалог лирикалық қахарманның характе-рин хәм руўхый халатын сәулендириўде айрықша хызмет атқарып тур. Лирикада тийкарынан монолог жетекшилик етип, диалогты арнаўлы усыл сыпатында пайдаланған. Поэтикалық идеяны ашыўда үлкен же-тискенликлерге ерискен.

«Жаман баласаң» түсинигин көп мәнилерде қабыл етиў мүмкин. Бириншиси туўра мәнисинде болса-жаман бала (жигит), екіншиси тырнақша ишинде пай-даланғанымызда аўыспалы, ал үшінши қосық тексти ишиндегі сөзлер жәрдемінде (контексте) мәнисин түсингенимизде «жаман бала» унамлы образлы лири-калық қахарман. Халық ишинде де шаккан, зийрек, бир нәрсени билетуғын унамлы қәсийетлерине бола «жаман бала» деп даўыс интонациясын жағымлы хәўазда айтыў арқалы қолланылады. Биз қосықты оқып қарағанымыз-да усындай түсиниклерди текст ишинен ажыратып турған эмоциональ-экспрессивлик мәни күшине ийе

концепт екенлигин көриўимизге болады. Концепт кең мәнили хэм курамалылығы менен қосық текстине жан беріп, жанландырады. Мазмунлық байланысқа ийе басқа да концептлер менен бір системаға келеди. Шайыр дәретпеде образлылықты, көркемлікті тәмийинлеу мақсетинде «жаман бала» образын шәртлі түрде қоллана отырып, жеке стильлік өзгешеликте пайдаланған.

Мен ийниңе турсам асыла,
Айтар едиң жаман баласаң,
Жаман болсам берген хатымды,
Төс қалтаңа неге саласаң [4].

Сүйгенинің хатын төс қалтаға салыу да шын сүйе-туғынлығын билдиретуғын хәрекетлер. Төс қалтаға салыу сүйген ярының мухаббатқа толы ашықлық сөзлерін қәстерлеп, абайлап асырауы, опадарлығына исеним арттыруы хэм усы хәрекетлері аркалы лирикалық қахарманның образы көркемленип барады. Шайыр қосық текстинде қарама-қарсы мәнилі сөзлерді қандай да бір кең түсиникке ийе болған белгини қойыу аркалы, олар отрасындағы интимлік қатнастарды, мухаббаттың тилсимли мәүритлерін сүүретлеуде утымлы пайдаланған.

Жүзигинди турсам жасыра,
Айтар едиң жаман баласаң,
Жаман жерде өсе ме гүллер,
Сен кеўлиме питкен лаласаң [4].

Қосықтың аты - «Жаман бала». Текст ишинен гилт сөзлерін айырып алып қарасаң: «Жаман бала», хат, сүмбил шаш, төс қалта, лала гүл, дийдар, бағ иши. Концепттиң базасын - «ярын сағыныу, исеним» деп есапласақ болады. Себеби қосықтың атамасы мухаббаттан жаралған, концепт мәнилі, көркем образлы сөз дизбегі - «Жаман баласаң» менен аталады. Лирикалық қахарманның еслеуі аркалы сап ышқының сазы «Мениң менен неге қаласаң», «Төс қалтаңа неге саласаң», «Сениң дийдарыңа қарасам», «Сен кеўлиме питкен лаласаң» сыяқлы көркем образлы қосық қатарларында толық ашылған. Лирика концептосферасының ядросы-

мухаббаттың сыйқырлы минутлары. Лирикалық қахарманның диалогқа қурылған түрлі семантикалық «ядқа түсіулері» көркемлікке бай жууап сөзлері жүдә тәсірлі шыққан. Лирикалық қахарман хәрекет субъекттиң ролинде ойнайды. Тийкаргы предикат «сүйіу» текстте өткен мәхәлде қолланылады. Қосық текстиндеги пайдаланылған сөз дизбегиндегі ой-пикир уйғынлығының жаңаша мәнилі түс алыуы когнетив-лик-дәретиўшилиқ жаңалық бола алған.

«Жаман жерде өсе ме гүллер», «Жаман болсам сүйе-немеңбе» сыяқлы риторикалық сораўлардан шебер пайдаланып, тилдің образлылығын тәмийинлеген, көркемлігін байытқан. Көркемлеу қуралларының атқаратуғын хызметлері улыўма ортақ болғаны менен олардың бир-биринен ажыралып туратуғын өзине тән өзгешеликтері, образлылық дәретиўдегі мүмкинши-ліктері бар. Көркем әдебиеттиң соның ишинде поэзияның көркемлеу қураллары системасында үлкен әхмийетке ийе.

Шайырдың сөз зергери болып хәр қандай сөзди көркемлеу қуралында жеке стиль менен пайдаланылғанын көриўимизге болады. Көркем сүүретлеуде өз-ара қарама-қарсы зат, белги хәрекет, ўақыя хәдийселерди паралель қолланып шығармада эмоционал-эксперессивлік мәнини күшейтиўге ерискен. Жумсалған стилистикалық фигуралар ой-пикир, сезим, образларда шәртлі алынған «жаман бала» қарама-қарсылықлы сүүретлеулерде жүдә утымлы пайдаланылған.

Халық қосықларындағы тийкаргы характерли белгилерди шайыр шеберлік пенен қосық қатарларында яки бир сөз бенен кең мәнини аңлатиў, сол аркалы сүүретленип атырған ўақыялардың көркем сәулесин, лирикалық қахарман кеширмелерін, руўхый дүньясындағы сезимлер арпалысын бериўде образлылық дәретиўде ең тийкаргы усуллардың бири сыпатында кең пайдалана алған. Шайырдың көркем қыялы образлы жөнеде шайырлық талғамының татымлылығы қосықтың халықлық сыпат алыўына тәсір жасаған.

Әдебиетлар

1. Қайыпназаров Б. «Гүлнара». Таңдамалы шығармалары. (бир томлық). - Нөкис: «Қарақалпақстан» 1981. 83-б.
2. Қазақбай Йулдош Мухайё Йулдош. Бадий таҳлил асарлари. «Қамалак» - Тошкент: 2016.
3. Қайыпназаров Б. «Гүлнара». Таңдамалы шығармалары. (бир томлық) «Қарақалпақстан» 1981. 83-б.
4. Мәтмуратов Т. «Гүл қыстырсам сүмбил шашына» «Жулдызлар жанар» Қосықлар. - Н.: «Қарақалпақстан», 1989. 20-б.
5. Мәтякубов С. Лирикалық сезим хэм көркем сүүретлеу. // «Әмийдәрәя», 2011. № 5. 84-88-б.
6. Хотамов Н. Саримсақов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча луғати. - Тошкент: «Ўқитувчи» 1979.

РЕЗЮМЕ. Шоирлар Б.Қайыпназаровнинг «Гулнора» ва Т.Матмуратовнинг «Гул кистирсам сүмбил шашына» («Ёмон бола») қўшиқларининг халқ қўшиқлариға айланиш хусусиятлари, «Ёр кутиш» мотивидаги, «Ёмон бола»даги лирик қахрамонларнинг образини яратишдаги маҳорат масалалари, матндаги концепт тушунчалари кенг таҳлил қилинган. Лингвопоэтик жиҳатдан қўшиқ матнларида сўз маъноларининг қўлланилиши маҳорати таҳлил қилинди.

РЕЗЮМЕ. В статье широко анализируются особенности преобразования песен Б.Кайыпназарова «Гулнора» и Т.Матмуратова «Гул кыстырсам сүмбил шашына» / (Когда я вплетаю цветок в волосы) / (Плохой мальчик) в народные песни, проблемы мастерства в создании лирического образа героя «Жаман бала» по мотивам «Ожидание друга», понятие контекстуального концепта. С точки зрения лингвопоэтического характера было выявлено мастерство использования слов в тексте песни.

SUMMARY. Convesion features of songs by B.Kaypnazarov "Gulnora" and T.Matmuratov «Gul kistirsan sumbil shashina» / Plaint with flowers («Jaman bala» / Bad boy) into folk songs is deeply analysed, moreover. From motive "Waiting sweet-heart" is depicted issues of creating mastery lyric heroic charaster «Jaman bala» and some issues of contextul concepts. From lingua-poetic point of view text of song shows masterly usage of works in text.

SÓZ OYIN QOSIQLARI HÁM BALALAR FOLKLORI

Q.Biysenbaev – *stajyor oqitiwshi*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: bolalar folklori, genezisi, janriy xususiyatlari, obrazlar sistemasi, lingvopoetikasi.

Ключевые слова: детский фольклор, генезис, жанровые особенности, система образов, лингвопоэтика.

Key words: children's folklore, genesis, genre features, system of images, linguopoetics.

Búgingi kúnde dúnya folklortanıw iliminde balalardıń ádebiy sana-sezimin hám estetikalıq talǵamın ósiriw maqsetinde jaratılǵan xalıq awızeki dóretiwsılıǵı janrlarınıń payda bolıw processı hámde tariyxıy-poetikalıq, evolyuciyalıq rawajlanıw jolın anıqlawǵa arnawlı túrde itibar qaratılmaqta. Folklordıń kishi jastaǵı balalarǵa arnalǵan lirikalıq úlğileri genezisin,

etnopedagogikalıq mazmun-mánisin, poetikalıq-kompoziciyalıq, atqarıwshılıq ózgesheliklerin ashıp beriw bolsa etnofolkloristika tiykarların ashıwda, xalıq awızeki dóretiwsılıǵınıń pedagogika hám etnografiya sıyaqlı ilimler menen integraciyalıq rawajlanıwında tariyxıy áhmiyetke iye esaplanadı.

Házirgi zaman folklortanıw iliminde balalar folklorınıń poetikalıq tábiyatı, obrazlar sisteması, motivleri hám ádebiy-estetikalıq funkciyaların tuwrıdan-tuwrı atqarıwshılıq penen baylanıslı izertlew usılı kúsheyip barmaqta. Nátiyjede jáhán folkloristikasında bir-birine uqsas janlardıń qalıplesiwi hám evolyuciyalıq rawajlanıwı tariyxıy-folklorlıq processtıń bir bólegi ekenligi dáliylleniwin tappaqta. Bul bolsa qaraqalpaq folklortanıwında xalıq awızeki dóretiwshiligi dástúrleriniń insaniyattıń ádebiy sana-sezimi nızamlıqları tásirinde rawajlanıw kózqarasınan kelip shıǵıp jasap atırǵanlıǵınan derek beredi.

Qaraqalpaq ádebiyatınıw iliminde gárezsizlikke eriskennen keyingi jıllardaǵı social-ekonomikalıq hám mádeniy reformalar processinde milliy manawıy jámiyette hár tárepleme insan tárbiyasına xızmet qılıp, «ádebiyat hám kórkem-ónerge, mádeniyatqa itibar – bul eń aldǵı menen xalqımızǵa itibar, keleshegimizge itibara» [1] tendenciyası tiykarında rawajlanıw jolına ótti. Búgingi kúnde xalqımız manawıyatın rawajlandırıwda ádebiy tásir kórsetip atırǵan xalıq awızeki dóretiwshiligi, jırawshılıq, baqsıshılıq óneri hám shayırlar dóretiwshiligindegi improvizaciya dástúrin ilimiy úyreniw boyınsha ámelge asırılıp atırǵan ámeliy isler barkamal áwladtı tárbiyalawda múnasip xızmet qılmaqta. Xalqımızdıń kóp ásirler dawamında qalıplesken milliy qádiriýatların tiklewde folklor eń tiykarǵı dereklerden biri esaplanadı. Onıń bir bólegi bolǵan balalar folklorın úlkenler folklorı kontekstinde izertlew mine usınday aktual máseleleriniń biri. Bul máselelerdi folklortanıwshılıqtıń jańa koncepsiyaları hám teoriyalıq qarastarı tiykarında tereń úyrenip, janr, obraz hám motivlerdiń genezisın anıqlaw, ózine tán ózgesheliklerin ilmiy tárepten ashıp beriw jańa juwmaqlar beredi.

Házirgi kúнге shekem jazıp alıǵan hám balalar ushın járiyalanǵan kitaplardaǵı sóz oyın qosıqlarınıń úlgeri («Túlkishek», «Hákke qayda», «Áwelemen-dúwelemen», «Aq terekpe, kók terekpe», «Gaq-ğaq-ğargalar», «Túye, túye – túyeler», «Sonar, sonar – qansonar», «Qalıń-qalıń qat temir», «Kim kúshli», «Qumırsqa-ha qumırsqa», «Ay-barmaq-abay barmaq», «Qayda-qayda barasań», «Úrker, úrker – shoq juldız», «bala, bala-balpaq...», «Haywanlar qalayınsha dawıslaydı», «Quwır-quwır quwırmash», «Shır aylanba», «Bas barmaq, balan úyrek») bul tarawdaǵı tiykarǵı izertlew obyekti bolıp esaplanadı esaplanadı.

Qaraqalpaq balalar folklorındaǵı usınday sóz oyın qosıqların analizley otırıp tómendegidey juwmaqlarǵa keliw múmkin:

sóz oyın qosıqları qaraqalpaq balalar folklorınıń dástúriy, gárezsiz janrlarınan biri sıpatında xalıq qosıqlarına tán barlıq poetikalıq ózgesheliklerdi ózinde tolıq kórsete aladı. Qaraqalpaq folklorı janrları arasında onıń óz aldına ornı bar. Kórkem awızeki formaların bir bolǵan sóz oyın qosıqları balalar qosıqların úyreniwde áhmiyetli dereklerden biri esaplanadı;

sóz oyın qosıqları óz aldına janrlıq belgilerge, poetikalıq formaǵa, ishki mazmunga, obrazlar sistemasına, motivler sisteması hám súwretlew usılı jaǵınan óz aldına qaraw imkaniyatın payda etedi. Sóz oyın qosıqları málim bir janrlıq belgileri, ádebiy-kompoziciyalıq ózgeshelikleri, lingvopoetikalıq qosıq qurılısı, ólsheń hám uymas sisteması ózine tán tárepleri arqalı tolıq poetikalıq sistema sıpatında kórinedi. Sóz oyın qosıqları dramalıq xarakterge iye ekenligi basqa balalar qosıqlarınan ajıralıq turıwshı tiykarǵı belgilerden esaplanadı;

sóz oyın qosıqları úlkenler tárepten balalarǵa arnap jaratılǵan hárketli, soraw-juwap formasındaǵı qosıqlar sıpatında balalar folklorı menen úlkenler folklorınıń genetikalıq baylanısın durıs bahalawǵa jol ashadı. Olardıń jaratılıwında tariyxıy waqıyalar, ertek hám ańızlar áhmiyetli tiykar bolǵanlıǵı sezilip turadı. Sonıń ushın sóz oyın qosıqları janrı úlgerin jazıp alıp, arnawlı úyreniw qaraqalpaq folklorı janrlarınıń tolıq túsiniǵin payda etiwde emes, bálkim olardıń úlkenler folklorı menen óz ara baylanısın dáliyllewde, sonday-aq balalar folklorındaǵı basqa janrlardıń qalıplesiwinde óz ara baylanıs bar ekenligin dáliyllewde áhmiyetke iye;

sóz oyın qosıqları atqarılwı eki túrli formada boladı. Úlkenler tárepten balaǵa hám balalar óz ara oyın hárketlerin atqarıp atırǵan waqıtta. Úlkenler tárepten eki maqsette, birinshiden, balalarǵa ómir hádiyselerine, jasawǵa qızıqtırıw, úlken ómirdi úyretiw maqsetinde, ekinshiden, balalardı qızıqtırıp oynatıw maqsetinde jaratıladı hám atqarıladı. Birinshi maqsette oyın hárketketleri az boladı, ekinshi maqsette oyın hárketketlerge bay boladı;

sóz oyın qosıqlarında, tiykarınan, balalarǵa jaqın hám túsiniwli dástúriy obrazlar qollanılwı kórinedi. Obraz sıpatında haywan, qus, ósimlikler hám balanıń tikkeley ózi waqıyalarǵa qatnasadı;

sóz oyın qosıqları balalarǵa besik dáwiri juwmaqlanıp, onıń oyın iskerligi kúsheyip atırǵan bir dáwirde atqarılǵa baslanadı. Sóz oyın qosıqları balanı óz jaqınları hámde onıń átirapındaǵı sırtqı ortalıq, social turmıs, haywanat álemi, ósimlikler dúnyası menen tanıstırıwda, sırtqı álem menen múnásibetke kirisiwge tayrlawda áhmiyetli qural sıpatında xızmet etedi;

sóz oyın qosıqları kishi jastaǵı balalarǵa mórshellengenligi ushın kóbirek ápiwayı hám túsiniwli tilde, ıqsham formada, oyinga say etip jaratıladı. Olarda sorawlar arqalı waqıyalar bayan etiledi;

xalıq pedegogikasında balanıń aqlıy, fizikalıq jaqtan jetik bolıwın, házir juwaplıqqa, tapqırılıqqa, hádiyselerge qızıǵıwshılıq penen qarawın táminlewge ázelden úlken itibar qaratıp kelgen. Sonıń ushın bul baǵdarda hátteki arnawlı xalıq qosıǵı – sóz oyın qosıqları sisteması qalıplesken. Mine, sonlıqtan sóz oyın qosıqlarında hám talim, hám tárbiyalıq maqset estetikalıq tárbiya jónelisinde balanıń sanasına jetkeriw kórinedi. Sóz oyın qosıqları xalıq pedegogikasınıń ajıralmas bir bólegi sıpatında ózine tán manawıy-ádebiy rawajlanıw basqışın basıp ótken. Olardı úyreniw arqalı kórkem awızeki dóretiwshiliginde ushıraytuǵın dástúriy balalar qosıqlarınıń túrlerin anıqlaw menen birge, balalar folklorınıń ózine tán poetikalıq rawajlanıwın da tereńrek bilip alıw múmkin;

sóz oyın qosıqlarınıń payda bolıwında tariyxıy-jámiyetlik belgiler tiykar bolǵan. Sóz oyın qosıqlarında kórkem xalıq awızeki dóretiwshiliginin dástúriy syujet, obrazlardan paydalanıw sheberligi kórinedi;

sóz oyın qosıqları ózine tán poetikalıq-kompoziciyalıq ózgesheliklerge hám ádebiy-estetikalıq wazıypalarǵa iye. Lingvopoetikalıq quralları, sonday-aq qosıq qurılısı (ólsheń, uymas, bánt), obrazlar sisteması óz aldına ornı iyeleydi.

Sóz oyın qosıqlarınıń kelip shıǵıwında kórkem xalıq awızeki dóretiwshiligi dástúrleri tiykar jaratadı. Sóz oyın qosıqları túrkiy xalıqlar, sonıń ishinde qaraqalpaq balalar folklorında óz aldına gárezsiz janr sıpatında áyyemgi dáwirlerden búgingi kúнге shekem janlı halatta saqlanıw kelmekte.

Balalar qosıqları ózgesheliklerine qarap N.Dawqaraev: «Bul ózgeshelikler eń aldǵı menen olardıń jámaat bolıp ayılıwında, ekinshiden, olar xalıq oynıların atqarıw, úshinshiden, olar soraw-juwap formasında ayıladı, dep olar tematikalıq jaqtan hár-túrli ekenligin» belgilep beredi hám olardı túr hám janrlarǵa ajratadı [3:136-137]. Ilimpaz folklordaǵı balalar ádebiyatınıń atqarıwshıları, atqarıw

tartibi, olardnı balalar oy-pikirin  stirwdegi roli maselelerin  yrenedi.

Q.Ayimbetov bolsa «oyın-zawıq qosıqları balalar oyını ekenligin, balalar jamaat bolıp oynaǵanında oyınlardnı ayırımları poetikalıq qosıqlar menen atqarıladı», dep» jazadı [2:23-24].

Balalar s z oyın qosıqları yaki balalarǵa arnalǵan basqa shıǵarmalar oyınlar menen jaqın baylanista boladı. Sebebi,

Адебиятлар

1. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий олами юксалтиришнинг мустақкам пойдеворидир. / «Халқ сўзи». – Тошкент: 2017. 4 август, 153 (6847).

2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.

3. Д ўкараев Н. Шығармалары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997. – Т. II.

4. Allambergenov K., Qurbanbaev I., Kazaxbaev S. Qaraqalpaq balalar  debiyatı tariyxı. (Oqıw qollanba). - Tashkent: «Tafakkur avlodi», 2020.

5. Курбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты.- Нөкис: «Билим», 1992.

РЕЗЬЮМЕ. Maqolada qoraqalpoq xalq og'zaki ijodiga, jumladan balalar folkloriga mansub "So'z o'yin qo'shiqlari"ning mustaqil janr sifatida genezisi, janriy xususiyatlari, obrazlar sisteması, lınvopoetikasi kabi jihatlari takidlab o'tilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье освещаются генезис, жанровые особенности, образная система, а также лингвопоэтика «Игровых песен», принадлежащих каракалпакскому фольклору, в том числе детскому, как самостоятельному жанру.

SUMMARY. In the article, the genesis, genre features, system of images, lınvopoetics of "Word game songs" belonging to Kara-kalpak folklore, including children's folklore, as an independent genre, are emphasized.

ЕРЗИЙЎАР Д СТАНЫНДАҒЫ ОБРАЗЛАР

А.У.Бекбергенова – магистрант

Ўжсинияз атындағы Н кис мамлекетлик педагогикалық институты

Таянч с злар: идея, фольклор, образ, характер, достон, сюжет.

Ключевые слова: идея, фольклор, образ, характер, эпос, сюжет.

Keywords: idea, folklore, image, character, epic, plot.

Басқа халықлар сыяқлы қарақалпақ фольклортаныуы илиминде де х р бир жыраудың атқарған д станларындағы образларға пикир билдири  ең баслы м селелердің бири болып табылады. Д станлардағы образлардың умытылмайтуғын типлик д режеге к терилуіндеги с  ретле  куралларының  лкен  хмийетлигине пикир билдирген илимпазлар В.М.Жирмунский., Х.Т.Зарифов, [1] екінші д режелі қахарманлар сыяқлы бас қахарманға жыраудың улы маластырып минезлеме бериудеги турақлы к сйіетлик белгилер х кында М.А езов [2], қахарманлық д станлардағы атлардың образында белгили типлик бар екенін Қ.М.Жумалиев [3], Н.Карзин жазып алған «Хаял патшалығы х кындағы ерте » х м Н.А.Баскаков жазып алып бастырған ерте лердеги хаял-қызлардың ерлиги менен салыстырғанда қарақалпақ фольклорында батыр хаял-қызлардың образының жасалыуының анғурақым кең жобада иске асырылғандығы проф. Қ.Максатов [4] т репинен, қарақалпақ халқының қахарманлық д станларындағы образлар тууралы И.Сағыйтовлар [5] х.т.б к плеген илимпазлар  злеринің илимий мийнетлеринде образлар х кында х р қыйлы м селелерине тоқтап  теди. Қарақалпақ халқының ауыз еки д ретилушилигинде  зине т н  згешеликке ийе, белгили халық жырауы Курбанбай Т жибаевтын репертуарынан орын алған «Ерзий ар» д станының тийкарғы идеясы  атанды сыртқы жа лардан қорға  болып табылады. Бул д стандағы батырлық характеріндеги қахарманлардың образлары келешек  уладларды  атанды с йилуде,  з халқын  дил леп абайлауда  лкен  хмийетке ийе. Жыра  атқарған бул д стандағы бас қахарман образы Ерзий ар тийкарғы орынды тутады. Ерзий ар к шли  скербасы болыуы менен бирге, терең билимге, ақылға ийе даналық пенен елин к стерлеп абайлап, к дирлеп билетуғын ер ж рек батыр. Ол елинде болайын деп турған урысты болдырма  ушын  зинің ақылын иске қосы  н тижесинде халқының уллы м ртебесине б лени ге миясар болады. Себеби, буннан неше  уел заманларда, ноғайдың азлық шағында, дин мусылман, дин Хорезм елинде Ақж рим деген қаланы Х сен деген хан басқарады. Бул ханның д уиринде халық абат тоқ, парахат жасайды. Оның Ерзий ар, Ержанай деген мектеп жасындағы балалары бар еди. К нлердің к нінде усы парахат

балалар х р қыйлы ойындар ойнау менен бирге, биріншіден,  злеринің организмнің физикалық жақтан шиміртиса, екіншіден, олар усı ойындарға қосып, х р қыйлы қосықлар х м басқа  дебиы шıǵармалар  лгисин атқарып, ой-пikirin rawajlandıradı, basqasha qılıp aytqanda aytqanda, ruwxıy talabın qanaatlandıradı.  дебиы д ретiwshilik penen oyınını  nles bolıwı haqqında  дебиыат teoriyashılarının qımbathı pikirler bayan etilgen.

бахытлы елди алы ды нийет еткен қалмақтың патшасы Тахтаполат изинде  зери Абақан, л шкерлери менен Х сенханның елине атланады. Неше к н жол ж рип, жол ж рседе мол ж рип, Хорезмнің бир шетине шатырын курып жақсылық пенен елин бизге берсин, болмаса урыс ашып б рибир жеңип аламан деген усынысты Х сен ханға Абақан  зери арқалы жеткереди, хан бул хабарды еситкенде бираз албырайды, с йтип қасындағы х мелдарларына, бийлерине не м сл х т бересиз дегенде, х ммеси муңайысып, х ш н рсе айталмағансоң, С рим исмли  зери ортаға шығып «Тахтаполаттың алдына бармайық, б рибир бизлерди жеңеди, оннан да тынышлық пенен халықты р смий т рде қолына тапсырып берилейік»- дейди. Усы  ақытта оқыудан киятырған Ерзий ар менен Ержанай исмли Х сенханның балалары  кесинің муңын к рип, С рим  зирдің с злерин еситип, қатты арланады. Ерзий ар ақыл менен ис туты ды м сл х т берип елин душпан қолына тапсыры  ер азамат ушын  лим екенін н зерде тутады, х р  ақытта халықтың ғамын, халықтың м пин  зинің басының м пинен жоқары тутқаны д стандағы мына қатарларында т сирли бериледи:

Жыйналысқан адамлар,
Арзымды есит ағалар,
Келген жа  менен урыспай,
Халықты берсек душпанға,
Болмайма бизге намыс ар?
Журтыңды алса залым хан,
Ели халқыңды шу латып,
Басыңа салар қайғы зар,
Елинди берсең еңиретип,
Болмаса екен намыс ар?[6]

Буны еситкен халқы, ер ж рек, мийирман, нағыз азамат Ерзий арға разы болады, ал  кеси Х сенханның ку аныштан жузи жарық болады. Баласының усы с зинен ол ру хый к ш алып  зи де душпан менен г ресилуге бел байлайды. Ерзий ардың усы  ақыттағы ақыллылығы, м ртлиги, ар намысылылығы халықты ғайратландырады, с йсиндиреди,  з елине деген барлық адамларда патриотизмди оятады. Халықтың Зий арға деген с йсипеншилиги т мендеги қосық қатарлардында айқын к зге тасланады:

Зийўардың мәртлик сөзлерин,
Халайық тыңлап турады,
Жүректери шәукилдеп,
Бәри халлас урады,
Ер екенін Зийўардың,
Жұрт ийеси Хәсенхан,
Сол уақытта биледи. [6]

Хәсен патша балаларының мәсләхәти бойынша Тахтаполаттың қурып қойған шатырына барып сауаш алып барады. Сол сауашта Хәсенханның еки күшли батыры, Аққозы менен Сәриўанлы қаза табады, Тахтаполаттың ләшкерлери көп болып, Хәсенхан иләжы қурып пәске қайтып қашыўға мәжбүр болып киятырса еки жигитти көреді олар уллары Ерзийўар менен Ержанай еди.

Киятырып Хәсенхан,
Сыйынады аллаға,
Қамшы басып тулпарға,
Жақынлады қалаға,
Көзи түсти Хәсеннің,
Қарағай найза қолға алып,
Еки бети гүл гүл жанып,
Гөззалдайын доланып,
Тахтаполат елине
Киятырған жолланып,
Қайсар киби балаға. [6]

Усы қатарларда Хәсенханның еки баласының елин сыртқы жаўлардан қорғау ушын, ар намыс ушын, гүрес алып барыу нийетинде киятырып әкесинің муңын көрген баласы Ерзийўар өзинің күши арқалы, ақылын иске қосыу нәтижесинде душпаны Тахтаполатты жеңетуғыны төмендегі қатарларда жырау тәрепинен шебер жырланады:

Сонда турып Зийўар мәрт,
Атасына сөйледі:
- Душпаннан қашып биз барда,
Жүрегиме салма дәрт,
Хорезмдей жұртың бар,
Атажан неге қашасан?
Бизлердей қайсар мәртиң бар,
Бос усласан қамысты,
Атажан, қыяр қолыңды,
Жаўдан қашпақ намысты,
Жаўдың күшин көрейік,
Аттың жалын өрейік,
Душпанлардан қашқаннан,
Жаў қолында өлейік. [6]

Усы берілген қосық қатарларында Ерзийўардың хәм иниси Ержанайдың елин, халқын душпан қолынан қорғау ушын қандай урыс, сауаш болсада таяр екенлиги, өзлеринің ақыл, күшине исениуі арқалы атаны кеўилин шад етип, басын тик турыўына мүмкиншилик берип, ата, халқы алдында перзентлик, азаматлық уазыйпасын ағла дәрежеде атқарып турыўы күшли тәрбиялық әхмийетке ийе екенлиги байқалады. Сондай-ақ, Ерзийўар батырдың және де елин душпаннан азат етип болғаннан кейін, кәлендер айтқан Айнажамал пери қызды излеп кетиуі, көп машақатлы ўақыяларға дус келиуіне қарамастан, өз мухаббатына садықлығы ер азамат екенін билдиреди, бундай ўақыялар басқа да қахарманлық дәстанлардың ең әхмийетли мәселелериниң бири болып табылады. Батырдың және бир жақсы пазыйлетлериниң бири, Айнажамалға кеткен ўақытлары Тахтаполаттан кейинги «енди мен садық боламан, урыс ашпайман», - деп Хәсен ханға ўәде берген қалмақтың ханы Абакан менен өз елиндеги Қыдыр молла Ержанайды да айнытып урыс ашқандағы Ерзийўардың ерлиги, ақыл менен еки елди бириктирип ис тутыуы, елдеги алауызлық себеп қорланған әкеси Хәсенди қайтадан тахқа отырғызып тоз тоз болған халқының алғысына миясар болыўдағы ҳәрекетлери оның жақсы, әдепли, руўхый бай инсан болғанлығын билдиреди.

Дәстандағы Ерзийўар елин, халқын, өз мухаббатын кәстерлеп абайлаўда қахарманлыққа ийе, ең күшли, тәсири тәрбиялық әхмийети менен ең бахалы образ болып есапланады.

Дәстандағы және бир батыр образы Ержанай болып ол Ерзийўардың иниси, Хәсенханның сақлап алған баласы. Олда сауашта елин қорғауда Зийўарға бастан аяғына жәрдем берип үлкен қахарманлық алып барады. Сауашта қалмақ патшасы Ақтамақ себеп жарадар болады. Қалмақтың елин сауашта жеңгеннен кейін усы елдің патшасы Тақтаполаттың қызы Ақтамаққа үйленіп, Абакан хан болып, Ержанай ўәзир болып қалады. Бирақ, кейинде, Ержанай Абакан, Қыдырлардың сөзине ерип оларға қосылып әкеси Хәсенханға топылыс жасайды. Сонда да, Ерзийўар оны кеширеди. Ержанайда өзинің қәтесин түсинеди. Ерзийўар ерлик етип қалмақ елин өзинің елине көширип әкелип еки елди бириктирип, Ержанайды тахқа отырғызады. Ержанайдың, батыр болғаны менен Ерзийўардай ақыллы, сабырлы, емес екені байқалады.

Қалмақтың ханы Тақтаполат – жаўыз, зулым мийримсиз етип бериледи. Ол расында да, ойсыз, адамларды жақсы көрмейтуғын, тек өзін ойлайтуғын, жақсылықты билмейтуғын, ашкөз, халқының муңын тыңламайтуғын ақылсыз хан образы. Ол тыныш отырған бахытлы турмыс кеширип жасап атырған Хорезм ханлығын алыуға бел байлап, жазықсыз адамларды, кемпир ғаррыларды, не бир батырларды өлтирип қырғынға ушыратады. Жаўыз патша Тақтаполат образы былай сүўретленеди:

Тақтаполат, залым хан,
Тыныш жатқан ноғайға,
Ләшкер айдап, топ сүйреп,
Минип аттың белине,
Ләшкерини айдады,
Қызыл қыя шөлинде,
Сегбир етип нешше күн,
Барды ноғай елине,
Сауаш етип майданда,
Ат баўырынан ақты қан,
Баланы айырды анадан,
Ананы айырды баладан,
Барлық ноғай қырылды,
Тақтаполат патшаның,
Қылышының зарынан. [6]

Усы сыпатламада, Тақтаполаттың зулымлығы, оның ойсызлығы, ашкөзлиги жеркенишли келбеті айқын нәзерде тутылады.

Сондай-ақ, қахарманлық дәстанларға тән дәстанда хаял-қызлардың образлары да көзге тасланады. Зәүрия Ерзийўардың ең жақын достысы болып есапланады. Ол бастағы ўақытта Ерзийўарды жақсы көрип қалады, дуўаханлық күшке ийе, ол батырды анасының дуўасынан азат етеди. Зәүрия Ерзийўарды түсинеди, оны жақсы көрседе, оған мухабаты Айнажамалға ери-сиўдеги машақатлы ислеринде үлкен қахарманлық, дослық пазыйлетлерин көрсетеди. Ол мийирман, ақыллы, илимли, жақсы дос образ сыпатында нәзерде тутылады. Айнажамал Ерзийўардың сүйген яры, перинің қызы. Ол мал дүньяға, патшалыққа қызықпайтуғын, шаңарақты биринши орынға қоятуғын, Ерзийўардың мухабатын хүрметлейтуғын нағыз ақыллы хаял. Себеби, ол өзинің патшалық тахтын өзинің ўәзирі Самандунға тапсырып Ерзийўар менен кетиўди оған садық хаял болыўды мақул деп табады. Ол Хорезм елинде урыс болып атырғанын сезип, Ерзийўарға әкеси Хәсенди душпан қолынан қутқарыу ушын тез елине қайтыўды мәсләхәт етеди, жаны ашыйды хәм бирге өзи де кетеди. Мине усы жерде Айнажамалдың ақыллы, жақсы, мийирман, өз мухаббатына, турмысқа шыққан кәйин жұртына садық екені өз өзинен белгили. Бул образлар бас қахарманлар, сондай-ақ, дәстанда азлы

кем қосық қатарлары менен сауаш майданындағы ўақыяларда еки елдин батырлары Аққозы, Сәриўанлы, Ақжүнис, Белсары Ерзийўардың анасы Ақжұлқын, қалмақ патшасының кызы Ақтамақ, ўәзири Абакан, бийи Арсары, мәстен кемпир образлары өзлериниң хәрекетлери менен көзге тасланады.

Жуўмақлап айтқанда, белгили Қарақалпақстан ҳәм Өзбекстан халық жыраўы Қ.Тәжибаев репертуарындағы «Ерзийўар» дәстаны өзиниң бай идея тематикасына ийе болып, жыраў тәрәпинен шеберлик пенен

атқарылғанлығы билинеди. Дәстанда халқы сүйген батыр Ерзийўар, опалы яры Айнажамал, садық достысы Зәўрия, елдин әдил ханы Хәсен образлары, олардың ең жақсы адамгершилиқ сыпатлары сүүретленеди. Әсиресе, халық батыры Ерзийўардың ақыл менен ис туғыдағы елине деген сүйиспеншилиги шын азаматлық хәрекетлери дәстанның халықшылығы екенин уқтырыў менен бирге, келешек жас әуладларды өз ўатанына садық, мәрт болыўға шақырыўда күтә әхмийетли болып есапланады.

Әдебиятлар

1. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский героический эпос. - М.: 1947, -С. 304.
2. Аюзов М. Киргизская народная героическая поэма «Манас». -М.: 1961, -С. 64.
3. Жумалиев Қ.Ж. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелери. –Алматы: 1958, 66-б.
4. Максетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. –Ташкент: 1965, 162-б.
5. Сағитов И.Т. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986, 319-б.
6. «Қарақалпақ фольклоры. –Нөкис: «Илим», 2011, 100 томлық, 27-том, 13-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Курбанбай жиров репертуаридаги «Эрзийуар» достонининг образлар тизими ҳақида сўз бўлади. Достондаги образларни чуқур тадқиқ қилиб ўрганишда ҳар бир жиров вариантларидан олинган мисоллар аҳамиятли эканлиги назарда тутилади.

РЕЗЮМЕ. В статье речь идёт о системе образов в эпосе «Ерзийуар» в репертуаре Курбанбая жырау. Детальное изучение образов эпоса выявило тот факт что, примеры собраны из разных вариантов жировов сделали работу довольно значимой.

SUMMARY. The article deals with the system of images in the epic "Erziyuar" in the repertoire of Kurbanbai zhyrau. Detailed investigation elicit a fact that the obtained examples from vary jirau variants made the work much more significant.

УДК.82-1/-9(575.172)

И.ЮСУПОВ ЛИРИКАСЫНДА МУЗЫКАҒА БАЙЛАНЫСЛЫ СИМВОЛЛАР

Г.П.Даниярова – докторант

Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: музыка, лира, муза, Орфей, миф, символ.

Ключевые слова: музыка, лира, муза, Орфей, миф, символ.

Key words: music, lira, muse, Orpheus, myth, symbol.

Музыка инсанның туўылыўынан баслап, пүткил өмири даўамында жолдасы болатуғынлығын көпшилиқ алымлар ескертеди.

Музыка ҳаққында дәслепки көзқарасларға нәзер аўдаратуғын болсақ, инсанлар, дин ийелери музыканы Қудай менен сөйлесиў тили деп есаплаған. Сонлықтан да дәслепки музыка ҳаққындағы мағлыўматлар тиккелей дин ийелери менен байланысly. Себеби ширкеўлерде сыйыныў мересимлеринде музыкадан пайдаланған. Демек, музыка ески дәўирлерден бери инсанның руўхый дүнъясы менен тығыз байланысly ҳалда хызмет атқарып келген. Себеби, инсан сөз бенен жеткер алмаған сезим ҳәм эмоцияларын музыка жәрдеминде жүзеге шығарған. Бул қубылыс, әлбетте, нәзик кеўил ийелери шайыр ҳәм жазыўшылардың да илхәм дереги десек кәтелеспеймиз.

Белгили рус шайыры В.Шилин «Қосық тилин безеўдин усыллары ҳаққында айтқанымызда, ең итибарлысы: қосық прозаның бир түри сыпатында емес, бәлким, ритмикалық тәртипли тил сыпатында туўылған. Як! қосық прозадан алдын, қосық сыпатында, яный сөз ҳәм музыка-даўысларының бир пүтинге бирлесиўи сыпатында тўуылан» [3] - деген пикир билдиреди.

Себеби, биз жоқарыда келтирип өткен мағлыўматлар ҳәм пикирлер, қарақалпақ халқының көркем әдебияты, мәдениаты, тарихына да байланысly. Биз жасап турған жер де өзиниң көп әсирлик мәдени тарихына ийе. Мине, усындай мәдени жетискенликлер, халқымыздың руўхый байлықлары, дәстүрлери сәўлеленген миллий поэзия бул әлбетте И.Юсупов дәретиўшилигинен орын алған. Мәселен, шайырдың «Тоқайға», «Зульфияға» қосықларында греклердин ең әйемги, мифологиялық саз әсбабы Ли́ра ҳаққындағы қатарларды ушыратамыз.

...Және де қүдиретли лираңа болып хәўес,

Шертсем деп, тырмасып атқан ви́ршеплет ҳәм аз емес [6:88] – демек, лира бул қатарларда саз әсбабы

емес, ал, шайырдың дәретиўшилиги мәнисинде түсинулиеди.

Ли́ра бул греклердин мифологиялық саз әсбабы болып, ол поэтикалық дәретиўшилиқтин символы есапланады. Әлбетте, бул термин дәслебинде тарлы саз әсбап сыпатында белгили болып, кейин ала көркем әдебиятта образлы сөз сыпатында қолланылған. Себеби, әйемги греклер лира саз әсбабы арқалы лирикалық ҳәм эпикалық поэзияны атқарып атырған ўақытта шерткен. Бул поэтикалық дәретиўшилиқти «лира» сөзине мәңгиликке байланысly еткен. Арадан бир қанша дәўирлер өтип, «лира» тек ғана музыка әсбабы емес, ал, поэзия, дәретиўшилиқ, илхәм символы сыпатында қолланыла бастаған. Ли́ра ҳәм лирика сөзлери үнлес ҳәм бир этимологиялық түбирге ийе сөзлер есапланады. Ўақытлар өтиўи менен «лира шертиў» деген сөз дизбеги аўыспапы мәниге ийе бола баслады, яғный, қосық дәретиў, қосық жазыў [9].

Ли́ра сөзиниң символикалық мәнисин айтып өтеуғын болсақ: лира санлардың гармониясын аңлатады. Бул санлар аспан пәлекті аңлатқан. Жети тарлы лира бул – жети планетаны аңлатқан. Яғный, ҳәр бир тары бир планетаны билдирген. Және де төрт тарлы лира бул – төрт түрли барлықты билдиреди. Мысалы, XIX әсир қарақалпақ әдебиятының классик шайыры Бердақ:

Төрт нәрсе дүнъя төркини,

Әўел Ҳақ, инсан бил буны,

Бул дүнъяның жоқдур мини,

«Бахыт бол!» – деп излер едим [1.] – деп келтиргениндей, суў, от, хаўа, жер деп белгиленген.

Әйемги грек мифологиясында лираның жаратылыўын Гермес деп аталған қудай аты менен байланыстырады. Сонлықтан да, антик поэзияда лира арқалы айтатуғын қосықларды лирикалық поэзия деп атаған.

Улыўмаластырып айтатуғын болсақ, лира сөзи лирика терминине өмир берди. Инсанның ең нәзик сезимлерин, эмоциялары, терең инсанийлық кеширмелерди өзінде жәмлейтуғын шығармаларды айтсақ болады.

Шайыр И.Юсупов Әжинияз шайырды өзинің руўхый устасы деп есаплаган. Усы еки шайыр дөретиўшилигинде де бир-бирине үнлеслик бар. 1975 - жылы жарық көрген Әжинияз шығармалары жәмленген топламда И.Юсупов Әжиниязды «Дала Орфейи» деп атайды [1:5]. Ал тиккелей бир қосығын «Орфейге» арнаған [6:137].

Орфей бул – аса кеткен талантлы музыкант яғный мифологиялық қахарман болып, ол лира саз әсбабын шерткенде бармақлары тарда ойынға түсіп атырғандай пүткил этирап, жанлы хәм жансыз тәбият бир кулаққа айлынып қалғандай тыңлап, оның жүрген излеринен жүріп, ал, айбатлы ағыслы дәрйялар тынып қалатуғын болған. Усы мифологиялық қахарманға Әжинияз мегзетеди. Биз жоқарыда сөз етип өткенимиздей, лирада саз шертіу сөз дизбеги образлы тәризде қосық жазыу, қосық дөретиу сыяқлы мәнилерди аңлатқаны сыяқлы, Әжинияз шайыр да өзинің поэзиясы менен инсанларды сыйқырлап алған деген мәнисти аңлатады. Мысалы:

Сазын самал ядлап, сөзин ел билген,

Бир шайыр дүньяға келди де кетти .

... Айт сен Бозатауды намаға салып,

Елжиремегеннің бауыры тас болсын [5:117] – деген қатарлары арқалы көриуимізге болады. Шайыр «Орденли халқыма» қосығында:

Қайрылып кет ескен самал,

Сениң маған керегін бар,

Шад өмирден шадлы нама

Шертсем деген тилегим бар [4:153] – деген қатарларында болса, «шадлы нама», яғный қосық, ал шертіу болса қосық жазыу яғный шадлы қосық дөретиу деп түсинсек болады.

Шайыр И.Юсуповтың бир қатар қосықтарында Муза сөзин қолланғанының гүясы боламыз. Муза грек мифологиясында тилге алынатуғын Зевстин тоғыз қызы. Бул қызлардың хәр биринің өз исимлери хәм хәр биринде қудай тала тәрәпинен инам етилген илахий сый бар болып, олар дөретиуши инсанлардың илхәм периси есапланған. Олар Геликон тауында жасайды. Муза сөзинің тиккелей мәниси «ойлаушылар», «пикирлеушилер» деген мәнисти аңлатқан. Музалар сулыу жас қызлар көринисинде сүүретленеди. Негизинде Музалар талантты яғный қудай тала тәрәпинен берілген сый деп түсинетуғын болсақ, шайыр шығармаларында белгили бир шайырдың дөретиушилиги арқалы пүткил халықтың характерин белгилеуши нышан сыпатында бақалайды.

Гөззал татар музасының мөканына бул ўақта,

Сазың ышқында жаңадан әуладлар ағылмақта [5:88]

Ал, «Көкше тау» қосығында болса:

Бул Көкше тау Сәкенге сырлас дейди,

Қазақтың музасына Парнас дейди,

«Оқ жетпеске» өрмелеп шыққан адам,

Шынтласа шайыр болмай қалмас дейди [5:120] – деген қатарлары арқалы Көкше тауды Музалар жасайтуғын Парнас тауына мегзетип сүүретлейди.

«Мениң жигит ўақтым, сениң қыз ўақтың» қосығында болса:

Сол гүрси артынан келип қасыма,

Муңлы музам жүр деп әсте сыбырлар,

Хәм әкетип мени баспанасына,

Таң атқанша қосық жаздырып қыйнар [4:185] – деген қатарларында болса, муңлы муза деп қолланылған. Муңлы муза белгили рус шайыры Анна Ахматоваға айтылған. Яғный, оның дөретиушилиги 1914-жылғы

Биринши жер жүзлик урыс дәуірлерине туўра келген-ликтен, пүткил дөретиушилиги усы темаға арнаған. Яғный, Анна Ахматованың Музасының муңлы болыуы бул халық басына түскен урыс апатшылығы. Демек, биз шайыр И.Юсупов Музасының муңлы болыуының себеби де, әлбетте, қарақалпақ халқының муңы екенін түсинеміз. Усы сыяқлы ұқсатыуларды Зулфия шайыраға арнап, «Гөззал Муза», ал Риммаға арнап, «Жулпыс Муза» деп баха бергенин көреміз.

Усы орында Муза хакқында гәп кеткенде, биз шайырдың «Пери минген ат» шығармасы көз алдымызда елеслейди. Аза Тахо Годи «Грек мифлери» атлы китабында Музалардың тууылыуы хакқында бир қатар мағлыұматларды келтиреді. Жоқарыда аты аталған китапта «Мнемосина хәм Музалардың тууылыуы» атлы бөлиминде төмендеги мағлыұматларды көреміз: «Тоғыз олимпиалық апа-сиңлилер Зевстин қурбанлары хәм «гүңгирт сууды» айланып ойынға түседі. Олар өзлеринің денесин Пермис ямаса Иппокрен булағының ағысында (бул булақты таудан ағызған қанатлы ат Пегас еді) жууынады. Соң кеш түскеннен кейін олар кийинип, көринбес думанлар арқалы жерге түседі, яғный адамлар арасына. Олар бул жерде хәр қыйлы қудайларды улығлап қосықлар айтады» [2:96]. Сөз зергеринің «Пери минген ат» шығармасында Пери мине усы илхам дереги болған Музалар, яғный хәр күни кеш болғаннан адамлар арасына келеді, оларды илхамландырады.

Қарақалпақ әдебиятында сөз хәмме ўақыт саз бенен байланысly халда раўажланған. Буған мысал сыпатында айтатуғын болсақ, қарақалпақ әдебияты тарийхында «Жыраў-шайырлар мийрасы» деп аталатуғын дәуір бар екенлигин айтып өтиудің өзи жеткиликли. Саз әсбабының сағасы қобыздың жаралыу тарийхы да бизге белгили. Қорқыт атаның түс көрип, түсинде қобыз саз әсбабының жаралыуын аян берип, оны өз қоллары менен жасағанлығы хәм қобыз арқалы өлимнен қашып жасағанлығы, қобыздың сыйқырлы намасына болған үлкен баха екенлиги белгили [8].

Ал, XIX әсир қарақалпақ әдебиятының классиги Бердақ шайыр хәм бақсы атанған. Бақсышылық өнерине де жоқары баха берген мына қатарларына нәзер аударсақ: «сазы сөзи еритер жанды» [1:38] – деген Муса бақсының талантына арнап.

Усы орында саз әсбабы хакқында айтып өтетуғын болсақ: Дүньяда ең дәслепки ойлап табылған саз әсбабы бул най болып есапланады екен. Шайыр И.Юсуповтың «Ўатан» деп аталған қосығында:

Сен әуеле шайқатылдың тал шакасында,

Мен өрмелеп барып, сордым палыңды сениң.

Қабығыңнан сырнай соғып шерткен ўағымда

Сада сестің баянлады жанымды мениң

Мен сениң бир жас шыбығың, жасаў жоқ сенсиз,

деп безилдеп суў бойында жуўырды сырнай [4:19].

Қосықта шайырдың пүткил инсаният, жаратылыс хакқындағы дәслепки дүнья қарасларының жәмленгенлигин көреміз. Терек бул инсанның жаратылыс хакқындағы дәслепки көзқараслары, атап айтсақ дүние тереги, оның барлықты бирлестіруи, инсанның хәмме ўақыт жәрдемшиси, анасы, «ағас ағи-ер адам, ағаш адам» деген түсиниклар хакқында пикир жүритетуғын хәм ең дәслепки саз әсбабы най хакқындағы көзқарасларды жәмлестіретуғын болсақ, шайырдың жоқары интелект ийеси екенлигинің гүясы боламыз.

Әдебиятлар

1. Әжинияз. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975.
2. Бердақ. Таңламалы шығармалары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.
3. Тахо-Годи А.А. Греческая культура в мифах, символах и терминах. -Санкт-Петербург: «Алтейя», 1999.
4. Шилин В. Музыка стиха. Stihy.ru/2001/12/30-247
5. Юсупов И. Зман ағымы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1968.
6. Юсупов И. Кеуилдеги кен дүнья. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.
7. Юсупов И. Таңламалы шығармаларының еки томлығы. II том.-Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.

8. Юсупов И. Дəўир самаллары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982.

9. Drevilt.ru/texts/k/korkut-pril31.php.

10. zen.yandex.ru/media/id6037d00b568rd3fdb0167ealira-simvol-vdohnovenia-iskusstva-i-prosves-cenia-61442291c9caf16c8489

РЕЗЮМЕ. Мақолада халқ шоири, Ўзбекистон Қаҳрамони И.Юсупов шеърларида қўлланилган мусика билан боғлиқ рамзлар поэтик таҳлил қилинган. Бадиий сўз ва мусика ўртасидаги боғлиқлик лирик шеърлар мисолида аниқланади. Мақолада И.Юсупов ижодидаги муза, лира сўзларининг рамз сифатида қўлланилиши, шунингдек мифологик қаҳрамон Орфей ҳақида фикрлар келтирилган.

РЕЗЮМЕ. В статье проводится поэтический анализ символов, связанных с музыкой, используемых в лирике народного поэта, Героя Узбекистана И.Юсупова. Связь слова и музыки определяется на примере лирических стихотворений. В статье содержатся представления об использовании слов муза, лира в произведениях И.Юсупова в качестве символа, а также мифологического героя Орфея.

SUMMARY. The article provides a poetic analysis of the symbols associated with music used in the lyrics of the national poet, Hero of Uzbekistan I. Yusupov. The connection is determined between artistic words and music by the example of lyrical poems. The article contains ideas about the use of the words muse, lyre in the works of I. Yusupov as a symbol, as well as the mythological hero Orpheus.

QARAQALPAQ XALÍQ DÁSTANÍ «DÁWLETYARBEK» HÁM ONDAǴÍ AYRALÍQ TEMASÍ

U.X.Esemuratova – *tayanish doktorant*

Ўзиниёз атиндаǵи Нөкис мамлекетлик педагогикалиқ институти

Tayanch soʻzlar: folklor, doston, janr, sujet, xarakter, qahramon.

Ключевые слова: фольклор, эпос, жанр, сюжет, персонаж, герой.

Key words: folklore, epic, genre, plot, character, hero.

Qaraqalpaq xalqı dāstanlıq dōretpelerge jūdā bay. Bul dōretpeler - eñ dāslep rus alımları I.A.Belyaev, A.Divaevlar tārepinen jazıp («Alpamıs», «Qoblan», «Edige», «Er-Shora») alındı. Soñınan jergilikli ādebiyatshı alımlar hām folklor jankūyerleri jazıp ala basladı. Olardan Sh.Xoshniyazov, S.Māwlenov, A.Begimov, Ā.Shamuratov, Q.Ayimbetov, N.Japaqov, Q.Maqssetov hām taǵı basqalardı aytıp dōtiwge boladı. Xalıq eposları, sonıń ishinde qaharmanlıq dāstanlar qaraqalpaq folkloristikasında N.Dāwqaraev, Q.Ayimbetov, I.Saǵıytov, Q.Maqssetov, J.Xoshniyazov, S.Bahadırova, K.Allambergenov hām t.b. ilimpazlar tārepinen izertlendi. Sonday-aq, qaharmanlıq dāstanlardıń dāwirlerge bōliniwi, hār bir dōretpeniń qaysı āsirlerde payda bolǵanı belgilenip dōtildi. Āsirese, ilimpaz I.Saǵıytov hām Q.Maqssetovlar tārepinen ulıwma barlıq dāstanlardıń klassifikaciyası islendi. Olardıń tariyx penen, xalqımızdıń mádeniyatı menen baylanısı sóz etilip alımlar tārepinen joqarı bahalandı. Folklorist Q.Ayimbetov óz miynetlerinde «Qaharmanlıq dāstanlar kóshpeli dāwir, ruw Erpolat jırawdıń «Edige», Ogiz jırawdıń «Qoblan», Qıyas jırawdıń «Máspatsha» Qurbanbay jırawdıń repertuari haqqında sóz etedi. Olardıń tariyxıy, ideyalıq, kórkemlik bahalıǵı haqqında pikir júrgizedi. Ilimpaz N.Dāwqaraevtıń kórsetiwinshe «Qaraqalpaq xalqınıń eposlıq shıǵarmalarınıń qay-qaysın alsań da onıń mazmunınıń qaraqalpaq xalqınıń yamasa onıń sostavına kirgen etnik qāwimlerdiń basınan ótken siyasiy-tariyxıy jaǵdayınıń izin kóriwge boladı»[6:190].

Qaraqalpaq folkloristikasında qaharmanlıq dāstanlardıń izertleniwi boyınsha kórip ótkenimizdey bir qansha iygilikli jumslar islengen. Bularǵa qosımsha ele izertlenbey, tıń tárepleri ashılmay atırǵanları ilimde kóp dep oylaymız. Qaharmanlıq dāstanlardıń izertleniwinde ideyalıq-tematikalıq baǵdı, syujeti, kompozitsiyalıq qurılısı, kórkemlik ózgeshelikleri kóbirek analiz islenip izertlengen.

Qaraqalpaq xalqı folklorlıq dōretpelerge bay. Usınday folklorlıq dōretpelerdiń ishinde eñ qunlılarınan biri bul dāstanlar bolıp, dāstanlar folklorlıq janrlardıń ishindegi eñ áyyemnen kiyatırǵan ózinde xalıqtıń arız-ārmanların jamlegen bahalı janr. Bunday bahalı dāstanlardan biri «Dāwletyarbek» dāstanı. Ata-baba miyras etip qaldırǵan bir neshe āsirlik tariyx-bul biziń úlken ruwxıy baylıǵımız. Xalqımızdıń ruwxıy dūnyasınıń birewi-folklor, xalıqtıń kóp janrlı awızeki kórkem dōretpelerinde, xalıqtıń danalıq naqıl-maqallarında, sulıw qosıqlarında, sheber aytıp penen jumbaqlarında, hayran qalarlıq erteklerinde, kúlkili anekdotlarında, tariyx juzin jańartqan, ustalıq penen qurılǵan, bay ańız-āngimelerinde, tolgawlarında, dāstanlarında ótken ómirdiń óz aldına bir kórkem sáwlesı bar. Bunda xalıqtıń janı óz aldına dūnya tanıw kóz-qarası, ótken ómirge bahası bar. Bul boyınsha Prezidentimiz

Sh.M.Mirziyoev: «jaslarımızdıń erkin pikirleytuǵın, joqarı intellektual hām mánawıy potencialǵa iye bolıp, dūnya arenasında óz qatarlarınan qays taraw bolsa da bos kelmeytuǵın insanlar bolıp kámalǵa erisiwi, baxıtlı bolıwı ushın mámleketimiz hām jámiyetimizdiń bar kúsh hām imkaniyatların tolıq ámelge asıramız»[2:8] degen edi.

Dāstan kólemi jaǵınan kishkene bolǵanı menen mazmunı jaǵınan insandı mártlikke, Watandı súyiwge tárbiyalawı jaǵınan basqa dāstanlardan qalıspaydı. Maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda dāstan XVIII āsirde hāzirgi Qońırat rayonınıń teritoriyasında dōretilgen [3:54]. Dāstan kóp jıllardan berli qaraqalpaq folklorın hām ādebiyatın izertlewshilerdi óz diqqatına qaratıp kelgen. Degen menen, dāstandı tolıq izertlendi dep bolmaydı. Jańa rawajlangan zamanda, jańa kózqarastan dāstandı analizlew maqssetke muwapıq boladı dep esaplaymız.

Búgingi kúnge shekem Qońırat rayonında dāstannıń úsh-tórt nusqası saqlanadı dep shamalaydı belgili ilimpazlar Qabil Maqssetov hām Rawshan Maqssetovalar. Ilimpazlardıń aytıwına qaraǵanda dāstandı awızsha atqarıwshı baqsılarda kóp bolǵan. Dāstanda insandı tárbiyalawda, jigerlendiriwde áhmiyetli oǵada úlken kúsh bar. Ózbekstan Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bóliminde «Dāwletyarbek» dāstanınıń tórt variantı saqlanadı. Solardıń ishinde eñ tolıǵı 1960-jılı Qońırat rayonınıń turǵını Eshmurat aǵadan jazıp alınǵan variantı. Bizdegi maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda Dāwletyar belgili tariyxıy adam, shayır hām batır insan bolǵan. Ol gárezsiz ómir ushın janın tigetuǵın márt insan. Onıń ákesi Eshmurat degen zamanınıń tanıqlılarınan. Dāwletyardıń «Sarqush» degen atı bolǵan. Xiywa xanı Asfandiyar bul at óziniki bolıwın qáleydi hām jasawılların attı alıp qaytıwǵa jiberedi. Dāwletyar óziniń atın bergisi kelmeydi. Jasawıllar kúsh isletip attı almaqshı boladı, biraq, jasawıllar óziniń jawız niyetine jetise almaydı. Soń Dāwletyar xalıqtıń arasındaǵı bunday zulımlıqqa shıdamay túrkmen eliniń belgili insanlarınan Mámedjan sárdardıń jurtına ketedi hām sol jerde qonıslasadı. Mámedjan Dāwletyardıń ákesi Eshmurattıń jaqın dostısı boladı.

Kóptiń máslahatı xannıń yarlıǵı,

Bashıma túshiptur jáhán tarlıǵı.

Bizge qılǵan Xiywa xannıń zorlıǵı,

Irki megil, balam, munda turmaǵıl.[3:5]

Dāstanda ana balası Dāwletyardı Xiywa xanınıń zulımınan qutqarıw ushın Italmas ulı Mámatjannıń jurtına jibergenin joqardaǵı qatarlardan biliwge boladı. Tariyxtan belgili qaraqalpaq xalqı áyyemde Xiywa xanlıǵına tikkeliy baǵınǵan. Sol dáwirde xanlıqqa qarşı shıqqan adamlardıń táǵdiri qıyın bolǵan. Mine, usı zulımlıqtı balam kórmesin, jaqsı ómir súrsin dep Dāwletyardıń anası balasın saparǵa atlandıradı.

Dāvletyar anasini aytqan sózine qarsı shıqpastan razıshılıq bildiredi. Sol kúni úyinde bolıp, ertesine jolğa atlanadı ózi menen birge qırq jigit jıynaladı. Jol júrmesten aldın atına minip anasına:

Shıqsın janım jılağanın kórmesin,
Hesh bir adam ayrılıqqa qalmasın.
Dostım jılap, dushpanlarım kúlmesin,
Jılama jan anam kabam qal endi. [3:6]

Qatarlar arqalı Dāvletyar anasın kóklerge ulıǵlaydı. Anası jılağanın ózini janınıń úzilgeni abzallıǵın bildirip, ayrılıqtıń dúnyadaǵı eń jaman nárese ekenin, ayrılıqtı heshkimge rawa kórmesligin tileydi. Dosları hesh qashan jılamay, dushpanları ústinen kúlmewin tilep, anasın taslap ketiwge májnbúr bolǵanın kórsetedi. qosıqtıń basqa qatarlarında eger aman bolsa eline qayta oralıwın, álbette, anası menen kórisiwinde bildiredi.

Usı orında Dāvletyardıń hayalı Sárwıgede ayrılıq qosıǵın aytadı. Qatarlarda Dāvletyar óziniń súyiklisine ashıqlar táǵdirin keńnen súwretleydi. Láyli menen Majnun kibi bolǵan muhabbatın, dushpanlardıń bulardıń muhabbatına jidalıq salǵanın, Farxat penen Shıyrınıń awır táǵdirindey táǵdirdi basına salǵanın keńnen súwretlep beredi.

Dāvletyar der kórdim ájep awhalda,
Qismetim jazılǵan ol ázel kúnde,
Náyleyin táǵdirge men boldım bende,
Inshalla kelermen qaytıp sáwdigim. [3:7]

Usılayınsha Dāvletyar óziniń súyiklisi menen xoshlasadı. Dāvletyardıń izinde eki balası jáne qarındası qaladı. Olardıń hár birine xoshlasıw qatarların aytıp kózine jas tógedi. Soń olardıń kewlin alıw maqsetinde:

Sennen basqa gózzal túspe kózime,
Dúnya malın almań hár bir sózine,
Ziyetli bal tamǵan shıyrın júzińe,
Qarap miyrim qanbas báhá sáwdigim. [3:8]

Dástanda súwretleniwine qaraǵanda Dāvletyardıń hayalı Sárwi júdá shıraylı insan bolǵan. Dāvletyar menen Sárwiniń ortasında eki perzent boladı. Ayrılıq qosıqlarınıń birinde ortadaǵı eki perzent haqqında sóz baradı.

At ústinen ulın alıp súyalmay,
Miyri qanıp diydarına toyalmay,
Allayar, Qudiyar ulın kóralmay,
Bizdi búgin súygen yardan ayırdı. [3:7]

Sárwiniń tilinen bayanlangan joqardaǵı qatarlarǵa súyenetuǵın bolsaq, ortadaǵı eki perzentte ul ekenin bilsek boladı. Olardan biri Allayar, ekinshisi Qudiyar ekeni qosıq qatarlarında ayqın kózge taslanadı. Dāvletyar anasınan ayrılgan waqıtlarında anası alpis jaslar shamasındaǵı hayal boladı.

Sayrasa búlbúldiń shıǵar nalası,
Eki birdey jılap qaldı balası,
Qartayǵanda dártili boldı anası,
Alpis jasar anasınan ayırdı. [3:7]

Dāvletyar anasın, súygen yarın, qarındasın hám balaları menen usı táqlitte xoshlasadı. Kóz jaslar dáryaday quyılardı hám bul kóz jaslarǵa shıdamagan Dāvletyar tómendegi qatarlar menen juwap qaytarıp, bārshesine táseli bermekshi boladı. Maǵliwmatlarǵa súyenetuǵın bolsaq dástan Dāvletyardıń ózi tárepinen dóretilgen. Bul pikirimizdiń dálili etip, Qabil Maqsetovtıń: «Dāvletyarbek» dástanınıń Dāvletyarbek ózi tárepinen dóretilgeni haqqında gúmansız kóp ǵana pikirler ushırasadı, - degen pikirin kórsetiwge boladı.

Báhárim, ayyamım ozal barımdı,
Májilisim, maxramım sáwbet sazımdı,
Lashınım, shuńqarım báhár-jazımdı,
Órdegim quwıbam kólden ayırdı. [3:10]

Mine usılayınsha Dāvletyarbek óz elinen uzaqlarǵa ketedi. Soń türkmen eline barıp qonıslasadı. Dástandaǵı ayrılıq teması mine usılayınsha tásirli, insan sanasına qonımlı etip súwretlenedi. Sózimiz sońında sonı aytıwımız múmkin, dástandaǵı Xıywa xanınıń zulımlıǵına shıdamay óziniń eline ayıra túsken Dāvletyar qonısı türkmen eline barıp xalıqlar doslıǵın, erteden jurtımızdıń qonısı mámleketler menen tatıw awızbirshilikte jasap atırǵanın kórsetedi. Sonı aytıw múmkin, qaharmanımız Dāvletyarbek Watan ushın janın pidá eterliktey márt jigit boladı.

Адебиятлар

1. Karimov I. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent: «Ma'naviyat», 2008.
2. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент: «Ўзбекистон», 2016. 8-б.
3. Давлетярбек (дастан). - Нөкис: «Қарақалпақстан. 1995
4. Өзб. Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының кітапханасы қолжазбалар қоры. Араб шрифтиндегі түп нұсқасы Р-П. инв. 1186. Латын хәрибине көшірмесі Р-11. инв. 1111.
5. Максетов Қ. «Қарақалпақ халқының көркем ауызекі дүретпелери». - Нөкис: 1996. 229-б.
6. Dawqaraev N. Shig'armalarının' toliq jıynag'ı. II tom. -No'kis: 1977. 190-b.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada qoraqalpoq xalq dostoni "Davletyarbek" va dostonidagi ijobiy va salbiy obrazlar tahlil qilinadi. Unda xalq epodida yaratilgan ayiriliq mavzusi haqida hikoya qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется каракалпакский народный эпос «Давлетярбек» и положительные и отрицательные образы в эпосе. В нем рассказывается о теме разлуки, созданной в народном эпосе.

SUMMARY. This article analyzes the Karakalpak folk epic "Davletyarbek" and positive and negative images in the epic. It tells about the theme of separation, created in the folk epic.

КӨРКЕМ-ХҲЖЕТЛИ ПОВЕСТЬЛЕРДЕ ТЕМАТИКАЛЫҚ ИЗЛЕНИСЛЕР

Т.Қ.Жәрімбетова – докторант

Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: хужжатли кисса, реал хужжат, факт, тематик изланиш, бадий образ.

Ключевые слова: документальная повесть, реальный документ, факт, тематическое исследование, художественный образ.

Key words: documentary story, real document, fact, thematic research, figurative character.

Қарақалпақ әдебиятында көркем-хужжетли шығармалардың кәлеген түри ең биринши нәубетте өмирдеги бархәм болған реал хужжетлерге тийкарланатуғыны белгили. Бундай шығармаларда қажарманның турмысы ҳақындағы фактлерди дизип, олар қурғақ баянлау менен берилгени менен хужжетли шығарма талабына жууап бере алмайды. Автор биринши гезекте шығарманың тематикалық бағдарын белгилеп алады. Тематикалық бағдардың негизинде еки мәни сбар: бириншиден, бунда биз бирнеше жазыушылардың шығармаларындағы бир-бирине уксас темалардың би-

рикпесин, бағдарын түсинсек, екиншиден дәл бир шығармада тийкарғы темаға қосымша болған бирқанша кишигирим мәселелердин тийкарғы бағдарын түсинемиз. Мысалы, айтайық ауыл хәм қала, илимий-техникалық революция хәм адам санасы х.т.б темалар бир неше жазыушылардың шығармаларында хәм жазыушынында бир қатар шығармаларын асәулелениуи мүмкин. Бул биринши мағанада қолланылады. Екинши мәнисте, мысалы, Т.Қайыбергеновтың «Қарақалпақ қызы»нда негизги тема халықтың революцияға қалай келгенлиги болса, ал, оған қосымша шығыс ҳаял-

қизларини азатлиги, халықтың салт-дәстүри х.т.б. сүүретленген. Булар шығарманың қосымша тематикасын белгилейді [1:210-211]. Сол айтқандай, усындай тематикалық бағдарларда жазылған хужжетли шығармалардың бири К.Мәмбетовтың «Москвadan келген қыз» хәм Х.Тәжимуратовтың «Халмурат доктор» атлы хужжетли повестлеринде жаңа заман нәпеси, саўатсызлыққа қарсы гүресіу, өз ҳақ-хуқықларын биліу, халықтың садалығы, саламатлық жолында адамлардың жаңа көз-қараслары сөз етилген болса, екінши тәрәптен, қахарманның сол заман адамларының санасына қаншелли дәрежеде унамлы тәсир жасағаны сүүретленген.

Заманызда жасап кеткен уллы адамлардың исимлерин тилге алғанда, бирден олардың туўылып өскен жери, ели-халқы ушын ислеген хызметлери ядқа келеди. Себеби, олардың өзлериниң ийгиликли ислери, хызметлери менен өз халқын, үлкесин дүньяға танытқан. Усындай уллы адамлардың бири Камал Мәмбетовтың «Москвadan келген қыз» [2] атлы хужжетли повестинде рус этнографы, тарийх илимлериниң докторы, бирқанша мәмлекетлик сыйлықлардың ийеси Жданко Татьяна Александровна (1909-2007жж) образы сүүретленеди. Ол Өзбекстан мәмлекетиниң этнографиясын изертлеу бойынша тапсырма алып, 1931-1935-жыллары елимизде изертлеу жумысларын алып барады. Ол қарақалпақ халқының этнографиясының соншелли дәрежеде бай екенлигин, кең дүнья қатламына еле танылмай атырғанын хәм ашылмай атырған қырларын үйренип, изертлеп шыққан алым. Жазыушы усындай зәбердес, талғамы күшли, хәр қандай жаңалыққа талпыныушы, хеш бир қыйыншылықлардан қорықпайтуғын, қарақалпақ халқына келген биринши рус қызы хәм дәслепки илим қарлығашы Татьяна Жданко образын жаратады. Автор шығармасында сол заманлары феодаллық дүзим тәсиринде қалып қойған қарақалпақ халқының саўатсызлыққа қарсы гүресіу жағдайлары, революция дәуириндеги өзгерислер, жасау тәризиндеги қыйыншылықлар, әсиресе, жаслардың өз хуқықлары ушын болған умтылыслары ҳаққында сол дәуир нәпесин көз алдымызға келтиреді. Усындай жағдайда қарақалпақлар арасына Татьяна Жданко ең дәслепки рет 1924-жылы келеди хәм машина жоқ дәуирде, гейде пайыу-пияда, гейде ешекли жүрип, изертлеу жукмысларын алып барыу даўамында хәр бир үйдиң дузын татқан бул қыз миймандос, кең пейил қарақалпақ халқына мехри асып барады. Жазыушы тәрәпинен оның жан дүньясының гөзаллығы, дүнья танымының кеңлиги, инсанылық пазыйлетлери, илахий дәретийшилик дүньясына болған умтылыслары шеберлик пенен сүүретленеди. Бул повестте Т.Жданконың хәм тарийхшы этнограф, хәм әпиўайы инсан сыпатындағы келбети ашып бериледи. Мәселен, «...Жолдың еки этирапы қалың тереклик, гейде тереклер сийрексип, узақ-узақлардан аўыллар көринеди. Бәриде ылайдан салынған там, есик алдында әўдийген шерткелери бар. ... Ол ўақытлары Қарақалпақстанның жолы тынышсыз еди. Кулақлар еле сапластырылмаған. Ел ишинде еле баспашылық, бандалық ҳәрекетлер бар еди. Экспедиция ағзаларын қәуипсизлик пенен тәмийинлеу ушын нарком қолына курал берип, Төрткүл гарнизоньнан бир Урал казагин қосқан еди [2:191]». Демек, сол жыллардағы қарақалпақ халқы еле раўажланыу басқышы дәрежесине шыға алмай хәм бирқанша турмыс қолайсылықларынан ўаз кеше алмай атырғанлығы, үстем топарлар тәсири астында қалып баратырған халықтың әбигершилик жағдайлары арқалы шығарманың тематикалық бағдарын аңласақ болады. Сондай-ақ, жазыушы К.Мәмбетов этнограф Т.Жданко хәм оның менен заманлас болған адамлардың өмирин, ишки дүньясын, психологиясын жүрек сезимлеринен, көркем

эстетикалық ой елегинен өткерип, поэтикалық образ халында оқыўшыға усынады.

Экспедиция ўақтында Татьянаның қасына жас бала Мурат арбакеш қосып бериледи. Ол жигерли, соның менен бирге, инанғыш, еле ески түсиниклерден шығып кете алмай атырған сондай сада жигит. Оның образы арқалы жазыушы жас қарақалпақ жигитлериниң белгилі кәсип ийеси бола алмай, қара жумысқа гириптар болғанлығы, сол заман тәсиринде өз күши, алға умтылыўшылығы нәтийжесинде жоқары шокқыларға ересе алатуғын түсиникке ийе емеслигин исенимли сәўлелендирген. Мәселен, «Аспанды да, суўды да өзин басқарасаң «айырпалан», «корабль» деген ушатугын, жүзетуғын сыйқырлы затлар ислеп берилген. Ол айырпаланда кустай ушады, корабльде балықтай жүзеди. Пүткил бир қаланы тийеп алып жер үстинде шабатугын «темир тулпар» деген де бар дейди. Сол рас па, - дейди Мурат.

... Бунда хеш қандай сыйқыр яки күдирет жоқ. Түсинесең бе, бул илим. Илимди терең ийелеген халық хәмме ўақыт алда болады» [2:198-199]. Демек, жазыушы ушын дәуирдин әҳмийетли мәселелерин таба билиу көркем шығарманың негизги шәртлериниң бири. Мысалы, және бир қатарларын келтирсек, «Илим мың емес, миллионды жыққан. Ол хәммеден де күшли. Билесең бе? Оның күши қайда? Идеясында. Аўа, идеясында. Мәселен, сениң атаң өмиринше қой бағып өтті. Бир мәрте қарны тойып аўқат жеди ме. Не ушын ол бай отырған жерде бирге отырыўына хуқықы жоқ. Себеби, сениң жасаған алдыңғы жәмийетиң солай үйреткен» [2:199]. Бунда автор тийқарғы тема халықтың революцияға қалай келгенлигин айтпақшы болса, ал, оған қосымша жигерли жаслардың топасланып қалыуы, қара жумыс пенен шегараланыуы, этираптың өзгерислеринен хабарсыз болыуын Татьяна хәм Мурат образы арқалы жеткерип бере алған. Булар шығарманың қосымша тематикасын белгилейди.

Жас этнограф қыз Татьяна Жданко қарақалпақ халқының үлкен шежиреси, елимизге келип, базыда ешекли, базыда пияда жүрип хәр бир үйдеги, орынлардағы ески кийим-кешек, тағыншақлар х.т.б. затларды үйренип, тарийхымыздың оғада бай екенлигин илимий жақтан изертлеген саўатлы илимпаз ҳаял ретинде повестте шебер көрсетилген. Автор бул көркем-хужжетли шығармасында қахарман образы хәм таңлаған тематикасының бағдары нәтийжесинде ХХ әсирдеги қарақалпақ халқының жасау тәризин, миймандослығын, кең пейиллигин, этнографиясының бай екенлигин ашып берген.

Хожамурат Тәжимуратовтың «Халмурат доктор» [3] атлы хужжетли повестинде ерлик ислери халқымыздың тилинде әпсанаға айланған белгилі врач-хирург, Мийнет Қахарманы Оразымбет Халмуратовтың өмир жолы, оның халыққа ислеген хызметлери, заманласлары туўралы гүрриң етиледі.

Халық арасында «Қанатлы доктор» аты менен де белгилі болған Халмурат доктор өз заманының билгир шыпакерлеринен болған. Ол қай мезгил болмасын шақырылған мәнзилге барып, наўқасларды емлеп жүрген. Бул шығарма бир неше темаларға бөлінген болып, оларда әсиресе, әпиўайы кеселликти де түсине бермейтуғын, шыпакер келсе, аўхалы әбден төменлеп қалатуғын түсиникте жүре берип, кеселханаға бармайтуғын, дәрилерди өз ўақты менен қабылламайтуғын, өзінше ем алатуғын, шыпакер орнына тәўиплерге баратуғын халықтың минез-құлқы, садалығы, харақтери тематикалық бағдар етип алынады.

«Заманымыздың ҳәзирети Улықпаны» аты менен де аталып кеткен ол наўқаслардың жаны қыйналып атырған ўақытларында жетип барып, бир майданда оларды тынышландыра алған. Бундай уқыпқа ийе болыуы оның терең саўатлы өз иси бойынша бай тәжи-

рийбе топлағанынан дәрек береді. Сол дәуірде адамлар шыпакерге көриніп, дурыс ем алыуы хақында ойламақ түүе, тойып хәм дурыс аўқатланыуы хақында пикирге де ийе емес еді. Усындай жағдайда ол бийтаптарға кеселликти эпийауы тил менен түсиндирип, бир майданда шыпасын қондырған. Китаптағы «Туўры ишек», «Кеседи деген не», «Шөп те ем болады» темаларында адамлардың эпийауы емди де түсине алмауы, буйырылған дәриниң орнына басқа дәрилери қоллауы, жығылып, жарақат алған дене мүшесин өзінше байлап қойыуы арқалы автор халқымыздың садалығын, баыда бийпаруалықтың да бар екенлигин көрсетпекши болады. Оқыўшы қахарманның образы арқалы оның өзиниң кәсибине болған пидайылығын, жан себиллигин, сондай-ақ, сол заман адамларының пикирин, түсинин аңласа болады. Мысалы, «Көпшилик адамлар мени тәуип екен, ата-бабалары тәуипшиликти етипти, деп әнгиме етеди. Мен хеш қандай тәуип болғаным жоқ. Ата-бабам да тәуип болған емес. Мен медицина хызметкеримен. Халықтың емлеуи де күшли екенлигин еске алып, аўырыудың кеўлин жықпау ушын гейпара халық емин қолланып көриўди де естен шығармадым, дейди Халмурат доктор»[3:39].Мине, бул хақыйқый шыпакер тәбияты. Шыпакер қоршаған орталықты, адамларды өзгеше қабыллауы, оған деген терең сүйиспеншилиги келтирилген қатарларда тәбийғый халында берилген. Ол наўқасларды барынша қабыллағаны ушын да «Халмурат доктор» атанды ...

Мысалы, «Мына киси түни менен нан жеп шықты, жуқа мешкей деген усы емес пе, -дедим Оразымбет ағаға.

- Ол кисини мен туўры ишек етип қойыппан. Буннан неше жыл бурын ишек кесели менен аўырып қалған екен. Ишеклерине жара түсип, ишеклери келе болмай-

туғын болғанлықтан, оның қарнын алып таслап, туўры ишек етип қойыппан.» Келтирилген мысалдан аңлағанымыздай, повестте жазыўшы шыпакер деп аталмыш илахый дүньяның сырлы тилсимлерин оқыўшыға шын мәнисинде жеткерип береді. Ол усандай тәжирий-белерден келип шығып, өз талантын хәр тәрәплеме тәрбиялап, жетистирип, өзін хақыйқый шыпакер етип жетистирген. Бундай пазыйлетлери арқасында Халмурат доктор бул сыйқырлы дүньяны тереңнен уғынған, наўқаслар алдындағы жуўапкершиликти сезинген. Ол бийтаптарының жүзлеринде шадлы күлкени, қалбинде өмирге қуштарлықты көриў ушын жан жүрегин бағышлап хадал мийнет етеди. Мине, оның усандай пазыйлетлерин автор дәл беріўди мақул көреді. Хужжетли повесттиң жанрлық тәбияты да усыны талап етеди. Екинши тәрәптен оның менен бирге зәңгилес болған жора-жолдаслары, яғный, әскерликте бирге болған, сол ўақыттағы белгили самолёт басқарыўшылары, әскерий жумысларының басқа тараўында ислейтуғын дослары да айтылып, олар менен дийдарласқан мәўритлери де бериледи.

Автор шығармасында Халмурат доктор образы менен шыпакерлик жүгиниң аўыр екенлиги, ўақыт пенен санаспайтуғын, излениўшен болыўы кереклиги хәм гез келген адам бул кәсип ийеси болып кете бермейтуғынын тематикалық бағдар етип алады.

Жуўмақлап айтканда, еки шығарманың қахарманлары, бири тарийхшы-этнограф илимпаз хаял, бири қолы шыпалы, сөзи даўалы шыпакер өз заманының хадал, жуўапкершиликти, инсанийлық пазыйлетлери жоқары ретинде көркем сүүретленеди. Бунда авторлар өз шығармаларында заманның тәсири хәм қахарман образлары арқалы белгили тематиканы мақсет етип қояды.

Әдебиятлар

1. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебияттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: «Билим», 1994. 210-б.
2. Мәмбетов К. Москвадан келген қыз. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986.
3. Тәжимуратов Х. Халмурат доктор. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпақ адабиетинде бадий хужжатли қисса энг биринчи навбатта реал воқеаларға асосланиши, ундағи яшаётған еки яшаб кетқан қахрамон образини яратиш ва мавзувий йўналиш-воқеалар, образлар ёрдамида очиб берилиши ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится о том, что в каракалпакской литературе художественный документальный повесть основан, прежде всего, на реальных событиях, создание в нем образа живого или выжившего героя, раскрывается тематическая направленность через события и образы.

SUMMARY. The article discusses that in the Karakalpak literature, a fictional documentary story is based primarily on real events, the creation of an image of a living or surviving hero in it, the thematic focus is revealed through events and images.

ЛИРИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДА ТЫНЫШЛЫҚ ТЕМАСЫ

(Шайыр Өсербай Әлеўов дәретиўшилиги мысалында)

А.С.Жиемуратова – магистрант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: дунё, глобализация, уруш, курул, ядро.

Ключевые слова: мир, глобализация, война, оружие, ядро.

Key words: world, globalization, war, weapons, core.

Поэзия-ғөззаллықты сөз бенен тәрийплеў өнери. Ол әсирлер даўамында талантлы сөз зергерлери тәрәпинен жаратылып, халықтың турмыс жағдайын, арзыў-тилеклерин өзінде сәўлелендирип келген. Қосық инсанға эстетикалық заўық бағышлайды, шайыр этирапындағы дүньяны өз көзқарасынан келип шығып сәўлелендиреди. Поэзияда реал сүүретлемелер, пикирдің образлар жәрдемінде берилиўи көзге тасланады. Газета-журналлар, телевидение хәм радио болмаған дәуірде поэзия публицистика хызметин атқарып келген. Жыраў-шайырлар мийрасы, халық аўызеки дәрәтпелеринде сол дәуір ушын оғада әҳмийетли болған машқалалар баян етилген. Сонлықтан да, «публицистика жәмийетлик буйыртпа. Бул буйыртпа публицист тәрәпинен сезилиўи, оған тиккелей яки тиккелей емес айтылыўы, кескин ямаса мұлайым тәризде, бир ямаса бир топар адамлар,

жәмийетлик институт тәрәпинен соралыўы дағазаланыўы мүмкин» [1:187].

Тынышлық-бийбаха байлық. Дүньяда тынышлықты сақлап өмир сүриў тек ғана адамзат ушын емес, бәлким, пүткил тиришиликке тән қасийет. Өтмишке нәзер таслар екенбиз, адамзат мудамы қыян-кести урыс майданында жасап келгениниң гүўасы боламыз. Изертлеўлерге қарағанда, соңғы жүз жыллықта жәхәнниң гигант мәмлекетлери «Тынышлық керек болса-урысқа таярлан» деген уран менен өмир сүрмекте. Қан төгиспелер, наразылықлардың жүзеге келиўи хәр бир халықтың аўызбиршилигиниң жойылыўына, алаўызлық хәрәкетлериниң күшейиўине алып келмекте. Инсаният хәм мәмлекетлер арасындағы келиспеўшиликлерди тоқтатыў, миллетлер аралық татыўлықты, халықлардың қәуипсиз, қорқынышсыз өмир сүриўин тәмийинлеў, миграция процессин

кемейтiу бiгiнги дiнiяның глобал машкаласына айланды.

Тынышлық дiнiя мiмлекетлери арасындағы дослықтың, бахыттың идеал көриниси, пiткiл инсаният душпанлығының тамамланыу басқышы. Көркем сөз шеберлери өз дөретпелеринде тынышлық, азатлық, теңлик, паракхатшылық мәселелерин жырлай отырып, халықларды, мiмлекеттерди дослыққа, бирликке шақырады, қан төгиспелерди кескин қаралайды:

Дiнiя—бузық уясындай хәррениң,
Көргiң келмегенди базда көрер көз
Тилинде, кiлбинде хәзир хәммениң
Тынышлық, татыулық деген еки сөз- [2:17]

Шайыр И.Юсупов өзиниң «Еки сөз» қосығында тынышлықтың, татыулықтың кәдир-қымбатын оғада жоқары бақалайды.

Соңғы жылларда қарақалпақ әдебиятында шайыр сыпатында гиреули орынға ийе көркем сөз шебери Әсербай Әлеуов өзиниң лирикалық дөретпелеринде паракхатшылық, тынышлық темасына айырықша дыққат аударып келмекте. Шайырдың, «Мазлумхансулы», «Сезимлерим», «Пикир дiнiям» топламларынан орын алған дөретпелеринде бундай мәселелерди сәулелендирген лирикалары көпшиликти курайды:

Астан-кестен болып атыр жер хәм көк,
Дәрпенбейди,
Мына дiнiя сабырлы.
Дым пәрiайы, бүлиниiге қоймас шек,
Албырамас беккем урған тамырды.
Бир жерлерде абылайсаң суi тасқын,
Гей орында қырғын урыс,
Бермес пай.
Базы жақта геiлеп атыр жер астын,
Ойлап турсам дiнiя ийесиз қалғандай... [3:7]

Шайыр бул қосық қатарларында жер жәхән астан-кестен болып, тасқын тасып, көкси ойылса да жауызлықларға шыдам берип, инсаниятқа жақсылық қылып, оны азық пенен тәмийинлеп атырғанлығы сөз етиледі. Барлық қарама-қарсылықтар, келиспеуши-ликлер тийкарынан жерди бөлесиi, тәбийий байлықтарға тала-сыi ямаса хәкимиятты ийелеi максетинде келип шығатуғынлығы алға сүриледі.

Глобалласыi процесиниң жетилисип барыiуы жәмийетте түрли қарама-қарсылықтарды жүзеге келти-рип, дiнiя халықларының еркин шеклеп қоймақта. Шайыр бул хәкқында:

Жасаi керек халық болған соң еркине,
Хор тутпасын бир халықты бир халық.
Елиң болса бағынышлы хәр кимге,
Өмириң өтер ар-намысқа былғанып- [4:10]
деп жазады. Социологиялық изертлеулерге

қарағанда, дiнiяда жылына 30 ға жақын әскерий кон-фликтлер жүз береді. Урыс мыңлаған адамлардың өлимине хәм майып болып қалыiуына себепши болады. Олар арасында нәрестелерде бар. Бул жүдә ашынарлы жағдай, есапсыз материаллық шығынлар, қыйраған үй-лер, завод-фабрикалар инсаният тиришилигиниң өлше-мин, теңсалмақлылығын бузады. Оның экономикасына инвестиция киргизиiуине кесент етеді. Усындай тәсир-лер нәтижесинде халықтың көпшилик бөлеги жарлыға хәм кәмбағалға айланады [5:121].

Жер солкылдап басқыншылық бүликтен,
Қарылыпты қанға топырақ былғанып,
Хәдийсе көп,
Бул дiнiяның жүзи кең,

Өткен екен бир пара ел дым налып.
Хәзирде бар аласапыран
Бул қалай?

Адамлар жүр адамларға ойланып,
Үстиндеги машқалаға шыдамай,
Турыпты ғой қара Жер де айланып [6:59-60].

Жер планетасы инсаният ушын инам етилген үлкен сыйлық. Ол галактикадағы тиришилик етиi мүмкин болған бирден-бир планета. Тилекке қарсы, оның үст-инде жүз берип атырған әдалатсызлықтар салдарынан оның ресурслары, өсимлик хәм хайуанат дiнiясы кәуип астында қалмақта. Бул хәкқында шайыр «Жер-жәхән болып тур және бийтыныш» деп басланатуғын қосығында:

Жер-жәхән болып тур және бийтыныш,
Зулымлық ислеiжақ бир ел бир елге.
Биреулер азатлық ушын жыйып күш,
Орын ғамластырар табан тиреiге.

Биреулер бабамнан қалған кек бар деп,
Урысты етежақ хұрмет, минсиз ис.
Бир шетин дiнiяның жатыр оқ өртеп,
Жәхән тыныш емес,
Дiнiя уйқысыз. [6:60].

Химиялық қурал-жарақтардың пайда болыiуы, бак-териялогиялық лабораториялардың қурылыiуы-жер ша-рының урыс полигонына айланыiуына себепши бол-мақта. Шайыр жоқарыдағы лирикалық қатарларында дiнiядағы зулымлық хәрекеттерин кескин қаралайды. Үзликсиз дауам етип атырған қырғынлар себепши Ана-Жер өз қаддин бүгип, тынышсызланып, уйқысынан жұрдай болған. Дiнiяның бүлиниiуине себепши болғанлар илимли, зейинли ел басқарған инсан бола тура, бийгiуна жанлардың басына қара булт жаудырмақта. Сол ушын да шайыр «Басылмай тұрғаны дiнiя бүлгини, жәм емес инсанда еле ақыл-ес» деп жырлайды.

Қағыйдасы жаратылыстың мың қырлы,
Түсинбейсең бәрін билип, ой сырқып.
Неге тәбият бийтәреп боп турыпты,
Күшлилердиң несийбесин үстем қып. [6:25].

Қосық қатарларында лирикалық қахарман «Ким күшли болса, сол дiнiяда хөктем» деген идеяның надур-ыс екенлигин алға сүреді. Бүгинлиги болса, күшли-лик ким озарға ислеп шығарылған ядро қураллар, ар-мияның материаллық-техникалық базасы менен өлше-нип атырғанын жазады.

Базы еллер бейимлеспес ырқыңа,
Өзлеринше хуқық-нызам жаратқан.
Жақсы-жаман иллети бар кулқында,
Тарлық етер жулдыз толы кең аспанды. [4:13].

Кең аспан астында биргеликте өмир сүриiуши бәр-ше инсанларға бирдей, тең хәк-хуқық берилген. Жасаi, өмир сүриi адамзатқа жаратыiушы тәрәпинен инам етилген илахый сыйлық. Кең дала, ашық аспан, кул-пырған тәбият, шексиз ауыллар менен зәулим қалалар - бул бизиң тиришилигимизге себепши болған дереклер. Шайыр лирикалық қосықтарында буларды бүлди-риiге, урыс ашып тас талқан етип үайранлауға қарсы шығып, жауызлық қылмысларды қаралайды. Терең философиялық пикирлерге ийе, инсаният тынышлығы-на үлкен адамгершилик, жанашырлық сезимлери менен қатнаста болған Ө.Әлеуовтың жоқарыдағыдай мазмундағы лирикалары оқыiуыны терең пикирлеiге, әлемди жауызлықтан асырап, бир-биреiге деген до-слық, инсанийлық мүнәсебеттерди беккемлеiге ийтер-мелейди.

Әдебиетлар

1. Машарипова Т. Публицистика теориясының бир пiтiн концепциясы. -Т.: «Мумтоз сўз», 2006. 289-б
2. Юсупов И. Хәркимниң өз заманы бар. (қосықлар хәм қысса) -Н.: "Қарақалпақстан", 2004. 113-б
3. Әлеуов Ө. Пикир дiнiям. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2018. 134-б
4. Әлеуов Ө. Сезимлерим. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2019. 146-б
5. Бернацкий, А.С. Сто великих угроз цивилизации. -М.: 2015. -С. 121.
6. Әлеуов Ө. Мазлумхансулы. -Нөкис: «Билим», 2017. 130-б

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада шоир Ўсербай Алеуовнинг ижодида тинчлик, осойишталик мавзусида яратилган шеърлари ҳақида сўз юритилади. Шоир лирикасида осойишталикни бузишга уринаётган урушлар, ядро қуроқларининг инсониятга ва бутун оламга зарари, табиатда мувозанатнинг бузилиши ҳақидаги фикрлари билан танишасиз. Шоирнинг ер сайёрасини асраш, тинчликни таъминлаш бўйича билдирилган фалсафий фикрлари ҳақида баён этилади.

РЕЗЮМЕ. В этой статье вы узнаете о мыслях Усербая Алеуова о мире и спокойствии. В лирике поэта вы узнаете о войнах, пытающихся нарушить мир, вреде ядерного оружия для человечества и всего мира, нарушении равновесия в природе. В ней рассказывается о философских размышлениях поэта о сохранении планеты и мира.

SUMMARY. In this article, you will learn about the thoughts of the poet Userbay Aleuov about peace and tranquility. In the poet's lyrics you will learn about the wars that try to disrupt peace, the harm of nuclear weapons to humanity and the whole world, the disturbance of balance in nature. It tells about the poet's philosophical thoughts on the preservation of the planet and peace.

ЭРТАК ТИП СЮЖЕТЛИ ДОСТОНЛАРНИНГ ЖАНРИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

(«Шахриёр», «Шийрин-Шекер», «Қаншайым», «Муңлық - Зарлық»,
«Тулым бий», «Жәхәнша» достонлари мисолида)

Ш.К.Кенесбаева - филология фанлари бўйича фалсафа доктори
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: эртақ тип сюжетли достонлар: «Шахриёр», «Шийрин Шекер», «Қаншайым», «Муңлық - Зарлық», «Тулым бий», яқкалик ижодий дастурлари.

Ключевые слова: сказочные эпосы: «Шахриёр», «Шийрин шекер», «Ганшайым», «Мунлык-зарлык», «Тулым бий», оди-ночное творчество программы.

Key words: fairy-tale epics: "Shahriyor", "Shiyryn Sheker", "Qanshayym", "Munlyq - Zarlyq", "Tulym biy", singles creative programs.

Қорақалпоқ достонларининг жанрий хусусиятларини ўрганишимизда эртақ шаклидаги асарлар билан боғлиқлигини кўрамиз. Достонларда ҳаёлий эртақлардаги каби воқеаларнинг берилишида инсоният орзу-умидларидан пайдо бўлган фантастик ҳодисалар жуда кўп учрайди. Масалан, инсон “дуо”нинг кучи билан тошга айланади, дуонинг ёрдами билан қайта жонланади. Масалан, қорақалпоқ халқ достони “Шахриёр” шарқда кенг тарқалган “Минг бир кеча”, “Мунглик-Зарлик” ва бошқа достонларни эсга солади. Шу билан бирга “Шахриёр” достони тилида, воқеаларида бошқа достонлар каби бир-бирига алоқадорлик сезилади. Масалан, подшоҳнинг узок вақт фарзандсиз бўлиб, тахтни ўйлаб ғам чекиши, гуноҳсиз кишиларнинг адолатсизлик туфайли зиндонбанд қилиниши, унга чўпоннинг ғамхўрлиги, узок айрилиқдан кейин асар охирида ижобий қаҳрамонларнинг мурод-мақсадларига етиши, қаҳрамонларнинг тақдирида ялмоғиз кампирнинг аралашishi ва бошқа деталлар кўпгина халқ достонларида учрайди. Бу ўз навбатида таълим-тарбиядаги ўзаро боғлиқликларни, педагогик фикр-мулоҳазаларни, умуминсонийлик сифатларини мужассамлаштиради.

Достонда чорвачилик, боғдорчилик, паррандачилик ва бошқа касб-хунарлар ҳақида сўз юритилганда, инсон ҳаёлида жуда кенг ўрин эгаллаган: ер остида юриш, олти ойлик йўлни кўз очиб юмгунча босиб ўтиш, ҳақиқатдан йироқ ҳаракатлар, ҳар хил табиат кучлари устидан инсоннинг ғалаба қилиши, сувда балиқ каби сузиш, ҳавода куш каби учуш сингари ғайри табиий воқеа-ҳодисалар ҳақида сўз юритилади.

Анжим:

-Таўекелши ол алла,
Таўекелши мен,-деди.
-Узактан келген талабанман,
Айтсаман,
Оқсаман,
Қандарым қуссан сен,-деди,
-Шик қапестен сен,-деди.

Булбулғоя сонда:

-Қуда урған адамзат,
Жәлил урған адамзат,
Меннен көрме, Қудадан көр,-
деп ол кәпестен шығады,
Шақасына қонады [5:100].

Шахриёрнинг синглиси Анжимнинг ёрдами билан Булбулғёени енгиб келгандан кейинги эпизодларда ўз ифодасини топади. “Шахриёр” достонининг сюжети ҳар хил шаклда берилиши тўлиқлиги, ҳар жиловдан таълимий-тарбиявий мулоҳазаларни беришда хусусий

фарқлар мавжудлиги асосан достоннинг Есемурат, Отениёз, Куламет, Қиёс жилов вариантларида алоҳида кўзга ташланади. Бу вариантлар чин маънода халқчил бўлиши билан бирга, этнопедагогик мулоҳазаларнинг гавдаланиши жиҳатидан такомиллашган ажойиб “педагогик достон”нинг намуналари эканлигини айтиш мумкин.

Достонда учрайдиган “Умидсиз шайтон”, “Тилла кўрса фаришта йўлдан чиқади”, “Худо қарғани – тангри ургани”, “Ота ҳаққи – худо ҳаққи, Она ҳаққи – пайғамбар ҳаққи”, “Ота рози бўлмаса худо рози бўлмайди, Худо рози бўлмаса, ота рози бўлмайди”, “Она рози бўлмаса Қаббага юз минг тавба қилсанг ҳам тавбанг қабул бўлмайди”, “Юрганда йўлинг бўлсин, йўлдошинг Хизр бўлсин”, “Ош қайда бўлса, ҳады шунда”, “Аллоҳдан фармон келса, банданинг ўлиши бегумон”, “Ёмоннинг ҳусни – кийим”, “Яхши ит ўлигини овлоққа ташлайди” ва шунга ўхшаган халқ афоризмлари фақатгина тарбиявий гоёни билдириб қўймасдан, шу билан бирга тарбиявий масала, дидактик маънога эга бўлади. Булар педагогик интуицияга ва педагогик бир бутунликка асосланади. Халқ донишмандлик талаблари, кўрсатмалари, тилақлари, мулоҳазалари бошдан-оёқ педагогик интуиция ва педагогик бир бутунликдан келиб чиқади.

Ёш авлодга эмоционал (ҳиссий) таъсир кўрсатиш мақсадида халқ афоризмларининг оҳангига, ўхшашлигига катта эътибор берган. Достонни ўрганишда ҳозирги даврда учрайдиган кўплаб мақолларни, термаларни учратамиз. Унда Ватанни севиш, дўстлик, деҳқончилик, чорвачилик ва бошқа масалаларга боғлиқ таълим-тарбия турларини аниқладик.

Туркий халқлари ва жаҳон халқлари орасидаги эпослар билан “Шахриёр” достонини таққослаб ўрганишимизда, атоқли олимлар М.Нурмухаммедов, Қ.Мақсетов, А.Каримов ва бошқаларнинг филологик аспектда билдирган таълимий-тарбиявий характердаги илмий фикрларига таяндик.

М.Нурмухаммедов “Шахриёр” достони билан А.С.Пушкиннинг “Шоҳ Салтан ҳақида эртақ” поэмасида адолатсизлик ва ноҳақлик қурбонига айланган она ва бола сюжет мотиви ўхшашлиги, умуман, шундай образлар тизими типологияси ҳақида сўз юритганда, ушбу мотивларнинг тарбиявий аҳамият касб этадиганлигига ҳам шама қилади, яъний айрим қаҳрамонларнинг ижобий ҳаракатларининг тарбиявий аҳамиятига ҳам урғу беради [3:17, 32]. Қ.Мақсетов эса, “Шахриёр” достонидаги Шахриёрнинг боғ яратиш эпизоди тимсолида меҳнат қилиш ҳақидаги ўй-фикрларни ўртага ташлайди [2:107].

“Шахриёр” достонининг сюжетиға ўхшаш мотивларни туркий халқлар эртақларида: “Подшоҳ ва қизлар”, “Дилрўкаш” эртаги билан қиёслаганимизда унинг тарбиявий моҳияти бир-бириға мос келишини кўрдик [4:102-115]. “Подшоҳ ва қизлар” эртагидаги подшоҳнинг кечаси юртни кезиб юриб, бир ерда уч қариндош қизнинг ўзаро суҳбатини тинглаш эпизодида “Шахриёр” достонидаги худди шундай сюжетлик мотивлар билан ўхшашликлар мавжуд ва унда оила, меҳнат, одоб-ахлоқ, тарбияси масаласи элементларини аниқлашға бўлади.

А.Каримов “Шахриёр” достони билан қозоқ халқининг “Мунглик-Зарлик” достони билан боғлиқ ва ўхшашлигини даллиллашға шахдам қадам ташлаган, иккисининг манбалари бир жойдан пайдо бўлган деб хулосаға келган. Достоннинг қорақалпоқ версияси сюжетлари “Мис минорадаги тулғаси жез қиз” эртақлари билан ўхшаш эканлигини илмий жиҳатдан аниқладик. Шунингдек, “Аёз”, “Ҳасан ва Ҳурлиқ”, “Ҳасан ва Зухро” сингари ўзбек халқ эртақларининг “Шахриёр” достони билан мазмундош эканлигини айтиб ўтишимиз мақсадға мувофиқдир [1:107-114].

И.Винников томонидан Бухоро арабларидан ёзиб олинган “Уч жонон” эртагининг айрим эпизодлари “Шахриёр” достонини эсга солади. Қозоқ халқининг “Олтин айдар”, қирғиз халқининг “Беҳаё хотинлар” эртақлари воқеалари ривожки давомиди айрим фарқ-

ларни ҳисобға олмаганда икки эртақ мазмуни бўйича бир-бириға ўхшаш ҳисобланади. Тадқиқотимиз жараёнида ушбу асарлардаги бир қанча эпизодларнинг бир-бириға яқинлигини ва таълим-тарбиявий аҳамиятини аниқладик. Хуллас, эртақлар достонлардан аввал пайдо бўлганлиги учун халқ орасида тез тарқалди. Ижрочилар уларни яшаш шароитиға мослаштириб фойдаланди. Бундай андиша келажакда яратиладиган асосий эпик асарлар бўлган достонларнинг сюжет йўналишиға катта таъсир кўрсатган. Қирғизларнинг “Ҳасан ва Хусан”, “Ойсултон”, туркманларнинг “Галандер султон”, “Гулжаҳон” эртақлари, ўзбек халқ достонлари “Одилхон”, “Ширин-Шакар”, қозоқ халқ достони “Мунглик-Зарлик”нинг қорақалпоқ халқ достони “Шахриёр” билан ифода этилган тарбиявий йўналиши жуда ўхшашлигини кўрдик. Лекин, бу эртақлар ва достонларда ҳар бир халқнинг ўзига хос миллий анъаналари кўзға ташланади. Шунинг учун ҳам, бу ўзаро ўхшашликлар турли халқ достонлари, уларнинг ўзаро маданий алоқадорлик мевасигина эмас, балки, дастури, педагогик ўй-фикрлари, таълимий-тарбиявий методи ва услубларининг бир-бири билан алоқадорликда ривожланганлигидан, таълим-тарбиянинг жаҳон халқлари контекстида ривожланувчи категория эканлигидан деб қараш мумкин.

Адабиётлар

1. Каримов А. «Шәрйяр» дэстаны хэм оның туўысқан халықлар фольклоры менен байланысы. // «Эмиўдәрйя». – Нөкис: 1992. №4-5. 107-114-б. (61).
2. Максетов Қ. Дэстанлар, жыраўлар, баксылар. Илим изертлеў. - Нөкис: «Қарақалпақстан». 1992. 62-136-б. (71)
3. Нурмухаммедов М.К. Пушкиннің ертеклери хэм Орта Азия халықларының фольклоры. - Нөкис: «Қарақалпақстан». 1987. - 56 б. (79).
4. Турецкие народные сказки. - М.: 1959. 102-115-б. (153).
5. Шәрйяр. Қарақалпақ халық дэстаны. (Өтенияз хэм Құламет жыраў вариантлары). / Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. XIII том. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984. 236-б. (160).

РЕЗЮМЕ. Мақолада «Шахриёр», «Шийрын Шекер», «Қаншайым», «Мунлық - Зарлық» каби эртақ тип сюжетли достонларнинг жанрий, хусусан ижодкорлик хусусияти бўйича янги эстетик система эканлиги кенг таҳлил қилинади. Шунингдек, мақолада «Аманбай батыр» достони ҳам шу нуқтаи назардан тадқиқ қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется тот факт, что такие сказочные эпосы, как «Шахриёр», «Шийрын шекер», «Қаншайым», «Мунлық-Зарлық» представляют собой новую эстетическую систему в жанровом, а в творческом плане. В статье также с этой точки зрения рассматривается эпос «Аманбай батыр».

SUMMARY. The article analyzes the fact that fairy-tale epics such as "Shahriyor", "Shiyrin Sheker", "Qanshayym", "Munlyq - Zarlyq" are a new aesthetic system, in terms of genre, but in terms of creativity. The article also examines the epic "Amanbay batyr" from this point of view.

БЕРДАҚ ШЕЪРИЯТИ ЯНГИ ТАРЖИМАЛАРДА

Г.Қурамбоева – филология фанлари номзоди, доцент

Тошкент педиатрия тиббиёт институти

Таянч сўзлар: шеърят, бадий таржима, адабиёт, китобхон, шакл, ижод, поэтика, ғоя, аслият.

Ключевые слова: поэзия, художественный перевод, литература, читатель, форма, творчество, поэтика, идея, оригинал.

Key words: poetry, literary translation, literature, reader, form, creation, poetics, idea, original.

Бердақ ижодига мурожаат, асарлари билан ўзбек китобхонларини таништириш жараёнлари сўнгги йилларда, айниқса, мустикалик даврида янада кучайди. Таржимонлар сафи кенгайиб борди. Бир вақтлар устоз шоир Миртемир бошлаб берган анъана изчил ривожланди, Бердақ асарларининг янги таржималарини тайёрлашға киришилди. М.Али, Г.Матёкубова, Э.Очилов, М.Аҳмад ва бошқа баъзи ижодкорлар Бердақ шеърятидан намуналарни таржима қилиб матбуотда бостирди, айримлари китоб шаклида чоп эттирди. Биз шулардан фақат бир таржима китоб тўғрисида батафсилроқ тўхталмоқчимиз. Бу, олим ҳам таржимон Эргаш Очилов қаламиға мансуб Бердақнинг “Халқ учун” (2021) номли китоби.

Э.Очилов Бердақ асарлари таржимасига ўзи “Халқига бахшида умр” деган сўз боши ёзиб, тўпلام шаклида чоп эттирди. Китобға Бердақнинг эллик тўққиз шеъри таржимада киритилган. Мутаржим таржима учун шоирнинг энг сара, халқимиз орасида оммалашиб кетган шеърларини танлаб олган. Бердақ қаламиға мансуб “Халқ учун”, “Яхшироқ”, “Излар

эдим”, “Умрим”, “Бўлган эмас”, “Солиқ”, “Бўлмади” ва яна бошқа қорақалпоқ ҳаётининг бадий кўзгуси бўлган шеърлари таржима учун танлангани китобнинг муваффақияти.

Э.Очилов аслида профессионал шоир ёки ёзувчи эмас, олим-таржимон. Бироқ унинг ҳозирға қадар амалға оширган таржима асарлари профессионал шоир ёки ёзувчилар қилган таржималардан қолишмайди, бемалол “беллаша” олади.

Бердақ шеърлари ўзбек тилиға яхши ўтирилган. Асл нусхаларининг маъноси, поэтик оҳанги, ифода усуллари таржималарда меъёрида чиққан. “Халқ учун” шеъри ҳақиқий маънодаги инсонпарварликнинг бетақдор бадий ифодаси. Шеърнинг бир қатор бандлари афоризмларға айланиб, халқимизға ёд бўлиб кетгани ҳам ҳақиқат. Ғояси, бадийати, таъсир салмоғи, ижтимоий-тарбиявий аҳамияти ўта жозибадор, ҳаётбахш бундай асарни бошқа бир тилға ўгириш катта талант ва масъулият талаб этади. Э.Очилов шеърнинг бу хусусиятларини чуқур ҳис қилиб, яхши ўтирган.

Гош жигиттин ҳамдам болса елати,
 Хеш ўақытта кемимейди қуўаты.
 Изинде қалады жигиттин аты,
 Алар хызмет етер, барха халық ушын.
 Таржимаси:
*Мард йигитнинг ҳамдам бўлса элати,
 Сира камаймайди қучу қуввати.
 Ортидан қолади йигитнинг оти,
 Улар хизмат этар доим халқ учун.*

Ташқаридан қараганда асл нусха мисралари, шунчаки, ўзбек тилига кўчириб қўя қолингандек кўринади. Аслида, таржиманинг поэтик руҳи ўзбекона. Гарчи баъзи сўзлар, қофия, радиф ҳам қорақалпоқ сўзларига айнан ўхшаса-да, маъносида ўқувчига таъсир қиладиган яширин поэтик туйғулар ифодаси бор. Мана, яна бир тўртликни солиштириб кўринг.

Жақсы адам жолдаслыққа тақ турар,
 Жаманлар дарғазап билен тас урар.
 Жақсылар айбың болса жасырар,
 Олар хызмет етер мудам халық ушын.
 Таржимада:
*Яхши йўлдошликка мудом шай турар,
 Ёмонлар дарғазап бўлиб тош урар.
 Яхшилар бир айбинг бўлса яширар,
 Улар хизмат қилар мудом халқ учун.*

Таржималарда ҳам асл нусхадан узоклашмаслик тамойили сақланган. Мисраларга ўзбекона поэтик жило берилган, аслиятдаги баъзи сўзлар ихчамлаштирилиб, маънони бузмаган ҳолда қўлланилган. Асл нусханинг биринчи мисрасидаги “жақсы адам”даги “адам” сўзи тушириб қолдирилгани маънога салбий таъсир кўрсатмаган. Кичкина тахрир ўзини оқлаган.

Бадий таржима тажрибасида қисқартириб таржима қилиш кўп учрайди ва бу ҳолат аксарият ҳолларда эътирозга сабаб бўлади. Э.Очилов бу шеър таржимасида бошқа бир йўлни танлаган. Яъни шеърни қисқартириш эмас, балки бир вақтлар “Халқ учун”ни қисқартириб таржима қилган мутаржимлардан фарқли ўлароқ, қисқартирилган бандларни қайта тиклаб, таржима қилиш йўлини танлайди. Миртемир ҳам, М.Аҳмад ҳам мазкур шеърнинг ва бошқа шеърларнинг ҳам бир неча бандларини ташлаб кетиб ўтиргани тадқиқотларда айтилади. Э.Очилов таржима учун Бердақнинг 1987 йилда нашрдан чиққан қорақалпоқ тилидаги “Танланган асарлар”ини асос қилиб олган. Яъни, масалан, бу “Сайланма”да Бердақнинг “Халқ учун” шеъри эллик олти банд. Э.Очилов таржимасида шеърнинг ҳажми етмиш бир бандга етган. Қарийб йигирма олти банд қайта тикланган. Таржимон қисқартирилган бандларни Бердақнинг 1956 йилда нашр қилинган “Танланган асарлар”идан олганлигини китоб сўзбошисида қайд этади. Таржимон сўзбошида: “Бердақ таржимада ҳам Бердақ бўлиб қолсин, обдан сайқал бериб, уни бошқа шоирга айлантормайлик” деган бир ғояни илгари сурадики, бу фикрга қўшилгингиз келади.

Хўш, таржимага бундай муносабат яхшими ёки ёмонми? Бир қарашда бу масалада таржимонни қўллаб қувватлагингиз келади. Лекин бу жараённинг нозик бир томони борлигини ҳам унутмаслик керак. Олдинги таржимонлар Бердақ шеърларини нега қисқартириб таржима қилди экан? Сабаб нимада? Иккинчидан, ўтган асрнинг эллингичи ва олтмишинчи йилларида Бердақ асарларини нашр қилиш масаласида баъзи муаммолар, айрим шеърларнинг Бердаққа тегишли эмаслиги, бошқа шоирларга нисбат берилиши каби баҳслар давом этганидан мутахассислар хабардор, тадқиқотларида ёзишган. Балки шу мунозаралар сабаб олдинги таржимонларда баъзи шеърларнинг Бердақники эканлигига шубҳа туғилган бўлса, таржимада тушириб қолдирган бўлиши эҳтимолга жуда яқин. Лекин тан олиб айтамызки, таржимада қайта тикланган бандлар

шеърнинг умумий ғоявий йўналишига, мазмун-моҳиятига уйғунлашиб келади, “бегона”лиги мутлақо сезилмайди. Шу маънода, Э.Очилов қисқартирилган бандларни таржимада тиклаб тўғри қилган, деган хулосага келдик. Умуман, Э.Очилов қисқартириб таржима қилиш тарафдори эмас. Бу ҳам, бизнингча, таржимоннинг фазилати.

“Яхшироқ” шеъри Бердақ лирикасининг ёрқин намуналаридан бири, дидактик қарашларининг бетакрор бадий талқини. Шеърнинг ўзбек тилидаги таржимасини ўқиган ҳар бир мухлис шоирнинг маҳоратига, панд-насихат мотивларини дадил, ҳаётий мисолларда, замон руҳига ҳамоҳанг талқин этилганига гувоҳ бўлади. Шеърнинг бу хусусиятлари таржимада яхши акс этгани таржимоннинг ютуғи. Қуйидаги тўртлик таржимасида насихат, чакириқ оҳанги, ватанпарварлик ғояси уфуриб туради.

*Дўстларинг бўлмасин ҳеч қачон ҳайрон,
 Қўлдан келса қилинг ёв юртин вайрон.
 Элу юрт бир бўлиб, айлангиз сайрон,
 Туғилган ер учун ҳурмат яхшироқ.
 Энди асл нусхаси билан танишинг.
 Хеш ўақыт, досларын, болмасын ҳайран,
 Қолдан келсе, салың душпанга ўайран.
 Ел-халқын бир болып айлаңыз сайран,
 Туўылган жер ушын ҳурмет жақсырак.*

Таржиманинг савиясидан қониқасиз, деган умиддаман. Мазкур шеър аслиятда ўн тўққиз банд, ҳамма мисралари таржимага тортилган, кўпол хатоларни учратмадик. “Оқибат”, “Нодон бўлма”, “Ўйланма”, “Келин”, “Хўкизим”, “Муса бахшига” каби шеърларнинг таржималари ҳам Бердақдек буюк шоирнинг поэтик олами билан яқиндан танишишга имкон беради.

Бердақнинг халқ ҳикматларига айланган шох байтлари ҳам таржимада унутилмаган. “Борнинг иши фармон билан, Йўқнинг иши армон билан” ёки “Яхши билан юрсанг кўнглинг олдиар, Ёмон билан юрсанг, кўнглинг қолдиар” каби халқона афоризмлар ва яна қуйидаги донишмандона айтилган тўрт мисра чинакам бадий кашфиёт, десак фикримизга қўшиларсиз.

*Бошқа бировларни этиб кўлдошинг,
 Ёрингнинг оқизиб юрма кўз ёшин,
 Ёмон бўлса-да у умр йўлдошинг,
 Вақтинча қўл берган ҳурдан яхшироқ.*

Таржималарнинг асл нусхаларини келтирмаган бўлсак-да, таржималарда аслиятнинг фалсафий маъноси, поэтик хусусиятлари бор бўйича акс этганини идрок этишингизга, ҳис қилишингизга ишонамиз. Булар таржимоннинг маҳорати белгиси, Бердақ шоирни таржимада аслидагидек жаранглата олишдаги ижодий меҳнатининг самарасидир.

Э.Очилов таржималарини ўқиб шундай хулосага келиш мумкин, у яқин тиллардан таржимада шеърларни эркин, ижодий таржима қилиш тарафдори эмас, “обдан сайқал бериб, уни бошқа шоирга айланттириш”ни маъқулламайди. Ҳатто Бердақ асарларининг қатта таржимони Миртемир ҳам бу масалада бироз меъёрдан чекингани ҳақида эътироз билдириб, китоб сўзбошисида шундай ёзади: “Миртемир Бердақ шеърларига ижодий ёндашиб, анча-мунча эркин таржима қилган, маъносини тушунишга қийналган, маъносини англаб олмаган мисраларни ўзи тўқигани билан алмаштирган, баъзи бандларни бутунлай ўзгартириб юборган ёки тушириб қолдирган.”

Бу фикрни айтиш билан Э.Очилов Миртемирининг Бердақ меросидан қилган таржималарини асло камситмайди. Бердақ ижоди билан ўзбек китобхонларини илк маротаба таништиришда “атоқли шоир ва забардаст таржимон Миртемирнинг хизматлари беқиёс, унинг таржимасида Бердақ шеърлари тилимизда нашоу намо топди” деб тан

бериб ёзадики, бу устоз таржимон меҳнатларининг эътирофидир.

М.Ахмад таржималарига ҳам шу йўналишда муносабат билдиради, эркин ижодийлик, тушунилиши қийин мисраларни, бандларни қисқартиришлар таржималарнинг савиясини тушириб юборганлиги ҳақидаги Э.Очилов эътирозларида жон бор. Ҳар ҳолда, Э.Очиловнинг таржимашуносликка доир бу фикрлари таржимонлар учун ҳам амалий аҳамият касб этади. Таржимон кўп йиллик яқин тиллардан қилган таржималарида тўплаган тажрибалари асосида шу хулосага келгани аниқ. Олимнинг “таржима” билан “табдил” тўғрисидаги фикрлари, уларни бир хил маънода тушуниш, фарқини англамаслик хато эканлигини мисолларда тўғри кўрсатган. “Халқ учун” таржима китоби юқорида билдирилган фикрларга амалий далилдир.

Таржимада Бердакнинг бирор шеъри банди ёки мисраси тушириб қолдирилмаган, аксинча, олдинги таржимонлар қисқартирган асл нусхалар таржимада тикланган. Бердак шеърлари ҳақиқий маънодаги таржима, табдил эмас. Тўплам Э.Очиловнинг яқин тиллардан таржима қилиш соҳасидаги янги довони, Бердак шеърятининг янги таржималари билан ўзбек китобхонларини таништиришдаги навбатдаги улкан ютуғи, истиклол йилларидаги ўзбек ва қорақалпоқ адабий алоқалари ҳамда таржима санъатига қўшилган муносиб ҳисса.

Таржимани ҳар қанча мактамайлик, унинг жузъий камчиликларидан кўз юмсақ адолатдан бўлмас. Умуман, бадий таржимада, қайси жанрдаги асар бўлишига қарамасдан, асл нусхани тўлалигича, юз фоиз таржимада бериш амри маҳол, мумкин эмас деб ҳисоблаймиз. Жаҳон ва қардош халқлар адабиётидан ўзаро таржималарда бу фикримизга мисоллар етарли. Э.Очиловнинг мазкур таржимаси ҳам бундан мустасно эмас. Шеърлар таржимасида жузъий хатолар учраб туради. Мисоллар келтирамиз. “Кўринди” радибли шеърнинг асл нусхасида “Жер бети аядай маған коринди” деган мисра бор. Таржимада “Ер юзи кўзимга танг тор кўринди” деб берилган. “Аядай” сўзи теп текис, қўлнинг оясидай деган ибора ҳам бор. “Тор” сўзи “аядай”нинг маъносини беролмаса керак. Мазкур шеърдаги “Козлериме шенгел коринди” қаторининг “Кўзларимга бир теракзор кўринди” маънода

ўгирилгани ҳам, бизнингча, тўғри эмас. “Чангалзор” билан “теракзор”нинг қисман бўлса-да фарқи бор. “Нодон бўлма” шеърдан яна бир мисол. “Қошшы ертпей кейнине” деган сатр “Қолдириб гап сўз кейнингга” мазмунида ағдарилган. Қорақалпоқ тилида “қошшы”, “қошшым” сўзи иккинчи бир одамга мурожаат қилинганда “қошшым” деб мурожаат этилади, унда қисман кесатиқ маъноси ҳам бор. “Ўйланма” шеъри таржимасида ҳам шундай жузъий хатога йўл қўйилган. Масалан, “Қостарым деп, ерме соған” қатори ўзбекчага “Вафоси йўқ, сўзи ёлғон” деб таржима қилинган. “Қостар” бу қорақалпоқ тилида умр йўлдоши маъносида келади. Таржимада бу маъно чиқмаган, банднинг мазмунига унчалик ёпишмайдиган қатор ижод қилинган кўринади. “Оқибат” шеърдаги:

Ая дослар, тардур заман,
Басымдағы куним жаман –
мисраларининг ўзбек тилига қуйидаги мазмунда ўгирилгани бироз мавҳум.

Эй дўстлар, кўп оғир замон,
Бошга тушган кўпни ёмон.

Ёки “Айрилиқ” шеърдаги “Басыма тусип алаамат” деган қаторнинг “Бошингга тушди асли от” мазмунида ўгирилганидан қониқмадик. Асл нусхада “бошимга” дейилган, таржимада негадир “бошингга” бўлиб кетган. “Алаамат” билан “от” қофиядош бўлиши мумкин. Бироқ уларнинг мазмун моҳияти ўзаро ўхшамайди.

Кўрдингизки, қорақалпоқ тилидан ўзбек тилига ўгирилган Бердакнинг “Халқ учун” шеърини тўпламида жузъий нуқсонлар бор. Лекин улар мазкур китобнинг умумий баҳосини сира пасайтира олмайди, таржимоннинг ижодий меҳнатини инкор қилишга қодир эмас. Бердак асарларининг ўзбек тилига ўгирилиб, нашр этилганига кўп йиллар бўлди. Бугунги ўзбек китобхони Бердак асарларининг янги таржималарини кутаётгани ҳам бор гап. Муҳлисларнинг мана шу чанқоғини ҳисобга олиб, Э.Очиловнинг Бердак шеърларининг янги таржималарини яратгани фақат таҳсинга лойиқ, деган фикрдамыз.

Хулоса қилиб айтсак, Бердак асарларининг узок ва яқин йиллардаги ўзбек тилига таржималари, уларнинг муаллифлари, хусусан, моҳир таржимон Эргаш Очилов фаолияти мисолида ўзбек ва қорақалпоқ, қорақалпоқ ва ўзбек адабий алоқалари ривожланиб бори, икки адабиёт ҳам таржима асарлари билан бойимокда.

Адабиётлар

1. Бердак. Танламалы шығармалары. –Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1987, 78-б.
2. Бердак. Халқ учун. Шеърлар. –Тошкент: “Ижод-принт,” 2021, 16-б.
3. Миртемир. Асарлар. 4 жилдлик. 3 жилд. –Тошкент: 1982.
4. Гачециладзе Г. Художественный перевод и литературные взаимосвязи. –Москва: 1980.
5. Курбонбоев Б. Бердак ижоди. –Тошкент: “Фан”, 1977.
6. Мамбетов К. Ўзбек ҳам қарақалпақ әдебий байланыслары. –Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1992.
7. Таржима санъати. 5-китоб. –Тошкент: 1980.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Бердак шеърятининг ўзбек тилига таржималарида асл нусха поэтик руҳини, шакл ва мазмун уйғунлигини, миллий колоритини беришдаги таржимон маҳорати, айрим ютуқ ва камчиликлари таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются примеры перевода поэзии Бердаха на узбекский язык и мастерство переводчика: в передаче поэтического духа оригинала, соответствии форм и содержания стихотворений, национального колорита, а так же, некоторые недостатки допущенные в переводе.

SUMMARY. The article deals with the translator’s mastery in transmitting the poetic spirit, national character of the original work, the correspondence between the forms and content, as well as some achievements and shortcomings in translations of the Berdakh’s poetry into the Uzbek language.

ХОРАЗМ ХАЛФАЧИЛИК АНЪАНАЛАРИНИНГ ТАДҚИҚ ЭТИЛИШИ

Н.Э.Сабинова – филология фанлари доктори (DSc), доцент

Хоразм вилояти ХТХҚТУМОҲМ

Таянч сўзлар: халфа, халфачилик, халфа қўшиқлари, Хоразм халфалари, халфачилик санъати, қиссахон-қироатхон халфалар.

Ключевые слова: халфа, халфачилик, халфские песни, хорезмские халфы, искусство халфы, қиссахон-қироатхон халфы.

Key words: khalfa, khalfachilik, khalfa songs, Khorezm khalfas, khalfa art, kissahon-qiraatkhan khalfas.

Ўтган асрнинг иккинчи ярмида Хоразм халфачилик санъатига қизиқиш анча кучайди. Бу даврга келиб халфа қўшиқлари, умуман халқ орасидаги қўшиқларни ёзиб олишда мусиқа фольклоршуносларининг ҳам хизматлари катта бўлди.

“Ўзбек халқ музикаси” рукнида чоп этилган китобларнинг VII, VIII, IX жилдларида халфа қўшиқларининг катта бир қисми қуйлари билан ёзиб олиниб, китобхонларга тақдим этилди [13].

Ушбу рукннинг давоми сифатида 1978 йилда нашр қилинган китобда ҳам халфа қўшиқларининг энг яхши намуналари матнлари нота ёзуви билан бирга эълон қилинган. Улар орасида Ожизанинг “Арка қизлар чакқонлашинг”, “Эй дилбарим”, “Ёдингда йўқманми магар”, “Қалбим у ёнади”, “Галмади-галмади” каби қўшиқлари берилган. Шунингдек, ўндан ошиқ турли қўшиқлар куйлари билан биргаликда чоп этилган [2].

1971 йилда чоп этилган О.Собировнинг монографиясида ҳам Хоразм халфаларидан иккитаси тилга олинади. Улардан бири Саодат халфа Худойберганова 1905-1972 бўлиб, мазкур халфа Ҳазорасп шаҳарчасида яшаган. Ундан Н.Сабуров 1956-1961 йиллар мобайнида юзлаб қўшиқларни ёзиб олган. Уларнинг барчаси Ж.Қобулниёзов чоп эттирган “Хоразм халқ қўшиқлари” мажмуасига киритилган. Қўшиқлар орасида анъанавий ашулалар билан бирга замонавий термалар ҳам анчани ташкил этади.

Иккинчи халфа Ҳазорасп шаҳарчасида яшаган Махфира Собирова (1909-1966) бўлиб, ундан Н.Сабуров 1916-1965 йилларда кўплаб қўшиқларни, “Илон куйруғи ва фарзанд “доғи”, “мард йигит”, “подшонинг уч ўғли”, “Тўрабек хоним” каби эртақларни, “Бахром ва Гуландом” дostonидан парчаларни ёзиб олган. Махфира халфа ижодкор шоира сифатида танилган, замонавий қўшиқлар ва янги ёрлар яратиб тўй ва сайлларда куйлаб юрган. “Богимда ўсар гуллар” ва “Ой ойдиндир ёқтидир” қўшиқлари эл орасида кенг тарқалган.

О.Собиров ушбу халфаларнинг ижодий портретларини ярата олган [11].

Ушбу тадқиқот Хоразм халфачилик санъатини республика доирасида тарғиб қилиши билан муҳим илмий-амалий аҳамият қозонади.

Хоразм халфалари хусусида муайян маълумотлар берувчи яна бир тадқиқот этнограф олим Тўра Қиличевнинг “Хоразм халқ театри” асаридир. Унинг ёзишича, халфачилик санъатини ўрганиш ҳам ўзига хос мактаб услубига эга бўлган. Эски мактабда хат-савод чиқарган, билимга ихлосманд қизлар таниқли халфаларга 4-5 йил шогирд тушганлар. Улар шогирдлик даврида устозларидан тўй ва бошқа маъракаларда айтиладиган қўшиқ, дoston ва ғазалларни ўрганганлар. Халфалар шогирдларини ўзларига эргаштириб тўй-маракаларга олиб боришган, бирга куйлашган, рақсга тушишган. Шундай синовларда жамоатчиликнинг олқишига сазовор бўлган шогирдлар устозларидан фотиҳа олиб халфа номига эга бўлганлар [5].

Т.Қиличев ўз китобида XIX аср охири XX аср бошларида яшаб ўтган кўплаб халфаларнинг номлари ва репертуарлари ҳақида маълумот беради. Ўша халфаларнинг айримларининг номларини келтириш ушбу санъат турининг XIX аср охири XX аср бошларида фаол ривожланганлигини кўрсатади:

XIX аср охири XX асрнинг бошларида хивалик Шуқиржон халфа (1851-1950), Шарифа халфа (1900-1972), Жони халфа (1870-1920), Анаш Маърам (1882-1917), Бибижон халфа Қосимова (1875-1920), хонқалик Дурхоним халфа Қурбондарозова (1881-1936) Киш халфа Ҳасанова (1881-1948), Айитжон халфа Сафаева (1875-1955), Гулжон қори халфа (1874-1935), Ойша кулол халфа Искандарова (1880-1949), Ёқуб халфа Вафаева (1844-1914), Шарифа Нўғой Оташева (1892-1960), Ўғил Нўғай Қураёзова (1859-1949), Ёқут халфа Сейтнйезова (1903-1972) ва бошқаларнинг номи халқ орасида танилган эди [5].

“Хоразм халқ театри” монографияси муаллифи Хоним халфа Саидама кизи фаолияти ҳақида ҳам яхшигина фикрларни баён қилади. Шу билан бирга шўро даври мафкурасига мос ҳолда тўқилган айрим далилларни ҳам ўртага ташлайди. У ёзувчи Жуманиёз

Шириповнинг “Хоразм” романидаги айрим лавҳаларга таяниб шундай фикрларни таъкидлайди: “Мухаммад Раҳимхон II (Феруз) Хонимжон халфа билан Момо Талмин халфани қопга солиб ичига мушукни ҳам тикиб, юз камчи урдиради. Бехуш бўлиб қолган халфаларни кигизга ўраб, аравада уйлариға олиб кетишади” [5].

Жуманиёз Шарилов бу лавҳани бадиий асарида баён қилган. Шу сабабли воқеа тўқима бўлиши ҳам мумкин. Аммо бизга Хоним халфанинг чевараси, Ўзбекистон халқ рассоми Тўра Қурёзов бутунлай бошқача маълумот беради: “Хонимжон момам 14-15 ёшларида араб, форс тилларини мукаммал билган. Бу қизнинг доврўғини ешитган хон Мухаммад Раҳим II –Феруз уни саройга ишга тақлиф этади ва ўзининг яккаю ягона қизи Чинни бикаға мураббий қилиб тайинлайди. Кейинчалик хон саройининг бош халфаси этиб тайинлайди. 1875-1876 йилларда Феруз Хонимжонни ўзининг жияни Қутлигалдига тўй-томоша қилиб турмушга чиқаради” [6].

Ушбу хотиралардан кўринадики, Феруз Хонимжонни бош халфа қилиб тайинлаб, келин қилиб олади. Шундай маърифатли хоннинг юқорида келтирилган жазони қўллаши (яна ўз келинига) мутлақо асоссиздир. Хоним халфанинг ҳаёти ҳақида сўнгги йилларда ишончли тадқиқотлар яратилди [9].

Т.Қиличевнинг тадқиқотида Анаш халфа, Ожизалар ижоди хусусида ҳам яхши фикрлар билдирилган. Улар тайёрлаган шогирдлар репертуарига эътибор қаратилган. Ушбу монография ҳар жиҳатдан мукаммал далилларга эга. Бироқ, Шўро даври мафкураси унда ўз таъсирини яққол кўрсатиб туради. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас, чунки бу ҳолат ўша давр учун табиий эди.

Ҳ.Абдуллаевнинг “Халфалар репертуари ва фольклор алоқалари” мақоласи ҳам анча қизиқиш туғдиради. У халфаларни ижрочи ва ижодкор (шоира) халфаларга ажратади. Мақолада кўпроқ ўзбек ва қорақалпоқ халфалари алоқалари ва уларнинг репертуаридаги алоҳидаликларга эътибор қаратилади. “Қорақалпоқ халфалари репертуарида асосан қаҳрамонлик дostonларидан олинган қўшиқлар кўпчиликни ташкил этса, Хоразм халфалари ижро этадиган қўшиқлар кўпинча ишқий-лирик (ошиқлик) дostonларидан олинади” [1], деб ёзади муаллиф.

Шунингдек, мақолада Анаш халфа, Ожиза каби халфаларнинг репертуаридаги термалар таҳлил этилиб, Анаш халфанинг қорақалпоқ халфаларига таъсири хусусида сўз юритилади.

Халфалар ҳаёти ва ижоди хусусида С.Рўзимбоевнинг талайгина ишлари эълон қилинган. Унинг “Халқ дostonлари ва халфалар ижоди” [7] мақоласида Ожиза, Шуқур Оллақули қизи каби халфаларнинг индивидуал ижодига дoston қўшиқларининг таъсири масаласи ёритилади.

Фольклоршунос олимнинг “Хоразм дostonлари” [8] монографиясида эса халфалар ижоди анча кенг доирада таҳлилга тортилган. Дoston куйловчи халфалар репертуари, қиссахон халфаларнинг ижрочилик услуби хусусида сўз юритилиб, улар уч гуруҳга ажратилган. 1. Ижодкор шоира халфалар. 2. Ижрочи –созанда халфалар. 3. Дostonларни соз ва куйсиб қироат билан ўқиб ешиттирадиган халфалар. Бу тасниф юқорида қайд қилиб ўтганимиз Н.Сабуровнинг халфаларни икки гуруҳга ажратиб қилган таснифини яна бир йўналиш билан тўлддиради. Кейинги таснифда шоира-дostonчи халфалар алоҳида олинган. Чунки бу тоифага қирувчи ижодкорлар фақатгина санъаткор ашулачиғина эмас, балки дoston матнларини тўла ўзлаштириб, уларнинг шеърӣй ва насрий қисмлари билан биргаликда бахшиёна услубда аёллар даврасида куйлай олганлар ва айни пайтда шоира сифатида ҳам танилганлар. Хоним

халфа, Анаш халфа ва Ожизалар ижоди бунга мисол бўла олади. С.Рўзимбоевнинг таъкидлашича, ушбу тоифага кирувчи санъаткорлар ҳозирда учрамайди. Шу сабабли Н.Сабуrow ҳозирги ҳолат юзасидан уларни санъаткор-ашулачи халфалар сифатида баҳолаган.

Ҳ.Абдуллаев эса халфаларни ижрочи ва ижодкор шоира тарзида икки гуруҳга ажратади. Қироатхон-қиссахон халфаларни ҳам ижрочи санъаткорлар каторига қўшади.

Умуман олганда, халфа ижрочилигини, уларнинг ижро йўналишларини тасниф қилиш мураккаб масала. Академик Т.Мирзаев С.Рўзимбоевнинг таснифига қўшилган ҳолда унда учинчи гуруҳга кирувчи халфаларнинг бадеҳағўйлик санъати чекланганлигига эътироз билдиради [3]. Ўз навбатида С.Рўзимбоев қироатхон-қиссахон халфаларнинг бадеҳағўйлик санъати масаласига бошқа бир тадқиқотида алоҳида эътибор қаратади [10]. Унинг таъкидлашича, қиссахон халфалар репертуаридаги дoston матнлари айнан бир хил эмас. Ҳар бир нусха ўзининг айрим томонлари билан муайян қимматга эга. Баъзи нусхаларда битта шеър банд уч хил тарзда намоён бўлади:

Эй Дастагул, савдо тушар бу сарга,

Келиб дурсан, ихтиёринг кетарга.

Бетаҳорат босмас оёғин ерга,

Озодалик мудом Шохсанамдадур. (Ниёзжон халфа варианты)

Эй, Дастагул савдо тушди бу сарга,

Келиб дурсан, ихтиёр эт, кетарга,

Бетаҳорат босмас оёғин ерга,

Мудом таҳорат Шохсанамдадур. (Онабиби халфа варианты)

Эй, Дастагул, савдо тушиб бул сарга,

Келибдурсан, ихтиёринг кетарга,

Бетаҳорат босмас оёғин ерга,

Мудом таҳорат Шохсанамдадур. (Шукур халфа варианты)

Ушбу парчалар таркибига киритилган ҳар бир янги сўз ёки таҳрир шеър маъносига таъсир қилмасдан қолмаган. Биринчи банднинг тўртинчи мисраси ҳар икки банддаги қараганда муваффақиятли чиққан. Иккинчи банддаги иккинчи мисра эса маъно жиҳатдан аниқлик қасб этган. Учинчи банд эса янгилик бера олмайд.

Баъзи ҳолларда форсча, арабча сўзлар тушунарли шаклга ўтказилган:

Дастагул дер, аё Хилола пари,

Оти Ғариб, Ҳасан вазир писари. (Ниёзжон халфа варианты)

Дастагул дер, аё Хилола пари,

Оти Ғариб ҳусн элининг сарвари. (Розия халфа варианты)

Айрим бандлар эса шеър банд парчалар таркибидан тушириб қолдирилган.

Бинобарин, ҳар бир нусха бир-бирини тўлдириб, муайян қимматга эга бўла олади [10].

Демак, қироатхон-қиссахон халфалар ижрода ёзма матнга таянсаларда, китоблар маълум даражада ўзгаришларга эга экан. Бу ҳолат албатта бадеҳағўйлик масаласига бориб тақалади. Шу жиҳатдан олганда Тўра Мирзаевнинг эътирози ҳақ бўлиб чиқади.

С.Рўзимбоевнинг таъкидлашича, ушбу ўзаро фарқлар китобларни қўчирган иқтидорли котибларнинг ижодкорлигига ҳам боғлиқ бўлиши мумкин.

Тўра Мирзаев халфачилик, уларни ижро турларига қараб тасниф қилиш, халфа ансамбли, унинг

аъзоларининг вазифалари, қўшиқ репертуари хусусида “Фольклор ижодкорлари ва ижрочилари” мақоласида ҳам анча батафсил маълумот беради. У С.Рўзимбоев қиссахон халфалар сифатида номлаган китоб ўқувчи аёлларни “Якка халфалар” номи билан атайди [4].

С.Рўзимбоев халфа шоирлар ижодини тўплаш ва нашр қилиш ишларини ҳам амалга оширди. 1987 йилда Ожизанинг шеърлари икки босма тобоқ ҳажмида “Хуршиди жаҳон келди” номи остида чоп этилди [15]. Натижада шоира халфа ижодини тадқиқот этишга йўл очилди. Қолаверса, эълон қилинган шеърлар ёш халфалар репертуарини бойитди.

Хоразм халфачилигининг XX аср бошларидаги фаолияти ҳақида тарихчи олим О.Собиров асарларида ҳам анча тузук ёритилган [12]. Унинг китобида Анаш халфа ва унинг гармончилар ансамбли, Сорахон Оллоберганованинг театр санъатини ривожлантиришдаги жонбозликлари, Хўжайли шаҳрида яшаган Қутли халфа Саиджонованинг санъат соҳасидаги хизматлари аниқ далиллар орқали ёритилган ва уларнинг расмлари китобдан ўрин олган.

Хоразм халфачилик санъати Т. Жалоловнинг “Ўзбек шоирлари” китобида ҳам муайян таҳлилга тортилган [2]. Ушбу китобга Хоним сувчи, Шукур Оллоқули қизи, Онабиби Отажоновна –Ожизаларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумотлар берилиб, Ожизанинг бешта шеъри илова этилган. Бироқ, ушбу китоб ёзилган ва чоп этилган даврда юқорида номлари тилга олинган ижодкор халфаларнинг биографияси ва ижодий мероси тўла аниқланмаган, аксарият шеърлари топилмаган, топилганларнинг анчасини ўша даврда эълон қилиш имконияти ҳам йўқ эди.

Т.Жалоловни қўлидаги мўъжазгина материаллар ҳам қувонтирган бўлса керакки, кекса адабиётшунос “Ўзларининг юксак заво ва истеъдодлари билан санъатнинг кўп турларида из қолдирган бу улуғ оналарнинг ижодлари ўрганилмаган, дея таассуф билдиради.

Хоразм дostonлари мамлакатимиз мустақиллигидан кейингина нашр қилина бошлади. Шу сабабли халфалар репертуаридаги қўшиқларни дoston матнларига солиштириш имконияти йўқ эди. Бу эса айрим англашилмовчиликларнинг туғилишига сабаб бўлар эди. Дoston қўшиқлари таъсирида яратилган қўшиқлар ҳам учрайди, бироқ уларда жиддий ўзгачаликлар бўртиб туради. Бу ҳолатни Ожиза ижодида кузатиш мумкин. Ишимизнинг кейинги фаслларида бу масалага яна қайтамыз.

Бинобарин, Т.Жалолов келтирган намуналар бевосита шоира-халфадан ёзиб олинмаган. Шеърларни баён қилган унинг шогирди ва қизи эса бу борада янглишган бўлишлари табиий ҳолдир. Шукур халфадан бирорта ёзма манба қолмаганлиги ишни янада қийинлаштиради.

Хоразм халфачилиги бўйича тадқиқотлар орасида Г.Ёшжонованинг “Хоразм халфачилиги ҳақида қайдлар” [16] мақоласи ҳам қизиқиш туғдиради. Мақола муаллифининг ёзишича, халфалар қадимий маросим ва ибодат қуйларинигина эмас, балки энг қадимий “лазги” йўллари ҳам ўзларидан кейинги авлодларга етказишда катта рол ўйнаганлар. Тадқиқотчининг ушбу фикрида муайян ҳақиқат ётади. Негаки, машҳур Анаш халфа “Лазги” ижросини энг юқори савияда ўйнай билган. Халфа ансамблларида профессионал қайроқчи раққосаларнинг иштирок этиши ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди.

Адабиётлар

1. Абдуллаев Ҳ. Халфалар репертуари ва фольклор алоқалари. // Адабий мерос, 1982, №2. 30-37-б.
2. Жалолов Т. –Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1980. 223-237-б. (344)
3. Мирзаев Т. Эпос и сказитель. –Т.: “Фан”, 2008. –С.30.
4. Мирзаев Т. Фольклор ижодкорлари ва ижрочилари. // Ўзбек фольклори очерклари. I том. –Т.: “Фан”, 1988. 16-17-б.
5. Киличев Т. Хоразм халк театри. –Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1988. 114-115-б. (182)
6. Қурёзов Т. Нотекис йўллар. –Т.: 2014. 3-4-б. (126)

7. Рўзимбоев С. Халқ дostonлари ва халфалар ижоди. // Адабий мерос. №2, 1984. 9-13-б.
8. Рўзимбоев С. Хоразм дostonлари. –Т.: “Фан”, 1985. 27-33-б. (96)
9. Рўзимбоев С. Хоним халфа ҳаётининг янги саҳифалари. // Ўзбек тили ва адабиёти, 2017, №1. 84-87-б.
10. Рўзимбоев С. “Ошиқ” туркуми дostonларининг ғоявий-бадий хусусиятлари. –Т.: ТДПИ нашриёти, 1987. 21-24-б. (52)
11. Собиров О. Ўзбек совет фольклори очерки. –Т.: “Фан”, 1971. 109-115-б. (200)
12. Собиров О. Хоразм воҳаси театрлари 1917-1941 йиллари. –Т.: //“Адабиёт ва санъат”, 1991. 64, 88, 93, 105, 135.-б. (176)
13. Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам. –Т.: “Ғафур Ғулом”НМИУ,2015. 135-б. (355) (Нашрга тайёрловчи: О.Пирматов)
14. Ожиза (шеър ва дoston). –Т.: “Golden Pages”, 2003. 89-б. (122)
15. Ўзбек халқ музыкаси, VII, VIII,IX томлар. –Т.: Бадиий адабиёт нашриёти. 1959. –62 йй. (590)
16. Ўзбек халқи музыка мероси. –Т.: // “Адабиёт ва санъат”, 1978. (154)
17. Хуршиди жаҳон келди. –Т.: //“Адабиёт ва санъат”, 1987. (Ожиза шеърларини тўплаб нашрга тайёрловчи: С.Р.Рўзимбоев)
18. “Ошиқнома”, I китоб. –Урганч: “Хоразм”, 2006. 161-б. (454)
19. Эшжоновна Г. Хоразм халфачилиги ҳақида қайдлар. // Хоразм фольклори. –Урганч, УрДу нашриёти, 1999. 47-49-б.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада Хоразм халфачилик санъатининг Республика доирасида тадқиқ этилиши айтиб ўтилган. Уларнинг ижоди ва ижрочилигининг адабиётшунослик билан уйғунлашган томонлари кўрсатиб ўтилган. Шунингдек, мусикашуносликда ўрганилиши масалалари ҳақида ҳам сўз юритилади. Ушбу қадимий санъатининг йўналишлари, халфаларнинг дostonчилик ва кўшиқчилик санъатида тутган ўрни ёритиб берилади. Мақолада Хоразм халфачилик санъатининг тадқиқ этилиши хусусида кенг маълумот берилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье упоминается изучение хорезмийской каллиграфии в пределах республики. Показаны аспекты их творчества и исполнения, гармонирующие с литературой. Также обсуждаются вопросы обучения музыковедению. Освещаются направления этого древнего искусства, место халфы в искусстве эпоса и пения. В статье представлена обширная информация по изучению искусства Хорезмского халифата.

SUMMARY. This article mentions the study of Khorezmian calligraphy within the republic. There is shown aspects of their creativity and performance, in harmony with the literature. The issues of teaching musicology are also discussed. The directions of this ancient art are highlighted the place of halfa in the art of epic and singing. The article provides extensive information on the study of the art of the Khorezm Caliphate.

LUQMON BO‘RIXON IJODIDA XARAKTER DINAMIKASI VA RUHIYAT MASALASI

M.Sadullayeva – assistent o‘qituvchi

Berdaq nomidagi Qoraqalpog‘ davlat universiteti

Tayanch so‘zlar: adabiy talqin, hikoya, janr, ijodkor dunyoqarashi, ruhiyat tahlili, badiiy mahorat, xarakter dinamikasi, ruhiy fojia, tasvir yo‘sini, badiiy umumlashma, shakl, ma‘no.

Ключевые слова: художественная интерпретация, рассказ, жанр, творческое мировоззрение, анализ психики, художественное мастерство, динамика характера, душевная трагедия, образность, художественное обобщение, форма, смысл.

Key words: literary interpretation, story, genre, creative outlook, psyche analysis, artistic skill, character dynamics, mental tragedy, imagery, artistic generalization, form, meaning.

Bugungi o‘zbek adabiyotida ko‘plab qalami o‘tkir ijodkorlar adabiyot olamida o‘z o‘rniga ega. Xususan, A.A‘zam, E.A‘zam, X.Do‘stmuhammad, N.Eshonqul, O.Muxtor kabi iste‘dod vakillari badiiy so‘zni qurol sifatida qo‘llab kitobxonga ibrat bo‘ladigan asarlarni yaratishgan. Yangilanayotgan adabiyotda turfa xil janrlaning rivojlanishi va takomilida so‘z san‘atining badiiy-estetik vazifasi ham o‘ziga xos. So‘zning poetik qonuniyatlari asosida go‘zal asarlar yaratayotgan yuqoridagi ijodkorlar orasida Luqmon Bo‘rixonning ham alohida o‘rni bor.

“Begimqul katta” hikoyasi bilan adabiyot ahliga tanilgan L.Bo‘rixonning birinchi hikoyalar to‘plami “Yalangoyoq” deya nomlanadi. Shuningdek, “Jaziramadagi odamlar” romani, “Sirli muallim”, “Quyosh hali botmagan” kabi bir qator qissalari bilan adabiyot olamida o‘z o‘rniga ega bo‘lgan ijodkor, ayniqsa, hikoya janrida ham barakali ijod qilgan. Uning “Xizr ko‘rgan yigit”, “Tun qaridagi shu‘la”, “Yalangoyoq”, “Tumor”, “Kutilmagan tashvish”, “Sinov muddati”, “Qo‘noq” va shu kabi hikoyalari bugungi zamonaviy o‘zbek adabiyotining chinakam badiiy-estetik yutug‘i hisoblanadi. Badiiy asarning eng xarakterli xususiyatlaridan biri shundaki, unda inson ruhiy olami butun murakkabliklari, ziddiyatlari, butun sehri bilan namoyon bo‘lsagina o‘quvchi diqqatini o‘ziga jalb eta oladi. Ruhiy olam tasviri esa, qahramon fikr-kechinmalari, o‘ylari, xayolot olami, tuyg‘ulari bilan aks etadi. Inson ruhiyatini ochish uchun ijodkorga katta mahorat kerak. Ruhiyat asta-sekin asardagi voqealar silsilasida takomillashib boraveradi. Yozuvchi mudomi «hayotning o‘zidan olgan zavqini, o‘z yurak dardini, hayajonlarini izhor etadi, o‘zi qalamga olgan hayot hodisalarini, personajlar qalbi va ruhiyatini murakkabligi, ziddiyatlari, chinakam nafosati bilan kitobxonga yetkaza oladi»

Luqmon Bo‘rixonning “Tumor” hikoyasidagi qahramon ruhiy olami manzarasi tasviri o‘ziga xosligi bilan diqqatni tortadi. “Ma‘lumki, san‘atkor to‘g‘ridan-to‘g‘ri hayotdan nusxa ko‘chirmaydi, balki unga haqiqatan o‘xshash qilib, yangi bir dunyo yaratadi, kashf etadi. Boshqacha aytganda, hayotiy haqiqatdan badiiy haqiqat yaratadi; hayotiy fakt va

hodisalarni o‘zining ruhiy laboratoriyasida «qaynatishi», ishlashi, sintezlashtirishi, ya‘ni tasavvuri, xayoli, orzusi, tajribasi, qalbi, tabiati, dunyoqarashi bilan boyitgan va muayyan g‘oyaga xizmat qiluvchi xarakterli va zaruriy detallarni, fakt va hodisalarni tanlagan holda tugallik kasb etgan (obrazli) badiiy hayotni yaratishi zarur; yaratganda ham bu hayot kitobxon ko‘z o‘ngida jonli va real, ishonchli va go‘zal, ta‘sirchan va yaxlit bo‘lib gavdalanishi shart, - degan edi H.Umurov [3:38]. Darhaqiqat, yozuvchining hikoyalarga nazar tashlaydigan bo‘lsak, oddiy turmushdagi voqealar, biz e‘tibor bermaydigan hodisalar, har kuni uchrab turadigan turmushdagi muammolarni badiiyat qonuniyatlari asosida ifoda qiladi. Shunisi aniqki, asardagi har bir inson turfa xil xulq-atvor va qiyofaga ega bo‘ladi. Voqealar silsilasi davomida qahramonlar qiyofasida o‘zgarish yuz beradi, odatda, bunga atrof-muhit va undagi hodisalar sabab bo‘ladi. Hajman kichik hikoya janrida ham inson obrazining kutilmaganda tub o‘zgarishini kuzatish mumkin. Jumladan, “Tokchadagi tumor” hikoyasi qahramoni To‘lqin fermer obrazida ana shu holat kuzatiladi [4], birgina voqea asar qahramonini butunlay o‘zga odamga aylantiradi. Hikoya ne-ne shonli, shavkatli, zafarli harbu zarblaridan ko‘ra nikohida birgina ayol bo‘lganligi bois tarixda yorug‘ nom qoldirgan saljuqlar sultoni Selem Ikkinchi va uning suyukli rafiqasi Duygu begimning go‘zal va buyuk muhabbati haqidagi muzey xodimasi tomonidan hikoya qilingan rivoyat bilan boshlanadi. Sulton rafiqasiga muhabbat va sadoqat ramzi bo‘lgan tumor taqdim qilishi va bu tumorni suyukli ayoli butun umri davomida avaylab asrash, eri o‘lganda ham unga vafodor bo‘lib qolishi o‘sha jajjigina tabarruk tumorning sulton saroyining eng bebaho mulki, ilohiy muhabbatning timsoli sifatida yillar, asrlar bo‘yi ko‘z qorachig‘idek saqlanganligi, rivoyatning asosiy mazmunini tashkil etadi. Hikoya qahramoni To‘lqin fermer mahzun muhabbat haqidagi rivoyatdan ta‘siralanib, uzoq mamlakatga aslida nima maqsadda kelganini ham unutgan edi. Butun xayoloti o‘sha go‘zal muhabbat qissasida edi. Aslida bu mamlakatga bir guruh tadbirkorlar bilan pishloq

ishlab chiqarish sir-asrorlarini o'rganish maqsadida kelgan bu qahramon muzeyga ham boshqa maqsadda borgan edi.

Bir qarashda, oddiygina qishloq odami, shu bilan birga soddagina ham edi. Buni quyidagi jumlada ham ko'rishimiz mumkin: "Men shu tumorni sotib olmoqchiman, - dedi u bir payt tarjimonga yuzlanib. Tarjimon To'lqinga bir zum taajjublanib tikilib turdi-da, so'ng uning so'zlarini xodimaga yetkazdi. Qari xodima muloyim jilmayib, vazmin bosh chayqadi. Chiyal bozorida savdolashaytib ko'zi pishib ketgan To'lqin fermer kampirning tabassumini, bo'shashibgina bosh chayqashini o'zicha tushunib battar qizishdi.

— Ikki barobar haq to'layman! — deb guvrandi" [4:261]. Buni qarangi, uning nazdida bu tumor bozordagi taqin-choqlar kabi narxda va uni sotib olishga qodir. Yonidagi sheriklar unga tumorning qancha turishini tushuntirib bergandan so'nggina u o'zini sal yig'ib oldi, lekin ko'z oldida o'sha malika gavdalanardi. Uyiga qaytganda ham To'lqin umuman boshqa qiyofada qaytdi. Misol uchun, uyiga yetmasdan burun xotinini ko'rib qolgandagi holatini muallif shunday tasvirlaydi: "Balki boshqa payt bo'lganida ko'z o'ngida badar ketgan jonivori jonlanib jahongashta fermer jahl otiga minib, jundor barmoqlari beixtiyor mushtga aylanardi. Ammo ayni chog'da... go'yo quvvati qurib qo'nalg'asiga qo'nayotgan quyosh Matlubaning sarg'ish-qizg'ish libosidan qayta cho'g'lanayotgandek, cho'g'lar bir parcha alangaga aylanib uning yuragiga harorat, halovat indirayotgandek tuyuldi." Yoki xotinini chaqirsa ham eshitmay ortiga qaramay, uyi tomon yugurgan Matlubani hovlisida ko'rib befarostlikda ayblaydigan er endi aksincha.

"Balki boshqa payt bo'lganida xotinining befarosatligidan fig'oni falakka chiqib, tishlari g'azabdan qayralib, ortidan toshlar otib qolardi. Ammo ayni chog'da... pastga pildirabgina Matluba emas, necha kunki ko'z o'ngida jilolanib, jilvalanib turgan xil-qat sarg'ish-qizg'ish etaklarini silkitib go'yoki nozu istig'no bilan ortidan chorlab uyi tomon enib ketganday tuyuldi. Yuz-ko'ziga tabassum qalqdi. Yuragi zavq-shavqdan hapriqdi. Xuddi shu zavq-shavq mavjida hovlisiga qanday kirib borganini sezmay qoldi" [4:261].

Hikoyada qahramon, butun xayolot dunyosini egallagan o'sha muhabbat qissasi va sadoqatli ayol timsoli bo'lgan o'sha malika aslida bir umrlik turmush o'rtog'i Matluba ekanligiga so'zsiz iqrar bo'ladi. Ba'zan inson hayoti davomida his qilmagan, qilishni istamagan, pok tuyg'usini birgina voqea sabab orqali anglab yetadi. Yozuvchining mahorati ham, qahramonning ruhiy dunyosida sodir bo'lgan o'zgarishlar va bu holatga olib kelgan omillarni ishonchli tarzda tasvirlaganligi, tirikchilik, ro'zg'orning sira tuganmas tashvishlariga ko'milib yashayotgan, bosh ko'tarishga vaqti ham, imkoni ham, xohishi ham bo'lmagan odamlarning asl insoniy tuyg'ularini, er-xotinlik munosabatlari, sevgi, muhabbat, sadoqat kabi tuyg'ularning aslida nechog'lik ahamiyatli ekanligini go'zal tarzda ifodalab berganligida ko'rinadi. Odamlarning turmush tashvishlari bilan yon atrofdagi yaqinlariga bee'tibor bo'lishi va oqibatda ruhiy fojiga olib kelishi kundek ayon.

Asar asosini syujet, qiziqarli voqealar emas, ular ta'sirida paydo bo'ladigan oniy tuyg'u, lahzalik holat, muvaqqat kechinmalar tashkil etishi, o'quvchiga tasavvur qilish, mantiq va hissiyotni uyg'unlashtirish imkonini berishi lozim.

Shu bilan birga, yozuvchi hikoyada qahramon ruhiyatini ifodalashda badiiy detaldan ham unumli foydalanadi. Rivoyatdagi tumor va turmush o'rtog'i Matlubaning tumori o'rtasidagi tafovut orqali o'z maqsadini ifodalagan. Yuksak e'tiborda bo'lgan muhabbat va uning aksi, xor qilingan muhabbat, o'sha nafis tumor va teri hidi kelib turgan tumor orqali yozuvchining badiiy niyati ma'lum bo'ladi.

Umuman aytganda, Luqmon Bo'rixon ijodi bir qarashda soddaga, tushunarli, oddiy voqeani aks ettirgan ijodkordek tuyuladi, ammo undagi ifodalangan yozuvchi niyatini anglash, kitobxonni falsafiy mushohadaga chorlaydi. Hikoyalarini o'qiganda, uning chin ma'noda ijodkor shaxs, izlanuvchan, yangilikka o'ch inson ekanligiga amin bo'lamiz. Adib milliy adabiyotimizda jiddiy yangilayotgan janr imkoniyatlarini to'la namoyon qilishga intilganki, uning tajribalari o'zbek nasri rivoji uchun muhim ahamiyatga molik bo'ladi.

Adabiyotlar

1. Normatov U. Ijod sehri. —T.: «Sharq», 2007. 104-b.
2. Quronov D. Cho'ipon nasri poetikasi. —T.: «Sharq». 2004. 298-b.
3. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. —T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi. 2004. 38-b.
4. Bo'rixon L. Marhamatli kun. —T.: «G'.G'ulom», 2019. 261-b.

REZYUME. Maqolada bugungi o'zbek adabiyotida o'z o'rni ega yozuvchi Luqmon Bo'rixon hikoyalarining o'ziga xosligi, ijodkor uslubi va mahorati, hikoyalarida xarakter dinamikasi, qahramon ruhiyati masalasi muallifning "Tokchadagi tumor" hikoyasi misolida tahlillanadi. Badiiy asarning eng xarakterli xususiyati, unda inson ruhiy olami butun murakkabliklari, ziddiyatlari, butun sehri bilan namoyon bo'lishi, ruhiy olam tasviri esa, qahramon fikr-kechinmalari, o'ylari, xayolot olami, tuyg'ulari bilan aks etishi misollar yordamida o'z tasdiqini topgan.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются своеобразие рассказов писателя Лукмана Борихана, творческий стиль и мастерство, динамика характера в его рассказе, психика героя в авторском рассказе «Токчадаги тумор». Наиболее характерной чертой художественного произведения является то, что оно показывает духовный мир человека со всеми его сложностями, противоречиями, всей его магией, а образ духовного мира отражается в мыслях, фантазиях и эмоциях главного героя.

SUMMARY. The article analyzes the originality of the stories of the writer Lukman Borikhan, creative style and skill, the dynamics of the character in his stories, the hero's psyche in the author's story "Tokchadagi tumor". The most characteristic feature of the work of art is that it shows the spiritual world of man with all its complexities, contradictions, all its magic, and the image of the spiritual world is reflected in the thoughts, thoughts, fantasies and emotions of the protagonist.

ҚАҲАРМАН ПСИХОЛОГИЯСИ ХАМ ШЕБЕРЛИК

(Т.Қайыпбергеновтың «Тәнхә өзинә мәлим сыр» повести мысалында)

Қ.Ж.Сәрсенбаев – таяныш докторант

Әжинияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: адабиёт, маҳорат, ёзувчи, повест, образ, адабиётшунос.

Ключевые слова: литература, мастерство, писатель, повесть, образ, литературовед.

Key words: literature, skill, writer, story, image, literary critic.

Әдебиаттаныў илиминде анализ хәм әдебий сын түсиниклери жүдә кең қолланылып, олар көркем шығарманы түсиниў процессиниң бир-бирине байланыслы тәреплер болып табылады. Шығарманы түсиниў, оның мазмунын аңлаў процессинде анализ хәм әдебий сынның орны гиреўли. Әдебий сын термини әдетде илимде «анализ» деп жүритилетуғын

түсиниктиң синоними ретинде түсиниледи. Анализ болса, пүтинликти аңғарыў ушын оны бөлимлерге ажыратыўды, бөлектің пүтин курамындағы мәнисин, оның басқа бөлимлер менен байланысы хәм пүтинликтиң жүзеге шығыўындағы орнын үйрениўди нәзерде тутады.

Биринши Президентимиз И.А.Каримов өз сөзінде: «Миллет бар екен, миллий мәмлекет бар, оның ғарезсизлиги хәм еркинлигине, дәстүр хәм үрп-әдетлерине иритки салатуғын, өз тәсирін өткізіу, оның үстинен хұкимдарлық етиу оның байлықларынан өз мәпи жолында пайдаланыуға қаратылған умтылыу хәм хәрекетлер удайы кәуип-кәтерлерге қарсы тийкаргы курал сыпатында елимизде жасап атырған хәр бир инсан, алды менен өнип өсип киятырған жаңа әуладтың хәр тәреплеме жетиліскен, ерки беккем, ийманы пүтин болып камалға келиуи ушын кең жәмиетшилик хәм журтшылық ортасында рухый билимданлығымызды жоқары дәрежеге көтеріудің әхмиyeti оғада уллы» [5:3] –деп атап көрсеткен еди.

Жазыушы Т.Қайыпбергенов ХХ әсир қарақалпақ миллий прозасына айтарлықтай дәрежеде салмақлы үлес қосып, рауажландырыу менен бирге, қарақалпақ әдебиаттаныу илиминің баслы бағдардағы изертлеу объекти болды. Жазыушының прозасы илимий жумыслардың орайы болыуға турарлық [2:36]. Филология илимлеринің кандидаты, доцент М.Бекбергенованың жоқарыдағы пикирине қосыла отырып, жазыушы Т.Қайыпбергеновтың прозалық шығармаларының түрли аспектерде изертленгенінің гүясы болды. Жазыушы жаратқан хәр бир көркем образ әдебиат сыншылары тәрепинен кеңнен анализленген.

Образ дегениміз – бул адамлардың сын-сыпаты, ойы, минез-кулқы, характери, әдетлери, бир-биринен ажыралып туратуғын сыпатлы белгилери [3:53]. Образ терминине К.Мәмбетов ұсылай анықлама береді.

Көркем әдебиатқа байланысly дәретиушилик бағдары дузилісінде көркем образ - оның формасының хәрекетлери рауажланыуы, мәнислер түсинилиуи мүмкин емес болған ең зәрүрли структуралық элемент болып табылады. Егер шығарма әдебиаттың тийкаргы бирлиги болса, ол жағдайда көркем образ - көркем әдебиатқа байланысly дәретиушиликтің тийкаргы бирлиги болып табылады. Көркем образлар жәрдемінде сүүрет объекти іслеіп шығылады. Образ арқалы пейзаж хәм интерьер предмети, хәдийсе хәм қахарманлар хәрекеті аңлатпаланады. Образларда автор ой-пикири көринетуғын болады, тийкаргы улыу маласқан идея әмелге асады. Көркем образ тек ғана адам сүүретин өзінде сәулендирмейди бәлки - ол адам өмиринің тәбият көринісі болып, орайда анық бир адам турады, бірақ ол оның өмирин қоршап турған хәмме затты өз ішине алады.

Адам баласы өз өмирінде қыйлы-қыйлы әпсаналар, әңгімелер тыңлау арқалы недей оғыры дәртлі, я оғыры кууанышлы қайсындай уақыялардың гүясы бомайды дейсиз? Олардың хәммеси кисинің есінде қала бергенде, онда оның өз басы бир өзине ауырлық қылып, хәр адымда сүрнигіп жығыла берер еди. Сол ушында «кимнің яд етиу қәбилети аз болса, ол бахытлы» деген де гәп бар [4:81].

Жазыушы Т.Қайыпбергенов өзинің Тәнхә өзине мәлим сыр повестин жоқарыдағы қатарлар менен бийкар басламайды. Хәқыйқатында да, инсанның есінде хәмме еситкен, көргенлери қалабермейди. Уақыттың өтиуі менен билгенлеримиздің мәлим бир бөлегі ядымыздан шығады, орнын жаңа информациялар ийелейди. Биздің қахарманымыз Периханда ұсындай. Оның басынан кеширгенлери инсанның санасына сиймас дәрежедегі уақыялар болды.

Хәслында онша ондай емес. Хәр бир уақыя терең теңиздің түбине шөккен тас киби бас мийдің бир шет кууыслығында ноқат болып жазылып, уақыттың өтиуі менен жарадардың денесінде қалып қойған қорғасын оқтың бир пытрасы киби, өзнен белги береді... [4:81].

Төлепберген Қайыпбергенов өзинің бул повестінде қахарман психологиясын терең шеберлік пенен

жаратады. Повест қахарманларының арасында жүз берген уақыялар кітап оқыушыны тәсең қалдырады. Палуан уақыттың өтиуі менен окмыслы инсанға айланып, өзинің ески сүйиклиси Периханның қызы Светланаға үлениуі, буны билген Периханның ишки дүнясында жүз берген уақыялары инсанды ерксиз таңдандырады. Жазыушының шеберлигінде мине ұсында. Уақыяларды оқып отырып, Перихан менен қыйналасаң. Оның тәғдирина ашынасаң.

Дүняда идеал инсан жоқ. Көркем шығармада жаратылған образларда мине ұсылай. Егер Периханда унамсыз тәреплер болмастан, тек унамлы характерге ийе болғанда, кітап оқыушыларды зериктиріп қойған болар еди. Биз Периханда унамлы тәреплери менен унамсыз тәреплерінде сүйіп оқыймыз. Өйткени әдебий қахарман реал өмирден алынған образлар менен гөззал.

Әдебиатта психология түсиниги ишки дүңьяға көзқарас оқыушыларына тапсырыу. Сезим хәм туйғыларды жеткеріу хәм басқа көркем өнер түрлерине ийелеу қәбилети. Бірақ, әдебиатты оның сүүретлери себепли инсанның руухын ең киши деталларға көрсетиу қәбилетине ие. Қахарманның ишки дүнясын сүүретлеуға хәрекет ететуғын жазыушының сыртқы көринісі, оның ишки жарық дүнясы хәққында мағлыұмат береді. Әдетде әдебиатта хәриплер психологиялық жағдайын өткеріу ұшын тәбият көринісі сыяқлы бир ұсыл пайдаланылған.

Перихан сұуық сұуға жууынған соң бираз өзине келип, төсестиріп қойылған бөлменің қапысынан ишке кирген пайытта, жайдың төрги дийуалындағы сүүретлери хәм олардың қатарында ийинлікке кийдирилип турған күтә ескизе үлгиде пишилип тигилерін айдынлы көйлекті көзлери шалғаны мәттал:

- Сорым!!! – деди болғаны. Басқа тилге келмей, жазық маңлайынан бирден моншақ-моншақ тер шығып, деми қысылды да, дизелеринен хал кетти. Жайдың төбеси еденге түсіп, едени жоқары көтерілип баратырғандай мийи ауылжып, түбинен кесилген ағаштай әсте-әстелеп дус төменине жығылды [4:90].

Бул жердегі көркем деталь айдынлы көйлек. Дурыс, Перихан өзлигинен жығылмады. Бул көйлекте Периханды албырататуғын терең сыр бар. Сол ертеде жаслығындағы өзинің кийген көйлегине жүда мегзес еди, бул көйлек. Ауылдан шаршап, шалынған қойды зордан көтеріп, мәдәри қурып, зордан жетип келген хәялдың диңкесин әбден қурытқан еди бул көйлек. Жазыушы бул айдынлы көйлек деталынан қахарманның психологиясын, оның хәқыйқый ақ кеуіл инсан екенін ашып беріуде шебер пайдаланған. Өйткени, кітап оқыушы Периханның өзнен-өзи хушсызланбағанын еле ұсы көйлектің артында қандай сыр жасырынғанын шамалап түсинеди хәм көйлектегі сырды билиу ұшын кітаптың соңғы бетлерине жеткенше асығыслық пенен оқыуды қәлеп турады.

Адам өз өмиринің ақырына дейін басынан недей уақыялар кеширмейди?...

«Бас қатты ма, тас қатты ма?» деген сауалға «бас қатты» дегенғой даналар. Нуржан ғарры барлық жағдайға көніп, ауылласларына ырза болса да, ендиги жалғыз қызының тирилиги ұшын бул бахытсыз қақырасын таслап, қоныс өзгерткенди макул көрди, Қайда барады? Қарақалпақстаннан шығынып кетиу түе өз ауылынан былай-былай шығып көрмеген, оның үстине, өмир бойы ат минипте көрмеген адам. Оның ытым етип, қоныс өзгертиуге ниетленгенін қоныслары, ауылласлары қустаны қылмады. Сөйтип олар, «Неде болса елден бөлін бе, Нуржан, билесең, қапа болсаң тасқын сууды жағала, деген даналық бар ғой, Арал теңизин жағалаған жайлауларда бизің колхоздың да фермасы бар, сояққа көшип, астыңа атыңды минип, мал баға ғой» деп кеңес берди [4:91].

Хәялынан хәм балаларынан теңнен айрылып жалғыз

қызы Перихан менен қалған Нуржан ғаррының қызының өмири, бахты ушын жасауы, Таза қонысқа көшип, сол жерде мал бағып күнликшилик қылыуы, адамның басы қаттыма, тас қаттыма деген сорауға терең философиялық бас қатты деген жууабы китапқумарларда өмирге деген гүреске үйретеді хәм тәрбиялайды. Аўыл адамларының ғаррыға берген тәселлиси инсанлардың бир-бирине болған меҳр-ақыбетлерин көрсетип береді. Бул болса жазыушының жасларға берген адамгершилик тәрбиясы

деп қарасақ болады.

Көркем образ көркем әдебиет жәрдеминде жаратылған конкрет инсанның өмириниң улыўмаластырылған сәўлесі болып табылады.

Жуўмақлап айтқанда, жазыушы Т.Қайыпбергеновтың «Тәнхә өзине мәлим сыр» повестиндегі қахарман образлары бүгінгі күн инсан психологиясына тәсир көрсетиўши образлардан саналады. Повестте жазыушы қахарманды реал өмир менен байланыслы етип сүўретлейди, бул жазыушының шеберлигин көрсетеди.

Әдебиетлар

1. Алламбергенов К. Кең дүньяға кушақ ашқан жазыушы. - Нөкис: „Қарақалпақстан“, 2019.
2. Бекбергенова М. Төлепберген Қайыпбергеновтың дәретіўшилигинде инсан концепциясы типологиясы. // „Илим хәм жәмийет“ 2019 №2.
3. Мәмбетов К. Әдебиет теориясы. – Нөкис: „Билим“, 1995.
4. Қайыпбергенов Т. Повестьлер. - Нөкис: „Қарақалпақстан“, 2018.
5. Milli g'a' rezsizlik ideyası tiyarg'ı tu'sinik h'a'm printsipier. -No'kis: "Qaraqalpaqstan", 2001, 3-b.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпақ халқ әзувчиси Т.Қайыпбергеновның қахарман психологиясини яратиш мақорати үрганилди. Мақолада келтирилген мисоллар адибнинг «Тәнхә өзине мәлим сыр» повестидан тўпланған.

РЕЗЮМЕ. В статье исследуется способность каракалпакского народного писателя Т.Кайыпбергенова создавать психологию героя. Приведенные в статье примеры собраны из рассказа писателя «Тәнхә өзине мәлим сыр».

SUMMARY. The article examines the ability of the Karakalpak people's writer T.Kaiypbergenov to create the psychology of a hero. The examples given in the article are collected from the writer's story «Тәнхә өзине мәлим сыр».

ISAJON SULTONNING “OZOD” ROMANIDA “AQL MANTIG’I” (RATIO) VA “QALB TAMOYILLARI” (EMOTION)

K.Tashanov - *filologiya fanlari nomzodi, dotsent*

M.Ergashev - *mustaqil tadqiqotch*

Ajiniyoz nomidaqi Nukus davlat pedagoqika instituti

Tayanch soʻzlar: soʻz, inson, obraz, adabiy, tasavvur, insoniy, tafakkur, matn.

Ключевые слова: слово, человек, образ, литературный, воображение, человеческий, созерцание, текст.

Key words: word, human, character, literary, imagination, human, contemplation, text.

Zamonaviy oʻzbek romanchiligida asarni soʻz qudratiga bagʻishlov bilan boshlash usuli juda kam uchraydi. Aslida bu usul mumtoz adabiyotda muqaddima, debochalarda keng qoʻllanilgan. Bugungi kunda oʻzbek romanchiligida Isajon Sulton ijodida uchraydigan bu usulning mohiyatini asarni yaratishdan yozuvchining oʻz oldiga qoʻygan maqsadi bilan izohlash lozimga oʻxshaydi.

I.Sulton “Ozod” romani “Bagʻishlov”ida inson umrining qadri va soʻzning buyukligi haqida yozar ekan: “Darhaqiqat, soʻzda sehr bor, deyiladi... Bu asar soʻz aytishga jazm qilgan va aytgan soʻzining mohiyati-yu oqibatini sezgan isteʼdod ahliga, shoirlarga, yozuvchilarga, yaʼni, maʼnaviy dunyolarni hosil qiluvchi barcha kishilarga bagʻishlanadi. Zamon, aytilgan soʻzlar allaqachon moddiylashib boʻldi, shakl yasadi, tevarakni oʻzgartirdi va aytuvchi hayotining mohiyatini belgilab berdi, “deya taʼkidlaydi [1:142].

Aytish lozimki, I.Sultonning “Ozod” romani faqatgina yurtimizda emas, balki xorijdagi musofirlarni ham qiziqitirib qoʻygan. “Ozod” romani nafaqat oʻquvchilar, balki adabiyotshunoslar eʼtiboriga ham tushdi. Bu esa asarning badiiy quvvatidan, pafosining joʻshqinligidan dalolatdir.

Adabiyotshunos D.Quranov: “Yozuvchi Isajon Sultonning “Ozod” romani sharqona mumtoz falsafa va bugungi postmoderncha dunyoqarashni oʻzida sintez qilgan asardir. Romanni oʻqir ekansiz, musulmon sharqiga xos dunyoqarashning zamonaviy falsafiy ifodasiga duch kelasiz. Unda bugungi global dunyoda oʻzligini yoʻqota yozgan insoniyatning saodatga erishish yoʻli xususida soʻz boradi. Tom maʼnoda, yozuvchi olam va odamning sharqona konsepsiyasini yangicha ifoda yoʻsinida bayon qiladi,” deb yozadi [4]. Olim toʻgʻri taʼkidlaganidek, asarda sharqona falsafa va bugungi dunyoqarash, insoniyatning maʼrifatga yetish yoʻli, “olam va odamning sharqona konsepsiyasi” ifoda qilingan.

Filologiya fanlari doktori Islomjon Yoqubov esa: “Ozod” romani yurak tubidagi poʻrtanalardan bahs etadi. Basirat soʻqmoqlarida oʻz yoʻlini topmoq ilinjida sarosar kezayotgan tasavvur orzu, havas, armon, pushaymonlik, hasrat, nadomat kabi turfa tuygʻular iskanjasida qoladi. Adib inson taqdiri uning Muhabbat va Iymoni darajasiga koʻra oʻzgaradi, degan xulosaga keladi. Shu maʼnoda bu

asarni tasavvur va tafakkur romani deyish mumkin,”- deya taʼkidlar ekan, asarda insoniyatning maʼrifatga erishish yoʻli sifatida “Muhabbat va Iymon” keltirilganligini eʼtirof etadi [5:15].

Adabiyotshunos olim N.Sultonova esa romanning oʻziga xosligi haqida yozar ekan: “Isajon Sultonning “Ozod” romanining oʻziga xos kompozitsiyasi, sujet strukturasini postmodernistik oqim tamoyillariga mosligi kuzatildi. Postmodernistik romanlarda “janrlar mutatsiyasi” bilan birgalikda sujet, kompozitsiya, obraz, ayniqsa, badiiy uslubdagi modifikatsion jarayonlar pirovardida janr modifikatsiyasini yuzaga chiqaradi. Isajon Sultonning “Ozod” romanidagi iqtiboslar, turli adabiy asarlarga murojaatlar maʼrifatli insonning ana shu qadriyatlar munosabatini va ular bilan mushtarak olamini ifoda etadi. Ozod obrazining narsa-predmetlar, tabiat hodisalari, turli jonivorlar bilan munosabati modifikatsion mazmunga egaligi bilan ajralib...” turishini urgʻulaydi [3:20].

Darhaqiqat, “Ozod” romanidagi Ozod obrazi orqali yozuvchi har bir inson ichki kechinmalarida roʻy beradigan hissiyotlarni ochib berishga intiladi. Yozuvchi inson ichki ruhiyatini ochib beradigan yagona narsa soʻz ekanligini va buni koʻzalar misolida dalolatlaydi. “Yertoʻlamizda katta-katta koʻzalar boʻlar edi. Birining ichida guruch, boshqasida bugʻdoy, yogʻ saqlanar, ichiga qaramasam ham, shaklu shamoyilidan nima saqlanayotganligini bilardim. Jism ham bir koʻza kabitdir, uni toʻldirgan narsa insonning ruhidir degan gapni ulgʻaygach eshitdim. Koʻza aslida loydan yasali olovda pishirilgan sopoldir, ichidagi may tamomila boshqa tabiatga ega latif bir narsa, fikr qilib koʻrmaysanmi, der edilar. Haqiqatan ham, jism deb atalgan gʻilof ichida, ruh maʼvosida ummonlar toʻlqinlanmoqda, daryolar oqmoqda, qushlar sayrab, goho yongʻinlar ham roʻy bermoqda, qoʻpoldan-qoʻpol koʻza uni qanday qilib aks ettira olsin? Ruhning vaziyatlarini yonmas-choʻkmas, yoʻq boʻlmas soʻzdan boshqa yana nima ham aks ettira oladi?” [1:143-144]. Matnda yozuvchining ritorik soʻroq gapdan foydalanishi asarning taʼsirchanligini oshirishga xizmat qilayotganini aniq. Toʻgʻrirogʻi, ritorik soʻroqlar yozuvchining his-tuygʻusi, oʻy-mulohazasi boʻlib koʻrinsa ham u asl mohiyati bilan kitobxonga, oʻquvchiga yoʻnaltirilgan. Eʼtibor qilinsa, yozuvchi inson tanasi va

ko'zani bir aks ekanligini e'tirof etmoqda. Dunyoni, o'z atrofidagi muhitni odam gunogun narsalarga o'xshatadi. Insonlarning ko'zqarashidan kelib chiqqan o'xshatishlarining birortasini xato deyishga haqqimiz yo'q. Chunki ular o'xshatayotgan narsalarda ma'lum ma'noda asos ham bor.

Yozuvchining nazarida esa dunyo ulkan ko'zgudir. U buni Ozod nazarida quyidagicha sharhlaydi: "Dunyo – ulkan ko'zgudir, o'z holicha senga yomonlik ham, yaxshilik ham keltirmaydi" [1:145]. Ayonlashadiki, biz ko'rib turgan hamma narsa ko'zgudir. Ko'zgular esa so'z orqali moddiylashadi, moddiylashgach ahamiyatini topadi. Ko'zguning vazifasi narsani akslantirish. Darhaqiqat, dunyo ko'zgudir. Qo'limizga oddiygina ko'zguni olib unga kulib qarasangiz, oynada bizning kulan tasvirni, agarda yig'lab qarasak, ko'zguda yig'lagan tasvirimiz ko'rinishi hamma-mizga ayon. Lekin yozuvchi e'tirofidagi "Dunyo–ko'zgu" "o'z holicha" insonga yaxshilik ham, yomonlik ham qilmaydigan bo'lsa, nima uchun unda inson beparvo va behbudlik qiluvchi dunyodan noliydi?

Buni I.Sulton romanda buyuk mutafakkir Jaloliddin Rumiyning "Nafs yirtqich arslon kabitur" hikoyatida keltirilgan falsafani sodda tilda ifodalashga intiladi: "Bir xonaning har tarafiga tiniq ko'zgular o'rnatilgan edi... Bir kuni shu xonaga bir arslonni kiritib yubordilar.

U ichkariga kirib, hamma tomondan o'ziga son-sanoqsiz arslonlar qarab turganini ko'rdi... Shunda yosh arslonning g'azabi qo'zidi, u eng yaqinidagi raqibiga tashlandi, shu tariqa u yerda sonsiz-sanoqsiz arslonlar bilan to holdan toygunicha urishdi..." [1:144]. Arslon ko'zguda o'z aksi bilan o'zi urishayotganligini bilmagan holda jang qildi. Yozuvchi odamni shu arslonga qiyos qiladi. Insonning eng yaqin do'sti ham, eng yovuz dushmani ham bu uning o'zidir. Siz qanaqa muomala bo'lsangiz, suhbatdoshing ham sizga shu tarzda muomala qiladi. Demak, qilgan amallarimizga yarasha mukofot yoki jazo olish muqarrardir.

Isojon Sulton inson o'z qilmishiga yarasha albatta jazo olishini Ozod o'y-fikrlarida, tuyg'ularida tafsir qiladi. "Xatolar va adashishlar... Agar xato qilmasaydim, bugun bunday bo'lmas edi deb o'ylaydi u. Hayotimda bir necha katta xatolarga yo'l qo'ydim. O'sha xatolarim-u gunohlarim voqealarga aylanib, hayotimni o'zgartirib yubordi. Ba'zan natijani ko'raman-u sababni topolmayman, lekin bu natija o'sha – o'zim hosil qilgan sabab tufayli bunyod bo'lganini bilaman" [1:205]. Yozuvchi bizning boshimizga tushgan tashvishlaru gunohlarning sababchisi faqat va faqat o'zimiz ekanligiga urg'u bermoqda. "Ba'zan natijani ko'raman-u, sababni topolmayman" jumlasiga e'tibor berilsa, har bir inson hayotidagi quvonchu g'amlar, tashvishlaru beparvoliklar, umuman turli-tuman voqealar haqida so'z yuritilgan. Boshimizga og'ir tashvish tushsa, go'yoki o'zimiz oppoq insondek, Alloh taologa: "– Ey, Xudo nima gunoh qilgandim, mening boshimga bu tashvishlaru musibatlarini solmoqdasan,"–deya nola qilamiz. Ammo bu musibatlarining asl sababchi o'zimiz ekanligini tushunmaymiz yoki tushunishni istamaymiz.

Bunday qarashlarni "Ozod" romanigina emas, balki yozuvchining barcha asarlarida kuzatish mumkin. Xususan,

"Hazrati Hizr izidan" qissasida ham ko'rish mumkin. "Bir mahal sharpa eshitildi. Chiqib qarasam, bir chol arslonni eshak qilib minib kelayotgan ekan... Shunday deb xalcho'pni bir silkingan edi, yuzlab maxluqlar paydo bo'ldi. Orasida timsoqlaru men bilmaydigan qo'rqinchli vahshiylar bor edi. Bari tishlarini irjaytirib vahshat qilardi. – E tavba, – dedim. – Hoy, chol, o'zing kimsanu bular nima? – Bular gunohlaring, – dedi chol. – Har bitta qilmishing vahshiyga aylanib seni kutib turibdi" [2:45].

Inson ba'zan qilgan ishidan, amalidan, birovning ko'ngliga ozor berganidan qattiq pushaymon bo'ladi. Ba'zilar qilgan amallarini, inson qalbiga ozor berganni o'ylab ham o'tirmaydi. Afsus, nadomat ham qilmaydi.

Vaholanki, birovning ko'ngliga ozor berganidan nadomat qilgan kishi haqiqiy insondir. Chunki u ana shu pushaymon, afsus sabab o'zining gunohini anglaydi. Inson qalbidagi ana shunday tug'yonlar haqida yozuvchi: "Pushaymon va afsus yomon narsa. U hech nimani o'zgartirmaydi. Ko'zni yoshlantiradi, dilni achchiqqa to'ldiradi, xo'rsiniqlar paydo qiladi. Ular odamning qalbida ilon singari yashaydi. Ya'ni biz qanchalik pushaymon va afsus cheksak, shunchalik azoblanamiz. Bu esa hech narsani o'zgartirmaydi",–degan xulosaga keladi [1:205].

Demak, yozuvchi qo'ldan ketgan narsalarga hech qachon pushaymon bo'lmaslik kerak, degan fikriyu g'oyani ilgari surmoqdaki, qo'ldan ketgan boylik, mol-dunyo nadomat qilishga arzimaydigan narsalardir. Inson ming pushaymon bo'lsa ham, u narsalar qaytib kelmaydi. Yozuvchining pushaymon va afsus inson ichida ilonga aylanishi haqidagi fikridan ayon bo'ladiki, pushaymon va afsus inson umrini sekinlik bilan ich-ichidan yemirib boradi va bir kunmas, bir kun uni ado qiladi. Demak, yozuvchining asosiy maqsadi inson boylik, mol-dunyo yig'ishga, pushaymon va afsusga olib keladigan narsalarga qo'l urmaslikka da'vatdir. Agar qo'l ursa, o'sha narsalar boshiga musibat keltirishini, umriga zomin bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, "Ozod" romanining tub mohiyatini anglash uchun avvalo, yozuvchi nima demoqchi ekanligiga, aniqrog'i, ijodkor motiviga e'tibor berish lozim. Bizningcha, "Ozod" romanida ijodkor motivi insonning farog'atga erishish uchun intilishlari, orzu-havaslarini, ijobat-talab yo'ldagi urinishlari, quvonch va alamlari, g'oliblik nashidasi va mag'lubiyat alamin xilma-xil ko'rinish hamda usullardagi tasvirlarda namoyon bo'ladi. Yozuvchining asarni yaratishdan ko'zlagan motivini bilish uchun uning asar qahramonlariga singdirgan motiv va motivatsiyalaridan izlash zarur. To'g'rirog'i, "Ozod" romani qahramonlari xulq-atvorini badiiy motivatsiya tamoyillari va qonuniyatlarini tushunish, qahramonlarning harakatlari motivini shakllanishning asarda inson xulq-atvori, tabiati, "aql mantig'i" (ratio) va "qalb tamoyillari" (emotio)ning dinamik jarayonini badiiy tadqiqini kuzatish va shu asnoda ilmiy-nazariy xulosalar chiqarish lozim. Zero, motiv insonning (badiiy ijodda ijodkorning, badiiy asarda qahramonlarning) faoliyat yo'nalishini belgilovchi uning harakatini yuzaga keltiruvchi ya'ni uning xulq-atvorini boshqaradigan, faolligini namoyon qiladigan motivatsiyalarni yuzaga chiqaradi.

Adabiyotlar

1. Исажон Султон. Генетик. –Тошкент: «Янги аср авлоди». 2018.
 2. Исажон Султон. Ҳазрати Ҳизр изидан. –Тошкент: «Янги аср авлоди». 2018.
 3. Султонова Н. Исажон Султон романларида бадий компонентлар модификацияси. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори [PhD] диссертацияси автореферати. –Қарши: 2020.
 4. Куронов С. Исажон Султоннинг икки романи ҳақида. Хуршид Даврон кутубхонаси. (kh-davron.uz)
 5. Ёкубов И. Бадий-эстетик сўз сехри. –Тошкент: "Fan va texnologiya", 2011.
- REZYUME.** Maqolada Yozuvchi Isajon Sultonning "Ozod" romanida badiiy so'zning buyukligi, asardagi timsollar mohiyatiga singdirilgan inson umrining qadr-qimmatini, bu g'oyalarni ifoda etishda ijodkorning poetik mahorati masalalari "aql mantig'i" (ratio) va "qalb tamoyillari" (emotion) munosabatlarida tahlil etiladi.

РЕЗЮМЕ. В романе "Озод" ("Свобода") узбекского писателя современности Исаджона Султана анализируются величие художественного слова, ценность человеческой жизни, воплощенные в сущности образов, поэтическое мастерство писателя в выражении этих идей с точки зрения «логики разума» (ratio) «принципы души» (emotion).

SUMMARY. The novel "Ozod" ("Freedom") by the modern Uzbek writer Isajon Sultan analyzes the greatness of the artistic word, the value of human life embodied in the essence of images, the poetic skill of the writer in expressing these ideas from the point of view of "logic of reason" (ratio) "principles of the soul" (emotion).

M A Z M U N Í TÁBIYIY HÁM TEXNIKA LÍQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Texnika. Informatika

Atashov B., Yuldashov D., Sayıpnazarova A. Gidrotermal metodi menen ósirilgen BaF ₂ kristalliniń lyuminafor sipatında paydalaniw múmkinshiligin aniqlaw	3
Djumabaev N. Quramalı funkciyalardıń tuwındısıń tabıw usılları	5
Эсонтурдиев М.Н., Жумамуратов Д.К. Экономическая эффективность внедрения усовершенствованных режимов работы объектов джизакская головная насосная станция	6
Гулямов Г., Дадамйрзаев М.Г., Қосимова М.О. 2D ўлчамли p-n-ўтиш фототоклари ва дифференциал ўтказувчанлиги	8
Гулямов Г., Шаҳобиддинов Б.Б., Мажидова Г.Н., Қурбонова Д.О. P-N ўтишли диодларнинг Ферми Квази сатҳи ва вольт – ампер характеристикасига микотўлқин таъсири	11
Hajibayev D.G., Yavidov B. Polaron massasining taranglik (bosim) bo'yicha hosilalari ...	15
Исламов Х. Задача с конормальной производной для уравнения эллиптического типа с одной линией вырождения	17
Кабулов А.В., Бабаджанов А.Ф., Сайманов И. Корректные модели из линейного замыкания модели вычисления оценок	20
Махмудов М.Ж., Неъматов Х.И. Табиий газни адсорбция усулида куришти технологик схемасини ишлаб чиқиш	22
Нуржанов О.Д., Айназаров К.А. О двусторонних приближениях к периодическим решениям интегро-дифференциальных уравнений типа Фредгольма	25
Tojiyeva Z.N., Zhao Yongfeng, Zheng Hui. Study on the coupling relationship of population, resources, environment and economy in hohhot-baotou-ordos-ulanqab urban agglomeration	29
Tursunov O.B. Diffuziya usuli bilan legirlangan kremniyda rux va selen atomlarini elektrofizik xususiyatlarini tahlil qilish	31
O'rinboyev D.R., Suvanov A.X., Suvanov J.X. Quyosh batariyasining samaradorligi va boshqa parametrlarga aloqadorligi	33
Zaxidova M.A., Giasova Z.R. Masalaning umumiy yechimidan xususiy yechimga o'tish	35

Biologiya. Zoologiya

Дадаев С., Палўаниязова Д.А. Ўзбекистон шароитида эчкилар (<i>Capra hircus</i> L.) гельминтларини ўрганилиш ҳолати	37
--	----

Geografiya

Холдорова Г.М. Мирзачўл биологик ресурсларига антропоген омилларнинг таъсири ..	41
Кувандиков О.Х. Самарқанд вилоятида боғдорчиликни ривожлантиришнинг географик хусусиятлари	43
Utepova G.B. Xalıqtı úyreniwdiń tariyxıy-geografiyalıq derekleri	46

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Ekonomika

Sharipova Sh.B. Turizm mamlakatda iqtisodiy-ijtimoiy aloqalarni rivojlantirish omili	48
---	----

Tariyx. Ruwqiyliq

Abdiev B.T., Joldasbayev O.Y., Jamalov N.Y., Biyimbetov J.Q. Insan turmisında mádeniyattıń roli	50
Абдуллаева Я.А. Нөкис қаласының 90 жыллық тарийхына бир нәзер	51
Абдуллаева А.А. Даврий нашрларда Жанубий Оролбўйи қорақалпоқларининг ижтимоий-хуқуқий аҳволига оид айрим маълумотлар (XIX асрнинг сўнгги чораги - XX аср бошлари)	54
Алланбаев Р. Қарақалпақ музыка көркем өнери тарийхында симфониялық оркестрдин раўажланыў басқышлары	57
Baltabayev O.O. Taxtakópir rayoni oykonimleriniń leksika-semantikalıq quramı hám onı kartalastırıw	59

Ешбаева Г. Театр-томоша тадбирларида мусикадан фойдаланишни режалаштириш ...	61
Xodjametova G. Qaraqalpaq xalıq dástúr qosıqları – xalqımızdın ájayıp ónerleriniń biri	63
Қудайбергенов М.А. Балалар хэм жас өспиримлер темасындағы материаллардың тәсиршеңлиги хэм нәтийжелилиги	65
Турдыев Б. Қарақалпақ тарийхый қосықларының изертленилиўи	67
Шерманов Э. Лоқайдлик ва бепарволик ёшлар тарбиясида иллат сифатида	69

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

Abdiev A., Tolibaev A. Sh.Seytovtın «Xalqabad» romanında sinonim hám antonimlerdiń stillik ózgeshelikleri	72
Альниязов А.И. Тил билиминде дизбекли қоспа гәп теориясының айырым тартыслы мәселелери	74
Бухарбаева Ж.Ж. Т.Мәтмуратовтың вульгаризмлерден пайдаланыўы	77
Хамдамова Х. “Рустамхон”достонидаги сифат сўз туркумига хос лексемаларнинг метафоралашуви	78
Jolimbetova Sh.A. G.Dáwletova shıǵarmalarında metaforalardıń stillik qollanılıwı	80
Курбаниязов Г. Система-структуралық тил билими	81
Нурбоев Ш. Сўнгги даврда ўзбек халқ достонларини ўрганишнинг лингвистик асослари	84
Толеўбаева А.О. Медиа тилинде мәни алмасыў жағдайы (процеси): теориялық анализ	86
Шаниязов Б.Ж., Алламбергенова Г.К., Алламбергенова Б.К. Қиёсий тадқиқотларнинг асосий йўналишлари	88

Ádebiyattanıw

Алламбергенов К., Алламбергенов Х. Әйjemги түркий әдебият хэм фольклор билимданы (Насимхон Асқарович Рахмоновтың 70 жыллық юбилейине бағышланады)	90
Атаниязова М.А. Яссавий ҳикматларида мажоз ва ҳақиқат	93
Баўатдинова С. «Гүлнара» хэм «Жаман бала» (Б.Қайыпназаровтың «Гүлнара» хэм Т.Мәтмуратовтың «Гүл қыстырсам сүмбил шашыңа» қосықларының халық қосықларына айланыў өзгешеликleri)	95
Biysenbaev Q. Sóz oyın qosıqları hám balalar folklorı	97
Бекбергенова А.У. Ерзийўар дәстанындағы образлар	99
Даниярова Г.П. И.Юсупов лирикасында музыкаға байланыслы символлар	101
Esemuratova U.X. Qaraqalpaq xalıq dástanı «Dáwletyarbek» hám ondaǵı ayralıq teması ...	103
Жәрімбетова Т.Қ. Көркем-хүжжетли повестьлерде тематикалық изленислер	104
Жиемуратова А.С. Лирикалық шығармаларда тынышлық темасы (шайыр Өсербай Әлеўов дәретийўшилиги мысалында)	106
Кенесбаева Ш.К. Эртақ тип сюжетли достонларнинг жанрий хусусиятлари («Шахриёр», «Шийрин-Шекер», «Қаншайым», «Муңлық - Зарлық», «Тулым бий», «Жәхәнша» достонлари мисолида)	108
Қурамбоева Г. Бердақ шеърятти янги таржималарда	109
Сабиrowa Н.Э. Хоразм халфачилик аңаналарининг тадқиқ этилиши	111
Sadullayeva M. Luqmon Bo'rixon ijodida xarakter dinamikasi va ruhiyat masalasi	114
Сәрсенбаев Қ.Ж. Қахарман психологиясы хэм шеберлик (Т.Қайыпбергеновтың «Тәнхә өзиңе мәлим сыр» повести мысалында)	115
Tashanov K., Ergashev M. Isajon Sultonning “Ozod” romanida “aql mantig‘i” (ratio) va “qalb tamoyillari” (emotion)	117

Қутлықлаймыз!

75 жыллық юбилей

Азимбай Садуллаев

Азимбай Садуллаев – белгили математик - алым, Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясының академиги, физика-математика илимлеринин докторы, профессор. Оның басшылығыда көп комплекс өзгериўшили функциялар теориясы бойынша мектеп жаратылды. Ол жаңа комплекс потенциаллар теориясының тийкарын салыўшыларының бири ҳәм бул бағдар ҳазирги күнде көп комплекс өзгериўшили функцияларды голоморф даўамлаў, рационал функциялар менен жуўықтастырыў сыяклы мәселелерди шешиўде кең қолланылмақта.

А.Садуллаев 1947-жылы 9-январьда Хорезм областы Шовот районында туўылды. 1969-жылы Москва мәмлекетлик университетин табыслы тамамлап, «Функциялар теориясы ҳәм функционаллық анализ» кафедрасы усынысы бойынша көрнекли математик, педагог-алым Б.В.Шабат басшылығында математикалық анализ бағдары бойынша аспирантураға қабыл етилди. Оның 4-курста жазған биринши илимий жумысы математиклерге жақсы таныс болған Фату теоремасына бағышланған болып, бул нәтийже қәнигелер тәрәпинен жоқары баҳаланады ҳәм «Математические заметки» орайлық илимий журналында баспадан шығады. Университетти тамамлағаннан соң ол аспирантурада қалып, классикалық теория – пүтин функциялар теориясы менен шуғылланды. Усы жыллары белгили математиклер В.А.Зорич, Е.М.Чирка, Г.М.Хенкин, С.И.Пинчук, Е.А.Полецкий және басқалар менен бирликте ҳәрқыйлы илимий семинарларды қалдырмай, илимий анализдиң ортасында болды. Өзи де баянатлар жасады. Усы нәтийжелер тийкарында 1972-жылы «Каноническое произведение и аналитические множества» темасында физика-математика илимлеринин кандидаты дәрежесин алыў ушын диссертация жумысын қорғады.

Өткен әсирдиң 80-90-жыллары А.Садуллаев бир қатар шет ел илимий орайлары менен байланыслар орнатты. Америкалы математиклер Э.Бедфорд ҳәм Б.А.Тейлорлар менен бирге комплекс потенциаллар теориясының тийкарларын ҳәм қолланыў принциплерин жаратты. Бул жаңа теория ҳазирги дәўирде функциялар теориясынын ең әҳмийетли бағдары болып табылады.

А.Садуллаев 1982-жылда «Комплексная теория потенциала и её применения» темасында, Россия илимлер академиясының В.А.Стеклов атындағы Математика институтында докторлық диссертациясын табыслы қорғады.

Педагогикалық ҳәм жәмийетшилик ислерди жемисли алып барды. 1985-1992-жылларда А.Садуллаев Ташкент мәмлекетлик университетинде декан, 1992-жылдан баслап Үргенч мәмлекетлик университетинин ректоры, 1997-2002-жылларда қайта шөлкемлестирилген Хорезм Маъмун академиясының баслығы ўазыйпаларын атқарып, математика бойынша кадрларды таярлаўда әдиўли хызмет атқарды. Бир қатар шет ел илимий орайлары менен байланыслар орнатты.

А.Садуллаев голоморф және плюрисубгармоникалық функциялар ушын шегаралық теоремалар, сийрек көпликлердиң структуралары, Грин функциясы термининде аналитикалық көпликлердиң алгебралық локаллық критерийлери, көп өлшемли Неванлинна теориясы, аналитикалық мультифункциялар бойынша ири нәтийжелерге ийе.

Оның илимий басшылығында 6 докторлық, 20 кандидатлық диссертация қорғалды. Әсиресе, Математиклер жәмийетинин 2022-жылы (25-28-июль) Үргенч қаласында болып өткен Азимбай Садуллаев туўылған күниниң 75 жыллығына бағышланған “Аль-Хорезмий атындағы Математиканың заманағой мәселелери бойынша I Халық аралық конференция” илимде үлкен ўақыя болды. Конференция жоқары илимий шөлкемлескенлик түрде өтті. Дүньяның 20 дан артық еллеринен, 100 ден аслам көрнекли қәнигелер қатнасты. Бул конференцияның басында устаздың өзи турды.

«Илим ҳәм жәмийет» журналы редакциясы талапшаң устаз, шебер педагог, кең пейилли инсан - Азимбай Садуллаевты 75 жыллық юбилейи менен шын кеўлимизден қутлықлаймыз, дәретиўшилик табыслар тилеймиз!

Қутлықлаймыз!

70 жыллық юбилей

Раҳмонов Насимхон Асқарович

Насимхон Асқарович Раҳмонов 1952-жыл 16-октябрде Ферғана ўёлаятында оқытыўшы шаңарағында туўылған. Мектепти питкерип, әдебиятка болған қызығыўшылығы күшли болғанлығы ушын Ферғана мәмлекетлик университети өзбек тили хәм әдебияты факультетине тапсырды. Студентлик жылларында Өзбек әдебияты тарийхы, Өзбек тили тарийхы, Лингвистика хәм әдебияттаныў теориясы пәнлерин кунт пенен өзлестирген болажақ алым В.В.Радлов, А.Самойлович сыяқлы дүньяға белгили турколоғлардың изертлеўлери менен биринши мәрте сол ўақытлары танысады.

1974-1975-жыллары Кувасой қаласындағы 20-санлы орта мектепте өзбек тили хәм әдебияты пәнинен сабақ береді. 1975-жылы Ташкентке келип, “Ўқитувчи” баспаханасында корректор болып жумысқа киреди. 1976-1977-жылы Бувайда районындағы 8-мектепте оқытыўшы болып ислейди. 1977-1979-жыллары “Ўқитувчи” баспаханасында корректор, өзбек тили хәм әдебияты бөлими редакторы болып ислейди. 1979-жылы Өзбекстан Илимлер академиясы Қолжазбалар институтына жумысқа өтеди хәм ол жерде киши илимий хызметкер, бөлим баслығы, илимий хызметкер, бас илимий хызметкер, институт директорының илимий ислер бойынша орынбасары, директор ўазыйпаларында хызмет қылады. 1998-2001-жыллары Өзбекстан Илимлер академиясы Абу Райхон Беруний атындағы Шығыстаныўшылық институтында жумыс ислейди. 2001-жылдан Мырза Улуғбек атындағы Өзбекстан Миллий университетине жумысқа өтип, профессор, Журналистика факультетиниң деканы лаўазымларында ислейди. Хәзирде Алишер Наўайы атындағы Ташкент мәмлекетлик өзбек тили хәм әдебияты университетиниң “Ўзбек мумтоз адабиёти ва матншунослик тарихи” кафедрасында профессор лаўазымында ислеп келмекте.

Ол 1984-жылы “Кул тигин ёдномаси (VIII аср) поэтикаси” темасында кандидатлық, 1991-жылы “Ўрхун-енисей ёзма ёдгорликлари ва туркий эпослар муносабати” темасында докторлық диссертациясын қорғаған. 1993-жылы профессор илимий атағын алған.

Н.Раҳмоновтың илимий искерлиги әййемги түркий халықлардың социал-сиясий хәм этникалық тарийхы менен де байланысқан. Оның “Тошга битилган китоблар” (1983), “Инсон руҳининг садоси” (1986), “Битиглар оламида” (1990), “Турк хоқонлиги” (1993), “Ўзбекистоннинг кўхна туркий-рун ёзувлари”, “Маданиятшунослик” (1-баспасы 2011ж, 2-баспасы 2015 ж; тарийх илимлери докторы М.Абдурахмонов пенен бирге) оқыў қолланбасын жаратты. Хәзирге шекем 250 ден артық илимий ва илимий-публицистикалық мақалалардың авторы.

Н.Раҳмонов әййемги түркий тилинен хәзирги өзбек тилине шолыў жасап бастырып шығарған үлкен көлемдеги еки китаптан ибарат “Олтун ёруғ” мийнети (1 китап - 2009, “Фан” баспасы; 2 китап – 2013, “MUMTOZ SO’Z” баспасы) тек Өзбекстанның емес, ал, Орта Азия хәм Россия мәнаўый турмысында үлкен ўақия болғанлығын түркийтаныўшылар сөз етип келмекте. Ол көплеген сырт ел мәмлекетлеринде баянатлары менен белсендилик етип келмекте. Оның мақалалары Россия, Туркия, Қазақстан, Қырғызстан, Азербайжан сыяқлы бирқатар сырт ел мәмлекетлерде басып шығарылған. Сондай-ақ, ол Қазақстандағы Лев Гумилев атындағы Евроазия миллий университети хәмде Қазақстан Илимлер академиясы Әдебият хәм көркем-өнер институтының грантларында да қатнасып келмекте. Н.Раҳмоновтың Туркология тараўындағы хызметлери халық аралық көлемде атап өтилген. Ол Туркиядағы Жаңа Туркия стратегиялық изертлеўлер институтының сыйлығы (2017), Нурсултан қаласындағы Халық аралық Түркий академияның гүмис медалы (2018), Қазақстан халықларының Ассамблеясының алтын медалы (2020) менен сыйлықланған.

Өзбекстанның түрли аймақларынан табылған әййемги түркий тил дәўирине тийисли барлық жазыўларды жыйнап атырған хәм оларды жәмлеп атлас басып шығарыўды өз алдына мақсет етип қойған филология илимлериниң докторы, профессор Насимхон Асқарович Раҳмоновтың усы жыл 70 жыллық мүбарек жасы нышанланбақта.

«Илим хәм жәмийет» журналы редакциясы фольклорымыз хәм әдебиятымыздың данышпан дарғаларынан бири - Насимхон Асқарович Раҳмоновты 70 жыллық мүбарек жасы менен шын кеўлимизден қутлықлаймыз. Оған узақ өмир, саў-саламатлық, үлкен дәретиўшилиқ табыслар тилеймиз!

Dıqqat, jazılıw - 2023!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanısqaqshı, ózińizdiń usı tarawdaǵı jetiskenliklerińiz hám oy – pikirlerińiz benen ortaqlaspaqshı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2022-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Jılına 4 márte shıǵatuǵın biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 350.000 (úsh júz eliw mın) swm.

Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seytov kóshesi, n/j.

Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998939205495.

Veb sayt: journal.ndpi.uz; el.pochta: fanvajam@mail.ru

JURNALDÍŇ BASÍP SHÍGARÍLÍWÍNA JUWAPKER:

Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası.

«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:

BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri

Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010

MFO: 00014; INN: 200 357 981

Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0079 001

Maqalalardıń mazmunına hám durıslıǵına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanhaydı

*Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı
ISSN 2010-720X
Indeksi: Jeke puqaralar ushın — 2101.
Mákemeler ushın — 2102.*

Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 5 betten kem bolmaıwı, 7 betten aspaıwı kerek.

*Basıwǵa ruxsat etildi: 29.09.2022.
Buyırta: №0383. Format: 60x84 1/8.
Kólemi: 15,0 b/t. Jurnal jılına 4 márte shıǵadı.
Nusqası : 380 dana. Reestr № 11-3084*